

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Муҳаммад Али	Абдувахоб Нурматов
Эркин Воҳидов	Баҳамдулло Нурабуллаев
Кенгесбой Каримов	Абдулла Орипов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Тўра Мирзаев	Сироҷиддин Саййид
Иқбол Мирзо	Энаҳон Сиддиқова
Минҳожиддин Мирзо	Йўлдош Солижонов
Ғулом Мирзо	Хайриддин Султонов
Сувон Нажбидинов	Рустам Қосимов

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Назм бўлими мудири — Икром Отамурод
Наср бўлими мудири — Орзикул Эргаш
Масъул котиб — Саъдулло Қурунов

УШБУ СОНДА:

Драматургия

Наим КАРИМОВ

ГУЛИ ВА НАВОИЙ

*Халқ эртаги асосида 3 парда 11 кўринишли
муסיқали драма*

Гули: Сўзларингиз тилла кўзадан тўкилаётган дурларга ўхшайдир.
Алишер: Инсоният боғининг энг гўзал дарахтларидан бири саховатдур.
Мевасиз дарахт ҳам бир-у, ўтин ҳам бир. Ёғинсиз булут ҳам бир-у, тутун ҳам бир. Саховатсиз одамдан ичида гавҳари бўлмаган садафнинг фарқи йўқ. Бу улуғ сифат бобонгиз янглиғ покиза кишиларгагина мансубдур.

Шеърят

ЯШИЛ

Баллада

Ҳалима АҲМАД

*Кўзимни очаман,
яшил боқар тонг,
Дардларим улоқиб кетган қайгадир,
Деразадан ширин жилмайиб боқиб,
Ҳақнинг манзилини айтади ёмгир.*

Наср

БАҲОР

ИБОДАТ

Ҳикоя

"Шуям ибодат бўлдим!.. – ижирғаниб ўйлади. – Нима қиялман! Кимни алдаялман! – у даст ўрнидан турди-да, ўз-ўзига зардалаб жойнамозни йиғиштирди. Улоқтирмоқчи бўлиб чоғланди-ю, аммо кўксига секин босди. Кейин бирдан ўпкаси тўлиб шундоқ гилам устига чўккалаганча йиғлай бошлади: "Кечир мени, Худойим! Ибодат қилолмайман, қилолмаялман!"

Ёднома

Абдусоид КЎЧИМОВ

СИЗНИ ЎЙЛАЙМАН...

Бадиа

Барот ака савол беришга берди-ю, аммо жавоб кутмай, гапни калта қилди: – Маслаҳатим, ука, қишлоғингизга боринг, камида икки йил яшанг. Мактабда дарс беринг, деҳқончилик қилинг, мол-ҳолга қаранг. Агар шундан кейин ҳам шеър ёзгингиз келаверса, қайтинг. Гаплашамиз.

Жараён

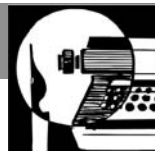
Иброҳим ҒАҒУРОВ

ЖАРАЁН ТААССУРОТЛАРИ

Адабиёт эндиликда янги замон тарихи ичига кирди. Унинг эскича бўлиб қололмаслиги кундай равшан. Лекин янги адабиёт қандай бўлади? Адабиётнинг янги модели борми?

Адабиётшунослик

Дамин ТЎРАЕВ

“КОИНОТ ФОРМУЛАСИ”НИ КИМ КАШФ ЭТГАН?

“Коинот формуласи”нинг сирларини ўзбек олими шу замонда кашф этиши мумкин эди. Аммо воқеликда, ҳаётда энг яхши фазилатлар эгаси ҳам агар қадрланмаса, кашфиётдан узоқлашади. Инсон, энг аввало, ўзини кашф этиши зарур. Мен бу асарда ёзувчи ғоясини шундай тушундим.

Унутмас мени боғим

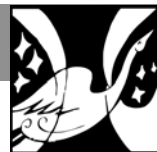
ОТАЁР

КУЗИНИДА БИР ХАЙРАНИ

*Сой бўйи. Ҳиёбон. Икков кезаркан
Поймизни ялаб ловиллайди куз.
Муҳаббат тафтидан чехранг қизарган,
Кўзларингда ҳислар – қуюн, қоракўз.*

Болалар адабиёти тадқиқи

Раҳматулла БАРАКАЕВ

Бугунги ўзбек болалар шеърляти ва Абдураҳмон Акбар ижоди

Ҳарфлар рақамлар билан уйқошиб кетган бундай шеърлий усул ёш китобхон учун ҳам ҳайратангиз, ҳам қизиқарли топилма. Чунки бундай шеърларни ўқий олиш учун ундаги рақамларни қайта ҳарфларга айлантириш керак.

МУНДАРИЖА

ПУБЛИЦИСТИКА

Шухрат Ризаев. "Қуёшга қариндош шаҳар". 5

НАСР

Муҳаммад Али. Шоҳрух Мирзо. Роман. 6

Баҳор. Ибодат. Ҳикоя. 92

Нафиса Тоштемирова. Қобиқ. Ҳикоя. 95

ШЕЪРИЯТ

Ҳалима Аҳмад. Яшил. Баллада. 44

Рауф Субҳон. Бойсари. Манзума. 54

Шойим Шерназар. Шивирлайди ёнимда япроқ. Шеърлар. 84

Абдулҳай Носир. Чақмоқдай сочилиб қолар лаҳзалар. Шеърлар. 86

Мунаввара Юсупова. Эзгулик – соғинчинг йўлдоши. Шеърлар. 88

Фарҳод Исоқов. Шовиллаган дарахлар қўшиғини тингладим. Шеърлар. 90

Очил Тоҳир. Садоқатнинг ойдин йўллари. Шеърлар. 121

Иброҳим Маҳкамов. Яшнаб турсин мудом дил боғи. Шеърлар. 123

Икромжон Мардонов. Кўзларимда умид сурури. Шеърлар. 125

Акрам Усмон. Қуз соғинчлари. Туркум. 127

МУАЗЗАМ ШАРҚ ХАЗИНАСИДАН

Жалолиддин Румий. Мажолиси сабъа. 6-7-мажлислар. 47

ДРАМАТУРГИЯ

Наим Каримов. Гули ва Навоий. Пьеса. 63

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Тонгларида ялпизларнинг бўйлари. Шеърлар. 137

ЖАРАЁН

Янги авлод овози. Иброҳим Ғафуров. Қозоқбой Йўлдошев.

Умарали Норматов. 97

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ТАДҚИҚИ

Раҳматулла Баракаев. Бугунги ўзбек болалар шеърляти ва

Абдурахмон Акбар ижоди. 116

ЁДНОМА

Абдусайд Кўчимов. Сизни уйлайман. Бадиа. 129

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Дамин Тўраев. "Коинот формуласи"ни ким кашф этган? 142

Абдулла Улуғов. Биз билмаган Бахтин. 146

Зухра Мамадалиева. Мумтоз адабиётда қушлар образи. 151

НАФОСАТ БИТИКЛАРИ

Перси Биши Шелли. Поэзия ҳимояси. 161

ЭҲТИРОМ

Ҳилола Алимова. Эзгуликка йўрилган умр. 169

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Отаёр. Қўзингда бир ҳайрат. Шеърлар. 173

ТАРИХ ТИЛГА КИРМОҚДА

Ортиқали Ҳусанов. Гангча кўчаётган тилсимли шаҳар. 158

ГУЛҚАЙЧИ

Муҳаммад Очил. Гўшт суюксиз бўлмас. Ҳажвиялар. 175

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2013

6-сон

Муассис:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин.

Тахририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монелик кўрсатилса, Тошкент – 100000, "Амир Темури" тор кўчаси, 2. Республика "Матбуот таркатувчи" акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Обуна индекси – 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
"Ўзбекистон" кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
12.06.2013 йил.

Қоғоз бичими 70x108 ¹/₁₆.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Нашиёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 1955 нусха.
Буюртма № 308-13

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562–рақам билан рўйхатга олинган.
"Ўқитувчи" НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта чоп этилади.

Саҳифаловчи ва дизайнер:

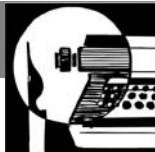
Хуриш Иброҳимов

Мусахҳихлар:

Дилфуза Маҳмудова,

Раъно Ҳакимжонова

Copyright © "Шарқ юлдузи"

Публицистика

“Қуёшга қариндош шаҳар”

Мен – тошкентликман. Менга юртимнинг ҳар тупроғи – қишлоғу кенти азиз. Аммо кўз очиб илк бор таниганим шаҳри азим – Тошкент бўлгани учун унга меҳрим бўлакча. Шу боис, аввало, ғурур ҳақида сўзлагим келади. Яқин ўтмишда Ўзбекистонни фақат аграр ўлка сифатида кўриб, уни, асосан, пахта етиштиришдан нарига ўтолмайди, деганларга жавобан биз бугун оғир саноат борасида хаёл қилиш қийин бўлган воқеликларга гувоҳ бўлиб ўтирибмиз. Ўзимизда “ISUZU”, “MAN” русумли автобус, чиқинди ташийдиган ҳайбатли оғир машиналар ҳамда трактор, прицеп, автокран каби халқ хўжалигига зарур машиналар ишлаб чиқарилаяпти. Яна уларни лизинг ва имтиёзли кредитлар йўли билан олиш имконияти бор. Қолаверса, ана шундай техника имкониятлари Тошкентдек улкан шаҳарда озодаликни сақлаш учун муҳим омил бўлаяпти. Айни чоғда, имкониятга мувофиқ муқобил бошқарув тизимининг жорий этилиши бу “**Мегаполис**” тусини олаётган шаҳримиз учун энг асосий муаммолардан бирининг ҳал қилиниши демакдир. Ҳа-да, қарийб 2,5 миллион аҳоли доимий истиқомат қиладиган (кунда келиб кетадиган меҳмон хизматчилар билан бу рақам 4 миллионга яқинлашади), 475 маҳалладан иборат, 135838 та якка тартибда, 9155 та кўп қаватли уй-жойлари бор, 33 та олий таълим муассасаси, 80 та касб-ҳунар коллежи, 41 та академик лицей, 325 та умумтаълим мактаби, 505 та мактабгача тарбия муассасаси, 826 та шифохона, 114 та касалхона, ўнлаб театр-томоша муассасалари, музею истироҳат боғлари бор 335 кв. км. майдонни шаҳар агламерацияларидан иборат “**Мегаполис**” десак, муболаға эмас, албатта. Зеро, турли луғатларда юнонча “megas” – катта, “polis” – шаҳар сўзларидан олинган Мегаполис “ёнма-ён жойлашган бир қанча шаҳар ва аҳоли яшайдиган масканларнинг ўсиб ривожланиши ва қўшилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган улкан шаҳар”, дея изоҳланади. Хўш, бу сифатнинг қай бир жиҳати бугунги Тошкент шаҳрига хос эмас?! Қолаверса, Тошкент дунёнинг юзлаб буюк шаҳарлари орасида яшаш қулай бўлган шаҳар сифатида 58-ўриндан жой олгани ва бу кўрсаткич Буюк Британиянинг “Экономист” журналі эълон қилган рейтинг бўйича белгиланганининг ўзиёқ юқоридаги фикрларимизга яна бир шаҳодат.

Ўзбек кундалик ҳаётини тонг шаҳардан туриб ҳовли-рўя, эшик олдини сув сепиб супуришдан бошлайди, ўтган-кетганинг ва аввало, ўзининг таъбини равшан этиб, кунни хуш кайфиятда ўтказишга чоғланади. Бу – бир қадрият, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ўзига хос турмуш тарзи. Ана

Шухрат РИЗАЕВ

*1958 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
университети
филология
факультетини
тамомлаган.
Олимнинг ўзбек
адабиёти, театр
ва кино санъати
масалаларига доир
ўнга яқин монография,
рисола ва илмий,
адабий-танқидий
мақолалар тўпламлари,
шунингдек, икки юздан
ортиқ мақолалари чоп
этилган. “Искандар”,
“Дискотека”, “Она”,
“Етакчи” (иккинчи
номи “Эзгулик йўли”,
Н.Аббосхон билан
ҳаммуаллифликда),
пьесаларининг
муаллифи.*

шу каби қадриятлар, аввало, оила маънавияти бўлиб ота-онадан фарзандларга ўтса, сониян, маҳалла-қўй, атроф-жамоа бари бу ишларга азалан камарбаста, посбон. Юртбошимиз **“Юксак маънавият – енгилмас куч”** номли китобида маҳалла институтининг жорий этилишини изоҳлаб, **“Давлатчилигимиз тарихида биринчи марта “маҳалла” тушунчаси Конституциямизга киритилиб, унинг жамият бошқарувидаги ўрни ва мақоми қатъий белгилаб қўйилди”** дея, маҳаллани миллий маънавиятни шакллантирувчи асосий мезон – энг муҳим омиллардан эканини алоҳида таъкидлайди, **“азалдан ўзбек маҳаллалари чинакам миллий қадриятлар маскани бўлиб”** келатганини айтади. Дарҳақиқат, бизнинг **“ҳақиқий демократия дарсхона”** миз ҳам айнан маҳалла. Хўш, ким қерда бир инсоннинг ўзга бир бегона инсонга беғараз, шунчаки мурувват, эътибор, инсонийлик юзасидан қайишганини кўрибди? Балки битта-яримта бўлса бордир. Аммо бу фазилатнинг бутун бир миллатга хос хусусият экани фақатгина ўзбек халқига тегишли бўлса керак.

Бир йили Россия телеканалда ўтган асрнинг 60-80-йилларида миллионлаб томошабинлар суйган, ниҳоятда машҳур бўлган актёр Алексей Смирновнинг сўнгги кунлари ўта қайғули кечгани хусусида кўрсатув бўлди. “Ы операцияси ёки Шурикнинг саргузаштлари” фильмидаги безори-давангирни ўйнаган актёр касалликка чалиниб, кимсасиз бир аҳволда ўз квартирасида ўлиб қолгани айтилди. Агарки, мамлакатнинг барчага таниқли, хизмат кўрсатган фуқаросининг аҳволи шу бўлса, оддий одамларнинг ҳоли қандай экан деб, ўйланиб қолади киши. Бу хусусда халқимизда шундай мақол бор: “Туйани шамол кўтарса, эчкини осмонда кўр”. Ана шундай ҳолатларда маҳалла деган ижтимоий уюшманинг қанчалар муҳим, бетакрор ҳодиса эканини англайди киши. Сўзимиз исботи учун бир-икки мисол: Тошкент шаҳрида жорий йил давомида 530 нафар ёлғиз нафақахўрга 166,9 млн сўмлик озиқ-овқат маҳсулотлари текин тарқатилган, 682 нафар фахрийларга совғалар улашилган ва ҳоказо. Шундай ҳолатларни тизимли шаклга киритиш хусусида ҳам Тошкент шаҳар маҳаллалари ва унга мутасаддилар йил оша турли ташаббус ва тажрибалар қилиб, фуқаролар йиғинларининг жамиятдаги, якка олинган ҳар бир инсон ҳаётидаги ўрни ва иштирокини кучайтирмоққа эришяптилар.

Биз сўз юритмоқчи бўлган янгилик: **“Маҳалла фуқаролар йиғинларида жамоатчилик ва давлат идораларининг ҳамкорликдаги фаолият тизими”** хусусида. Бу жараёнда ҳамкорлик бир неча босқичда олиб борилиб, унинг бошида туман хотин-қизлар кўмитасининг раиси ҳамда “Нуроний” фонди, “Камолот” Ёшлар ижтимоий ҳаракатининг жойлардаги вакиллари ва албатта, маҳалла фуқаролар йиғини вакиллари иштирокидаги жамоатчилик гуруҳи турадилар. Дастлаб 1-босқичда ана ўша ташкилотлар вакиллари ва маҳалла фаолларидан иборат “Ишчи гуруҳ” тузилади. 2-7-босқичларда “Саломатлик”, “Таълим-тарбия”, “Оилага кириш”, “Бандлик” ва “Жинойтчилик профилактикаси” каби 5 та гуруҳ-сектор шакллантирилади. Буларнинг ҳар бири ўз номи бўйича белгиланган йўналишларда маҳалла фуқароси ҳисобланган ҳар бир конкрет одам билан иш олиб боради. Демак, каттаю кичик бирорта киши эътибор ва жамоа назоратидан четда эмас.

Айрим мисолларга мурожаат этайлик. Жорий йилнинг 10-17 октябрь кунлари Ишчи гуруҳлари томонидан аниқланиб, ҳал этилган масалалар:

– Бектемир тумани, “Бектемир” маҳалласи, Ихлос кўча 50-уйда истиқомат қилувчи Пак Надежданинг ўғли касаллиги учун касалхонага ётқизилгани, “Олтинтепа” маҳалласидан Санобар Тошпўлатованинг ёлғиз ўзи 4 фарзандни тарбиялаётгани учун яқиндан моддий ёрдам ҳамда қизининг коллежга қатнаши учун бепул йўл чиптаси берилгани, Мирзо Улуғбек туманидан ёлғиз яшовчи ногирон аёл Лидия Фёдоровага коммунал қарзлари тўлаб берилгани, Сирғали, Учтепа, Чилонзор, Олмазор туманларида кимнидир эндокринология диспансерига ётқизилгани, яна бошқа бир фуқарони ишга жойлаштирилганлиги, боқувчиси йўқ бир аёлга “Саратон” касаллиги бўйича моддий ёрдам қилингани, Яккасарой туманидаги Қушбеги мавзесидан Зубайда Қаландаровага тикув машинаси берилгани ва ҳоказо. Умуман, ана шу каби олиб борилган иш натижалари ҳар ҳафтада бир марта пайшанба кунни маҳалла фуқаролар йиғини Кенгашларида муҳокама этилади. Ўз навбатида, Шаҳар хотин-қизлар кўмитаси томонидан бу маълумотлар ҳафталик мониторинг жадваллари шаклида умумлаштириб борилади. Мана,

дастлабки хулосалар: 2013 йилнинг октябргача бўлган даврида юқорида қайд этилган ишчи гуруҳлар томонидан Тошкент шаҳридаги 400000 оила ўрганиб чиқилган. Шулардан 11000 га яқини ҳақиқий эҳтиёжманд, муаммоли оилалар; 150000 дан ортиғи ўрта ҳол ҳаёт кечиради, ўзларининг катта-кичик ҳаётий ташвишлари билан машғул; 55000 дан ортиқ оилаларга ижтимоий, 40000 дан ортиқроғига моддий ва 42000 дан ортиқ оилаларга ҳуқуқий йўналишларда ёрдамлар кўрсатилган. 120000 дан ортиқ оила маънавий кўллаб-қувватланган. Ана шу ишлар натижаси ўлароқ, нотинч оилалар, балоғатга етмаган қизларни турмушга бериш, фоҳишабозлик, гиёҳвандлик, одам савдоси, турли шаклдаги бошқа жиноятчиликларнинг олди олинган. Шаҳримиз ва ундан ўтиб мамлакатимиз фуқароларининг соғлом турмуш тарзи барқарор бўлиши учун бағоят таъсирчан амалий чоралар кўрилган.

Шу теграда мазкур тизимнинг 8-босқичини ташкил этган “Ораста қизлар” ахборот-маслаҳат гуруҳлари ҳақидаги тажрибалар ҳам эътиборни тортади. Бу йўналишда ҳам ишчи гуруҳлар тузилиб, унинг таркибига маҳалла маслаҳатчисидан бошлаб оилавий поликлиника бош шифокори, мактаб директори, мактаб психологи то отинойгача киради. Улар ҳар бир маҳалладан танланган 5-15 қизга маслаҳат ва йўлланмалар бериб, шу қизлар етакчилигида тўгараклар фаолият юритишига, турли тадбирлар уюштирилишига кўмаклашадилар. Бу тадбирлар мавзулари: “Хушмуомалалик зийнати”, “Рўзғор ўгитлари”, “Кийиниш маданияти”, “Остонаси тиллодан” ва ҳоказо. Қизларни ҳаётга тайёрлаш, улар ўртасида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, турли оилавий турмуш кўникмаларини шакллантиришда “Ораста қизлар давраси” муҳим аҳамият касб этмоқда. Қизларни кўриб ҳавасланган йигитлар ҳам эндиликда ташаббус кўрсатиб, “Ораста ёшлар давраси” тўгаракларини ташкил этмоқдалар.

Юқорида тилга олинган “Ҳамкорлик” тажрибалари азбаройи яхши самара берганидан Хоразм ва бошқа вилоятларда ҳам қўлланиб, Республика бўйича қанот ёймоқда. Булар бари – Тошкент маҳаллаларидаги ижтимоий йўналтирилган маънавий-маърифий ишлар. Қурилиш, бунёдкорлик ишлари, кичик бизнес ва тадбиркорлик, маиший хизмат кўрсатиш, транспорт, йўллар, турли қулайликлар яратиш борасидаги оламжаҳон ишларни санасанг, саноғига етиш қийин. Шунга қарамай, турмушимизда воқе бўлаётган яна бир янгилликни айтмаслик мумкин эмас. Бу – Тошкент, балки пойтахт орқали бутун Республика бўйлаб оммалашиб бораётган намунавий “Спорт майдончалари” барпо этиш тажрибалари.

Мен яқинда 17 ёшгача бўлган ўспирин футболчиларимизнинг Бирлашган Араб Амирикларидеги жаҳон чемпионатида Европадаги энг бақувват жамоалардан ҳисобланган Хорватия футболчиларини енгиши ва умуман, бу мусобақада муваффақиятли иштирок этишини мамлакатимизда Юртбошимиз томонидан спортга кўрсатилаётган ниҳоятда катта эътибор натижаси ўлароқ барпо бўлаётган маҳалла – жойлардаги “Спорт майдончалари”нинг оммалашаётгани билан ҳам боғлагим келади.

Дастлаб, Юнусобод бозоридан кейинги халқадан айланиб ўтиб, Ҳасанбой кўчаси йўналишига кетиб боришда 7-даҳа “Астробод” маҳалла ҳудудидаги кўп қаватли бинолар қаторида йўл бўйида ўз ҳолича ташлаб қўйилган мўлгина майдончининг текислаб, чор-атрофи ўралаётганига кўзим тушган эди. Тўғриси, ҳайрон бўлиб, ўша атрофдаги танишлардан суриштирдим. Улар бу ерда мини футбол майдончаси ва қаторасига баскетбол, теннис майдонлари ҳам қурилаётгани, булар тез орада битиб, атрофдаги 7 ёшдан 70 ёшгача барча ғайратли одамлар учун очиқ бўлишини айтишди. Ҳақиқатан ҳам, орадан кўп ўтмай, бу майдонлар битди. Ердаги чимидан панжараю тўригача кўзга хуш ёқадиган кўм-кўк рангдаги сунъий қопламали бу майдончаларни ҳаво очиқ кунлари бирор оқшом гавжум бўлмай турганини кўрганим йўқ. Ёш болалардан тортиб, ўзимиз қатори ўрта ва ҳатто кекса ёшдаги кишилар ҳам тўп суриб ёки коптокча ўйнатиб, вақтларини хуш ўтказаётганларининг гувоҳи бўлдим. Ҳар сафар кўнглимдан бир ўй ўтади. Мамлакатимиз раҳбари бизга, аввало, фуқароларимизнинг соғлиғи муҳим дея, спортни оммалаштиришга алоҳида эътибор бериб, қуруқ – бўш ётган ёки турли чиқиндилар ташланиб, ҳудуд мутасаддидарига қўшимча ташвиш туғдираётган майдончалардан оқилона фойдаланишга рағбат уйғотди. Тошкент шаҳрида сўнгги бир-икки йил чамаси бошланган ташаббус росмана қанот ёзди. Ўтган йил ноябрь бош-

ларида мамлакатимиз Бош вазири Ш.М.Мирзиёев томонидан барча манфаатдор мутасаддилар, шаҳарлар ва туманлар ҳокимлари ўша дастлабки намунавий спорт майдончалари ҳудудларига таклиф этилиб, бу тажрибани кенг ёйиш, майдончаларнинг бир неча намунавий лойиҳаларини яратиш, уларда зарур бўладиган барча қўшимча шаҳобчаларни назарда тутиш ва бундай ишларга қўл ураётган тадбиркорларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаш бўйича кўрсатмалар берди. Қарабсизки, буёғи Мирзо Улуғбек, Чилонзор, Шайхонтоҳур, Миробод, Яккасарой, Ҷамза, қўйингчи, барча туманларда ва Республикаимизнинг барча вилоятларида “Спорт майдончалари” барпо этиш хайрли пойга тусини олди.

Тошкент шаҳри мисолида бу тажриба ҳам истиқболли, ҳаётбахш ҳодисага айланди. Назаримизда, мазкур тажриба амалиёти жуда кўп ҳаётий масалалар, хусусан, иқтисодий, ижтимоий, маънавий-мафкуравий жиҳатлардан ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, ҳудудлардан оқилона фойдаланиш, тадбиркорлик ва иш ўринларининг янги тармоғини ташкил этиш ва энг муҳими, аҳоли саломатлигини таъминлаш, ёшларни спортга қизиқтириш, бўш вақтини унумли ўтказиш, турли зарарли таъсирлардан сақлаш ва бошқалар.

Юқорида, асосан, “Обод турмуш йили”да кўпроқ жорий этилган амалий ишлар – ислохотлар, яратувчанлик, бунёдкорлик, ижтимоий-маънавий фаолиятга оид масалалардан сўз юритдик. Ободонлаштиришнинг бошқа тармоқлари, йўл, турар жойлар қурилишлари, коммунал маиший хизматлар, транспорт, дам олиш масканлари, истироҳат боғлари, янги-янги маҳалла гузарлари ва ҳоказо, ва ҳоказо ўнлаб, балки юзлаб йўналиш ҳамда тармоқлар ҳақида фикр билдиролмадик. Яна режамизда Тошкент кўчаларини, майдону хиёбонларини кўкаламзорлаштириш, яшил ҳудудларга айлантириш бўйича қилинаётган фавқулдда катта миқёсли ишлар ва айниқса, Тошкент фавворалари ҳақида сўз айтиш нияти бор эди. Пойтахтимиз Истиқлол йилларида фавворалар шаҳрига айланди десак, муболаға эмас. Турли мусиқа оҳангларига камаланинг анвойи рангларида “хиром этадиган” энг замонавий технологиялар асосидаги улкан фавворалар шаҳар аҳли, меҳмонлари ҳайрату завқини оширибгина қолмай, серкуёш кунларда мўътадил ҳароратни сақлаш, дам олиш учун ёқимли имконият яратиш ҳамдир. Ана шу каби ҳар жиҳатдан қалбни қувонтирадиган яратувчиликлар ҳақида, Юртбошимиз айтмоқчи, “Эртасига ишонган мамлакат халқининг фаровонлиги” борасида тўлиб-тўлқинланиб ёзиш тилагимиз бор эди. Бироқ биргина мақола доирасида азим пойтахтимизда жорий йилнинг ўзида амалга оширилган барча бунёдкорликларни санаб, тўла қамраб, кўрсатиб бериш осон иш эмас, балки мумкин ҳам эмас. Бинобарин, ардоқли шоиримиз Муҳаммад Юсуф Тошкент васфида қуйлаганидек, биз ҳам қарздорлик ҳисси билан битикларимизга нуқта қўямиз.

Эй, қуёшга қариндош шаҳар,
Тингламассан балки арзимни.
Қирқ йил қуллуқ қилсам ҳам агар,
Узолмасман сендан қарзимни!..

Муҳаммад АЛИ

ШОҲРУХ МИРЗО

(“Улуғ салтанат” роман-эпопеясининг
тўртинчи китоби*)

Ўн биринчи боб

I

Самарқанддан келган чопар маҳди улё Сароймулкхоним мактубини етказиб, Соҳибқирон кўнглини хушнуд этди. Аммо хижил жойи ҳам бор экан, буни мактубни ўқигандан кейин билди.

Номдор фарзандлари, комкор хотинлари, зийнатдор келинлари, ширинтой наби-ралари дийдоридан баҳраманд бўлган, кўзлари равшан тортган Амир Темур уларни қайтариб юборгач, машаққатлар чекмай етиб олишдими экан, деган ташвишда эди. Шунга ҳам икки ойдан ошиб кетди.

Соҳибқирон йигирма куннинг қандай ўтганини билмай қолди. Сароймулкхоним, Чўлпон Мулк оқа, Хонзода хоним, Гавҳаршод бегим, Абу Бақр Мирзо завжаси Шоҳмулк оқа, Умар Мирзо ҳарами Поянда Султон бегимлар, яна маликалар, канизаклар бир тарафдан, Улуғбек Мирзо, Иброҳим Султон, Бойсунғур Мирзо ва бошқа набиралар бошқа тарафдан шоҳчодир атрофини обод этдилар. Барини Соҳибқироннинг ўзи чорлатди. Соҳибқирон набираларга совғалар тайёрлаб қўйган эди. Улуғбек Мирзони ёнига чорлаб, қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган сиёҳдон ва қалам, кичиккина нақшинкор курси, мўъжазгина лавҳ ва алифбо берди. Иброҳим Султонга сопига ёқут қадалган ноёб қайрилма ханжар, Бойсунғур Мирзога гижинглаган чиройли зарҳалланган от ҳайкалчасини ҳадя этди.

“Қутлуғ бўлсун!”, “Қутлуғ бўлсун!” деган овозлар янгради. Набираларнинг шодлиги чексиз эди. Улар буюк боболари тўни этакларини уч марта ўпиб, кўзларига суртдилар. Амир Темур ҳар учовини ҳам бағрига босиб, бошларини силаб қўйди. Хонимлар, келинлар ва канизакларга ҳам алоҳида-алоҳида тухфалар инъом этилди. Барчалари ўринларидан туриб таъзим бажо айладилар.

Чоршанба куни чошгоҳ палласи жаннатмакон Қорабоғнинг хушманзара жойларидан бирида, бутазорлар қоплаган адир ўртасидаги, худди шундай дилтортар мажлислар учун яратилгандай сўлим ям-яшил ўтлоқда гиламлар солиниб, кўрпачалар тўшалди. Илоҳий неъматлар безаган шоҳона дастурхон жозибаси киши баҳри дилини очади. Синчиклаб қараган одам, дастурхонга бутунича қайнатилган қўйни, ерўчоқда димлаб пиширилган зираворли қирғовул, қуён, товуқ гўштлари қўйилганини кўрарди. Куй-қўшиқлар, сўлим наволар дилларни аллалайди. Малика Тўкал хоним ва канизаклар меҳмонлар атрофида парвона...

Офтобнинг ҳалим нурига йўғрилган майин ёқимли шабада жонларга ором бағишларди. Теварак атроф кенгликлардан иборат, олис-олисларда бир-бирига уланиб кетган гўзал қишлоқлар, қуюқ ўрмонлар яққол кўзга ташланарди.

Дастурхонга Ўзганнинг девзира гуручидан тайёрланган, хушбўй ҳиди бурқиб турган зарчўвали палов тортилган ҳам эдики, Самарқанддан хушхабар етди: амирзода Халил Султон ҳарами Жаҳон Султон бегим ўғил кўрибди!

– Оллоҳга шукр! – деб юборди маҳди улё Сароймулкхоним. – Нурбахш талъатли, фалак мартабали ўғил муборак, Амир Соҳибқирон! Чевара туғилибди, чевара! Келинми оғирбўй эди-да ўзи, энага Холдона бибига тобшуриб келдим... Кўнглим тинчимай турувди. Хайрият!

* Охири. Бошланиши аввалги сонларда.

“Чевара муборак! Чевара муборак!” – дея ҳамма Амир Темурга юзланди. Соҳибқирон мамнун Хонзода хонимга қаради ва манглайдан ўпиб деди:

– Набира кутлуғ бўлсун, онақизим!

– Қуллуқ, қуллуқ! – таъзим қилди Хоразм маликаси. – Етказғонига шукр!

– От қўйиб берсунлар, Ҳазрат! – сўради маҳди улё одатдагидек.

Амир Темурнинг кайфияти чоғ эди.

– Фарзандлар аждодлар умрини давом этдириш учун туғиладурлар, – деди у. – Оқибатда узилмас занжирдай авлодлар силсиласи вужудга келгай, миллатни қувватдор этгай. Чеварамизнинг толеи ҳам ёруғ бўлсун. Андоғ вояга етсунки, унинг улуг шижоати бирлан номимиз олис-олисларда ҳам донг таратсун! Чеварамга табаррук бобомиз Амир Буркул отини қўйдук! Бас, аждодлар исми ўчмасун, авлодларда жамол кўргизсун! Буркул Мирзо ибн Халил Султон!

“Буркул Мирзо!”, “Буркул Мирзо!” деган овозлар таралди. Хонзода хоним кўзлари қувонч ёшлари билан сийланганига назари тушган Гавҳаршод бегимнинг ҳаваси келди ва беихтиёр Улуғбек Мирзо билан уч яшар Бойсунғур Мирзоларга қаради. Унга ҳам шундай набиралар, чеваралар буюрсин, илоҳо.

Буркул Мирзо таваллуди сабаб бир неча кун подшоҳона тўйлар тўйларга уланди...

Соҳибқирон Сароймулкхоним мактубини ютоқиб ўқишга киришди. Нафсиламирини айтганда, маликалар Қорабоғда бўлганларида, ажабо, катта малика билан хотиржам гаплашишга, кўнгилдан сирлашишга фурсат ҳам топилмади. Бу ёқда набиралар, у ёқда маликалар, келинлар... Вақт зиқ, чунки қурултой чақириб қўйилган, узоқ-яқиндан амирлару беклар, ашроф-акобирлар йиғила бошлашган эди.

“Суюнғон баланд тоғимиз, хазон билмас боғимизнинг миришкор боғбони, бошимизнинг соябони, кўнғимизнинг Соҳибқирони Ҳазратим жаноби олийларига...”

Қорабоғда кечғон нурафшон кунларнинг завқи-шавқида, тақдирнинг нурли дийдорингизни насиб этишдек буюк илтифоти хаёлларига мустағриқ бўлиб, ўзларининг амри фармонлари билан Самарқанди фирдавсмонандга қандоғ етиб келғонимизни билмай қолдук... Хонзода хоним ҳам шундоғ дейдилар. Гавҳаршод бегимни Ҳиротда қолдирдук. Кўз тегмасун, келинларимиз бинойидек, улардан кўнғим тўқ. Оллоҳга шукр, мана, Боғи Чинордамен. Келсам, ўзлари ёқтирадурғон қирмизак олма фарқ пишибдур. Доим қизил-қизилларидан териб берардим... Бирам чиройлик! Оғизлари тегсун, деб чопардан бериб юбордим.

Валиаҳд Муҳаммад Султон, суюкли набирамиз, қарсиллаган йигит, ҳафтада икки марта Кониғилда ҳарбий машқлар ўтказадур. Келинимиз Соғинч хоним бир оз тоблари қочғон эрди, Сизга билдирмадук, ҳозир сиҳҳатлари яхши. Шаҳзодам ёнида Кониғилдаги машқларга борадур. Совутга чулғаниб, бошига дубулға кўндириб, ёнига қилич осиб олса, нақ қирчиллама йигит дейсиз! Ярашғонини айтмайсизми!

Амирзода Искандар қиссасидан шаҳзодам ўзларига хабар берибдурлар. Не қилайликки, шундоғ кечди... Қорабоғга боргонда бу ҳақда атай сўз очмадук. Биламен, ўзларига оғир ботадур... Ботадур, ўзимизнинг ҳам дилимиз қийилди. Аммо зинҳор муборак кўнғилларига олмасунлар! Оллоҳга шукр, олийнасаб амирзодалар барчаси инсофли, диёнатлидурлар. Узларининг қаттиқ низомдаги, олий тартибдаги шарафли ҳаётларидан ибрату улғи олғонлар, Ҳазратим! Ўзларига ўхшаб, ўқигон билимларини, топғон тажрибаларини ишлатмай асраб, сандиққа солиб қўядурғонлардан эмаслар. Бари юртни бошқаришда, умр пиллапояларида қадам ташлашда қўл келадур. Уларнинг ниятлари пок, ҳар бир қадамни эгиллик йўлида қўймоққа интиладурлар. Ўзлари, Ҳазрат, Жетага олти марта отландилар, Искандар Мирзо набирамиз шу кутлуғ ниятингизни охирига етказмоқчийди. Аммо шошилғони, шаҳзода билан кенгашмағони унинг хатоси. Муҳаммад Султон барини кўрмаганга олса, бу ҳам хато бўлур эрди. Эл-халқ не дейдир? Ва у салтанат низомига биноан адолат юзасидан иш кўрди... Ахир валиаҳд шаҳзоданинги ўзлари Жетага юриш қилиш ниятида жўнаб, Туркистонга етғонларида амирзода қилмишларидан хабар топдилару иложсиз ортага Самарқандга қайтдилар...

Энг ёмон кўрқадигоним: фарзандларимиз амирзодалар ўртасида низолар чиқмасун, шунга йўл бермаслигимиз лозим. Илоҳо, шундан асрасун...

Оз фурсатдин сўнг Султонияга қайтажакимиз...”

Соҳибқирон мактубни ўқигач, ўйланиб қолди: “Нима сабабдан, бир онадан туғилган, бир боғда яшаган, бир кўчада югуриб юрган, бир ҳаводан нафас олган, бир хил кийим кийган, бир хил таом еган, бир устоздан тарбия олган болалар турфа хил сажияли одам бўлиб вояга етадурлар?.. Ана Қорабоғдаги гулзорда бир гул... бир илдиз, бир поя. Аммо япроқлари қайчи-қайчи ям-яшил, гулнинг барглари қатма-қат, қип-қизил... Битта

поя икки хил рангни қаердан олди?..”

Чунон кўшиш қилди, бунинг сир-асрорини илғолмади. Ҳа, бу башар фарзандининг ақли етмайдиган, фақат яратганнинг иродасига боғлиқ илоҳий синоат..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Шом ила Мисрға отланиш ҳақидаги хабардан астойдил ташвишлана бошлади. Тўғри, Турон лашкари илғор, ортга қайтмас, баҳодир, қадами етмаган қалъа, забт этмаган мамлакат йўқ. Ҳали қалъа, мамлакат экану тоғ учраса текислаб ўтиб кетади. Аммо кўшинга ҳам ҳордиқ бериш керак, ҳориб-толган аскарнинг шиддати кесилган бўлади. Ахир ўтган йили Ҳиндикуш тоғларида юрган лашкар бугун чақмоқдай елиб Гуржистон тоғларини забт этиб, Румда Сивасни ишғол қилиб турибди! Ҳайратларга тушса арзийдиган ҳодиса! Худо шижоату нусрат ато этсун!

Муҳаммад Чуроға додхоҳ, шуларни ўйлар экан, қурултойда сўз олишга журъат этди. Чунки салтанатда Соҳибқиронга фақат икки киши – маҳди улё Сароймулкхоним ва мулозим Муҳаммад Чуроға додхоҳларгина ўз фикрини ўтказа оларди.

– Бир қошиқ қондан кечасиз, Амир Соҳибқирон! – таъзим этди додхоҳ. Одатда, у холи қолган пайтларидагина Соҳибқиронга ёриларди. Лекин айрим амирлар унга ёлборишиб, бизнинг олдимизда Ҳазратга сўз очингиз, кейин биз ҳам кўшилишамиз, дея ўтинишди.

Амир Темур додхоҳга “Нима демоқчисен?” дегандай таажжуб-ла тикилди.

– Жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон! – таъзим бажо айлади Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Зафарнишон черигимиз Ҳиндистонда ҳам, Эронда ҳам, Гуржистонда, Румда ҳам тиним билмади, ҳеч қаерда бир лаҳза ором топмади. Энди Миср ила Шомга отланиб турибмиз. Ул мамлакатларнинг қудрати ва яроғи оламга машхур. Агар қарам айлаб, черикка бир неча кун ҳордиқ инъом этсалар, уйларида бўлиб, фароғатда куч тўплаб, ўзгача шавку шукуҳ бирла майдонга отилгай ва душманни чилпарчин этгай эрди...

– Додхоҳ жаноблари хўб айтдилар... – қўллаб-қувватлади амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жоку додхоҳга маъноли қараб қўяркан. – Лашкаримиз арслондай илғор, аскаримиз бургутдай олғир... Жумла жаҳон кўриб турибди. Лекин бургут ҳам парвоздан олдин қояга бағрини бериб куч йиғар экан, дейди машойихлар...

– Миср ила Шом қудратли мамлакатлар, хайриятки, салобатингиздан Рум сори қочғон Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойирлар уларга кўшилолмади қолдилар... – босиқ деди Шоҳрух Мирзо. Ҳамма Мироншоҳ Мирзо ҳодисасидан кейин, баланд девор олиб ташланганда бутун бўй-басти яққол кўринган чинордай, салтанатда нуфузи ортиб бораётган амирзодага қаради. – Шероздан Пир Муҳаммад Мирзони, Бағдоддан Абу Бакр Мирзони чорласак... Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддин баҳодирлар кўшинлари ҳам етиб келишса... Чақмоққадам лашкаримиз ўтган ҳафта Сивас қалъасини мусаххар айлади. Толиққан кўшинга бир оз дам берилса айна муддао бўлурди, валинеъмат Соҳибқирон! Тағин бир андиша борким, бизлар Мисру Шом ўрнига... Румга от солишимиз лозим эрмасму эди?..

Яна тўрт-беш киши бу ҳақда сўз юритди. Соҳибқирон барини охиригача эшитар экан, бутун қурултой аҳлида ўхшаш фикрларга мойиллик сезди.

– Эй олийқадр амирлар, амирзодалар, баҳодирлар! Қандайдир шубҳалар хаёлингизни ўраб олғонини кўриб турибмен. Нечун, бизни писанд қилмағон Рум қайсари ёнида туриб, унинг таъзирини бериш ўрнига мутлақо тескари томонга – Миср ва Шомга йўл олаётирбиз? Сизлар бундан таажжубдасиз. Ҳа, таажжубдасизлар... Ҳозирча Сивасни мусаххар этиб, Малатияни ром айлаб, Турон салтанати куч-қудратини озгина билдириб қўйдук... Халлоқи безаволга салламно! Агар сирлар қатини чуқурроқ очсам, биз Рум қайсари билан урушмасбиз, ундоғ ниятимиз йўқ. Ул фаранг ғазотига шайлангон. Лозим эрса, аскар берғойбиз. Бизга Қора Юсуфни қайтарса, Султон Аҳмад жалойирни мамлакатидан чиқариб юборса, Арзинжон, Арзирум, Малатия, Сивас музофотларига дахл этмаса кифоя. Мусулмоннинг мусулмон билан савашмоғи нораводур. Аммо мусулмоннинг ичидан кофирдан бадтар, тил уқмас мусулмонлар бор, ҳам фитначи, ҳам фасодчи! Оллоҳдан умидворменким, Иилдирим Боязид инсофга келгай, талабларимизни адо этгай. Буни кутмак керак. Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга қўйғонбиз ахир...

Амир Темур сўзим қандай таъсир этаётган экан, дегандай, бир неча лаҳза тўхтадида, атрофга бир қараб чиқди ва давом этди:

– Расулulloҳ саллалллоҳу алайҳи васаллам муборақ ҳадисларида шундоғ деганлар: “Агар Ҳақ таоло ўз қазою қадарини бандалар устига йўналтиришни хоҳласа, ақлли кишилар эс-хушини тортиб олади, воқеа содир бўлгач, уларнинг ақлини яна ўзларига қайтаради, токи бандалар бу борада ўйлаб кўрсунлар ва хулоса чиқарсунлар...” Нечоғлиқ улуғ ҳикмат! Бунга қулоқ тутмак лозим. Етти йил аввал Бағдоддан Миср султониға подшоҳона тухфалар ва ҳадялар бирлан зийнатлангон элчи юбордиқ, токи ҳамсоялик ҳаққиға риюа айлаб дўстлик қопқолари очилсун, борди-келди йўлга қўйилсун, жанглардан бирида Қора Юсуф тутиб олган ғуломимиз Амир Аталмиш асирликдан озод этил-

сун, деб... Чиндан ҳам, Ҳақ-таоло Мисрнинг ақлли кишилари эс-хушини олиб қўйибди! Элчимизни ҳеч бир сабабсиз мулозимлари билан қатл этдилар. Улар Соҳибқирони муаззам Чингизхон билан Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг аччиқ қиссасини билмас-мудилар? Ҳамият юзасидан, тақдор ва тақдор элчилар жўнатдик, аммо толеи терсга бурилғонлар ҳали ҳануз сўзимизни назарга илмайдулар, етти йилдан бери зиндонда азоб чекаётган Амир Аталмишни бизга юбормайдурлар. Уни ўйласам, жоним ачийди, жаноблар! У бизларнинг биримиздур. Чивиннинг елга тенг келолмаслигини, зарра-ю гарднинг ҳавода мутлақо вазни йўқлигини англай олмайдирмулар? Ўзлари сувда туриб шамолга суяниш хатарлигини билмайдирмулар?..

Орага жимлик чўқди. Ҳамма ўзини айбдордай сезар, сўз очишга биров журъат этолмасди.

– Амир Соҳибқирон! Калтароқ ўйлабдурмиз. Жон роҳатимиз ғамини чекибдурмиз. Маъзур тутадилар... – деди Соҳибқирон сўзини тугатди, деб ўйлаган амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жоку ўзини оқлашга интилгандай: – Ул жоҳиллар, амир Аталмишни ҳибс этиб, талабингизни инобатга олмай, ўзларига баланд баҳо берибдурлар, худдики филнинг хартумига қўл узотиб ҳазиллашмоқчи бўлибдурлар...

– Худди қуён узоқдан туриб йўлбарсга пўписа қилғондек, десангиз-чи! – қўшилди Мубашшир баҳодир.

– Агар, – босиқ деди Соҳибқирон бу гапларни эшитмагандай, – энди Миср ила Шомга бормасак, биз гуноҳкор бўлғайбиз, инсофсизга чиққайбиз. Энг ёмони, улар бизни олисда туриб сўзда кўп дағдағалар намоен этадурғон, амалда эса яқинлашишга ботинолмайдурғон кўрқок кимсалар деб таърифлаб фарзандларига сўйлаб мақтанадурлар, устимиздан куладурлар, ўзларини осмонда сезадурлар... Зарранинг ҳавода оғирлиги йўқ эрса ҳам, ўзини офтобга солишни хуш кўради. Бундай тавқе ланъатни бўйнимизга олишга номусимиз йўл бермайдур!

Пири муршид Мир Саййид Барака Соҳибқироннинг жўшқин сўзларини тингларкан, уларнинг биронтасига эътироз билдириш мумкин эмаслигини сезди. Сўзлардаги босиқлик, чуқур маъно, ўткир мушоҳада, теран мантиқ юзага тепчиб турарди. Ҳар бир калом ўйлаб айтилган, залворли, кўнгилга етиб боради.

– Номусимиз йўл бермайдур! – деб қичқирди Шоҳрух Мирзо ҳаяжонини яширишга ожиз қолиб.

Изма-из:

– Амир Соҳибқирон рост дедилар!

– Шомга борғайбиз!

– Мисрға! Мисрға! – деган садолар янгради.

“Миср билан Шомга юришимизда икки фойда, бир зиён бордур, – ўйлади Соҳибқирон ўзича. – Биринчидан, Рум қайсарини Амир Темур юртимизга қадам босмас экан, дея хотиржам қилғайбиз, иккинчидан, Миср ва Шомни айри-айрича мағлуб этгайбиз, токи ўрнидан туролмасун, ўнганолмасун. Йилдирим Боязид билан оқибатда тўқнашиш манглайда ёзилган эрса, ҳеч қайсиси унга ёрдам қўлини чўзолмасун. Зиёни – бу юриш, шубҳасиз, бизларга ортиқча меҳнат, оғир машаққат...”

Амир Темур тин олди ва кунчиқишдаги тоғларга тикилди. Жуда ҳам чиройли манзара унинг диққатини ўзига тортди. Тип-тиниқ, мусаффо уфқда чўққи тепасида ғуборсиз бир савам нозик оқ булут қўнайми, қўнмайми, дегандай илҳақ осилиб турарди. Одамнинг хаёли ҳам, қалби ҳам қўнимсиз-да. Кўрди-ю негадир эрта кетган қизини эслади. Эҳтимол, булутнинг тозалиги қизининг покдомонлигига ўхшаб кетди. Булут, ҳабабо, оққа чулғаниб олган қизга менғзарди. Қизи ҳам ҳамиша шу оқ булутдек оплоқ қўйлақлар киярди, шу булутдек гардсиз, малолсиз, бедоғ, бамисли ҳур қизлардек маъсума эди... У оқ булутмас, Оқа бегимнинг учиб юрган безовта руҳидир балки...

– Фатҳу нусрат ҳам Ҳазрат Ҳақдин келадурғон бир ҳадядурким, унинг қадрига етмак даркор, – давом этди Амир Темур булутдан истар-истамас кўзини оларкан. – Ҳазрат Ҳақ ҳамиша мушкулимизни осон, душманларни яқсон айлағай. Фурсатни илиқдан бермак кечирилмас гуноҳ. Черикимнинг азимати ва шавкатида, Оллоҳга шукр, ҳеч бир қусур йўқдир. Ҳимматни баланд тутмак керак ва кўнгилни Оллоҳга бағишламак жоиз... Илоҳий нусрат бизниқидур! Туронга бўрон қофиядур, жаноблар! Халлоқи безаволга салламно! Ҳа, улар бизни билмайдурлар, билғонларида кеч бўладур!

– Филҳақ рост, эй аҳли жамоа! – Жаҳоншоҳ ибн Жоку энди ўзини ўнглаб олган эди. – Амир Соҳибқирон озгина фурсатда Ҳиндистон шаҳарлари, қалъаларини забт этиб, Гуржистон ва Арманистон мамлакатларини тахир айладилар. Ўзимиз гувоҳимиз. Ақл бовар қилмас шижоат! Бундоғ поёнсиз катта ва нотекис майдондаги савашларда ҳатто Искандар Зулқарнайн ҳам боқиб, давлатининг оти минг бир жойда қоқилиб-соқилиб йиқилганини кўрарди!.. Филҳақ, рост, черикимизнинг азимати ва шавкатида, Оллоҳга шукр, ҳеч бир қусур йўқ!

Барча амирлар қўлларини дуога очдилар, ер ўпиб итоатда эканларини билдирдилар. Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳам, Шоҳрух Мирзо ҳам бирон нарса дея олмадилар. Орага сукутдан бошқаси сиғмас эди.

– Амир Соҳибқирон! – сўзга қўшилди шу пайтгача жим ўтирган пири муршид. У ножўя таклиф киритиб хижолат бўлган амирлар юкини бир оз енгиллатмоқчи, вазиятни юмшатмоқчидай эди. – Парвардигорнинг чеварлигини ўйласак, ҳайратлардан ёқа тугарбиз. Оллоҳ бани башар тақдирларини битгон бир китоб борким, Лавҳул Маҳфуз дерлар. Унинг узунлиги Ер билан осмон оралиғича, эни Мағрибу Машриқ ўртасига тенгдур. Оллоҳ таоло ҳамма нарсадан аввал мазкур Лавҳ билан Қаламни яратиб, то қиёматгача бўлажак ишлар ва нарсаларни, илоҳий китоблар, тақдиру қазони ҳам Лавҳга битиб қўйгон... Ҳадисда дейилмишки, Оллоҳ саҳифалари ёқутдан ишланган Лавҳул Маҳфузни оқ дурдан бунёд этгон. Қизилдир. Қалами нурдир. Китоби нурдир. Ҳар куни унга уч юз олтиш маротаба назар солур. Халқ қилур. Ризқ берур. Улдирур. Тирилтирур. Азиз қилур. Хор этур. Хоҳлагон нарсасини қилур... Қуръони карим ана шу нурафшон китобда сақлангон. Худди ўшал Лавҳул Маҳфузда Шом ерлари интиқом лашкарига манзилгоҳ бўладир, деб битиб қўйилгон экан... Муборак Ал-Исро сурасида дейилмишки: “Агар биз бирор шаҳарни хароб этишни хоҳласак, у шаҳарнинг боёнларидан марҳамат назаримизни четлатурмиз, улар фиқсу фужурларга ботурлар. Шунда уларни жазолаб, рўзгорларидан ҳалокат дудини чиқаргаймиз.” Бас, уларнинг қилмишларидан худо ҳам, бандаси ҳам норизодир. Оре, рост, бағоят ҳақдурлар, Амир Соҳибқирон! Шомга бормак вазифангиздур!

Мир Сайид Барака сўзлар экан, чап елкасига тушиб турган дастор салланнинг печи силкиниб-силкиниб қўяр, юмалоқдан келган юзлари ҳаяжондан қизариб кетган, манглайида битта-ярим тер томчилари кўринарди.

– Лавҳул Маҳфузда Шом ерлари интиқом лашкарига манзилгоҳ бўладир, деб ёзиб қўйилгон эрканму?... Халлоқи безаволга салламно! – деди Амир Темур. Бирдан унинг хаёлига фикрлар қуюлиб келди: – Эшитар эдикки, Шомда бир пайтлар Муовия билан Язидлар ҳукмронлиги даврида расулуллоҳ авлодларига, яъни Алийи Муртазо ва унинг қиёматли жуфти ҳалоли Фотимаи Заҳро фарзандларига кўп азиятлар етказгонлар. Шом халқи уларни кўллаб тургон. Бундан бағоят таажжубда эрдим. Барча пайғамбарларнинг афзали, хотам ул-анбиё умматларидан бир тоифаси ул зотнинг хидоятлари нури бирлан залолат зулматидан чиқиб, дўзах зиндони – мушрикликдан беҳишт бўстони – исломга етишгон эрса-ю, қандоғ қилиб ул зотнинг муборак хонадонига шундоғ зулму бедодликлар ўтказадурлар, деб ҳайратда эрдим. Энди у нақлнинг зимнига етдим. Шундай қавмга Ҳақ субҳонаху таоло бало юбормайдирму ва уларни уқубатга гирифтор этмайдирму?..

- Лоҳавла вала қуввата, илла биллоҳ! – деб юборди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.
- Ё раббий! Лавҳул Маҳфузда битилган-а!
- Шомга юриш ўзи рўзи азалда бор экан-да...
- Бари Оллоҳдан...
- Худонинг ғазабига учрабди...

Даврада таажжуб оҳангида янграган ушмундоқ сўзлар қирғоққа урилган тўлқин оҳишта ортига қайтгандай, бир муддат шивир-шивирларда давом этгач, тинди.

– Амирзода Шоҳрух бир жамоат беклар ўрамида илғор йўсини била илгари борсун! Амир ул-умаро! Турон лашкарига тартиб берилсун! Шомга мутаважжих бўлғайбиз! – деган олий фармон сўзлари янгради қурултой аҳли узра...

II

Ҳалаб ҳокими Темуртош шимол тарафдан урушнинг этни жунжиктиргувчи ёқимсиз изгирини эса бошлагач, – бу пайтда Турон лашкари Биҳишти қалъасини ишғол этиб Ҳалабга яқинлашиб қолганди, – вазиятни чамалаб кўриб, қаттиқ ташвишга тушди. Зудлик билан маслаҳат сўраб Қоҳирага, Миср султони Фаражга элчи юборди.

Салтанат кўзининг нури, мардлик майдонида тўп суришга моҳир Шоҳрух Мирзо шижоати худди шу, баланд тоғда жойлашган Биҳиштида ёрқин кўринди – бир жамоа амирлар билан катта дарвозали, буржу тош деворлари мустаҳкам қалъани узук ҳалқаси каби ўраб исканжага олди. Яқин тепалиқда чодир тиктирган Соҳибқирон ўғлининг ҳаракатларини кўздан қочирмасди. Қалъа ичидагилар айланувчи манжаниқдан кутилмаганда Соҳибқирон чодирга қараб тош отдилар, аммо тош манзилга етиб бормади. Дарҳол ўша ерни мўлжалга олдилар, бир ҳамладаёқ манжаниқ пора-пора бўлди.

Бирдан падари бузруквори кузатиб турганидан кучи танасига сиғмаган, “ҳай-ҳай”лаб амирлару баҳодирлар атрофида елиб-чопиб юрган Шоҳрух Мирзо фармони эшитилди:

– Қалъа теварагини аскарларға ўлчаб берилсун! Барча нақб¹ кавлашга киришсун!
Кўп ўтмай, деворининг таглари ўйилиб, ковакларга айланган қалъа аллақандай ил-
ма-тешик улкан дастгоҳ устида турган вайрона иморатга ўхшаб қолди.

– Нақбларга ўт қўйилсун! – қичқирди Шоҳрух Мирзо. Хари тираб қўйилган буржлар,
иморатлар қулаб туша бошлади...

Қалъадаги қозилару имомлар пешкашларни топшириш асносида, Амир Темур
хузурида Шоҳрух Мирзодан шафеъ бўлишни ўтиндилар. Соҳибқирон амирзода шафо-
атини қабул этди, қалъа аҳли гуноҳидан ўтди.

Буни эшитган, Биҳиштидаги ҳодисалардан хабар топган дарғазаб Миср султони
узоқ кутдирмади – элчи қўлига қўйидаги фармонни тутқазди:

*“Шомдаги вилоятлар ҳокимлари ва доруғалари ўз қўшинларини олиб душманга
юзма-юз чиқмак учун Ҳалабда йиғилсунлар! Турон лашкари юртга киритилмасун!”*

Энг аввал йигирма бешларга борган, Дамашқ вилоятининг кичик жуссали, ёшлик
шижоати барқ урган, қизиққон, шаддод ва кўрқмас амир ул-умароси Сайди Судун етиб
келди. Изма-из Антокия, Баалбак, Тарабулис, Канъон, Қуддус, Қалъатур-Рум вилоятла-
ри ҳокимлари йиғилдилар. Ҳалаб жанубидаги кенг дала-майдонни тутган улкан черик
қайнаб ётган қозонни эслатар, саййидлар, қозилар, оқсоқоллар, имомлар, мударрислар,
кадхудолар чехраларида беомон даҳшат шарпаси сезилар, кўнгилларни сирқиратарди.

Ўзларини шердек, йўлбарслардек, қоплонлардек ҳис қилган Шом аскарлари, ак-
синча, дунёда биронта қўшин уларга тенглаша олиши мумкинлигини сира хаёлларига
сиғдиришмас, майдонда савлат тўкиб, шовқин солиб, ғурурланганча у ёқдан-бу ёққа
юришади. Узоқлардан худди майдонда юз бераётган синоатни кўрмоқчидай кўкка бўй
чўзган Ҳалабнинг баланд миноралари кўзга ташланади.

Элликни қоралаган Ҳалаб ҳокими Темуртош, босиқ, андишали, ҳамиша кейинини
ўйлаб қадам қўядиган ўрта бўйли, паҳлавон келбат одам эди. У тепаликка чиқди-да,
йиғилганларга юзланди:

– Бошимизга мушкул кунлар тушиб турибдур... – деди у. – Бостириб келаётган
одам худо назар қилган одамдур. Ҳар сориким борди, ул ер мусаххар бўлди. Кимки
муҳолифат йўлини тутди, хор-зорликка юз бурди... Зобулистону Ҳиндистон, Табарис-
стону Ироқайн, Хузистону Гуржистон, Озарбайжону Олтин Ўрда... Эрону Туронда би-
рон кишида ҳол йўқми, унинг кўзига тик боқмай. Барча гарданкашлар хузурида итоат
ҳалқасини гуноҳдор қулоқларига тақдилар. Кўзимизни очайлик, биродарлар... Ягона
фиқрда иттифоқ бўлайлик...

– Оқсоқ Темур бизга ким бўпти?.. – ғазабнок савол ташлади Ҳамо ҳокими Дўқмоқ
майдоннинг ичкарироғидан. – Нега биз ўйлашимиз керак? Керакми, – у ўйласун!

– Жанг! Жангга! Ҳали душман сичқоннинг инини минг тангага сотиб олади! – қичқирди
Канъон ноибни ҳам ортда қолмай.

– Олади, олади!

– Олмаям кўрсин-чи!

– Жим бўлинг-е! Сал ўйлаб гапиринг! Яхши гапгаям, ёмон гапгаям фаришталар
омин дейди!

– Таъзирини ейди ҳали! Буни мен айтаяпман, эсингизда тутинг!

– Подадан олдин чанг кўтарманг, эй халойиқ!

Ғала-ғовур ичида биров бировни эшитмасди.

– Нима таклиф қилғайлар, ҳоким жаноблари? – баланд овозда сўради Темуртошдан
чапда турган амирлардан бири.

– Агар аҳли жамоа розилик билдирса, иккита мактуб ёзсак. Бири – султон Фараж-
га, иккинчиси – Темур Кўрагонга. Зора муроса йўлини танласалар, токи эл-юртга зиён-
заҳмат етмаса... Инсоф сари барака, дейдилар ахир. Бало-офатнинг олдини олмак
ақли инсонлар вазифасидур. Юртимизни бало-қазодан асрайлик! Содоту куззот, ула-
мою машоихни ўртага солиб элчилар юборайлик... Тухфалар ва тортиқлар қилайлик,
итоат ва сулҳ йўлидан юрмоқ энг адолатли қадам ҳисобланур!

Иттифоқо, жигарранг бахмалга ўхшаш авра тўн кийган Ҳалаб қозикалони Шарафуд-
дин ал-Ансорий ёнида нозиккина мўйлабларига оқ оралаган, соқоли калта қирқилган, ис-
тараси иссиқ, мисқоли салласи шолғомдек силлиқ ўралган бир киши турар, ҳайқирқиқли
сўзларга, жунбишга тушган одамларга ҳайрат-ла боқарди.

– Ҳайрон қолмангиз, мавлоно Низомиддин Шомий жаноблари! – шивирлади унга
Шарафуддин ал-Ансорий. – Сиз муаррихсиз, биласиз, тарихда ўхшаш воқеалар бис-
ёрдур...

¹ Нақб (араб) – лаҳим, тешик.

Ҳижоз сафарига бораётган Низомиддин Шомийни бир кун аввал шаҳарда учратган назоратчи қоровул, бу бегона одам душман жосуси эмасмикин, деган хаёлга бордида, бир жойга қамаб қўйди ва дарҳол шаҳар қозиси Шарафуддин ал-Ансорийга маълум қилди. Мавлонони ғойибдан таниган қози қутқариб олгандан бери эҳтиёт юзасидан уни ўзидан узоқлаштирамайди.

“Бу кишилар куч-қувватга тўлган Амир Темур Кўрагонни яхши билмайдилар шекилли... Билганларида ҳар хил гапларни гапирмасдилар. Замона тажрибасини озроқ кўришғон эканлар-да бари. Афсус...” – деб қўйди ичида муаррих.

Амир ул-умаро Сайди Судунга бу гаплар ёқмай турар, тишини тишига босганча ғаш и келиб эшитарди. Одатда, бундай издиҳомда, энг аввало, нуфузи баланд Шом пойтахти Дамашқнинг амир ул-умаросига сўз берилиши, ундан кенгаш сўралиши лозим эди, аммо уни оёқ учиди кўрсатгандай, “ҳе” йўқ, “бе” йўқ, гапни Ҳалаб ҳокими Темуртош илиб кетди. Энди донишмандларча ҳаммага ақл ўргатиб ўлтирибди. Сайди Судуннинг сабр косаси тўлди:

– Э, тўхтанг!! Нималар деяпсиз ўзи? Одам лафзидан, қўй бўғзидан, деганлари тўғри экан! Бўғзимдан илинмай, деб кўрқаётирмусиз? – Тепаликка чиқиб борар экан Темуртошга ўшқиргандай деди у. – Кўрқоқлигингизни билардук...

– Ие! Оғзингга қараб гапир, ноинсоф, тирранча! – қичқирди беихтиёр қиличини суғуриб Темуртош. – Кўрқоқлигини кўрсатиб қўяйму?..

– Биринчи марта кечираман... – ўта хотиржамлик билан жавоб қилди Сайди Судун, гўё Ҳалаб ноибининг таҳдидини сезмагандек. Унинг паст овозда гапириши жуссасига ярашмас ҳам, таъсир кучи бекиёс чиқди, ҳамма жимиб қолди. – Кўрқоқ бўлмасангиз, ҳали ҳеч нарса бошланмай туриб, даҳшатдан титраб, одамларни жангдан совутармингиз? Итоат, сулҳ сўзлари оғзингиздан тушмайди? Бу гапларни қайдан топдингиз? Шом фарзандларига бу уят!

– Агар олов ёниб турса, уни ўчиришни ўйлаш керакми, ёки унга ташланиш лозимми? – жиғибийрони чиқди Темуртошнинг. – Йўлда чоҳ келса, айланиб ўтадиларму ёки биз мардомиз, кўрқмасмиз, дея унга калла ташлайдиларму?.. Беомон сел шиддатига кўкрак кермоқ, даргазаб филга мушт солмоқ донолар иши эмас!

– Бундай насиҳату кенгашларингизни сақлаб қўйингиз, кейин асқотадир. – Сайди Судуннинг овозида заҳарханда аралаш кибру ҳаво, ғурур сезилди. Барча мамлакатнинг икки нуфузли ҳокими ўртасида эскидан сирка борлигини, муноқаша зимнида қадр талашини ётганини билиб турарди. – Эй, халойиқ! Аскарларимиз бисёр, қалъаларимиз сўзвор! Ҳисорларимиз қора тошдан, пўлатдан! Душман жангчиларидан кўрқмангиз, яроғ-аслаҳаси кўп, деган хаёлга бормангиз! Худого ҳамду саноларким, қурол-аслаҳанинг зўри ўзимизда! Боқинг: бизнинг камонларимиз – дамашқий, қиличларимиз – мисрий, найзаларимиз – арабий, қалқонларимиз – ҳалабий! Тағин. Мамлакатда олтимиш минг қишлоғу қасаба, маъмур кентлар бор, ҳар биридан ўн кишидан чиқса қанча лашкар йиғилишини кўз олдингизга келтирингиз! Унинг устига, бизлар ҳисорда турибдурмиз, улар эса – саҳрода... Уларнинг қалъалари лойдан, уйлари хом ғиштдан, эҳ-ҳе, бизларники – тошдану сандондан!.. Кўрқмайлик! Ҳар кимнингки кўнгли кўрқса, муродидан умид қилмасун!

Сайди Судуннинг сўзлари бир қарашда мантиқли эди, қўлловчилар овози атрофни тутди. Низомиддин Шомий ичида: “Жоҳиллар экан-ку! Ана бу инсофга чақираётгонлари оқиллардур!..” – деб қўйди. Дўнг манглайида терлар пайдо бўлган Темуртош жўяли сўзлар айтиб, Сайди Судунни тавбасига таянтириб қўймоқчийди-ю, бу “ёш бола” билан кўпчилик олдида тенглашиб, пайчакилашиб ўтиргиси келмади, шундай қилса ҳамма иш бузилишини биларди, гапириш бефойдалигини сезиб индамай қўя қолди. Кўнглидан: “Мен қилич кўтариб душманлар додини беришга киришганимда, сен ҳали онангининг қорнида бир чангал гўшт бўлиб ётардинг, ҳали отангининг белидан онангининг курсоғига ўтмаган эдинг, бадбахт!” деган сўзлар кечди. Сирасини айтганда, Дамашқ ноибининг қўшини ҳам катта, буни ҳисобга олиш керак...

Ҳалаб ҳокимини ёқлайдиган “оқил”лар ҳам топилди:

– Эй, мусулмонлар! – деди баланд бўйли Тарабулис шаҳри ҳокими Шайх ал-Хоссакий. – Фалакнинг найрангбозлигини фаромуш этмангиз! Темуртошнинг сўзлари ҳақ! Сулҳ тузиш муродга яқин, сулҳ! Жанг ва жаррорлик йўлини туттиш телбанинг ишидур! Беҳуда андишаларга учиб жонни, молни, фарзандларни талафотга учратиш ақлданму? Ахир ким ўзини учиб келаётган жон тешар найзага қалқон қиладур?..

– Бу нима деган гап? – сўзни кесди “жоҳил”ларнинг шошқалоқ вакили, Қалъатур-Рум вилояти ҳокими. – Шундоғ бир замонки, бунда собитқадамлик, поймардлик, мардоналик лозим! Кимки нозик пайтда иккиланиб ожизликка юз бурса, балони ўз бошига ўзи ортадур ва Оллоҳ бандалари қошида узри қабул этилмайдур! Кўнглиларга кўрқув солмоқ на ҳожат, эй мусулмонлар! Ваҳимага тушманг, жангга шайланинг, жангга!

Безовталана бошлаган Низомиддин Шомий Шарафуддин ал-Ансорийга бир қараб қўйди. Қозининг кўзи эса майдонда эди. Шомликларнинг фикру андишалари турфа эканини кўриб муаррих жим туролмади, ҳар бир диёнатли инсонда бўладигандек, ёмонлик, қаҳру ғоратнинг олдини олишим шарт, деб ҳисоблади...

Одатда бундай кишилар, бировнинг ёрдам сўрашини кутиб ўтирмайдилар, виждон садосига қараб иш тутадилар, фуқаро бошига тоғ тушиб турса тоғни, хас қўнса хасни олиб ташлашга интиладилар, шу ишга қодирманми, йўқми, деган хаёлга бориб юрмайдилар... Бир пайтлар Бағдодда ҳам фуқарою мискин қатли омга тортилай деб турганда, Низомиддин Шомий оломон ичидан ёлғиз ўзи чиқиб, Ҳумоюн ўрдуга Амир Темур ҳузурига борган, фуқаро ёзуғини тилаб олган эди.

“Хорижлик одамман, сўзимни беғараз эшитадилар албатта”, – деган умидда у нимадир дейишни, издиҳомни эс-ҳушни ўнглашга чақириб, савобга қолишни истади. Зимдан қараганда, у ҳозир ўкириб келаётган маст туялар тўдасининг йўлига чиқиб, гап ўқтиришга уринган кишига ўхшарди. Мавлоно ўзининг най садосидай майин овози бақирӣқ-чақирӣқ қилиб турган кишиларга етиб борадимми йўқми, у ёғини ўйламади, фурсат зӣқ эди:

– Эй, машаралмуслимин! Камина етти йил аввал Турон султони Амир Темурнинг Бағдод шаҳрини фатҳ этгонларини ўз кўзим бирлан кўрганман, шоҳиддурман! Қумдек беадад лашкарга ким ҳам тенглаша олади? Шайтонга ҳай берингиз, эй мусулмонлар! Бир холис ва кичикфеъл банданинг сўзига қулоқ тутингиз: зинҳор хусуматга ошиқмангиз, бундай қудратга бас келмоқ мушкулдир! Сулҳ йўлини танлангиз! Сулҳ бўлсун! Оллоҳнинг буюргани шу!

– Ким у, бизни йўлдан ураётган? Сулҳ деб, бизларни бош эгишга чорлаётган? – ғазабнок қичқирди ўнг томондан аллаким йўғон овозда. – Ўшаларнинг жосуси эмасму? Ҳийла бирла орамизга суқулиб кириб, бизни душманларга ем қилмасин тагин?! Ўтган кунимиди, биттасини шаҳарда тутиб олишиб қамаб қўйишган экан!

Ҳар томондан норизолик овозлари эшители бошлади.

– Ҳай-ҳай, жим бўлсунлар, мавлоно! – шивирлади яна гапиришга чоғланган Низомиддин Шомийнинг кўлидан ушлаб ёнига тортаркан, оқибатни ўйлаб кўнгли зириллаган Шарафуддин ал-Ансорий. – Лом-мим демасунлар! Ташланишлари мумкин! Балодан ҳазар! Оломонга бир нарсани тушунтириш имконсиздур! Эс борида тезроқ кетайлик бу ердан!

Улар оломон ичидан оҳиста сирғалиб чиқдилар. Борар эканлар, йўлда кўк рўмолни кажавасимон ўраб олган, кўлида гулдор тасбеҳ тутган бир кампирга кўзлари тушди, бироқ ўзлари танг ҳолатда эканидан унчалар эътибор беришмади. У Амир Темур тингчиси сўфий момо эди...

Оломон ғазабига учрашига бир баҳя қолган Низомиддин Шомий худога шукрлар этди.

– Лоҳавла вала қуввата, илла биллоҳ! – деб қўярди муаррих дам-бадам ортига, жунбишга келган оломонга қараб қўяркан. – Худо бир асради!.. Бир баҳя қолди-я! Сиздан чексиз миннатдорман, қоzi жаноблари!

– Ҳодисалар шамоли тингунча назарлардан холи, хонанишин ўлтиришингиз лозим, мавлоно! – кенгаш берди Шарафуддин ал-Ансорий. – Бировга кўринмангиз! Шаҳар ичкарисиди, қалъанинг рўпарасиди Султония мадрасаси ёнида холи бир уй бор, жиянимники. Юрингиз, жойлаб келай. Уша ердан ҳеч қаёққа чиқмай турасиз...

Муаррих индамай бош эгди.

Ўн иккинчи боб

I

Турон лашкари Ҳалабга бостириб келаётганмиш, эрта-индин шаҳарга кирармиш, Судун билан Темуртошлар сулҳ тузмаймиз, фақат уруш қиламиз, қалъаларимиз мустаҳкам, ҳеч кимдан кўрқмаймиз, деганмишлар қабилада миш-мишлар ўзи нотинчликдан чайқалиб турган шаҳар аҳлига бадтар қутқулар соларди.

Кўп ўтмай даҳшатли жанг бошланиб кетди. Низомиддин Шомий бор тафсилотни кейин эшитди. Зирху яроғлар билан безатилган саф-саф филларни кўриб, Шом аскарларининг захраси учиб, юраклари титрашга турибди. Даҳшат ҳавосатидан ақлар хира тортганмиш, фикрлар тийра... Турон лашкари шаҳарга бостириб кирибди, Ҳалаб кўчалари ўликларга тўлибди... Қайсидир бир шоир муаммо ёзиб, “Ҳалаб”га “талаб” сўзини қофия келтирганмиш.

Бир неча кун суронлар давом этиб, охири тинди.

Унинчи куни бомдоддан кейин, “Ихлос” сурасини юзинчи марта қайтаргач, муаррих хотиржам мутолаага киришмоқчи эди, яқиндан аввал бурғунинг садоси эшитилди, кей-

ин кетма-кет қий-чув кўтарилди. Нима гаплигини билмоққа ошиққан Низомиддин Шомий китобни қўйиб, шоша-пиша томга чиқди, чунки хонанинг дарчасини қўшни уй майдондан тўсиб турарди. Овозлар қалъа ичидан келарди.

Лоп этиб тарқалган, “Душманлар деворларни қулатишга қалъа тагидан чоҳлар қазишмоқда экан!..”, деган муҳқиш хабар ўлганнинг устига тепгандай бўлди. Низомиддин Шомий бўй чўзиб қараркан, неча кунлардан бери тақа-тақ берк турган қалъанинг баланд нақшиннигор дарвозаси очилганини, шу гапнинг ростми-ёлғонлигини билиш учун ичкаридан тиш-тирноғигача қуролланган бешта йигитнинг мардона отилиб чиқганини кўрди. Уларнинг белларига боғланган арқонларнинг бир учи қалъа тепасидагилар кўлида эди. Чоҳ қазувчиларни излаб, ғаним қаерда экан, деб атрофга олазарак қараб турганларида, бари ногаҳон ер тагидан, чоҳлардан отилган найзаларга нишон бўлдилар. Қалъа тепасида: “Шаҳид кетди! Шаҳид кетди!” дея фарёд кўтардилар. Дарҳол арқонларни тортиб олдилар, лекин биқинида, кўкрагида санчилган найзалар тикрайиб турганча, кўтарилиб бораётган ҳалабликларнинг ўлик ёки тирик эканлари маълум эмасди.

Бошқа ҳеч ким қалъадан чиқишга журъат этолмади, ҳатто шинаклар, буржлар тешигидан қарашга ҳам ботинолмади...

Низомиддин Шомий қамалга тушган қалъанинг ишғол этилганини, метиндай тош деворларга ишонган Сайди Судун билан Темуртош аллақачон занжирбанд этиб ҳибсга олинганини уни Ҳумоюн ўрдуга чақириб келган мулозимдан сўраб-суриштириб билди.

...Ҳалаб қалъасини айлиниб чиққан Амир Темур Амир Сулаймоншоҳга тайинлади:

– Ортиқ зарар етказилмасун! Дарҳол қалъа атрофида қазилгон чоҳлар қайтадан яна тупроғу тошлар билан шиббалаб тўлдирилсун! Биронта ковак қолмасун! Салтанатга мустаҳкам қалъалар керак. Хазинадаги жами мол-буюмлар аъло девон тасарруфига олинсун, муфассал қилинсун!

Соҳибқирон шаҳар ташқарисидаги шоҳчодирга қайтгач, вилоят уламо фузалоларини бирма-бир суриштира бошлади. Иттифоқо, Муҳаммад Чуроға додхоҳ сўз орасида Низомиддин Шомийнинг номини ҳам бепарвогина тилга олди. Лекин ундан бир неча лаҳзалар аввал орада шундай суҳбат кечди.

– Қачон салтанатимиз ҳақида китоб ёзиладур, деб интиқ эдинг, Мамат, мана ўқиб чиқ... – деди Соҳибқирон. – Ёзилгон китобларга унчалар ишонмаймен...

Яқиндагина Қорабоғда Ғиёсиддин Али ниҳоят ўз рисоласини тугатиб, Соҳибқиронга туҳфа қилганди. “Китоб-е Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон таълиф-е Ғиёсиддин Али бин Жамол ал-Исломи” сўзлари ёзилганди муқовада. Соҳибқироннинг раъйига кўра Ғиёсиддин Алини Эрондан Ҳумоюн ўрдуга чорладилар. Дадаввал унинг рисоалари билан танишиб чиқилди ва қаламининг кучи ҳар қандай шубҳалардан холи экани маълум бўлди. Муаррихга Ҳиндистон юришида ҳамроҳлик қилиб, сафар таассуротларини ёзиш, инчунин саройдаги муншийлар тутган “Воқеалар дафтари”дан фойдаланиб, салтанат тарихига ҳам назар ташлаб ўтиш топширилганди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ, Низомиддин Шомийни эслатиши Соҳибқироннинг “Ҳиндистон ғазовоти кундалиги” мутлоасини тугатиб, таассуротлари кўпчиб турган паллага тўғри келди.

– Ўттиз йиллик Турон салтанати ҳақида битилган илк китобдир бу! Хайрият! Кўриш насиб этди! – мамнун деди додхоҳ, султон қоғозига кўчирилган рисола кўлига олиб ўйиб кўзларига суртар экан. – Ахир ҳалигача биронта китоб ёзилгани йўқ...

Додхоҳ Амир Темурнинг нимадандир кўнгли хиралигидан таажубланди.

– Ҳар икки қадамда “Олампаҳо”, “Хоқон ҳазрати олийлари”, “Олам адолати ва эътиқоднинг кутби” деган каломлар... “Қаҳру қасосда Зуҳал, қадр-қимматда Жамшид, мурувватда Муштарий, куч-қудрат ва шиддатда Миррих...” эмишмен. Бундоғ муболағаларни қайдан олишади? Тавба деб гапирмак лозим! Мен худонинг суйган бандаларидан биримен, хоқонмас, оддий амирмен холос. Бу лофларнинг биронтаси менга тегишли эмас! Пайғамбарга чиқариб қўйибди-ку!

– Муаррих бор воқеаларни таъриф этади-да, Ҳазрат...

– Йўқ, Мамат! Ғиёсиддин Алига қандоқ ёзмокни уқтиргон эрдим... Буткул бежама ва оҳанжама жумлаларга кўмиб юборибди, англаш қийин... Ўқигонингдан сўнг дарҳол йўқотишни буюр! Бировнинг кўзи тушмасун! Ҳеч ким бунга инонмайду!

– Узим шоҳидман, ушанда йигирма беш ёшда эдилар, Ҳазрат...

Болалигингиз, ўсмирлик, ёшлик даврларингиз ҳақида кўп рисоалар битилмиш эрди, барини тўплатдилар, “хай-хай” деганимга қарамай ёндириб юбордилар, афсона бўлиб кетибди, деб!

– Ҳа, ёндириб юборғондим... Рисоаларни эмас, бориб турғон чўпчакларни ёндирибдим. Доим тўғри сўзни ёқтирамен, ёлғонга тоқатим йўқ! Ёлғонни бугун яширасен, эртага, индингача сақлай оласен. Ёлғон бамисли пуфак, сувнинг тагига куч билан ботириб яширганинг сари отилиб юзага чиқишни истайдур! Ана очилиб қолади бу сир,

мана очилиб қолади, деб ҳадиксираб юргонинг ортиқча!

– Албатта, бу китобни тездан ўқиб чиқаман, жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон! Кечаси ухламайман! Аммо... бир узрим бор: уни йўқотиш ҳақидаги сўзларидан воз кечсалар... – хижолатомуз деди Муҳаммад Чуроға додхоҳ қўли кўксида. – Воз кечсунлар! Ахир бу ўттиз йилдан буён жаҳонга доврўқ солиб келаётган Турон салтанати ҳақида битилган биринчи, яккаю ягона китобдур! Бошқа китоб йўқ!

Амир Темур, розиман, дегандай индамади. Унинг ўқиган рисоладан кўнгли тўлмаганиданми ё бошқа китоб буюриш истаги туғилганиданми, ҳарқалай Низомиддин Шомий номини эшитиб чехраси ёришди. Ногаҳон, Бағдодда фурсат топилмай, муаррих билан гурунгни кейинги кунларга қолдиргани ёдига тушди.

– Нима дединг? Низомиддин Шомий? Ўша Низомиддин Шомийми?..

– Ҳа, ҳа! Ўша Бағдодда оломон ичидан ҳузурингизга бағдодликларга шафе бўлиб отилиб чиққан тарихчи аллома!

– Халлоқи безаволга салламно! Низомиддин Шомий шаҳарда дегин? Шаҳарда... Бу ерда нима қилиб юрибди?

– Ҳажга бораётган экан.

– Тез ҳузуримизга олиб келинсун!

Кўп ўтмай остонада элликлардан ошган, шолғомдек силлиқ мисқоли салласи ҳеч қачон бошидан тушмайдигандай, ҳатто ухлаганда ҳам саллани ечмай ётадигандай кўринадиган нозиктабъ муаррих пайдо бўлди.

– Палос ўпиш шарафига мушарраф эканимдан бошим осмондадур, Соҳибқирон ҳазрати олийлари! – таъзим қилди Низомиддин Шомий.

Унинг найдай майин овози ёқимли эди, Соҳибқиронга хуш келди.

– Буюклик соҳиби Оллоҳнинг сояси, унинг жамоли-ю жалолони ўзида акс этдиргучи табаррук зот Амир Соҳибқироннинг салтанати бардавом бўлсун, илоҳо! Жаҳонгирлик ва жаҳондорлик мақомлари баландлардан баландларга юксалсун! Салтанат айвонини замона гардларидан, умр пиллапояларини даврон мусибатлари зарбаларидан омон сақласун! Давлатлари туғи то Исрофил бурғуси садо бергунча балқишдан тўхтамасун! Камина бандангизнинг қўллари ҳамиша дуодадур...

– “Оллоҳнинг сояси”, ташбеҳи қадимдан подшоҳларга нисбатан айтилиши одат тусига киргон... Аммо бизнинг катта даъвоимиз йўқдур, биз Оллоҳни ўз кўнглига солгон бандалардурбиз холос, мавлоно, – деди Амир Темур. – Сўзнинг қадри тушиб кетмаслиги учун, уни камроқ ишлатмак жоиздур.

– Минг узримни қабул айласунлар... – қўлини кўксига қўйди Низомиддин Шомий, кейин Соҳибқироннинг камтарлигига ишора тарзида қўшиб қўйди: – Кичикфеълик улуғликдан нишона, дерлар...

– Тарих китобларини яхши кўрамен, – мавлононинг сўзларига муносабат билдирмай давом этди Амир Темур. – Наршахий, Беруний, Табарий ва Ибн ал-Асир тарихларини мутолаа қилгонмен, ўқиб ҳам беришгон. Жуда кўп нарсаларни билиб олгонмен. Бағоят кенг ва поёни йўқ тарих. Улуғ сабоқлар...

– Турон салтанати султони тарихи ҳам пурмазмун китоблар ёзишга арзигулик, Амир Соҳибқирон... Бунда ҳам улуғ ва қутлуғ сабоқлар тўлиб ётибди...

– Шундоғму?

– Аммо ҳали бирон китоб ёзилмади шекилли... – Низомиддин Шомий тарих ҳақида, айниқса, унга ёқадиган Туронзамину Эронзамин, Ироку Хуросон борасида сўз кетганда ўзини сувга отиб юборилган балиқдек сезарди. – Сиз ҳазрати олийлари билан учрашгонимдан кейин, сўраб-суриштирдим... Рост, абадиятга улангур бу салтанатнинг бошланишидан то бугунигача тарихи онҳазрат учун битилган, лекин ярашиқлик йўсинда жамланмаган экан, дедилар. Яна билгучи Оллоҳнинг ўзидур...

– Рост айтдингиз, мавлоно, жам этилмагон... Мана, ўзлари уларни йиғиб, тартиб беришга киришгайлар...

– Ўзим?... Камина тартиб бергайман?... – деб сўради муаррих лол қолганча.

– Худди шундоғ! Сафарларда бизга ҳамроҳлик қилгайлар. – Амир Темурнинг сўзлари фармон оҳангида жаранглади. – Лекин бир шарт бордур: сўзга такаллуфу безак бермак, лоф урмак зийнатидан ўзларини тортгайлар! Токи таълиф² услуби сўз оройишию ибораторолик санъатидан соф ва холи бўлғай!

– Подшонинг айтгани – амри вожиб! Жоним омода, Ҳазратлари! Жоним омода! – Низомиддин Шомий Ҳумоюн ўрдуга чорлаганларини эшитгандаёқ, унга худди шундоқ вазифа тоширилиши мумкинлигини ўйлаганди ва кўнглининг қаеридадир бундан умидвор эди ҳам.

– Китоб содда битилсун. Сўзлари шаффоф, мазмуни тиниқ чиқсун. Эл-улус, жумла

² Таълиф (араб) – тузиш, асар ёзиш.

жаҳон ўқийди. Аксинча, қийин ташбеҳлар, ўлчаксиз муболағалар ила оро берилгон китобларда-чи, кўзлангон мақсадлар сўзлар ўрами тагида йўқолиб кетадур. Сўз қоида-қонунидан насибадорлардан бирортаси маънисини фаҳмласа фаҳмлар, аммо ўзга ўнтаси, балки юзтаси унинг мазмунини англашдан, мағзини чақа олишдан ожиз қолур. Ва шул сабабдан, китобнинг нафи барчага баробар бўлмас...

Низомиддин Шомий Амир Темурга қаради. Турон султонининг китоб илми, ижод сирларини ипидан-игнасиғача билиши, услуб, сўз оройиши, ибораторолик санъати, ташбеҳ, муболаға, сўз қоида-қонуни, таълиф сингари аҳли қаламгагина хос истилоҳларни бемалол ишлатиши уни ҳайрон қолдирди. Бинобарин, ёзилажак китобнинг нафи хосу омга баробар тегмоғи лозим, англашилари чиқмоғи даркор...

Амир Темурнинг худди алломалар сингари фикр юритиши, теран мулоҳазалар қилиши ҳайратланарли эди муаррих назарида. Қаршисида Турон султони эмас, қатор тарих солномаларини битиб қўйган қалами ўткир мусанниф турарди гўё. “Ҳа, мутафаккир ақл-идроки хазинасидан фавқулдда фикр инжулари сочилмоғи табиий. Хушбўй ҳид мушқдан келса, ёруғлик ўн тўрт кечалик тўлин ойдан таралса, не ажаб?..” – ўйлади Низомиддин Шомий ичида...

У жўшиб кетиб, сўз мартабаларининг кўплиги, манзиллари саноксиз ва бесарҳадлиги, ўзининг сўз санъатида имкон қудрати кучлилиги, услуби нозиклиги, бу борада аҳли илм орасида мавқеи баландлиги, лекин зинҳор ба-зинҳор шуҳратга интилмаслигини айтмоққа чоғланди, хайриятки, – агар гапириб юборгандами Соҳибқирон олдида ғирт мақтанчоққа чиқиб қолар ва кейин ўзининг олдида ўзи хижолат бўлиб юрарди, бу эса умуман инсон зотиға ярашмайдиган хислат – фавқулдда сўнги лаҳзаларда қарори ўзгардию, мутлақо бошқа нарсадан сўз очди:

– Бу юкни кўтармак жуда оғирдур... эплай олармиканмиз, Амир Соҳибқирон?.. Улуғ салтанатнинг ҳайратангиз манзараларини чизмакка қаламимиз кучи етармикин? Уялиб қолмасайдим, деб хавотирдаман. Мўътабар олимлар мақбул сўз тўғрисида ушмундоқ демишлар: “Яхши ва равон сўз улдурким, авом халқ унинг маънисини англағай, хос кишилар эса унга айб қўймағай”.

– Ҳақ гапни айтдилар. Мен ана ўшандоқ яхши ва равон сўзни хоҳлаймен! – қувониб кетди Амир Темур.

Низомиддин Шомий ўрнидан туриб, “Бош устига!” дегандай таъзим бажо этди.

II

Шоҳқодирдан Низомиддин Шомийни кузатиб чиқар экан, Муҳаммад Чуроға додхоҳ деди:

– Амир Соҳибқироннинг бир ажойиб одатлари бордур. Қайси юртга борсалар ўша ернинг олимлари билан кўришиб суҳбат курурлар. Эртага жума куни Ҳалаб олимларини мажлисга чорлайдурлар. Ўзларини ҳам таклиф этишимни буюрдилар...

– Бош устига!

Эртасига куннинг охири эди, даъват этилган номдор олимлар ва қозилар Ҳалабнинг кўрки бўлган қалъага кўтарилдилар. Ҳамма оёқда тик турарди.

Амир Темур бир неча сарой аъёнлари ва хос лашкар сардорлари кузатувида келиб тахтга ўтирди, ўнг томонида пири муршид Мир Саййид Баракага жой ҳозирланганди. Бирмунча фурсатдан кейин барчага ўтиришга амр қилинди. Издиҳомга юздан ортиқ олимлар, қозилар, шайхлар, уламо ва фузало вакиллари йиғилганди. Қози Шарафуддин ал-Ансорий ва Низомиддин Шомийлар машхур шайх Ибн аш-Шихна ёнида, рўпарада ўтиришарди. Ботаётган куёшнинг кучсиз қизғиш шуълалари шаҳарнинг кунчиқарида деразаларидан тутун бурқсиб, ёнаётган қандайдир баланд бинонинг сиркор кошнлар билан қопланган пештоқида ўйнардди.

Соҳибқирон пири муршидга қараб деди:

– Пирим, барчаларига етказсунлар... Ўзларига аёндур, мен Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Шероз, Бағдод ва жаъми фатҳ этилгон ўзга мамлакатлар олимларидан доимо бир нарсани сўрайдурмен. Кўпнинг фикри қўл, хосияти мўл, дейдилар. Лекин ҳали хануз аниқ жавоб ололғоним йўқ. Ҳалаб олимларига ҳам шу саволни бериб кўрмакчимен. Ким жавобини айтмакчи эрса, нима деб гапиришни билиб гапирсун. Вақтимни олиму уламолар мажлисларида ўтказишни ёқтирамен, азалдан илму урфон шайдосимен! Ҳақни излағон киши қирқ пирга сиғинса ҳам оздур, дейдир машойихлар.

– Алҳамду лиллоҳи раббил оламин! – деди Мир Саййид Барака ва араб тилида Соҳибқирон сўзларини батафсил тушунтириб чиқди.

Йиғилганлар Амир Темурнинг фозилу фузалога ҳамиша мушкул саволлар бериб синаб кўриши, жавобларида нуқсонни борлар жазога тортилиши мумкинлигини аввалдан эшитишганди. Чунончи, Шероздаги нуфузли мажлисда унинг, илм мартабаси баландми ёки насаб мартабаси, деган саволига зукко алломалардан бири, илм марта-

баси, албатта, барча мартабалардан юқоридир, деб юборган ва насаби паст, ўзи пок фозил кишининг халифаликка номуносиб насабли кишидан авлороқ эканини мисолга келтириб, Соҳибқиронни мамнун этган эди...

Барча, “Энди не чора топгаймиз?” дегандай, нажот истаб бир-бирларига қарадилар. Шарафуддин ал-Ансорий ўрнидан қўзғалиб, таъзим этди, унинг жигарранг бахмалга ўхшаш хос либоси бошқалар ичида яққол ажралиб турарди:

– Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари! Муборак дийдорлари насиб этгани учун Оллоҳга шукрлар айлағаймиз... Орамизда бир мукаррам зот бордур, шайх, муаррих, муфтий ва мударрис... – қози ёнидаги бир одамга ишора қилди. – Исмлари Ибн аш-Шихнадур. Саволларини ул кишидан сўрасунлар, тангри ўзи мадақкордур!

Амир Темур “Мақбул” маъносида бош тебратди ва Мир Саййид Баракага нима-ларнидир гапирди. Пири муршид ўрнидан туриб жавобга ҳозирланган шайх Ибн аш-Шихнага қаради:

– Амир Соҳибқирон айтадиларки, кеча қаттиқ жанг кечди, қирғиннинг олдини олиш имкони топилмади, кўп саъй-кўшиш этдук, аммо шомлиқлар асло сулҳга ён бермадилар, балони ўзларига тилаб олдилар. Худо шохид. Қирғинда биздан ҳам, сиздан ҳам ўлғонлар бўлди. Айтингиз-чи, уларнинг қай бирлари шаҳиддурлар? Бизнинг ўлиқларимизму, ё сизлариникиму?

Ибн аш-Шихна тўладан келган баланд бўйли хушрафтор одам эди. Ўзича, мана ўша чигал савол, деб ўйлади. Нима дейишни билмай бирпас лол индамай турди. Ҳеч ким чурқ этмасди. Бирдан кўнгли ёришди, худо унга хориқуллода бир илҳом ато этиб, ишини ўнглади:

– Ривоятларга кўра, расулulloҳ саллalloҳу алайҳи васаллам жанобларидан ҳам ушбу савол саҳобалар тарафидан сўралган экан, – деди Ибн аш-Шихна. – Пайғамбаримиз қандоқ жавоб этган бўлсалар ўшани келтиришни лозим топгаймиз.

Шарафуддин ал-Ансорий шайх сўзларидан қаттиқ ҳаяжонга тушди. “Ё раббий! Нималар дейди у? Дўстим, замонанинг машҳур муҳаддиси эс-ақлини еб қўйдиму? Ахир ушмундоқ жойда мазкур саволга жавоб бериш зинҳор мумкин эмас-ку?” Бутун вужуди қулоққа айланган Низомиддин Шомий хаёлидан ҳам ўхшаш фикр ялт этиб ўтди ва ичида “Охири бахайр бўлсун!” деб қўйди.

Мир Саййид Барака расулulloҳ жавобини биларди, у бутун диққат-эътиборини шайхга қаратди. Амир Темур нигоҳида “Қани, эшитайлик-чи, Ибн аш-Шихна нима каромат кўрсатаркин?” дегандай кинояли қизиқиш яширин эди. Кейин пири муршидга ўгирилди:

– Саҳобалар тангрининг расули Муҳаммад алайҳиссаломдан нимани сўрагонлар ва қандай жавоб олғонлар?

Атрофга чивин учса билинар даражада сукунат чўқди... Қилич тигига оёқ қўйгандай бир ҳолатда турган Ибн аш-Шихна сўзга оғиз очди:

– Бадр жангидан сўнг бир саҳройи араб пайғамбар саллalloҳу алайҳи васаллам ҳузурларига келиб қўради: “Ё расулulloҳ! Кимдир шараф топмоқ, ўзини улуғламоқ ниятида жангга қиради, бошқиси беқиёс шижоатини кўз-кўзлаб, қудратидан мақтаниш учун майдонга отилади. Улардан қайси бири худо йўлида қурбондир, шаҳид кетган, деб ҳисобланадир?” Расулulloҳ дедилар: “Кимки Оллоҳ таолонинг сўзи ҳамма нарсадан олий бўлиши учун ўзини қурбон этса – ана ўша чинакам шаҳиддур!”

Амир Темур мамнун бош тебратди.

– Қандай ажойиб жавоб берибдилар-а! – хитоб қилди пири муршид шайхнинг топқирлигига қойил қолиб.

Ўзларини игнанинг устида ўтиргандай ҳис этган издиҳомдаги одамлар ҳам енгил тортдилар. Шайхнинг мақтови шивир-шивирларда ҳамманинг оғзида кезиб юрарди. Ўз-ўзидан самимий суҳбат бошланиб кетди.

– Мен бир яримжон одаммен, – деди Амир Темур қандайдир кўнгли юмшаб, – шунга қарамай Ҳиндистону Ироқ, Форсу Гуржистон, Олтин Ўрда-ю Озарбайжон ва бошқа мамлакатларни фатҳ этдим... Халлоқи безаволга салламно!

– Парвардигор мулкни ўзи истаган бандасига муносиб кўрадур, Мавлоно Амир жаноби олийлари, – деди Ибн аш-Шихна. – Ўзлари улуғ сийлов бирлан эъзозланган сиймо эканлари офтобдан ҳам равшан. Ушбу неъматлар шукронаси йўсинида ислон умматини афв этсунлар ва бундан буён ҳеч кимни ўлдирмасунлар, дер эдик...

– Худо ҳаққи, қасддан бир кишини ҳам ўлдирмаймен! Ҳеч кимга ёмонликни тиламаймен. Менга ёмонлик раво кўргонларни ўз ёмонлиқларига тобшурамен. Бировнинг жонини биров оладурму? Олса, худо оладур. Ҳамиша гуноҳларни кечиришга тайёр турадурмен. Лекин гуноҳга яна гуноҳ қўшилса, оғирлашса, уни кечиришининг ўзи гуноҳга айланадур. Гуноҳкор бўлишни сира истамасмен. Ахир ярақлаб турган қилични кўра-била туриб унга ўзини урганларга не демак керак? Кечаги жангда ўзларингиз жон сақлаймен, деб

йўл таллашиб, тиқинда бир-бирингизни шаҳар дарвозаларига қисиб нобуд этдингизлар. Менинг одамларим, қалъангизга ишониб, ғурурланиб, мусулмонларнинг қонига қолиб юрмангизлар, бош эгиб чиқиб келингизлар, деган хитоблар қилишавериб томоқлари бўғилди-ку! Қулоқ солмадингиз, оту филларнинг оёқлари остида қолдингиз... – Амир Темур издиҳомга бир-бир қараб чиқди. – Бизнинг ишимиз черик, азимат ё ҳашаматдан эрмас, балки ҳазрати Ҳақ таборак ва таоло ҳимматидандур. Қалъа, тоғ, дарё бизнинг қошимизда ҳеч нарса. Беғуноҳ бўлсангиз, бир кишини ҳам ўлдирмасбиз. Худодан қўрқабиз, охиратда жавоби бор... Худонинг қаҳрига қолғонларни эса худонинг ўзи асасун!

Қулфи диллар очилиб, савол-жавоблар шу тариқа давом этди. Ҳамма ўзини эмин-эркин сезар, нимадир дейишни истарди. Айниқса, фақиҳларда сўзлашга иштиёқ кучли-лигини пайқаш мумкин эди. Саволлар барининг ғайратини келтирар, ортиқ жўштирар, улар худди уйга топширилган вазифани аъло уддалаб, ҳаммадан олдин қойилмақом жавобни қотириб қўйиб, устознинг мақтовини олишга интилган кунтли ва тиришқоқ толиби илмларга ўхшашар, бир-бирига гал бермай, таллашиб-тортишиб, мусулмонларнинг хулқ-атвор русумлари, таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж, вақф, мерос ва ҳоказо мавзуларда сўзлаб, ўзларини билимдон қилиб кўрсатишга, салоҳиятини бус-бутун намоён этишга ошиқардилар.

Издиҳом маромини тутиб туришга интилаётган, фалокат босиб, қизиқ устида бирон ноҳўя гап-сўз чиқиб кетишидан ҳадиксираб, безовталаниб ўтирган Шарафуддин ал-Ансорий уларнинг ҳовурини пасайтиришга тиришди:

– Ҳой, барака топгурлар, – деди паст овозда, – сизлар жим эшитиб туринглар! Яна бирон нарса деб, ишнинг пачавасини чиқариб ўтирманглар. Фақат Ибн аш-Шихна га-пирсин, у нима дейишни биладур.

Амир Темурнинг охирги саволи кўпчиликни ўйлантириб қўйди:

– Ҳазрат Али, Муовия ва Язидлар борасида қандай фикрдасизлар?

– Жавобингни ўйлаб гапир, – шивирлади Шарафуддин ал-Ансорий Ибн аш-Шихнага.

– Сўз ши мазҳаби ҳақида. Турон эли суннийлардур...

Ибн аш-Шихна ҳали бу гап мағзини чақиб улгурмагани, айна Шарафуддин ал-Ансорий кўрққан нарса юз берди: ногаҳон қозилардан бири жавоб изларкан, чуқурроқ кетиб, исломда ижтиҳод, яъни мустақил равишда диний ақидавий ва ҳуқуқий масалалар бўйича хулоса чиқариб, ҳукм бера оладиган шахслар борасида чечанлик қиларкан, кўқисдан “Ҳазрат Али, Муовия ва Язидлар бари мужтаҳидлардур!” деб юборди!

Шарафуддин ал-Ансорий қараб, гапирган қози Ал-Қафасий эканини кўрди. У бошқа мажлисларда ҳам иззатталабликдан орага кўшилиб турар, худа-беҳуда сўзлар оғзидан чиқиб кетар эди. Ҳозир ҳам ўзининг шу ердалигини барчага бир эслатиб қўймоқчийди шекилли. “Ал-Қафасий қафасни истаб қолибдурму?...” деган сўзлар кечди қозикалон хаёлидан...

Амир Темур бағоят дарғазаб бўлиб, ўрнидан туриб кетишига оз қолди. Овоз чиққан томонга қарата:

– Ҳазрат Али чиндан мужтаҳиддур, бу тўғри, аммо, Муовия – зolim, унинг ўғли Язид эса фосиқдир! – деди сал кўтарилган овозда. – Сиз ҳалабликлар дамашқликларнинг айна ўзисиз, улар эса бетавфиқ Язиднинг бориб турган издошларидурлар. Имом Ҳусайни ана ўшалар қатл этгон!

Шарафуддин ал-Ансорийнинг юраги гурс-гурс урди. Ҳаммага қалтироқ кирди, сенга ким қўйибди донишмандлики, сендан биров мужтаҳидлар ҳақида сўраяптимики, до-нолик аён этиб, унга жавоб берсанг, дея сўзга аралашган қозига қаттиқ огриниб қаради. Ҳукмдорнинг ғазабини кўзгаб бўладими? Худо сақласин.

– Уша гапирган чиқиб кетсин орамиздан! – дея қичқирди кимдир издиҳом ўртасидан.

– Бошимизга бало ёғдирмасун!

– Мавлоно Амир жаноби олийлари! – дарҳол вазиятни ўнглашга уринди Ибн аш-Шихна. – Бу ерда саҳва йўл қўйилди. Ал-Қафасий мазкур жавобни қандайдир китобда ўқигану маъносини яши англамаган... Бунинг учун бир қошиқ қонимиздан кечсунлар, узримизни қабул айласунлар!

“Тўғри!”, “Қабул айласунлар!”, “Қабул айласунлар!” – деган овозлар эшитилди.

Амир Темурнинг чехраси бир оз ёришди, лекин кайфиятида ўзгариш сезилмади. “Кимдир гуноҳга йўл қўйса ва дарҳол узр сўраса, бу гуноҳқорнинг ўз хатосини англаб етганини билдиради, демак у донодир, уни, албатта, кечирмак керак, – хаёлидан ўтказди Амир Темур. – Ибн аш-Шихна донишманд экан...”

Пири муршид Мир Саййид Барака орадаги ноқулайликни бартараф этиш мақсадида, Ибн аш-Шихна билан Шарафуддин ал-Ансорийларга мулозаматлар қилди, бирини “Ажойиб аллома”, иккинчисини “Фасоҳатли киши” деб атади ҳаммага эшиттириб. Пирнинг тутуми кутилгандай асли шиддати пасайишга мойил ғазабга сал сув сепгандай

бўлди.

Амир Темур Ибн аш-Шихнадан:

– Ёшингиз нечада? – деб сўради бирдан.

– Худо хоҳласа, элликка қадам қўйдим, Соҳибқирон жаноби олийлари...

Шарафуддин ал-Ансорийнинг эса “Ибн аш-Шихнадан бир ёшга каттаман...” деганини эшитган Амир Темур ўйланганча деди:

– Ёшингиз жиҳатидан болаларим қатори экансизлар. Менинг ёшим етмишга қараб кетмакда... Умр берганинга шукр!

– Шикоятни шукрга айлантирмак фурсати етди... Ҳа, ҳа, шукр қилмак керак, эй мусулмонлар! – деди ўзини тутиб туролмаган Шарафуддин ал-Ансорий жигарранг авра тўнининг кенг барларини шамолда ҳилпиратиб минбарга яқинлашаркан...

“Э, аттанг, билмай қолибмен... – афсусланди Низомиддин Шомий ичида. – Чиқишига йўл қўймасдим. Не ҳожаги бор эди?..”

– Бугун масжидларда хутба ўқиладиган кун, кўнгиллар яйрайдиган, яратгандан омонлигу хайру саховатлар тилайдиган кутлуғ айёмдир. Ушбу майдонни муаззам масжид ўрнида кўриб, илтижолар айлайлик, бугунги бир илтижомиз ўн ўрнига ўтадир, иншоллоҳ. Салотул мағриб³ вақти келиб қолди. Қўлларимизни дуога очайлик...

Барча хушёр тортди. Мулкни холиқ ўзи истаган бандасига ато қилиши ҳақидаги муборак оят билан сўзини давом этдирган қози, Соҳибқирон Амир Темурнинг куч-қудрати, Турон салтанати шавкати куюқ таърифлаб мухтасар ваъз ўқиди, Оллоҳ ҳамди, расул наъти ва хулафо ёдини қилгандан кейин, хутбани тантанавор оҳангда Соҳибқироннинг муборак исми билан тугатди.

Шу палла азон овози эшитилиб, ҳаммани намозга чорлади. Мир Саййид Барака имомликни адо этди...

Бутун издиҳом давомида юрагини ҳовучлаб ўтирган Шарафуддин ал-Ансорий мулоқотнинг шунчалар хайрли тугаганидан мамнун бўлди, кўнглида аждаҳонинг оғзидан омон қайтган одамдай ўзини бахтиёр сезган дўсти Ибн аш-Шихнанинг зукко ва донишмандлигидан ғурурланди. У тўлқинланиб кетди, Соҳибқирон ундан сўрамаса-да, кўнгли ийиб Ҳалабдаги бесаранжомликлар учун қози, амалдор-ҳакам, шаръий маҳкама раиси сифатида аввало ўзини айбдор сезгани, лекин вазият тизгини унинг измида эмаслиги, ҳатто Шом шаҳарлари ноиблари йиғинида гугурт чақса ёниб кетадиган ал-позда ғазабланган оломон олдида сўзга чиқиб, барчасига адолатли кенгашлар беришга ботинолмагани, “Ҳидоя” соҳиби Бурҳониддин ал-Марғионий, халққа жабр қилгувчи волилардан қозиликни қабул этиш жоиз, дегани сабаб, бу мансабда хизмат аробасини бақадрихол ўқидиратиб тургани ва яна алланималар ҳақида самимий сўзларни айтишга чоғланди.

Низомиддин Шомий қозидаги портлашга тайёр турган ҳаяжонни сезди ва қўлидан маҳкам ушлаб шивирлади:

– Ҳай-ҳай, зинҳор сўзламасунлар! Энди бас! Кўнгилдагидек ниҳоя топган суҳбатга қўшимча гап ортиқчадур, мавлоно! Ясаниб-тузанган гўзалга кераксиз тилла тақинчоқ тақсалар хунук бўлиб, ҳамманинг ғашини келтиришини билмайдиларму?..

Шарафуддин ал-Ансорий интилган жойида тўхтаб қолди.

Шу палла Амир Темурни Ҳумоюн ўрдуда кутаётганларини, фаранг элчиси ташриф буюрганини маълум қилдилар. Турон султони ўз ўрнидан қўзғалди ва аъёнлар кузатувида шоҳчодирга қараб йўналди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Амир Темур Ибн аш-Шихна билан Шарафуддин ал-Ансорийни яна ҳузурига чақиртирди:

– Ҳазрат Али ва Муовия ҳақида қандай фикрдасизлар? Ҳақиқат ким томонда эди?.. – ўша саволини қайтарди Соҳибқирон.

Ибн аш-Шихна ва Шарафуддин ал-Ансорий бир-бирларига қараб олдилар. Ибн аш-Шихна Амир Темурнинг аҳди маҳкам, бошлаган ишини охирига етказмай қўймайдиган, айримлар кўзига майда-чуйдадай туюладиган нарсаларни ҳам назардан қочирмайдиган, ҳар бир ишда, айтилган сўзда аниқликни яхши кўрадиган, бошқаларнинг жонига тегса ҳам барча иш худди рисоладагидек адо этилишини эринмай талаб қилгувчи қаттиққўл одам эканидан ҳайратланди ва Турон салтанатининг пурқудратлик сирини англагандай бўлди.

Тўғри, ҳаётда майда-чуйда нарса йўқ, кимгадир майда кўринган нарса, аслида буюк эканини кейин фаҳмлайдилар. Тан бермоқ керак, орадан неча кун ўтди, Ҳалаб нотинч, уйлар ёнмоқда, қурбонлар кўча-кўйда қалашиб ётибди, суронлар, оҳ-фарёдлар тинмаган, турли мамлакатлардан элчилар оёғи узилмайди, қўшинлар Дамашқ томонга қараб силжимоқда, лекин ечимини топмай мужмаллигича қолган сўз Соҳибқиронни

³ Салотул мағриб – шом намози, маъносида.

тинч қўймайди, бесаранжомликка ғарқ шаҳарда, шунча ташвишу тўполон ичида шайх билан қозини унутмасдан, улардан аниқ жавоб олишни истайди, ҳақиқат тагига етишни ўзининг бурчи деб ҳисоблайди...

Кейин Соҳибқирон ҳузуридан чиққанларида у ўз фикрини Шарафуддин ал-Ансорийга билдиргани, қозикалон кулиб деди:

– Билмайсенму, ахир турклар удумига кўра Мавлоно Амирнинг мучаллари сичқондур, сичқон йилида туғилганлар. Игнанинг учидай нарса ҳам синчков назарларидан қочиб қутулолмайди! Жангда тушган ўлжалар муфассалини ҳар бир буюмни фаромуш этмай ўзлари кўздан ўтказар эмишлар, ҳар икки ойда салтанат хазинаси дафтарини ипидан-игнасиғача текширармишлар...

– Ҳа. Филҳақ, худо мулкни ўзи истаган бандасига ато этади... – деб қўйди ҳайратда Ибн аш-Шихна...

– Шак-шубҳа йўқки, ҳақиқат ҳазрат Али ибн Абу Толиб томонида эди, Муовия зинҳор халифалардан эмасдур, Амир Соҳибқирон ҳазратлари! – Ибн аш-Шихна сўзларида қатъият сезилиб турарди. – Пайғамбар саллалоҳу алайҳи васалламнинг муборак ҳадислари борким, ул жаноб: “Мендан кейин халифалик ўттиз йилдур”, деб башорат айлаганлар. Бу муддат Али давридаёқ ўтиб бўлганди.

– Ҳақиқат ҳазрат Али томонида, Муовияни ҳамиша – золим, деб айтингизлар жумла мўминга! – уқтирди Амир Темур.

Шайх билан қози қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилдилар.

Ўн учинчи боб

I

Беш кундирки, катта қўшин тўплаб Дамашққа қараб йўлга чиққан Миср султони Фараж ибн Барқуқ шаҳардан бир йиғоч беридаги Қуббату Ялбуғо манзилида тўхтаб шоҳона чодир тиккан. Чодир олдидаги майдонда одамлар сони тобора кўпайиб борарди. Кўчанинг бошида ва охирида у ёқдан-бу ёққа от чоптириб юрган хос навкарлар “ҳай-ҳай”лаб, вазият назорати ила банд. Кўринишхона эшиги тагида султон ҳузурига киргувчилар сафи қуюқлашганидан, уларни тартибга чақириш султон мулозимларига хийла қийинчилик туғдирарди. Бунда турли мамлакатлар элчилари, атроф музофотлардан қайтган тингчилар, юрт ташвишида ҳукмдордан нажот истаб, кенгаш сўраб олис-яқиндан келган қадҳудолаҳ ўралашиб юришарди. Одамлар сабрсиз, бир жойда туришолмай ташқарига чиқишар, яна киришар, биров биров билан гаплашмас, чеҳраларга шимол ёқдан ёғилаётган кўрқинчли хабарлар соя ташлаган, ҳаммада катта хавф-хатар, таҳликадан безовталиқ сезиларди.

Шу палла остонада қулоқлари катта-катта, бурни юзининг ярмини эгаллаган, шунданми кўзлари чуқур тортган ўрта бўйли бир одам кўринди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора эди, биров сезмади. Аммо сарой мулозими уни пайқаб, дарҳол пешвоз чиқди. Иккиси бир оз нималарнидир пичирлаб гапиришишди.

– Хўп бўлади, амир Ҳамон жаноблари! – деди сарой мулозими уни ичкарига етаклар экан. – Подшойи олам айни сизни интиқ кутмоқдалар.

Амир Ҳамон ичкари кирганда, кўринишхона тўрисидаги йигирма қадамлар нарида шоҳона тахтда, иккита қизил духоба ёстик устида ўтирган болага кўзи тушди. Худди тахт эгаси йўқлигида эркатой болани суюб ўтиргизиб қўйишгандай туюларди кишига. Ун бир ёшда эса ҳам, у “бола” эмас, балки отаси Барқуқ оламдан ўтгандан кейин Миср султонига айланган, валиаҳд Фараж эди, тож остидан кокили кўриниб турарди.

– Ким у? – сўради султон Фараж ўргатиб қўйилгандай подшоларга хос хотиржамлик билан ёнида турган ҳарбий ишлар бўйича котиб – дуводор Ёшбек аш-Шайбонийдан. Ақли ёшига нисбатан теран султоннинг болаларча овози ясама чиқса ҳам залворли эшитилди.

– Мисрдалигингиздаёқ Ҳалаб томонларга юборган тингчимиз амир Ҳамондир, подшойи олам!.. – жавоб берди Ёшбек аш-Шайбоний. Оталиқ мансабини эгаллаган барваста дуводор саройда ёлғиз ҳарбиймас, барча давлат ишларини ҳам идора қиларди.

– Хўш, нима дейдур?

– Хўш, нима дейсан, гапир! – оталиқ тингчидан сўради.

Амир Ҳамон бурнининг учи кичишганини сезди, одатда ҳаяжон босганда шундай ҳол ўз берар, секингина қашлаб кўярди. Лекин ҳозир кўл кўтариш мумкин эмас, ҳурматсизлик бўлади. У тахтга яқин бориб султон қошида тиз чўқди ва бошини саждага кўяркан, моҳирлик билан бурнини гиламга бир ишқаб олишга улгурди:

– Биҳишти ва Айнтоб қалъалари забт этилгач, Темурланг лашкари Ҳалабга қараб юрайми-юрмайми дегандай жуда имиллаб силжиди, судралиб кунига ярим йиғоч-бир

йиғоч йўл босди холос. Ҳалабликлар, душман секин келмоқда, қўрқаётгани аниқ, уларда қувват йўқ... Агар қалъадан чиқсак, бир ҳамлада пароканда этгаймиз, бари тумтарақай қочади, деб ўйладилар. Шундан сўнг қалъа ичида бежавотир ўтирмасдан, ботирликлар тутиб ташқарига чиқдилар, ҳайма ва ҳиргоҳлар тикдилар...

– Кейин-чи? Сен ҳам намунча Темурланг қўшинидай имиллайсан? – хашаки пўписа қилди Ёшбек аш-Шайбоний.

– Подшойи олам, гуноҳкор бандангизни кечиринг, аҳвол хатарли... – Амир Ҳамоннинг овози йиғи аралаш чиқди. – Ҳалаб кунпаякун бўлди, ёниб битди... Култепаларни шамол тўзғитиб, олам-кўкка сочиб юрибди, олампаноҳ! Шаҳар қўлдан берилгандан кейин ҳамма ўзини қалъага урди, унинг баланд, мустаҳкам тош деворларидан кўнгиллар тўқ эди. Аммо... қалъани ҳам забт этдилар. Сайди Судун ва Темуртошдай баҳодирлар хибсда... Бошқа лашкарлар турли томон тирақайлаб қочдилар.

Подшо кўлини “Тўхта!” дегандай кўтарди ва оталиққа қаради:

– Нималар деяпти?... Аҳвол чиндан шундоғму?

– Давом эт! – буюрди дарғазаб Ёшбек аш-Шайбоний, подшонинг саволига жавоб бериш ўрнига амир Ҳамонга қараб. Уни қаттиққўл дейишар, подшодан кўра ҳам кўпроқ ундан ҳайиқишарди. – Тез-тез сўзла! Аҳволни яхшилаб баён эт!

Тингчи Турон султонининг Ҳалабдан чиқиб, Баалбек қалъасини олганини, ундан Нуҳ алайҳиссаломнинг пок равзалари зиёратига борганини, кейин Хомс шаҳрига кирганини айтди. Сўз орасида Амир Темурнинг расуллulloҳ саҳобаларидан бири лашкарбоши Холид ибн Валид қабри жойлашгани сабабли, Хомс шаҳрига ҳеч қандай озор етказмаслик ҳақида лашкарга буйруқ берганини, айни пайтда шаҳарда Турон султони номи билан танга зарб қилдирилганини, жума намозида эса исмини кўшиб хутба ўқитилганини эслатиб ўтди.

Нохуш жимлик чўқди.

Султон Фараж ёприлиб келаётган балога қандай чора бор экан, деб ўйлаб тургани, жимликни оталиқ бузди:

– Ёдингизда бор, подшойи олам! Дамашққа кираверишда Темурлангни мактубини олдилар-ку. Сайди Судун билан Темуртошни банд этибмиз, Ҳалаб мусаххар бўлди. Агар зиндонингда ётган Аталмишни озод этсанг, биз ҳам одамларингни қўйиб юборгаймиз, деган...

– Яна эсга солдингизму? Ўша Аталмишни, бир сабаби бордирким, падари бузрукворимиз зиндонга ташлаганлар, зинҳор чиқармаганлар. Зиндонда чирийди, билдингизму? – деди ғазабланган султон. – Валинеъматимиз сўзларини икки қиламизму? Ҳали отасининг юзига оёқ қўйиб иш кўрадиган нобакор бизнинг Мисру Шомда туғилмаган! Шундоғ жавоб битилсун!

Нафсиларини айтганда, Ёшбек аш-Шайбоний султон Барқуқ давридаёқ, ўша маҳбусни чиқариб юбориш тарафдори эди, лекин султон айтганимдан қайтмайман, деб туриб олди. Наҳотки, икки давлат ўртасидаги алоқалар тақдири биргина асирга боғлиқ бўлса? У оддий амир-ку!

– Зинҳор ота сўзини рад айламоқ ножоиздур, подшойи олам! Қарорлари ўринли. Жавобни эса айтганларидек жўнатдик... – Ёшбек аш-Шайбоний мавзуни ўзгартиришга тиришди. – Лак-лак қўшин удалолмаган ишни ақл-идрок билан бир-икки одам адо этмоғи мумкин, подшойи олам... – давом этди кўпни кўрган оталиқ истеҳзо аралаш маънодор жилмаяркан.

– Бир-икки одам билан?

– Худди шундоқ, подшойи олам! – Ёшбек аш-Шайбоний энди кўнглини ёрди. – Бир нарсани кўпдан ўйлаб юраман... Агар ижозат берсалар... Қадимда подшолар бу йўлдан юриб кўп манфаат топганлар.

– Ижозат, оталиқ жаноблари... – Фараж ибн Барқуқнинг овози эшитилар-эшитилмас чиқди.

– Икки чаққон, ўткир йигитни дарвишсифат кийинтириб, Амир Темур ўрдасига юборсак... – деди Ёшбек аш-Шайбоний айёрона. – Қўнжларига икки заҳаролуд ханжарни яширсалар... Хилватда фурсат топиб Амир Темурни бўғизлаб қайтсалар... Қутуламингиз қўямиз. Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

– Суиқасдми? Йўқ, йўқ! Нималар деяпсиз? – қичқириб юборди Фараж ибн Барқуқ. Дарҳол кўз олдида онасининг сиймоси намоён бўлди: “Ўғлим, энди отангиз йўқ, ёш-сиз... Ўзингизни эҳтиёт айлангиз, худоё, жонингизга қасд қилмасунлар! Душманингизга ҳам суиқасдни раво кўрмангиз! Ўзингизга қайтади!”

– Подшойи олам... – Султоннинг иккиланганини сезган Ёшбек оталиқ энди бошқача йўл танлади. Шу пайтгача ўзини тулкидай мулойим тутиб келаётган оталиқ бир юмалаб гўё бўрига айланди – овози илтимос оҳангида эмас, залворли буйруқ тусини олди. – Тарадудланиб туриш вақтимас... Расвойи жаҳон бўлиб қолмайлик. Шитобан Ҳалабда

тарқаб кетган қўшинларни Дамашққа йиғишга фармон берсунлар. Амир Темурни гумдон айласак, баҳайбат Турон лашкари боши кесилган аждарҳодай галдираб, қаёққа юришини билмай, тирқираб кетади. Йўқ эса, юртимиз харобага айланади. Дамашққа ҳам, Қоҳирага ҳам Ҳалабнинг куну тушади... Узларидай ақлли ва зукко хукмдор, албатта, бундай йўлни танламайди, деган умиддаман, подшойи олам!

Султон амир Ҳамон ташқарига чиқиб кетсин, дегандай ишора қилди.

– Ташқарида кутиб тур! – буюрди Ёшбек аш-Шайбоний амир Ҳамонга, остонагача кузатиб кўяркан. – Айтгандай... ўзинга битта зўр йигитлардан ҳамроҳ танлаб тур! Ҳов анови дарозни топ! Унга ишониш мумкин. Ҳали подшойи оламдан, “Тила тилагингни!” деган сўзларни эшитадиган кунларинг олдинда турибди, билиб кўй!

Амир Ҳамон мамнун бош тебратди.

– Шундай мушкул иш икки йигитнинг кўлидан келади, деб ўйлайдиларму? – сўради султон Фараж.

– Ҳали бир одамнинг дафи экану, метиндай тоғларнинг толқонини чиқарадиган чақмоқдай йигитларингиз бор, подшойи олам! Бу ёғидан хотиржам бўлинг! – дадилланди оталиқ. – Нима учун дарвишсифат дедим? Чунки Амир Темур дарвиш, қаландар, фақир-мискин кишилар билан суҳбатлашишни ёқтираркан. Суриштириб билдим. Ўзини камбағалпарвар, бечорапарвар кўрсатишни истаса керак-да. Унинг тингчилари шундай кишилардан танланаркан. Юборган одамим айтиб берди, дарвишлар бемалол унинг саройига кириб чиқиб юришармиш. Иккинчидан, оддий юнг кийимга чулганган, сочлари тўзғиган, кир-чанг босган дарвишни ҳеч ким кўкрагидан нари итармайди, ёмонлик тиламайди. Кўз очибманки, ҳали мусичадай беозор дарвишни ёмон деган, ундан ҳадиксираган кимсани учратганим йўқ, подшойи олам! Тағин, подшодан кўп азиятлар тортдим, Мисрда дарвишларга кун йўқ, деса борми, унга салтанат қопқолари ўз-ўзидан очилиб кетади...

Султон ўйга ботганча индамасди.

– Лекин биз бу дарвишларни куруқ юбормаймиз, подшойи олам! – мазахомуз кулимсиради Ёшбек оталиқ. – Бир қошиқ қонимдан кечадилар... Худо раҳмат қилгур султон Барқуқ жаноблари мамлакат сиёсатини жуда зукколик билан юргизардиларки, нақадар доно эканларини кўриб ёқамни тутардим. Ушандан ўрганмоқлари лозим, ўрганмоқдалар ҳам аслида. Агар ул кишига қандайдир подшо бир нарсани сўраб мактуб ёзса, ниятларига мутлақо зид бўлса ҳам “хўп” деб жавоб қайтарардилар. Аммо оқибатда бу “йўқ” бўлиб чиқарди...

Нима демоқчи эдилар, оталиқ жаноблари? – оталиққа тикилди султон.

– Кеча яна Амир Темурдан элчи келди, подшойи олам... Яна ўша талаб: Аталмишни чиқарсак, у ҳам Ҳалабда асир қилган одамларимизни озод этаркан. Борди-ю, шартингизни қабул айладик, фалон кундан сўнг Аталмишни ёнингизга жўнайтгаймиз, деб ёзилган мактубни ўша дарвишлардан бериб юборсак-чи? Сал қаттол ёвнинг ховри босилармиди? Ахир дунёни титратаётган улкан қўшин бурнимизнинг тагида турибди...

Султон оталиқнинг қирғй кўзларига тикиларкан, уларда кескинлигу ва қатъиятни кўрди. Ичида бу бешафқат одамдан ҳайиқарди. “Айтганларини рад этавериш ҳам яхшимас... – ўйлади у. – Гоҳи қулоқ солиш ҳам керак. Мулозимлару хизматкорлар бамисли итга ўхшаган, уларнинг олдига вақт-бевақт сўнғак ташлаб турмоқ керак, деган эди раҳматли падари бузрукворим...”

– Мавлоно Ибн Халдун қаерда? – сўради тўсатдан султон.

– Одилия мадрасаси ҳужраларидан бирида иқоматдаурлар... – Ёшбек аш-Шайбоний султон Фаражнинг тахтга миниши биланоқ бир-икки хусуматдор шайхнинг сўзига кириб, Ибн Халдунни қози вазифасидан четлатганини, Дамашққа юришда ҳам алломани дуводорнинг маслаҳати билан подшо ўрамига киритганини эслади.

– Кенгаш берсалар мақбул эрди. Ҳузуримизга чорласунлар!

– Бош устига!

Шу пайт мулозим келтирган фавқуллодда хабар бамисли лимиллаган, ойнадай типтениқ ҳовузга тушган тош каби хаёлларни тўзғитиб юборди.

– Шимол томонда бир фарсах ерда жасур соқчи-қоровулларимиз душман қоровуллари билан савашда ғолиб чиқдилар! Амир Темурнинг набираси амирзода Султон Ҳусайн Мирзо бобосидан дили оғриб минг аскар билан подшойи олам сафларига қўшилиш учун биз томонга қочиб ўтибди!..

Бу чиндан ҳам қутилмаган хабар эди! Султон Ёшбек аш-Шайбонийга маъноли қаради. Оталиқ билинар-билинимас жилмайганча кўзини ерга оларкан, бу қарашдан: “Айтганларингиз тўғри чиқди-ку, оталиқ жаноблари!”, деган маънони уқди ва деди:

– Оллоҳнинг илтифоти-да, подшойи олам! Ўзларини толенинг қўллагани аломати!

Бироқ Султон Фараж бу гапга унчалар парво қилмади, атай ўзини эътиборсиз тутди. Балки бу хийладур, Амир Темур ўз набирасини жосусликка юборган эса-чи, деган фикр

ўтди хаёлидан. Чунки, султон Барқуқ суҳбатларда ўзга мамлакатлар ҳукмдорларининг феъл-атворларига баҳо бераркан, Турон султониға ҳам тўхталиб, унинг ўта ҳийлакор, қув ва устомон эканидан гапирар, доим ҳушёрликка чақирарди. Ахир набиранинг жангда бобоси душманлари тарафига, унинг устига аҳволи танг қўшинга осонгина ўтиб кетиши жуда ҳам кўп учрайвермайдиган ҳодиса...

– Наҳотки, ўтгани рост? Бунда фитна йўқмикин?

– Йўқ, йўқ, подшойи олам! – Ёшбек аш-Шайбоний хотиржам деди. – Агар бошқа шаҳзода бўлса ишонмасдим. Қуловуларим Темурланг саройидаги аҳволдан хабар етказишган. Ўн саккиз ёшли Султон Ҳусайн Мирзо Амир Темур қизининг ўғли, уни валиаҳдликка раво кўрмадилар. Камситилганидан хафа юрармиш. Хафа эмиш! Уша аччиқ устида қўйилган қадам-да бу. Жуда ширин муомала лозим, тоғ-тоғ ваъдалар бермак керак, подшойи олам!

– Қандай ваъдалар?

– Тўққиз-тўққиз совғалар қилингиз. Мисрлик гўзал ҳурилиқо санамлар ила сийлангиз. Муаззам Шом мамлакатига ноиб этаман, денг... Турон мамлақати тахтини ҳам инъом этиб юборавринг, ҳа! Ишни битириб олайлик, у ёғига худонинг ўзи бирон йўлга бошқарар ахир...

– Зудлик билан Рум қайсари Йилдирим Боязид жанобларига Турон лашкари бостириб келаётгани ҳақида мактуб йўлламоғимиз жоиз! – деди султон Фараж Амир Темур набираси воқеасига ортиқча аҳамият бермай. У кўнглининг қаеридадир, амирзоданинг ростакамига Миср томонига ўтганига ишонмас, бундан бирон наф чиқади, деб ўйламасди.

– Бош устига, подшойи олам! – қўл қовуштирди Ёшбек аш-Шайбоний подшо тутумидан ранжиганини билдирмай.

Ногаҳонда:

– Турон султони Амир Темур Кўрагон набираси Султон Ҳусайн Мирзо ташриф буюрмақдала-а-ар! – деган овози эштилди мулозимнинг.

Иккиси ҳам беихтиёр эшик томонга тикилдилар...

II

Худди шу паллалар олис усмонлилар пойтахти Бурса шаҳрида Рум қайсари Йилдирим Боязид, Қўстантинияни узил-кесил забт этиш ва тасарруфга киритишга бағишланган машваратни бошқарарди. Аслида Қўстантиния етти йилдан бери қамалда эди, шаҳарда на дон-дун бор, на бошқа егулик. Қишда уйларни иситиш учун биноларни бўзиб ёғочини ўтин қилиб ёқа бошладилар. Султон назарида, Византия империясининг энка-тинкаси қуриган, ел эсишига маҳтал, ана қулайман, мана қулайман, деб турибди. Бугун-эрта таслимга юз буради... Рум салтанатида ҳамма шундай деб ўйларди.

Ҳашаматли сарой Эдирне, Кирмиён, Сарухан, Ойдин, Ментеше, Караман, Ангора, яқинда босиб олинган Кютаҳия каби пошолик, санжоқлардан⁴ ҳамда яқинда каттагина ақчага сотиб олинган, салжуқийлардан қолган Хамит амирлигидан келган вакиллар билан тўлган. Ўнг томонда, Фессалияни забт этиб доврўқ орттирган, қартайиб қолганига қарамай ҳали ҳам оддан тушмаган лашкарбоши Эврунус бей, Салоникини эгаллаган Хайриддин поша, Тирнов шаҳрини қўлга киритиб ном қозонган вазир Али поша, Афинага от солиб султон олқишини олган Темуртош каби саркардалар кўр тўкишиб ўлтиришар, Қорали поша, Ёқуб поша, Ҳасан поша, Тангрибермиш, Муқбил каби йлимдан тап тортмас жасур ва қўрқмас баҳодирлар кўзга ташланарди.

Султон ўғиллари Сулаймон Чалабий ва Исо тахтнинг ўнг томонида, Мусо билан Мустафолар эса чапда тиз чўкишган.

Тахтдан пастроқда мамнун амир Қора Юсуф билан Тарак дарёси бўйидаги машъум мағлубиятдан сўнг Литва ёқларга улоқиб кетган Тўхтамишхоннинг зурёди Жалолоиддин Султонлар ўтиришарди. Ҳар иккисида ҳар хаёл – Қора Юсуф Европага даҳшат солган императорни ашаддий душмани Амир Темурга қайраш, отлантиришни ўйлар, икки қудратли подшони уриштириб, томошасини кўришни, агар ҳар иккиси ҳам гумдон бўлса, улкан салтанат тузиб давру даврон суришни орзу қилар, Жалолоиддин Султон эса падари бузрукворининг тахтини қайтариб олишни истар, бироқ қўли қисқа, чорасизлигини билар, Йилдирим Боязид мададидан умидворлигини яширмасди.

Рум қайсари Турону Хуросон, Европа мамлакатларидаги, жаҳондаги вазият тўғрисида машварат аҳлига батафсил сўзлаб бергач, давом этди:

– Борлиқ дунёда давлатлар ичида Рум салтанатидай қудратли ва муаззам салтанат йўқлигини англадингиз шекилли. Кўрдингизки, бошқа давлатлар худди булутлар пана-

⁴ Пошолик, санжоқ – бейлик, вилоят, музофот. Санжоқбей – ҳоким маъносида.

сида қисиниб қолган юлдузлардай кўзлардан яшириндир, Рум эса балқиган офтобдай порлаб оламга нур сочмоқда... Рум салтанатини оламнинг қутбига, суянган тоғига айлантиргайман!.. Мунший!

– Қулогим сида, султон ҳазрати олийлари! – қўл қовуштирди ўрта ёшлардаги серсоқол одам.

– Машварат аҳли тингласун! Миср ва Шом султони номига ёзилган мактубни ўқиб бер-чи!

Мунший найчасимон ўралган жўнатишга тайёр мактубни очди:

“Миср ила Шом султони Носириддин Фараж ибн Барқуқ жаноби олийларига. Қулоқларимизга етдиким, Турон мамлакатининг ёввойи лашкари тупроғингизни топтаб, муқаддас шаҳарларингизни оёқости қилибди. Ҳалаб вайронага айланибди. Биз бир тарафдан Қўстантиния муҳосараси, иккинчи тарафдан фарангларга босқин уюштириш ила овора бўлиб турғонимизда, Темурланг андишасизларча Сивас ила Малатияга чангал солибдур. Биз чақмоқдек Рум лашкарини оёқлантириб, қаттол душманга юзма-юз чиқдик. Аммо ғаним ҳайбатимиздан чўчиб, Сивасдан бир қадам ҳам олға юра олмади, шартта ортга қараб чекиниш йўлини тутди. Қочди, очикчасига жуфтакни ростлаб қолди! Қўрқоқларнинг қисмати ҳамиша шундоқдир. Бу, бегумон, ожизликдан, жон сақлашдан ўзга нарса эрмас.

...Бизлар унга худо инсоф беришини кутгаймиз, у агар Мисру Шомдан иддаосиз ўз юртига қайтиб кетса, унга қарши муҳораба қилмагаймиз. Агар фикри тескари эрса, найзаларимиз учини найзаларимиз учига улагаймиз, қиличларимиз шуъласини қиличларимиз шуъласига қўшгаймиз, даҳшатли олов пайдо айлагаймиз – унинг борбудини ёндириб, қулини кукка совергаймиз!..

Кўнгулум сезиб турурким, биз Турон султони била урушгаймиз. Керак эса, зафарёр черикимизни олиб дунёнинг у четига, ҳатто ундан нарига ҳам савашишга боргаймиз!.. Зеро, қулоқсизларнинг танобини тортиб қўймак қудратли подшолар зиммасидаги ҳолис бурчдир...”

– Қудратли подшомизни худо асрасун! – деди хириллоқ овозда Эврунус бей. Уни ҳамма ҳурмат қиларди.

– Шавкатлари зиёда бўлсун! – сас берди вазир Али поша.

– Ёмонлар юзини тескари айласун! – янгради Тангрибермишнинг гулдироган овози.

Олқиш садолари саройни тўлдирди.

Ҳужумда тезкорлиги учун “Иилдирим” лақабини олган Боязид Болқон яриморотидаги кўп ерларни қўлга киритди, ҳатто Аттика билан Пелопонесслар ҳам босқинга учради. Милодий 1362 йилдаёқ султон Мурод Худовандигор Адрианополь шаҳрини эгаллаб, уч йилдан сўнг уни империя пойтахтига айлантиргач, Византия императори турк султони тобелигини тан олмай иложга қолмади. Бироқ метинликда ном чиқарган Қўстантиния қалъаси икки донгизга ишонибми, ҳали ҳануз қайсар қиздай бўй бермас, ёнига йўлатмас, Иилдирим Боязид эса тиши ўтмай келаётганидан қаттиқ ғазабда эди.

– Европани забт этмоқ энг қутлуғ нијатимиздур! Фаранг мамлакатларини барини ипсиз боғлаб, менсиз нафас ҳам олмайдиган, қимир этмайдиган қилиб Бурса остонасига қаратиб қўяман ҳали! Жаҳон билсинким, уруш бизнинг хоҳишимиз, ёвга қирон солиш матлабимиз, жиҳод бизнинг санъатимиз, ғозийлар шариати бизнинг шариатимиздир. Бекорга бизнинг бобокалонларимиз Усмон билан Ўрхон “ғозий” лақабини олмаганлар. Аҳли салиб димоғларига йаничарларимиз ёйларининг “нун”идан қанча бало етганлигини олам-жаҳон билур!

Султон теваракка бир-бир қараб чиқди, кейин давом этди. У куйинчаклик билан гапирар, изтиробларга тушар, ундаги шижоат ўтирганларга ўтгандай туюларди. – Тушимда буюк Эртўғрул аждодимизни кўрибман. Усмонлилар салтанатига асос солган зот. Дунёни олсан, деб башорат қилди. У оламдан ўтганда қолган мол-дунёси бор-йўғи бир кимхоб тўну, салла, беш-олти шиша қадаҳ, бир дона қошиқ ва туздондан иборат экан. Ана ўзни ўтга ташламоқ, юртни ўйламоқ, фуқаро ғамини чекмоқ! Энди бутун дунё бизники бўлур! Ҳеч қандай душман бизга писанд эмас! Лекин икки нарса қўлимизни тутиб турибди. Турон даштларидан чиққан қандайдир оқсоқ амирнинг – ҳимматни қарангиз, оддий амир султон билан бас бойлашмоқчи! – бизга мактуб ёзгани, ёзгани эмас, номимизни атаб юборишга журъат этгани иззат-нафсимизга қаттиқ теғди! – Император залворли овозда тез-тез гапирарди. – Унинг кўзи борму, жаҳонларга доврўқ солаётганимизни кўрмайдирму? Булғория, Валахия, Юнону Мажористон, Фарангнинг бари номимизни эшитиб титраб-қақшаганидан беҳабарму? Етти йилдан бери дунёдаги мустаҳкам кўрғонлардан бири Қўстантинияни қамал қилиб ётганимизни билмайдирму?

Қиличи тошларни ёғдай кесадиган худо бас келгур йаничарларим ҳақида эшитмаганму? Фарангларга қарши отланганимиздан ҳам хабари бор экан-ку, мактубида ёзибди. Тагин бунинг жавоби бор демай, бизнинг наслу насабимиздан калондимоғлик билан андишасизларча гап сўқибди!.. Ҳали Темурланг бадахт додини худога айтади, ҳа!

Йилдирим Боязид бир пишқириб олди.

Рум қайсари қирқ ёшларда, паст бўйли, мовий кўзли, йирик қирғий бурунли, соқолига битта-ярим оқ оралаган тўладан келган одам эди. Такаббурлиги-ю жасурлиги, шижоати ошкор, ҳаётсевар, қизиққон, иродаси метиндек мустаҳкам, кучли бу инсон мардлиги билан аскарларни жўштириб юборарди. Аммо шошқалоқ, унда заррача ҳам сабр-тоқат йўқ эди. Гапиргандан тахдан тушиб жўшганидан айвоннинг четига бориб қоларди. Эгнига чиройли чечакли бахмалдан бир чакманнамо узун кийим кийган, устидан энги калта оқ жубба ташлаган. Чап ёноғи билан гул тушган кўзи ўртасида битиб кетган жароҳат изи кўринарди.

– Арзинжон ҳокими Тахуртан каби туямижозлар ҳам йўқ эмас... Хирожимизни ўзгага, Темурлангга тўлаб турибдур. Кемох қальясини зинҳор топширмайман, дейди. Бизнинг боғимиздан дон-дун териб ейди-ю тухумни бошқа ёққа кўяди... Қўлимга олиб бир ғижимласам, йўқ бўлиб кетишини билмайди. Ниҳоятда бандлигимиздан, фурсатимиз зиклигидан фойдаланмоқда, ҳамма гапни ўша суянган тоғига етказиб турибди... Лашкаримга дош бера оладиган бирон тўсиқ йўқ бу оламда! – тин олди Йилдирим Боязид. – Иккинчиси – Қўстантиния муҳосараси. Ҳа, қамал чўзилгандан чўзилди. Айб ўзимда. Бир-икки ношуд саркардаларга ишоғиб қолдим. Энди барин ўзим кўлга оламан! Икки юзта мустаҳкам кема тайёрлатдим. Уқ ўтмайди, тош тегса синмайди. Барчасида йаничарлар бўлади, жасур ва паҳлавон бургутчангал йаничарларим! Трабзон императори ҳам бизга кўмак кўлини чўзади.

– Сизнинг қудратингизга тенг подшо жаҳонда қайда, султоним! – деб юборди амир Қора Юсуф ўзини тутолмай. – Ўнта кемани каминага инъом этгайсиз, лочинкўз аскарларим билан ёнингизда тургайман, Қўстантиния қамалида жон олиб жон бергайман!

– Йигирматта кема сўрайман! – қичқирди Баликесир пошаси.

– Бизга ўнта кема керак! – эшитилди саруханлик санжоқбейнинг овози чап ёқдан.

– Бизнинг кемалар аллақачон тайёрдир, жангчиларимиз шай!

Эдирна пошаси овозини имкон қадар баланд кўтаришга уринганини ҳамма сезди.

– Бизга ҳам ўнта кема ажратсинлар! – талаб қилди Караман ҳокими.

“Бизга!..”, “Ўнта!..”, “Йигирматта!..” деган сўзлар янграшда давом этди.

Амир Қора Юсуф ёнида жим, хомуш тиз чўккан Тўхтамишхоннинг ўғли, табиатан дилкаш, хушсурат ва сўзга чечан Жалололидин Султон гапларга аралашмасди. У кема сўраб хитоблар қилмади, – чунки соясидан бошқа давлати йўқ, ҳатто соя ҳам бошга қора кун тушганда ташлаб кетади, – дунёдан умидини узгандай алпозда кўринар, ёрдам сўрамоқчи бўлганини Йилдирим Боязид олдида айтишга ботинмай ерга тикилиб ўтирарди.

Ажабо, бир пайтлар отаси Тўхтамишхон паноҳ истаб Амир Темурга сиғиниб борганди, энди унинг ўғли Жалололидин Султон Бурса остонасига бош уриб келиб турибди. Дунё шундай ғаройиб тарзда айланар эди.

Ўн тўртинчи боб

I

Ҳиротдан суюкли кенжа келини Гавҳаршод бегимнинг фарзандлари Улуғбек Мирзо билан Бойсунгур Мирзоларни кўришга келаётгани сабаб бўлди-ю маҳди улё Сароймулкхоним Сафарберганга Боғи Чинорни ораста қилишларини буюрди. Балки хонимойимнинг Султониядан ташриф буюраётганидан хабар топиб, бирданига икки савоб ишни адо этишни – ҳам қайин онаси, ҳам фарзандлари билан дийдорлашиб кетишни ўйлагандир? Бир ҳафта олдин Андхойдан йўлга чиққан Султон Бахт бегим ҳам кеча Бўстонсаройга тушди. Бегойим билан Гавҳаршод бегимни шарафлаш, уларни ўз мақомида кутиб олиш керак, яхшигина зиёфат лозим. Самарқандда аёллар анжуманларининг гули-қаймоғи хушвовоз кўшиқчи Ҳусноро яллани айттириб қўйди. Баковулга қандай таомлар пиширишни уқтирди. Тоғда битган ўсмалардан мўлгина териб дасталаб келишга Ургут тоғларига одам юборишни ҳам унутмади.

Ўсмани ёлғиз қўйишнинг унча завқи йўқ, деб ҳисоблайди катта малика. Султон Бахт бегим, айниқса келини Гавҳаршод бегим ўсмани жуда ёқтиради. Боғи Шаҳрнинг бир четига қалин эктирган экан, ўтган йили Ҳиротга борганда хонимойимга кўз-кўзлаган эди.

Сароймулкхоним билан Улуғбек Мирзолар Султонияда яшашарди. Икки йил аввал Султониядан чиқишиб, Ҳиндистон сафарига бораётган Соҳибқиронни то Кобулгача ку-

затиб қўйишди, бир йил кейин қайтганларида эса Жайхун бўйида кутиб олишди. Амир Темур ардоқли набирасини тез-тез кўриб туришни истар, ёнидан йироқ қўйиб юбормас, соғиниб қолса дийдорлашишга қулай ўрталиқ жой деб яшашга Султонияни танлаганди. Қишларни Қорабўғда ўтказганда катта малика билан набирасини ўша ёққа чорларди.

– Набирам Улуғбек Мирзони тез-тез соғиниб қоладурғон одат чиқарибмен. Буниси бошқача... – деди бир куни Муҳаммад Чуроға додхоҳга. – Зудлик билан одам юбор!

– Шунақами? Ҳм-м... Ҳазратим, бу дейман, набираларини соғиндиларму ёки... молларини? Набира баҳона, дийдор ғанимат... ми?..

– Шундай саволлар борки, жавоби сукутдир... – жилмайди Соҳибқирон ва гапни буриб юборди.

Ер юзини оппоқ қор қоплаган пайтлар, айниқса, паға-паға ёғиб турганида чиқиб набираси билан қорбўрон ўйнашни ёқтирарди. Сароймулкхоним уларни томоша қилиб яйрар, бобо билан набиранинг бир-бирларига қор отишаётганларини кўриб завқланаркан, борлиқни жарангли овози билан тўлдириб қаҳ-қаҳ отиб кулар, охири чидамай амирзодага қўшилиб кетганини билмай қолар, қорларни апил-тапил юмалоқлаб, “Мана, отсунлар! Отсунлар!” дея, шошилганидан каловланиб қолган набирасига тутқазарди. Кейин тўхташиб устларидаги қорларни қоқишар экан, беғубор завқ-шавқдан яна ҳам очилиб кетган, аёздан юзларига ол ранг югурганидан беқиёс малоҳат касб этган, шўхи чиққан ёш қизалоққа айланиб қолгандай Сароймулкхоним Ҳазратнинг меҳр билан ютоқиб боққанларини дилидан туярди...

Соҳибқирон Шомга отланганларидан фойдаланиб, Сароймулкхоним бир ойга Самарқанд сафарини ният қилди. Неча йиллардан бери хомуш турган Боғи Чинор соҳиббаси қадам қўйиши билан бамисли жон киргандай яшнаб кетди.

Катта маликанинг азалдан меҳмоннавозликни ёқтириши маълум. Буни тўйлар ўтказишга ишқибоз, эшик тагида кети узилмас меҳмонларни эринмай кутиб олишни хуш кўрадиган Соҳибқирондан ўрганган. Даставвал Шоҳрух Мирзони, кейин Муҳаммад Султонни тарбиялаб вояга етказди. Улар шу боғда ўсиб-улғайдилар. Мана бугун бири Турон салтанати валиаҳди, бошқаси Хуросон вилояти волийси, иккиси ҳам эл орзулайдиган азаматлар. Энди катта малика кичик амирзода Улуғбек атрофида парвона...

Кечагина отасини шундай пўпалаб юрганди, бугун унинг боласини ўстирмақда, бир қилиғидан ўн кулади, кўзларини бир нуқтага узоқ тикиб ўйланиб қолишлари, ёшига номуносиб сиполиги, ҳар айтган сўзида яширинган, эшитган одамни ўйлантириб қўядиган маъноларни фаҳмлаб ҳайрон қолади. Ўзи етти яшар бола-ю, аммо қизиқ-қизиқ, жавоб топиш қийин саволлар беради. Мураббийси Ориф Озарий ҳам шундай дейди.

– Амирзодамининг фикр-мулоҳазалари катталарникидай теран. Катта одам билан гаплашгандай гаплашасиз. Ҳа, бола бошидан... Аллома бўлғайлар, иншооллоҳ! Мароғадаги мунажжим Носириддин Тусий расадхонасига олиб борингиз, дея ҳолжонимизга қўймаганларига-ку ўзингиз гувоҳсиз!

Бир куни Султонияда Боғи Эрам ҳовлисидаги ҳовуз бўйида сўрида ўлтиришганди, Улуғбек Мирзо осмонга узоқ тикилиб қолди, кейин момосидан сўради:

– Юлдуз қандай ўчади, хонимойим? Унинг қаноти борми? Кўринмайди-ку?

Бошқа кунги саволи ундан ҳам ғаройиброқ чиқди: – Етти оғайни юлдузлар... ака-укаларми? Бир онадан туғилишганми? Оналари ким? Қандай осмонга чиқиб қолишган?..

Амирзода жуда зийрак, қизиқувчан, тарози юлдузларида нима тортишади, ким тартади, Сомон йўлида сомон тўшалганми, шунча сомонни қаердан олишган, ҳов чеккадаги ёруғ юлдузининг номи нима, нега анови юлдуз бир ўзи ёлғиз ва ҳоказолар ҳақида сўраб-суриштиришдан чарчамайди.

– Моможон, нега қуёш ҳар куни чиқиб ҳар куни ботади? – сўраб қолди амирзода кунлардан бир кун.

Нима дейишга ҳайрон Сароймулкхоним унинг жавоб кутиб турган тийрак қора кўзларига қараб:

– Худо билади, амирзодам... – деди, ичида: “Улуғбекмас, саволбек! Саволбек Мирзо! Охирзамоннинг болалари-да!...” – деб, бош тебратиб қўйди. Қорабўғга борганларида набирасининг фавқуллода тиниқ ақлу идрокдан зеҳнининг ўткирлигидан мақтаниб гапиргани эсида.

– Менинг набирам-да! – деганди ўшанда Амир Темур ўзича ғурур туюб. – Исми бекорга Улуғбек эмас! Исм тартадур. Умри узоқ бўлсун, илоҳо!

Чоршанба куни эрталаб меҳмонлар кела бошлашди. Энг аввал Боғи Шинамдан мулозимлар ва канизақлар кузатувида Хонзода хоним билан Оққиз бегимлар ташриф буюришди. Ҳали дурустгина саломлашишиб улгурмай, набира келин Соғинч хоним, ундан сўнг Султон Бахт бегимнинг қораси кўринди.

– Қани, сўрига чиқингизлар!

Кўп ўтмай зиллол сувли ҳовуз атрофидаги башанг дастурхон ёзилган кенбаргина

сўри маликалар билан тўлди. Бир томонга Туман оқа, Хонзода хоним, Султон Бахт бегимлар ўтиришди, Чўлпон Мулк оқа, Соғинч хоним, Гавҳаршод бегимлар бошқа тарафга жойлашишди, канизаклар Рух Парвар оқа, Дурсултон оқалар, уларнинг ёнида Холдона биби қуйроқда тиз чўкишди. Оққиз бегим хизматда эди. Аёллар бир пасда чуғурлашишиб ҳол-аҳвол сўрашга киришиб кетишди. Ҳамма қувонгандан баб-баравар гапирар, аммо бировнинг гапини биров эшитмасди, балки бунга уринишмасди ҳам. Маликалар кўпдан дийдорлашмаганларидан, бир-бирларига айтадиган гаплари йиғилиб қолганлиги сезиларди.

Худонинг жаннатмисол гўшаси – Боғи Чинорда масъуд дамлар кезарди. Сўрининг ўнг томонидаги чаман-чотир очилган гуллар ичида тўққизил бахмалдай ловиллаётган гултожихўрозлар алоҳида кўзга ташланар, боғнинг кунчиқиш томонида аллақандай бир қуш “куёв-куёв” дея сайрашини қўймасди. Шиғил-шиғил мева қилган зумрад дарахтлар эса ўз шохларида осилиб пишиб ётган меваларининг кўрку латофатига ҳайрон қолгандай термилишиб турардилар. Қасрнинг ўнг томонидаги тарвақайлаган чинор, гўё, боғдаги хоним ва оқаларга, дарахтлару гулларга, учиб юрган қушларга, бемалол яйраб ўтирингизлар, мен бормен, дегандай мағрур кўкка бўй чўзган...

Бир хил кийинишган – эғниларида елвагай оқ авра чопон, бошларида ёқут қадалган мимит салла Улуғбек Мирзо, Иброҳим Султон ва канизак Дурсултон оқа кўлида тарбияланаётган Бойсунғур Мирзолар катталардай сиполик билан боғ айланишар, гуллар ва дарахтларни томоша қилишар, чорчаманлар ёнида узоқ туриб қолишарди. Эндигина уч ёшга тўлган Бойсунғур Мирзо жуда ёқимтой, оғаларига ўхшаб ўйчан ҳам эмас, питрак ҳам. Босиқ, ҳамиша жилмайиб туради. Маликалар ёприлишиб амирзодаларни ўраб олдилар. Озор бермаслик учун енгилгина юзларидан ўпишар ва ортга чекинишарди.

Султон Бахт бегим эса “Жиянчаларимдан ўзим ўргилай!” дея, ҳар учовини ҳам қайта-қайта кучоқлар, ўпиб тўймасди. Сароймулкхоним кузатиб турар экан, Амир Сулаймоншоҳга узатилгандан сўнг неча йиллар кейин иккисининг ўртасида кечган бир суҳбатни эслади.

– Бегим... ҳали фарзанддан нишона йўқми? – деб сўради катта малика.

– Йўқ-ку... Анови тентак тепганда сал пуштим эзилиб кетган экан шекилли, хонимойим... – жавоб берди уялганча Султон Бахт бегим.

Оққиз бегим катта малика ишораси билан дарҳол ишга тушиб кетди: сўлтиб қўйилган ўсмаларни кафтининг орасига олиб эзғилай бошлади. Сарин экин ўсманинг ажабтовур ёқимли ҳидини гуп этиб димоғларга урди. Маликаларнинг баҳри диллари очилди.

– Бўйингдан-ей! – деб қўйди оҳиста Султон Бахт бегим. – Ҳидидан кўнглинг яшнайд-я!

– Аммажон, ажойиб нарса-да бу! – қўллаб-қувватлади Гавҳаршод бегим. – Жаннат-да ўсади бу!

– Жаннат ўсмасининг ранги ўткир бўлса керак-да! – сўз қўшди Чўлпон Мулк оқа.

– Фаришталар ҳам қўйишармиш, деб эшитгонмен... – жилмайди Хонзода хоним. – Шундан уларнинг қошлари қаро эрмиш...

Ҳамманинг юзига ёқимли табассум ёйилди. Баъзи бировлар ўзи билмаган ҳолда қошларини силаб қўйдилар.

Холдона биби бир заррин коса олиб келиб тўнкариб қўйди. Унда тип-тиниқ ўсма лимиллаб турарди.

– Ўзлари бошлаб берсунлар, хонимойим!

“Ўзлари! Ўзлари!” – дейишди маликалар Туман оқа сўзларини қўллаб-қувватлаб.

– Мартабали Хонзода хонимни таклиф этамен! – шундай дер экан, Сароймулкхоним ўнг юзидаги қора гажагини бир силаб қўйди. – Бошлаб берсунлар!

– Йўғ-е! Ўзларидан... – камтарлик қилди Хонзода хоним тўлғин гавдасини бир оз орқага ташлаб, қўлларини кўксига қўйганча..

Хуллас, бошлаш катта малика чекига тушди.. Кейин, Хонзода хоним, кейин Султон Бахт бегим, Туман оқа... Барча аёллар қий-чувлашиб, қошларига қалин-қалин ўсмалар тортдилар. Холга орзумандлар бир-иккитадан хол ҳам қўйишди. Соғинч хоним Сароймулкхонимнинг чап юзидаги, Хонзода хонимнинг ирини ўнг томонидаги холларига бир томчи-бир томчи тегизиб қўйишганини кўриб, ўзи ҳам икки кулгичига нозиккина холлар қўндирди, офатижон чехраларнинг ҳусни малоҳати ортгандан ортди. Барча бир-бирига тикилиб тўймасди.

– Энг яхши учган ўсма хонимойимники экан! – деди Дурсултон оқа.

– Кимнинг шавҳари яхши кўрса, ўшанинг ўсмаси яхши учармиш! Чучундингизми? – Холдона биби ҳазил аралаш деди. – Ҳазрат Соҳибқироннинг хонимойимга меҳр таважжуҳлари ростдан ҳам зиёдадур!

“Ҳа! ҳа!”. “Тўғри! Тўғри!” – деган овозлар ёғилди. Сароймулкхоним изо тортиб

ҳаммага жилмайиб қараб турарди.

– Гавҳаршод бегимни ҳам Шоҳрух Мирзонинг қаттиқ севишларига асло шубҳа қолмабди! Инижонимнинг бахти бор! – кулди Султон Бахт бегим. – Келинимнинг қошлари шу туришда нақ Ҳиротга қараб учяпти-я!

Ҳамма хохолаб юборди. Икки ўрим сочини олдига йиғиб ўтирган Гавҳаршод бегим уялиб ерга қаради.

– Ҳаммадан ҳам валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон Мирзо муҳаббатлари кучли экан! Кучли экан! – сўзга қўшилди Чўлпон Мулк оқа диққатни ўзига қаратиб. – Малика Соғинч хонимнинг ўсмалари бирам тип-тиниқ қоп-қора бўлиб учибдики!.. Икки юзидаги ярашиб турган нозик холларини айтинг! Кўриб ҳавасинг келади...

– Маликамнинг меҳр туйғулари шаҳзодамнинг туғёнларига йўғрилиб кетган-да! – қаҳ-қаҳ отди Оққиз бегим. – Кулгичларидаги ўша нозик холлари ҳам шаҳзодамга аталган!

Соғинч хоним қизариб кетди. Ҳа, шаҳзодасининг муҳаббатлари кучли, тобора кучайиб бормоқда. Бошга тушган ногаҳон фожиа кишиларни жипслаштиргандай, иккиқатлик воқеаси ҳам икки ёш қалбни бир-бирига ортиқ яқинлаштирди. Шаҳзода яна ҳам меҳрибонроқ бўлиб қолди. Ўн беш кун аввал мўғул сарҳадларида вазият нечуклигини билмоқ, ўз кўзлари билан кўрмоқ, назорат этмоқ учун Ашпарага кетганлар. Малика, мен ҳам борамен, деб истак билдирди, аммо шаҳзода, сиҳҳатингизга муносиб эрмас, дея кескин рад этди.

Соғинч хоним кейинги пайтларда бир фавж тузиб (аслида қарши эса-да, малика кўнглини авайлаган шаҳзода, шу билан юлансин, дея бунга ижозат берди) Конигилдаги лашкаргоҳда машқлар ўтказа бошлади. Чиндан ҳам, машқлар маликани овутди, унга қандайдир куч-қудрат ато этди. Ранг-рўйи аста-аста тиниқиб, аёллик латофати барқ уриб, баркамоллик остонасига қадам қўйган малика, айниқса, совутга чулғаниб, бошига дубулға кийганда худди бир пайтдаги “Арғуншоҳ баҳодир”нинг ўзи бўлардиқоларди. Фақат энди “мўйлаб”и йўқ, аммо баҳодирлик салобати шундоққина намоён эди. Қарашларида нозу карашма яширин, кулганда икки юзидаги кулгичлари ўймоқчалар ҳосил қилар, бир текис оппоқ тишлари кўзга ташланар, бари шаҳзодага жуда-жуда ёқарди.

Энди боғнинг кунчиқиш томонидаги қуш сўридан йигирма қадам чапдаги тарвақайлаган анжир тепасига қўниб олди-да, бир марта, “куёв-куёв” деб қўйди холос. Чамаси, Ҳусноро ялланнинг овозини эшитишга орзумандлигидан сайрашини тўхтатганди. Боғ жимиб қолди.

II

Қирқларга борган, кўзларига сурмалар қўйиб олган сулувгина Ҳусноро ялла ҳали ҳеч қаерда ижро этмаган янги ўрганган лапар-яллаларини айтишни интиқлик билан кутар, маликалар кўнглини эритиб сув қилиб юборишни ўйлар, кетишда ҳамёни ақчаларга тўлишидан кўнгли тўқ эди. Бироқ биринчи ялласини эндигина бошлаганди, кутилмаган ҳодиса юз берди: қандайдир хотин, бу ерда хурсандчилик авжида экан, сарой маликалари бекорга тўпланишмагандир, ашула айтиляпти-ю, ҳамма диққат билан тинглаб ўтирибди-ку, деган андишага бормай, дарвозаданок аюҳаннос солиб, ўкириб йиғлаб кириб келди...

Бундан бир неча лаҳзалар аввал оқ шоҳи қўйлак кийган Гавҳаршод бегим тақимига урган қоп-қора икки ўрим сочини тўлғонтириб, мамнун, мириқиб гаплашгани чорчаманларни айланиб юришган фарзандлари ёнига йўл олди. Сароймулкхоним билан Хонзода хонимлар ёлғиз суҳбатлашмоқ умидида, хиёбондан боғнинг этак томонидаги хилват жойни қора тортиб боришарди. Маҳди улё, очиги, оғир ботмаса, кўпдан ўйлаб юрган ниятини – маликани Султонияга олиб кетиш таклифини айтмоқчи, токи у ерда Оллоҳнинг буюрган кунигача бирга кун кечирайлик, демоқчи эди.

– Дод!.. Уйим қуйди! Уйим қуйди-и-и!.. Мусулмонлар, уйим қуйди-и-и!.. – фарёд қиларди аёл бутун боғни бошга кўтариб.

Ҳамма таажжубга тушди. Ким экан, деб сал ижирғаниброқ қараган Туман оқа, не кўз билан кўрсинки, ўттиз қадамлар нарида юз-кўзини юлганча, дийдагирён келаётган аёл – ўзининг онагинаси Орзумулк оқа эди! Ўсмасининг негадир нурсизроқ учганидан маликанинг ичи чиқмай турганди, унинг устига, ўнг қовоғи ҳам бир учиб қўйганди-я.

Туман оқа дарҳол пешвоз чиқди:

– Вой, хуш келибсиз, онажон! Нима бўлди? Нима бўлди?.. Секин! Секин... Йиғламангиз! Йиғламангиз!

– Худо уриб қуйди мени! Уриб қуйди-ку!.. Қандай йиғламай? Уриб қуйди-ку!.. – дерди Орзумулк оқа нукул тиззаларига муштлаб.

– Худо сақласин, онажон! Падари бузрукворим сиҳат-саломатмилар?

Сароймулкхоним дугонасининг овозини таниди:

– Ие! Орзумулк оқа-ку, маликам? Момоқиз-ку? – Хонзода хонимга қаради у. – Бирон фалокат юз бердимикин? Тоғамнинг товлари йўқ эди, ўсалликдан тўшакка миҳланиб қолгандилар...

Сароймулкхоним дугонасини ҳеч қачон бундай алпозда кўрмаган, баъзан қарамайди, деб эридан нолиганларини ҳисобга олмаса, у ҳамиша хушхандону хушчақчақ, ҳазилвон, кўришганда дарҳол гапни ишқий суҳбатларга бурадиган, эр-хотин орасидаги ғаройиб ҳангомалардан сўзлаб чарчамайдиган шайтонгина аёл эди, ичингдаги гапни суғуриб олмагунча кўймасди. Султон Санжари Мозий ҳарамида унақа экан, Чингизхони Соҳибқирони муаззамда бунақа экан, Султон Жалолоддин хотиннинг хусни-чиройига қарамас экан, хотин бўлса кифоя экан, Амир Қозоғон ундан ўтар экан ва ҳоказо.

– Юзларингиз қирмизи, нақш олмайди... – сўради Орзумулк оқа бир куни қувлик қилиб. – Бу рангни қайдан топдилар, момоқиз?

– Амир Соҳибқирон соқолларидан, – жилмайганча деди ҳазил аралаш катта малика. Кулишдилар.

Яна бошқа кун ҳадеб Соҳибқирон қандай, ётиш-туришлари қанақа, деб сўраб ҳол-жонига кўймади.

– Амир Соҳибқирон бизларга меҳрибонлар... – деди Сароймулкхоним.

– Буни билама-а-ан... – кўймади Орзумулк оқа, чиройли кўзларини қисди-ю айёрона жилмайди. – У ёғидан гапиринг. Ановлардан... Нимани... яхши кўрадилар? Қандай...

– Бас-е! Вой, момоқиз бўлмай ўлинг сиз! Сўраган нарсангизни қаранг!

– Ўзларини қандай... тутадилар?..

Сароймулкхоним бу юзсиз дугонасидан тезроқ қутилиш чорасини изларди. Чунки билади, “момоқиз” айтмаганига кўядиганлардан эмас.

– Амир Соҳибқирон бизларга меҳрибонлар... – жилмайди юзлари ловиллаган малика. – Ўзларини яхши тутадилар... Ҳм-м...

Орага жимлик чўқди.

– Яна... нима? Бори шуми? Оҳ!.. Сизни гапиртиришга хўпам ишқибозман-да, момоқиз! – кучоқлади Сароймулкхонимни Орзумулк оқа завқланиб. – Худди ёш қизлардай ийманиб чиройли гапирасизки... Эшитиб яйраб кетаман-да. Ўзимнинг ҳам ёшлигим эсимга тушади...

– Қувлик ҳам эви билан-да! Яна момоқиз эмиш!..

Иккиси қаҳ-қаҳ отиб қулиб юбордилар.

– Юрингиз, борайлик! – деди Хонзода хонимга маҳди улё. – Орзумулк оқа ваҳмачи, жуда ташвишли кўринади, менинг олдимга келаётирлар шекилли...

– Туман, Соҳибқирондан сўраб берасан! Қайчи-қудалармиз... Бизнинг жигарбандимиз, ўз набиралари Султон Ҳусайн Мирзони жазолайдурларму?

– Вой, нега жазолар эканлар? Нимага ахир? Вой, бундай тушунтириб гапирсангизчи! – ортиқ таажжубланарди Туман оқа. – Суйғон набираларидан-ку!

– Хонам куйди-и-и! Куйди-и-и!

Аввалги шиддатларидан асар ҳам йўқ афтодаҳол Орзумулк оқа ҳеч андишага бормай додлаганча ўзини боғ ичидан чиқиб келаётган Сароймулкхоним оёғига ташлади.

– Вой, момоқиз! Нима қияпсиз? Ҳай-ҳай, уят-а, ҳамманинг олдида... Турингиз! Турингиз!

Боғдан ҳам, гул-гул яшнаб турган анжумандан ҳам файз кўтарилгандай туюлди. Сўридаги маликалар жойларидан кўзғала бошладилар, ҳамма ўрнидан туриб кетди. Хусноро ялланинг чирмандасини ғилофига жойлайми, жойламайми, дея тараддудга тушгани сезилди.

– Маликам, билурсиз... – бир оз ўзини босиб олган Орзумулк оқа тушунтиришга уринди. – Ёлғиз набирам Султон Ҳусайн Мирзога суяниб қолганмиз. Умидим катта, агар унга бир нарса бўлиб қолса менинг ўлганим шу. Ўзим емай едириб, ичмай ичириб, оқ ювиб, оқ тараб ўстирдим. Қандай машаққатлар билан вояга етказиб Амир Соҳибқироннинг ёнларига кўшганимдан хабардорсиз. Бошқа ҳеч кимим йўқ... Тоғангиз эса бетовлар, бир бурчақда ётадилар...

Орзумулк оқанинг ўпкаси тўлди.

– Энди худо битта набирамни ҳам кўп кўриб турибди. Битта суянганимиз ўша эди...

– Вой, нега ундоғ дейсиз?

– Кеча Шомдан чопар келди... – йиғи аралаш деди Орзумулк оқа. – Мисрликлар билан жангда Султон Ҳусайн Мирзо маст-аластликданми, билмай қолибди, бир пайт жанг тугаганда қараса, Миср томонда юрганмиш...

Ҳамма бирданга “Вой!..” деб юборди.

– Миср томонда юрганмиш?!.. – такрорлади ҳайратда Сароймулкхоним...

– Асир тушибдими? – сўради кимдир.

– Султон Ҳусайн Мирзонинг феъли менга ҳеч ёқмасди... – шивирлади Султон Бахт бегим Хонзода хонимга. – Раҳматли эгачимнинг ўғли бошиданок қандайдир бўлимсиз ўсди ўзи. Кўзга кўканак, бетга тиканак, бўлиб юради доим...

– Шайтон йўлдан урибди-да... – афсусланди Хонзода хоним.

– Ҳа, Миср томонда. ...Султон Фараж уни яхши қарши олибди. Кейин адашганини тушуниб, ўз фавжи билан Турон лашкари томонга от солдириб ўтибди. Ҳумоюн ўрду остонасига бош урибди... Ялиниб ёлвораман, маҳди улё жаноби олиялари! Биз бечораларни шафъеликка олингиз, деб келдим! Амир Соҳибқироннинг қаҳрлари қаттиқ, жаҳллари чиқиб, набирамни ёмон жазолаб юбормасунлар... бизни хонавайрон қилмасунлар, деб кўрқаман! У дунё-ю бу дунёлигим куйиб кетади-я!

Орзумулк оқа ҳиқиллаб гапиролмасди. Унинг амирзода ўз фавжи билан Турон лашкари томонга от солдириб ўтди, деган сўзлари, албатта, ёлғон эди. Амирзода Турон лашкарига асир тушганди. Шўрлик аёл Сароймулкхонимдан жавоб кутишга сабр-тоқати чидамай, энди болалари билан тузукроқ дийдорлашиб улгурмаган Гавҳаршод бегимга ўтирилди:

– Маликам, сиздан ҳам ўтинаман, Шоҳрух Мирзо жанобларининг Ҳазрат олдида нуфузлари баланд, жигаргўшамни ўз ҳимоясига олсунлар... Биздан қайтмаса худодан қайтсун...

Орзумулк оқа нажот истаб ҳаммага жавдираб боқар, кимнингдир нигоҳидан бирон хайрихоҳ нурни илғашга тиришар, аммо кутилмаган янгиликдан хайратда нима қилишни билмай қотиб қолган хонимларга боқиб яна ўпкаси тўларди.

Сароймулкхоним билан Туман оқа Орзумулк оқани юпатиб, унга далдалар беришга шайланиб турганларида, Дамашқдан, Амир Темур ҳузуридан элчи етиб келди. У Муҳаммад Чуроға додхоҳ эди. “Ўзларининг энг яқин сирдош одамларини юборибдурлар... – ўйланди катта малика. – Катта вазифалар юкланган шекилли...”

Боққа бир лаҳза жимлик чўқди. “Куёв-куёв” деб сайраётган куш ҳам қайгадир йўқолган, ёқимли навоси эшитилмас, атроф-борликда нимадир кемтик бўлиб қолганди.

– Ассалому алайкум, Хонимойим жаноби олиялари! – таъзим қилди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Бевақт келдим шекилли... – додхоҳ маликаларнинг аллақандай саросимада эканларини кўриб, менинг хурматимга тараддудландилар шекилли деб хижолат тортди ва жилмайди. – Нега турдингизлар? Тинчликми? Қани, ўлтирингизлар!

– Тинчлик, тинчлик, додхоҳ жаноблари! – ҳеч нарсани сездирмади Сароймулкхоним.

Маликалар қайта ўлтирдилар. Элчи рўпарадаги сўрига жойлашди. Фотиҳа ўқилди. “Холдона бибининг ўсмаси жуда яхши учганди, гап буёқда экан-да... – ўйлади Оққиз бегим. – Шавҳарлари ёқтирибгина қолмай, ҳатто кўргани етиб келибдилар-ку!.. Бизларники эса Ашпарада...”

– Мамлакат забтига қолғон валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон жаноблари Ашпара сафарида эканлар... – деди гапни нимадан бошлашни билмай додхоҳ.

– Хабар етди, Ташкандга келиб, бир оз тўхтабдурлар... Йўлга чиққан эмишлар. – Маълумот берди катта малика.

– Амир Соҳибқироннинг сиҳхатлари тузук, Оллоҳга шуқр. Дамашқдадурлар, Қасри Аблақда турубдурлар. Барчангизга дуои саломлар айтиб юбордилар...

– Валинеъмат Соҳибқирон толеимизга дунё тургунча турсунлар!

– Худо умрларини зиёда қилсун! – дея чуғурлаша кетди аёллар.

Ҳамма жабҳа ёқда аҳвол нечуқлигини билишни истарди. Додхоҳ буни сезиб, узоқ кутдирмади.

– Миср султони мурасага кўнмади. Саваш қургани Шомга қўшинини бошлаб келди. Ундан олдин Амир Ҳамон деган бир ҳаромзодани дарвиш суратига киргизиб, унга яна бир баддин, жоҳилни кўшиб ёлғон ваъдаларга тўлиб-тошган мактуб билан бизга элчи етиб юборибди, аммо кўнжларига заҳролуд ханжарлар солдириб, Амир Соҳибқироннинг азиз жонларига қасд қилишни буюрибди...

– Нима-нима?! Ҳали... Вой, худо!.. – деб юборди Сароймулкхоним сабри чидамай. – Ҳазратим соғ-омонмулар?..

– Вой ўлайин, бирон зиён-заҳмат етмадиму?... – Туман оқа ҳам жим туролмади. Маликалар ҳам бир чайқалиб олдилар.

– Йўқ, йўқ... Хотиржам бўлсунлар! Соҳибқирон ҳамиша худонинг паноҳидалар! Бизни ғафлатда қолдирмоқчидилар, холос. Миср султони Фараж шундай нопок йўлни ўзига маъқул кўрибди. Улар дарвишлар қиёфасида эдилар. Элчи қайтиши керак-ку, лекин улар негадир кетишни йўлашмади. Биров эътибор бермади. Султон биз дарвишларни қийнайди, азобларга қўяди, қувғинларга солади, дейишди улар. Амир Соҳибқирон доим фақир мискин бошини силашга тайёр турадурлар, дарвишларга ҳеч озор етказмайдурлар, улардан бандаси ёмонлик ҳам кутмайди. Дарвишга не керак

– жойнамоз, хирқа, таёя пўстаги, деган экан бир машойих. Аммо ҳалиги дарвишлар игнанинг устида юргандай тутишарди ўзларини. Кўзлари бежо эди. Бир куни уларнинг пинхон гапларини эшитиб қолдим-ку! Худо пошшо эгам деганлар! Қулоқ солиб турсам, шу кечаси Соҳибқиронни гумдон этамиз, ханжарларни бекорга сақлаб юрибмизму? Келганимизга бир ҳафтадан ошди, султон Фараж бизларни кутиб турибди, дейди каттаси. Билдимки, улар дарвиш эмас, жосуслар экан! Дарҳол иккисини туттурдик. Этикларидан заҳаролуд ханжарлар чиқди! Амир Соҳибқирон дедилар: “Агарчи элчига ўлим йўқдур, аммо бу баддинлар ўзларини дарвиш атаб, дарвиш номини ҳам иснодга қўйди...” Бирини ўлдирдилар, жасадини ибрат учун авомуннос олдида ўтда ёқдилар. Амир Ҳамонни эса ўзининг заҳаролуд ханжари билан қулоқ-бурнини кесиб, Миср султони Фаражга жўнатдилар...

– Ажаб бўпти!

– Қораси ўчсун!

– Худо юзларини тескари қилсун! – чуғурлашди аёллар.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳикоясини давом этдирди.

– Султон Фараж Турон қўшини ҳайбатидан кўрқиб, кечаси бир сиқим аскар билан Мисрга қочиб қолди. Дамашқ ҳам, унинг мустаҳкам қалъаси ҳам забт этилди. Қалъа ичида Макка ва Мадина шаҳарларининг вақф моллари сақланадиган омборлари бор экан. Бир тавочи юз ботмон арпани яширинча ўзига олибди. Адолатпеша Соҳибқирон беҳад ғазаб отига миндилар. Ҳумоюн ўрдудан фармон бўлдики, тавочини ётқизиб калтакласунлар, арпани эса омборга қайтарсунлар.

Амир Соҳибқирон пайғамбаримиз ҳарамлари Умм Салима ва Умм Ҳабиба ризвон Оллоҳи таоло мазорларини тавоф этдилар, қабрлар устида оқ тошдан маҳобатли икки гумбаз тиклашларини амр этдилар. Амирзодалар Абу Бакр ва вазири аъзам Муҳаммад Жалдлар бисёр кўшиш қилдилар. Бир ой вақт кетди. Расулulloҳ саҳобаларидан биринчи муаззин Билол Ҳабаший қабри зиёратида ҳам ўзим ёнларида эдим. Шундай паллада Шомда Ҳазрат номига юз мисқоллик, эллик мисқоллик, ўн мисқоллик тангалар урдириб келдилар. Ҳукм бўлдики, Эрону Туронга фатҳномалар битиб юборсунлар. Ва фатҳномаларга тангалардан қўшсунлар, деб... Жума куни Дамашқдаги масжиди Умайяда Амир Темур Кўрагон номларига хутба ўқилди...

Тинглашаркан, маликаларнинг чиройли кўзлари гоҳ ҳайратдан катта очилиб кетар, гоҳ зулукдек қошлар чимирилиб, чеҳраларга ажабтовур хусн бағишлар, гоҳ нимадир сўраш, сўзлашга иштиёқ сезилар, лекин қизиқ ҳикояни бўлиб қўйиш ҳадигидангина оғиз очмасдилар.

– Ўша ерларга бориш бизларга ҳам насиб этсун, илоҳо! – деб қўйди Сароймулкхоним ўзига ўзи.

Додхоҳ Дамашқда эканида Соҳибқироннинг тоби қочиб, кўп азоб тортигани, кейин оёққа туриб кетгани ҳақида ҳеч нарса демади, усиз ҳам ҳаяжондан ўзларини қайга қўйишни билмай турган хонимлар кўнглига ғулғула солишни истамасди. Бу воқеа Дамашқ шаҳрини талаш бошланганининг иккинчи куни рўй берди. Кейинги куни ўз-ўзидан ҳеч бир сабабсиз Дамашққа ўт тушди, ўтти ўчириш имконини топа олмадилар. Қиёмат қойим кўпди, ҳўлу қуруқ баравар ёнди. Не-не одамлар ўт ичида қолиб кетди. Муҳофазаси Амир Шохмаликка топширилган Масжиди жомеъдан бошқа барча иморатлар куйиб қулга айланди. Ажабки, масжидга ўт тегмади. Амир Темур асирга тушган шомликларни бир мучасига ҳам тегмай қўйиб юборишларига фармон берди...

– Савобга қолибдурлар!

– Кам бўлмасунлар! – дейишарди бутун вужудлари қулоққа айланган маликалар.

– Мана бу – фатҳнома, мана булар эса Ҳазрат номларига зарб этилган тангалар... Кўрингизлар! – деди Муҳаммад Чуроға додхоҳ ёнчиғидан олиб Сароймулкхонимга узатар экан. Катта малика кумуш тангани қўлига оларкан, тўрт бурчагида ёзилган чорёрларнинг исмлари ўртасидаги “*Ло илаҳа илаллоҳу Муҳаммадур расулulloҳ*” калимасига кўзи тушди, орқа томонида уч ҳалқа атрофида: “*Амир Темур Кўрагон халладоллоҳу мулкуҳу ва султонҳу*”⁵ каломлари чиройли нақшланганди. Катта малика ийиб Хонзода хонимга тутди, Хоразм маликаси – Султон Бахт бегимга... Салтанатнинг қудрати ва шуқуҳи белгисига айланган танга даврада азизланиб қўлдан-қўлга ўтди. Ҳамма тангани ўпиб кўзига суртарди.

Сароймулкхоним ҳали элчи асл мақсадини сир тутиб турганини ҳис қилар ва нимадир кутарди. У адашмади.

– Амир Соҳибқирон каминига иккита олийшон фармон тобшурдилар... – сўзини давом этдирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Турон салтанати валиаҳди шаҳзода Муҳаммад Султонга Ҳулоқухон тахтини муносиб кўрдилар!

⁵ Оллоҳ унинг мулкини ва подшоҳлигини абадий қилсун (араб).

Худди кўзлари илиниб сассиз ўтирган маликалар бирданига уйқудан уйғонгандай жон кириб қичқириб юбордилар. Барчаси: “Қандай яхши!”, “Муборак! Муборак!”, “Худога шукр!”, “Худо асрасун!” дейишар, Сароймулкхоним билан Хонзода хонимни табриклашар, Соғинч хонимни алоҳида қутлашарди.

Соғинч хоним ҳаммага: “Қуллуқ! Қуллуқ!” дер экан, кўз ўнгида тўйлари ўтган маҳобатли Султония манзаралари жонланди, негадир юраги орзиқиб, беихтиёр кўзлари намланди.

– Фармонни ўқисунлар, додхоҳ жаноблари! Сўзларини соғиниб қолғонбиз... – буюргандай деди Сароймулкхоним. – Ҳазратимнинг сўзларини эшитсак, ўзларини кўргондек бўлурбиз.

– Эштайлик! Эштайлик! – қий-чув кўтаришди маликалар.

– Миннатлари бош устига!

Додхоҳнинг ўзи ҳам фармон билан маликаларни таништирмақ ниятида эди. У қўлидаги ўрам султон қоғозини авайлаб ёзди-да, аллақандай завқ билан ўқий бошлади. Унинг салобатли овози Боғи Чинорнинг бурчак-бурчакларига ҳам эшитиларди, қасрнинг ўнг томонидаги осмонни қамраб олмоқчидай бир алпозда тарвақайлаб ўсган, доим шабадаларга бағри очиқ шовиллаб турадиган ёлғиз чинор ҳам фармонга қулоқ тутмоқчидай сокин, шитирламасди:

*Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон томонидан
валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон номлариға битилғон
Фармон*

“Хува ал-ғанийу, ал-ҳукми лиллоҳи таоло, ал-қудрату лиллоҳи таоло, ал-мулку лиллоҳи таоло”⁶ Абулмузаффар Абулмансур Амир Темур Кўрагон сўзимиз!

Оға-инилар, ўғлонлар, фарзандлар, куёвлар, улус, туман, ҳазора ва сада амирлари, билсунлар! Тақдир хатларини битғувчи муншийлар, Танари ҳукмлари дафтари-нинг ҳисобчилари бўлмиш фаришталар гувоҳдурлар. ...Саъй-ҳаракатни ободончилик ва фуқаро фаровонлигига йўналтиришни ҳукмдорлик йўл-йўриқларининг фарзларидин ва жаҳондорлик суннатларидин деб билдур. Ҳамду саноларимиз бутун оламлар хожаси, хоҳлагон кишига мулк ато этғувчи Оллоҳ учундур.

Ал-ҳосил, азиз фарзандлардан бири – Оллоҳ унинг умрини узун қилсун, –суюкли, ҳурматли, шон-шухратли, саодатли, арзиғули, хушфеъл, улуғ Танари илтифотиға лойиқ фарзанд, ҳаётимиз фароғати, кўзимиз нури бўлмиш валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгирға меҳрибонлик ва иноят юзасидан ҳамда кўпдан-кўп сийлову марҳаматлар оқибатидан, кўл остимиздаги мамлакатнинг бир тарафини – Форс ва Кирмон мамлакатларини то Хурмуз ва Ироқи Ажамгача; Райдан то Озарбайжон, Аррон, Муғон, Қорабоғ, Жийлонгача барчасини; Ширвон, Шамоҳа ва Дарбанддан то Боб ул-Абвобгача; Абхоз, Курдистон, Диёрбакр ва Ироқи Арабдан то Ҳижозгача; Рум ўлкасидан то Истанбул ва Фаранг диёригача; Шом диёрини, Искандария ва Мисрнинг Нил дарёсигача – салтанат тутуши, эл сўраш, эгаллик қилиш ва бошқариш учун тайин этдур. Мазкур музофотлардаги барча юмушларни ҳал қилмақ ва манъ этмақ жиловини унинг бошқариш кафтига ва баҳодирлик чангалиға тутқаздур.

Жаҳон бўйсунувчи ва доим ўз кучини йўқотмайдурғон ушбу Фармон барча ўлкаларға эълон этилсун. Токи мазкур мамлакатларнинг подшоҳлари, ҳокимлари, волийлари, амирлари, улуғлари, садрлари, зодагонлари, ашрофу ақобири, аъёнлари ва таниқли кишилари валиаҳд шаҳзодани салтанат тахти ва вилоятлар соҳиби, арзиғулик ҳукмдори деб билсунлар. Адолат ва ҳақиқатни кўзловчи амрини ҳамда таъқиқларини сўзсиз, итоат билан қабул этсунлар, мамлакат ободончилигининг асл низоми ва улар осойишталигининг мазмун-моҳиятидан иборат бўлмиш фармонидан бўйин товламасунлар. Раоё ва бароё шунга риоя этсунлар ва фармон олий муҳр ила имзоланғони ва безатилғони учун уни бош узра тутсунлар.

Суюкли фарзанд зиммасига юкланғон ушбу улуғ юмушларни шу йўсунда олиб борсунки, токи у адолат, ҳақиқат, ҳукмдорлик заруриятлари ва раиятпарварлик жиҳатлари учун кафолат бўлосун, барча саъй-ҳаракатлар оламнинг ободлиги ва инсоният тинч-тотувлиги бирлан якун топсун! Солиҳ кишилар, аҳли тақво ва иршод, асҳоби сидқ ва ҳақпарварларни қўллаб-қувватлаш ва эъзозлашда, масжид ва мадрасаларни таъмирлашда, хайрли даргоҳларни кўпайтиришда тиришқоқлик кўргүзсун, муфсидлар, авбошлар, жиноятчилар ва қароқчиларни ҳамда шариятга хилоф ишларни, нолойиқ қонун-қондаларни тағ-туғи билан йўқотишни зарур ва лозим деб ҳисобласун! Шундагина мамлакат ишлари бир текис борғай: салтанат мавқеи

⁶ Яъни: Оллоҳ ғаний эрур; ҳукм Оллоҳ таоло ҳукмидур; қудрат Оллоҳ таоло қудратидур; мулк Оллоҳ таоло мулкидур. (араб).

*сарбаланду тўғри йўл-йўриқлар барқарор бўлгай!
Кўмак ва омад Оллоҳдандур...*

Ҳамма Хонзода хоним билан Соғинч хонимга қараб олқиш сўзларини айтдилар. Маликалар: “Қуллуқ! Қуллуқ!” дея таъзим бажо келтиришарди.

Яна Муҳаммад Чуроға додхоҳ сўз олди:

– Хумоюн ўрдудан, бахти бекам малика Туман оқа хоним жаноби олиялари фарзандлар билан Соҳибқирон сари йўлга чиқсунлар, деган фармон ҳам олиб келдим...

Боғни маликаларнинг хурсандликдан чувиллашию чуғурлаши тутиб кетди. Ҳамма Туман оқага ҳавас билан қарар, малика эса унинг ташрифидан мамнун Соҳибқироннинг жилмайиб турган чеҳрасини, бўлажак висол лаҳзаларини тасаввур қилишга уринарди.

Ҳалигина бебахт набирасидан сўзлаб ҳамманинг диққатини ўзига қаратган Орзумулк оқа энди ҳеч кимга боқмас, умидвор кўзларини бахтиёр қизи Туман оқадан узмас эди.

Ўн бешинчи боб

I

Машҳур файласуф ва муаррих Валиуддин Абу Зайд Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Халдун султон Фаражга Турон ҳукмдори Амир Темур билан сулҳ тузиш энг мақбул йўлдир, деб маслаҳат берди. Ҳалаб қозикалони Шарафуддин ал-Ансорий ва Ибн аш-Шихна иккиси ҳам буни қўллаб-қувватладилар. Ёшбек аш-Шайбоний ичида мамнун эди, Аталмишни қўйиб юборайлик, мана шу билан сулҳ бошланиб кетади, деб султон билан холи қолган пайтларда кўп гапирган.

Султон Фараж индамади ва машварат тамом, дегандай ўрнидан турди.

Шом тушмаёқ Ибн Халдун, Ибн аш-Шихна ва Шарафуддин ал-Ансорийлар бирга Қуббату Ялбуғодага Миср султони қароргоҳидан чиқиб – бу манзил Дамашқдан уч қақирим жанубда эди – Одилия мадрасасига жўнадилар. Йўл-йўлакай ҳеч ким гапирмади. Чунки ўтган машварат ҳақида сўз кетса, ўз-ўзидан баҳсу муҳокамага айланар, кимдир билиб-билмай нимадир деб юборар, биров эшитиб султоннинг муборак каломлари таҳлилдан ўтказилиб, ғийбат бошланиб кетибди, дейиши мумкин. Алломалар буни яхши тушунишарди, бир-бирларига яхши тушлар кўриб ётишни тилаб ўз хаёлларига машғул ҳужраларига тарқалдилар.

Ибн Халдун кўнглида султон билан суҳбат чоғи, яхши ибратларга бой “Китоб ул-ибар” асарининг бешинчи жилдини Миср тарихига оид айрим маълумотлар билан тўлдириш фикри туғилганди, шам ёруғида алламаҳалгача саҳифаларни варақлаб ўтирди, нима-ларнидир киритди. Сўнг ҳориб-чарчаб уйкуга кетганини билмай қолди.

Тонг отар-отмас турганда, шаҳар аллақачон уйғонган, кўчаларда саросима ичида юрган одамларнинг: “Бу қандай гап?”, “Инсоф қани?”, “Ҳаммани балога гирифтор этибди-ку!”, “Қочиб қолиш-ку бу!..” қабилида ваҳима гаплари қулоққа чалинарди. Кимдир кириб, мадраса дарвозаси олдида шаҳарнинг қозию фақиҳлари, уламо вакиллари тўпланганини, улар Ибн Халдунни кўришга интиқ эканларини айтди. У бомдодни тугатиб, ташқарига чиқди.

– Бошимизга кулфат тушди! Кўмак беринг, мавлоно! – деди кимдир.

– Султон бизни ташлаб кетди! Кечаси ҳеч кимга билдирмай Қуббату Ялбуғоданоқ Мисрга жуфтакни ростлаб қочиб қолибди!

– Ҳай-ҳай! Қочиб қолди, демангиз, ортага бир оз чекиндилар холос!

– Ҳа-ҳа! Чекиниш - қочиш эмас!

– Қочиш бўлмай нима?

– Жон аччиғида айтади-да киши!

– Бизларни қаторга қўшмадилар!

– Керагимиз йўқ экан!

– Энди бола-чақаларимиз тақдири қандай кечади?..

– Султон бизни ташлаб кетди... – йиғламсиради кимдир яна.

Ҳамманинг боши қотган, нима қилишини билмасди. Шу палла кимдир вазиятга бир оз аниқлик киритгандай бўлди:

– Баъзи фитначи амирлар Мисрга қайтиб бориб султон йўқлигида исён кўтариш, авомунносни оёққа турғизиш ниятида эмиш, султон ўшандан қўрқиб жўнаб кетибди...

Кўчада одамлар оқими тинмас, дарвоза олдидаги оломон тобора шишиб борарди.

Бир неча лаҳза Ибн Халдун ҳайратда қотиб қолди. Султон уни ҳам ташлаб кетган эди! Ахир Дамашққа боришга раъйи йўқлигидан кўп инъомлар бериб, ширин сўзлар билан кўндирган Ёшбек аш-Шайбоний султонга эслатиб, алломани ғаним кўлида қолдирмайлик, ўзимиз олиб келганмиз, ўзимиз олиб кетайлик, дейиши мумкин эди-ку! “Подшоҳлардан оқибат кутма!..” – деб қўйди алам билан ичида Ибн Халдун ўзига ўзи.

– Кўп султонлар марҳаматини кўрдингиз, ҳукмдорлар фарзандларига оталиқлар қилдингиз, саройларда мушовирликни адо этдингиз, элчилик рутбасига эришдингиз, қози мартабасига миндингиз. Савоб ишларингизнинг саногии йўқ. Турон султони ҳузурига кириб, гуноҳимизни тилаб олсунлар, мавлоно! – ўтинди Дамашқ қозиси.

– Эшитдикки, Турон султони ўзларини сўраб-суриштирибдилар, қизиқибдилар. Сизнинг турмушингиздан огоҳ эканлар. Машҳури офоқ алломасиз, жумла жаҳон танийди. Худо хайрингизни берсун, биз бечораларга балоғардон бўлинг, бола-чақаларимизни соғ-омон, юртимизни тинч қўйсун! – илтимос қилди фақиҳлардан бири.

– Бу энг мақбул йўлдур! – уни қўллаб-қувватлади Ибн аш-Шиҳна. – Ўзларидан бошқа одам орага тушолмайдир!

– Амир Темур соҳиби инсоф ва фаросати ўткир зотдурлар, хориқуллода заковатга эгалар, идроклари теран, ақллари расо, – сўзга қўшилди Шарафуддин ал-Ансорий. – Бизларни Ҳалабда ўз суҳбатларига чорлаганлар. У сўзлаганинда, сўзингни охиригача қулоқ солиб эшитади... Бу чин инсоннинг фазилатидур. Мажлислари ҳамиша адолатли кечадур. Ўшанда бир инсон иккинчи инсонга зулм ўтказмаслигини амр этди. Шунга қарамай, шаҳарни ғорат этилмасун, деган фармонни бузган, авомунносга азоблар солган ўз аъёнлару аскарларини халойиқ гавжум жойда ҳамманинг кўз олдида салб қилдирди...

– Йўғ-е! – хайратланди Ибн Халдун. – Мен ҳам адолатли подшо деб эшитганман. “Куч-адолатда” сўзлари узугига ўйиб ёзилган эркан.

– Гапим рост! Ўзим шохидман! Газмол сотувчилар растаси бошида, ҳарирфурушлар олдида салб этилганлар бир кун давомида олинмади...

Ибн аш-Шиҳна деди:

– Кеча бизни Соҳибқирон ҳузурига чорладилар. Турон салтанати элчисини ўлдирган Дамашқ ноибини қатл этмоқ учун фатво сўрамоқчи эканларини билдирди бизга мулозим Муҳаммад Чуроға додхоҳ. “Кўчаларда ўлдирилаётган одамлар учун фатво сўрамадилар-ку? Одамларнинг бошларини Амир Темур ҳузурига элтадилар. Ҳоланки, Амир Соҳибқирон бизларни ўлдирмаймиз, деб ваъда берган эдилар...” – дедим мен сабрим чидамай. Муҳаммад Чуроға додхоҳ: “Ҳазрат ваъдалари устидан чиқадурган султондурлар!” деганча, Соҳибқирон ҳузурига кириб кетди. Бир оздан кейин Ҳумоюн ўрдудан, гира-шира Амир Темурнинг кимгадир ғазаб билан гапираётгани эшитилди: “Қуръони каримда: “Менинг даргоҳимда сўз ўзгартирилмас ва мен бандаларга зулм қилгувчи ҳам эмасдурмен...” дейилгон⁷. Илоҳий каломни ҳар қачон азиз тутишимни, унинг измидан қулмаслигимни билмайдурмусиз?..” Кўп ўтмай, додхоҳ қайтиб чиқди: “Султонимиз мусулмонлар бошларини келтиришни асло буюрмаганлар! – деди у босиқ. – Фақат, майдондаги ўликлар бошларидан одамларни кўрқитиш учун бир қубба яшашни буюрганлар. Лекин аъёнлару аскарлар унинг сўзларини чуқур тушунмаганлар. Тушунмаганларнинг ўзларини қатлга буюрдилар. Ҳақиқатда, у барчангизга эркинлик ато этган, тўрт томонингиз қибла, йўлларингиз очикдур!” Ҳаммамизнинг чеҳрамиз ёришди. Шарафуддин ал-Ансорий бу сўзларни тасдиқлади.

Султон Фаражнинг тутумидан ичида ранжиган Ибн Халдуннинг ўзида ҳам Амир Темур билан учрашиш нияти бор эди, фақиҳу қозиларнинг илтижолари унга мадад бўлди. Айни пайтда одамлар гуноҳини сўраб олиш унинг қутлуғ одатларидан эканини эсда тутарди. У Дамашқ қозисини ёнига чорлади ва қулоғига нималарнидир узоқ шивирлади. Қози эшитаркан, дам-бадам бошини тебратиб, тасдиқ ишорасини қиларди.

Ибн Халдун дарҳол ўз ҳужрасига йўналди. У ҳали Соҳибқирон билан, катта бир йиғинда узоқдан кўрганини ҳисобга олмаса, холи ўтириб суҳбатлашмаганди. Дарҳол китоб бозорига бориб яхши бир дона Мусҳафи шариф, бир кишилиқ чиройли жойна-моз, машҳур шоир Бусирийнинг расулуллоҳ васфида битилган “Ал-Бурда” қасидасидан нусха, тўрт қутичада Миср қаңдолатларидан олиб келди, барини бир гулдор қопчиққа солди. Бурнус деган нозик ҳошияли чўзинчоқ бош кийим устидан енгил қора салла ўради, зариф бир суратда Амир Темур ҳузурига жўнади.

Дарвоза олдида уни Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Амир Шоҳмалик қаршиладилар. Ибн Халдун қўл қовуштираркан, деди:

– Фидойингизман.

– Фидойингизмиз... – жавоб қайтарди Амир Шоҳмалик. Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг ушбу аллома билан суҳбат қуришга иштиёқманд эканидан хабардор эди, уни ичкарига бошлади.

Каттагина нақшн деворли хонага кирдилар. Амир Темур заррин тўшақда чап тирсагига суюниб ёнбошлаб ўтирарди. Олдидаги каттагина дастурхон ноз-неъматлар билан тўла. Унг томонда Турон хони Султон Маҳмудхон, чап томонда пири муршид Мир Сай-

⁷ Қоф сураси, 29-оят.

йид Баракалар тиз чўкканлар.

– Машхур файласуф ва муаррих Валиуддин Абу Зайд Абдурахмон ибн Муҳаммад, мағриблик моликия қозиси таширф буюрадилар!

– Ассалому алайкум, Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари!

Амир Темур бошини кўтарди-да, алик олгач, қўлини узатди. Ибн Халдун бош эгганча Соҳибқирон қўлини ўпди ва дастурхоннинг нариги четига чўк тушди. Дуои фотиҳа тортилди.

У зимдан Соҳибқиронга қаради. Ҳа, рўпарасида ўнг оёғини ярим узатиб ўлтирган, бир қарашда етмишларга бориб қолган, соқоли кўксида, кексалик залворига қарамай қадди тик, одмигина кийинган одам – доврўғи оламларга таралган, душманлар юрагига даҳшатлар солган, дунёнинг улкан юкини ўз елкасига ортган, қаҳри қаттиқ (у шундоқ деб эшитганди), енгиллиш нималигини билмас жаҳонгир... Султонларга хос ҳашаматли кийим ҳам киймаган, оддий оқ авра чопонда, дабдаба-ю асъасадан нишон ҳам йўқ. Аллома не-не подшоҳлар билан суҳбатлар қурган, ҳузурларига кирган, аммо ҳукмдорнинг у билан тахтда эмас, балки тенг кўриб ёнма-ён бир дастурхон атрофида ўлтирганига илк марта гувоҳ бўлиб турибди...

Ибн Халдун эшик ёнидаги мулозимдан совғаларни олиб ийманиброқ Соҳибқиронга юзланди.

– Амир Соҳибқирон ҳазратлари! Арзимасгина ҳадялардур... Кўп ўрнида кўрадилар...

– Ҳадя-ю инъом – инсоннинг зийнати... – сўзга аралашди Мир Саййид Барака.

Ибн Халдун қопчиқни очиб, ичидан бир китоб олди. Мусҳафи шарифни кўрган Амир Темур дарҳол ўрнидан турди, уч бор ўпиб қошларига суртаркан:

– Оллоҳнинг каломи!.. – деди аллақандай таважжухда.

– Бу расулulloҳ васфида битилган машхур “Ал Бурда” қасидаси...

– Ким таълиф этгон? – сўради Амир Темур.

– Мисрлик булбулигўё шоир Муҳаммад ибн Саид ал-Бусирий. Юз йил аввал яшаган. Бу қасидани ўқисалар бемор кишилар шифо топганлар, шайтон васвасаларидан фориғ бўлганлар.

Ибн Халдун худди томоша кўрсатаётган афсунгарга ўхшаб кетди, киши беихтиёр, яна нима чиқаркин, дея унинг гулдор қопчиққа қўл солишини кутарди. Бош томони-га меҳроб шакли тикилган чиройли жойнамозни бергач, қандолатларга навбат етди. У одоб мақомини тутиб, қутичалардаги ширинликлардан даставвал ўзи жиндай-жиндай ушатиб оғзига солди, кейин Соҳибқиронга узатди.

– Ширинлик... ширинлик... – деди Амир Темур ва хаёлидан: “Мусҳафи шарифни тавоф этиб, саждага бош қўйсанг, ҳаётинг ширинлик билан ўтадир”, деган сўзлар кечди, моликия қозисининг фаҳму фаросатига, зукколигига қойил қолди. Унинг чеҳрасида ризолик, мамнунлик аломатлари пайдо бўлди.

– Халлоқи безаволга салламно!

Ибн Халдун буни пайқади. Ширинликлардан оз-оздан тотилгач, Соҳибқирон уларни аъёну ақобирларга ийинди, барчанинг оғзи тегсин, деб буюрди. Бош эгганча сўзга аралашмай ўтирган хон Султон Маҳмудхон ширинликлар гадоси эди, қандолатлардан баҳраманд бўлишга шошилди. Мир Саййид Барака оларкан: “Етказғониға шукр!” – деб кўйди.

Амир Темур кутилмаганда алломанинг салласига диққат қилди.

– Нима учун қора салла ўрадилар? Бунда қандай ҳикмат бор? – сўради у, бир пайтлар ҳамадонлик машхур шайх билан ҳам ўхшаш суҳбат кечгани ёдига тушиб.

Ибн Халдун асли бундай дасторни ҳуш кўрмасди ва унга бирон бир маъно юклаш мақсадидан мутлоқ йироқ эди, фақат оқ салласи хийла уриниб қолганидан, оҳорлироқ қорасини танлаганди холос.

– Нафсимни ўлдириб, ўшанга мотам тутмоқдаман... – сўфийлар орасида айланиб юрадиган чиройли гаплардан бирини келтирди Ибн Халдун.

У жуда чиройли жавоб берилди, деб хотиржам эди, бироқ кейинги савол уни эсанкиратиб қўйди.

Амир Темур сўради:

– Нафсининг қисмати қандоқ экан? Асли ўлдириладиганми ёки ўлдирилмайдиганми? Ўлдирилмайдиган эрса, нечун ўлдирадилар? Ўлдириладиган бўлса, унга мотам не ҳожат?..

Соҳибқироннинг, комил инсонлар ҳамиша нафсни жиловлашга интилурулар, уни енгишни ўзларига юксак шараф деб билурулар, қувонурулар, сиз эса мотам тутаётирсиз, демоқчилигини англаган аллома, рўпарасида ўлтирган суҳбатдошининг нечоғлиқ зеҳни ўткир, мушоҳадаси кучли эканига иймон келтирди. Лоҳавла вала қуввата, илло биллоҳ! У Амир Темурни моҳир шатранжчи, деб эшитганди. Рост, шатранжчи ўн-ўн беш йўлни

олдиндан кўра билиши керак... Ибн Халдун ўз жавобида зиддиятга йўл қўйганини сезди, дарҳол мантиқли саволга жавоб топишга уринди:

– Бандасининг умри мотам тутмоқдан иборатдур, Мавлоно Амир жаноблари. Ҳар куни кечаги ўтган, ортага қайтмас кунимизга мотам тутмай иложимиз қанча?..

Фавқуллодда тилига келган бу жўяли жавобдан алломанинг ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Соҳибқирон ўйга чўмганча, унга тикилди, кейин қаноатланди шекилли:

– Меҳмон қаердан экан? – деб сўради пири муршиддан мавзуну ўзгартириш ниятида. – Бу ерларда не юмушлар билан юрибди экан?

– Жавони Мағрибданман, яъни Мағрибнинг ичкарисидан, – жавоб берди Ибн Халдун. – Мағриб⁸ Шом денгизининг⁹ жанубий соҳилида жойлашган. Яқин мамлакатларни Ифриқия, Тилмисон, Заннота дерлар... Ўзим муборак ҳажни адо этмакка бел боғлаганман. Искандарияга келдим. Ушанда Султон Барқуқнинг тахтга чиққанига эндигина ўн кун бўлган экан. Шаҳар хурсандчиликлар, шодиёна садоларга тўлиб-тошганди. Кейин Искандария, Қоҳира, Ал-Азхар, аз-Зоҳирия, Қамҳия мадрасаларида мударрислик вазифасини адо этдим, худо ато этган ризқимни териб еб юрдим...

– Султон Барқуқ нима яхшиликлар кўргизди?

– Очиқ чеҳра бирлан кутиб олди, ҳажга юборишга кўмаклашди. Қайтганимдан сўнг, аввали худо, у ризқимни мўл қилди. Молиқия қозилигига тайин этди. У мени юқори мансабдан мағрурланмайди, адолат ва ҳақиқатга риоя этади, деб ўйлади шекилли.

– Ўзларини шундай одам деб ҳисоблайдиларму? – сўради Амир Темур.

– Буни ёлғиз Оллоҳ билади. Беайб парвардигорнинг ўзи... – ерга қаради Ибн Халдун. – Лекин Султон Барқуқ вафотидан сўнг давлат кишилари мендан кўнгиллари тўлмай мансабимдан ихрож этдилар.

– Танжа шаҳри Мағрибнинг қайси пучмоғида жойлашган? – мавзуну ўзгартирди бирдан Соҳибқирон.

– Уммон билан Шом денгизи ўртасида Зуқоқ бўғозида, уни Жабалторик ҳам дейдилар.

– Сабата-чи?

– Танжадан бир кунлик масофада. У ерда соҳилда доим Андалусияга қатнайдиган ҳашамдор кема тайёр туради...

Ибн Халдунни Соҳибқироннинг Мағриб шаҳарларини яхшигина билиши, атроф музофот ҳақида дурустгина тасаввурга эга экани ҳайратга солди. Танжа, Сабата, Фас, Силжимос каби шаҳарларга оид саволлардан мақсад, уларга жавоб олишдан кўра, кўпроқ меҳмонни синов қилишдай туюларди. Аллома буни фаҳмлади.

– Фас шаҳри маринийлар сулоласи пойтахти, Силжимос эса жануб томонда, кумликлар ичида...

– Кўнглим тўлмади... – деди ҳафсаласи пир Амир Темур, – менга Мағриб мамлакатининг ҳамма жойи, узоқ-яқини, тоғу дарёси, қишлоғу шаҳарлари, ўр-чақири, паст-баландини таърифлаб ёзиб берсун, шундоғ ёзсинки, токи ўқиғонда, барини кўриб турғондай бўлайлик.

– Жаноби олийлари учун албатта ҳозирлаб ёзиб бергайман! – деди шоша-пиша ўзини ноқулай сезган Ибн Халдун.

У ҳали Мағрибда эканидаёқ авлиёлар ва башоратчилардан Амир Темур ҳақида кўп ғаройиб сўзлар эшитганини эслади. Асосан, дунёда ўнинчи қирон кутилаётгани, яъни икки самовий жисмнинг қирони – юзма-юз келиб қолиши палласида туғиладиган зот ким ва қаердан чиқиши ҳақида гапирардилар. Қироннинг шимоли-шарқда яшовчи саҳройи халқдан чиқадиган кучли лашқарбоши номи билан боғлиқлиги, унинг не-не шоҳликлар ва подшоҳликлар устидан зафар қучиши тўғрисида эса Фас шаҳридаги Қараввийин масжидидаги амри маъруфда қўстантиниялик хатиб, мунажжимлар саромади Абу Али Бадисдан билиб олди.

Ушанда камалак янглиғ илоҳий нур Муҳаммад пайғамбар қабридан чиқиб, Оллоҳнинг азиб бандаси Соҳибқирон Амир Темурнинг елкасига тушгани ва унинг илоҳий нурга чулғангани ҳақидаги ривоятни тўлқинланиб гапирганлари эсида.

Ибн Халдуннинг устози нафаси ўткир аллома Иброҳим ал-Обилий бир куни унга очикдан-очик: “Бу яқинда юз беради, тирик бўлсанг, иншоолло, кўражаксан!” – деб, қиронни ҳам, қирон остида туғиладиган зот дийдорини ҳам нақд қилиб қўйди. Ибн Халдун ўзича шундай кунни кутиб юрарди.

У Амир Темурнинг қаҳри келса, ҳеч нарсани кечирмайди, деб эшитганди. Айниқса, шофеъийлар қозиси Ал-Муновий воқеасини кўп эслар, борди-ю Соҳибқирон билан суҳбат қурса, сўзда, юриш-туришда, одобда эҳтиёт чорасини ўйлаб юрарди. Бир маж-

⁸ Тунис мамлакатаи назарда тутилмоқда.

⁹ Ҳозирги Ўрта ер денгизи.

лисга таклиф этилган Ал-Муновий Соҳибқирон ҳузурига киради-да, илтифот этишларини ҳам кутмай, ўз одатича ижозатсиз ҳамманинг ўртасидан юқорига ўтиб кетади... Амир Темури қаттиқ ғазабланади ва одобсизлик қилгани учун қозини чўби ясоққа тортишга буйруқ беради.

Шуларни ўйларкан, Ибн Халдун Соҳибқирон кўнглини топадиган, Турон салтанатини улуғлайдиган сўзлар излай бошлади. Аввал авлиёларнинг мағриб музофотларини тутиб кетган Соҳибқирон ҳақидаги башоратларидан гапирди:

– Ростдан ҳам, барча инсонлар, бандаи мўминлар тақдирини ҳал қилиш учун тангри таоло ўзларидек буюк ақл соҳибларини яратади... – пардани баланд олди Ибн Халдун. – Ўттиз йиллардан бери кўп диёрларни кездим, ўзларини бир кўрмак, остоналарини зиёрат этмак орзусида юрардим. Ўзларига тенг келадиган кимса менинг насли насабим, аҳлию авлодим, ватану мамлакатим, дўсту қадрдонларим, таниш-билишим, уруғ аймоқларим ичида, дунё подшоҳларию ҳукмдорлари орасида ҳам учрамайди. Алъон ўз умримнинг беҳудаю бефайз ўтганига ачингайман, афсуслангайман. Қандоғ қилиб умрим жаноби олийлари эмас, балки ўзгаларнинг хизматида ўтди экан? Нега кўзларим офтобдай сиймолари нурларини азизлаб ўзига сурма қилиб сурмади экан? Аммо қазо ўткинчидир. Бас, энди ҳақиқатни мажозга алмаштиргайман, боқий умримни ўзларининг хизматларига нисор этгайман. Фақат каминани ўша подшоҳлар йўлида умримни хазон этиб, ўз илмларим жавҳарини тасарруф айлаб, дунё тарихининг ибтидосидан то шарку ғарб подшоҳлари сийратларигача баён этилган, кечаларни бедор, кундузларни ташна ўтказиб битган китобларим хижолатга солади холос. Агар муқаддам кўришганимизда, жаноби олийларини у подшоҳлар шодасининг инжуси, жавҳарларининг сараси этиб қўярдим. Сийратлари билан улар хулқ-одобини безаб, салтанатингизни уларнинг давлатлари пешонасидаги тўлин ойдай тасвирлардим. Негаки, жаноби олийлари мард эранлар отасидурлар, жанги жадалнинг зулматли майдонларида шарку ғарб узра зафарларнинг тўлин ойини порлатган зотдурлар... Ҳар бир вали каломида исмлари зикр этилгай, амир ал-мўминин Алига мансуб жафр ва зиж илмларида ишора қилинган киши ҳамда охир замонда мунтазир қутилган Соҳибқирон ҳам ўзларидурлар! Тангрига ҳамд бўлсинки, менинг қийматимни биладиган, хизматимни қадрлайдиган ва иззатимни ўрнига қўядиган зотни менга ато этди. Шукри, ниятимга етиб турибман...

– Нима сабабдан шундай орзу этагини тутдингиз?

– Биринчидан, Одам Ато давридан то шу кунгача ўзларидек подшоҳни олам кўрмади. Камина етти ўйлаб бир гапирадиган кишилар сирасига кираман. Аммо банда мақомида баъзан адашиб ҳам тураман. Илм аҳлиданман, ўйламанман гапирмайман. Соҳибқирон ҳазратлари! Салтанатнинг мангулик умри аҳли асабийятнинг¹⁰ шижоатидан нур олади. Салтанат қудрати шундай ихлоси кучли кишилар билан бус-бутун. Илм устодлари ўзаро иттифоққа келишиб, бани башарнинг катта қисмини икки гуруҳга ажратганлар: арабларга ва туркларга. Араблар расулуллоҳ дини атрофига биришганларида нечоғлиқ қудратга эришганларидан жумла олам хабардордир. Туркларга тўхталсақ, уларнинг Эрон подшоҳларига қарши юришлари, Турон подшоси Афросиёбнинг эронликлар қўлидан Хуросонни тортиб олиши катта қудратдан дарак беради. Барчасининг заминида ўша асабийят ётади. Бу борада уларга ер юзида ҳеч қандай подшоҳ, на Хусрав, на Қайсар, на Искандар, на Бухтаннаср тенг кела олади. Хусрав форслар подшоҳидур. Бироқ, форслар қаерда-ю турклар қаерда! Қайсар ва Искандар – Рум подшоҳларидурлар. Бироқ румликлар қаерда-ю, турклар қаерда!..

– Нега Бухтаннасрни катта подшоҳлар қаторида зикр этадилар? У уларнинг сафига кирмайди-ку! Бухтаннаср форс қўшинлари сардори, Эрон подшосининг ноиб холос! Мана мен ҳам ўшандоғ тахт эгасининг ноибларидан биримен. – Султон Маҳмудхонга бир қараб қўйди Амир Темури. Султон Маҳмудхон қўлини кўксига қўйганча бош эгиб ўтирарди.

– Бухтаннаср қайси тоифадан ўзи? – сўради яна Соҳибқирон.

– Бу хусусда олимлар ўртасида ихтилоф бор, – деди Ибн Халдун. – Айримлар фикрича, у наботийларга, яъни бобилликларга мансуб, Бобилнинг сўнгги подшосидур. Ўзгалар қарашича, у илк эронликлардан ҳисобланади.

– Қайси бири тўғри?

– Агар адашмасам, Бухтаннаср Бобил подшоҳларининг энг охиргисидур... Табарий шундоғ ёзиб кетган.

– Мен иккинчи фикр тарафдоримен. – Амир Темурнинг сўзлари қатъий эди. – Араб ва Ажамнинг бошқа тарих китобларини келтириб баҳс қуришимиз мумкин...

– Баҳслашиш мумкин... – бир оз ўжарлиги тутабошлади Ибн Халдуннинг. У ўзида баҳс томирлари қўзғалаётганини сизди. Лекин шу ондаёқ теран идрок билан зинҳор бу

¹⁰ Асабийят (араб) – ўз қабиласига, давлатига, подшосига кучли муҳаббат қўйиш, фидойилик кўргизиш.

ерга баҳслашиш учун келмаганини англаб етди. Ўзини ортиқча сафсаталардан тиймоғи керак, алломайи замона! “Амир Темур ўта ақлли, билимдон, фаросатли, баҳслашишга ҳамиша шай, ўз сўзида қаттиқ турадиган одам эканлар, – деди ўзига ўзи. – Сен илм оламига қадам қўйибсанки, одил подшони кўрмоқ ниятида юрасан, маснадида файласуф ҳукмдор ўтирган мамлакатда эмин-эркин кезмоқни орзу этасан... Адолатли салтанатни излайсан. Бу ҳақда хийлагина рисоалар ҳам таълиф этдинг. Не-не мамлакатларда бўлмадинг, не-не подшоларнинг суҳбатларида иштирок этмадинг. Аммо “Куч – адолатда” сўзларини ҳар босган қадамига шиор этиб олган ҳукмдорни ҳеч учратдингму? Адолатли подшони энди кўриб турибсан!..”

Бир неча кун аввал Ибн Халдун қутилмаганда подшонинг нозик масалада адолатли йўл тутганига тан берди. Юз қирқ йиллар муқаддам мамлуклар султони Зоҳир Бейбарс Мисрда халифалик мансабини тиклаб, аббосий зодагонлардан бирини тайинлаган ва бу анъана ҳали-ҳануз амалда эди. Уша халифанинг авлодларидан бири Амир Темурнинг олдига даъво билан кирибди.

Амир Темур дарҳол уламо вакиллари-ю фақиҳу қозиларнинг барчасини, – улар ичида Ибн аш-Шихна, Шарафуддин ал-Ансорий, Низомиддин Шомийлар ҳам бор эди, уларга фавқулодда Ибн Халдун ҳам қўшилиб қолди – чақиришларини буюрди. Ҳамма Турон султони шоҳқодири олдигаги майдонда тўпланди.

– Доимо фақиҳу қозилар, муфтийларнинг ҳукмига қараб иш тутғойбиз! – деди Соҳибқирон.

– Бу адолат мажлисидур, даъвонгизни айтингиз! – даъвогарни дадилликка ундади Мир Саййид Барака.

– Мен халифа зурёдиман. Ҳозир Мисрда бу лавозимни эгаллаган кишидан кўра мансабга кўпроқ мен лойиқдурман. Халифалик дунё тургунча аббосийлар учундир, деган ҳадис бор. Халифалик ота-боболаримиздан бизга меросдир. Менга нисбатан инсофли бўлишингизни ва халифа мансабини олиб беришингизни сўрайман...

Каттагина издиҳом сув сепгандай жимиб қолди. Биров чурқ этмасди. Ғир-ғир шабада шоҳқодининг чанғароғига қадалган уч ҳалқа тасвири туширилган кулранг байроқни ҳилпиратиб ўйнар, шимол томонда Ҳумоюн ўрдуни ўраб турган ўн икки минглик хос лашкар олачуқлари кўзга ташланарди.

– Бу ҳадис тўғрисида нима дейсизлар? – сўради Амир Темур йиғилганларга қараб.

Ғала-ғовур кўтарилди, ҳамма билганини гапирарди. Кимдир, уни расулуллоҳ Уҳуд жангидан кейин айтганлар, дер, бошқаси “Саҳиҳ ал-Бухорий”да бунга кўзи тушмаганидан сўзлар, бари тахмин доирасидаги фикрлар эканидан ҳеч кимни қониқтирмасди.

Ибн аш-Шихна ёнида жим ўтирган Ибн Халдунга “Бирон сўз десунлар!” деб шивирлади. Ҳалаб қозиси ҳам унга умидвор термилди. Аллома тараддудланди.

– Соҳибқирон ҳазратлари, бу сохта ҳадисдур, – хотиржам жавоб қилди кейин.

Ҳамма: “Ким у?.. Муборак ҳадисни ёлғон дейишга қандай журъат этди?” – дегандай ялт этиб унга ўгирилди.

– Сохта эрса, шу пайтгача халифалик аббосийлар қўлида эканининг сабаби нимада? – сўради куюқ мош-бринч қошларини чимирганча Амир Темур майдоннинг овоз келган чап томонига тикилиб.

– Сизга Оллоҳнинг ўзи мададкор бўлсун! – юзланди Ибн Халдун. – Дарҳақиқат, бу ҳадис тўғри эмас... Муҳаммад алайҳиссалом вафотларидан кейин ислом аҳлига бирон раҳбар керакми, йўқми, деган масалада тортишув чиқди. Бир тараф, керак, деди, бошқа тараф керакмаслигини исботлашга тиришди. Шиалар: “Пайғамбар саллоҳу алайҳи васаллам раҳбарликни Алига васият қилганлар!” – деб туриб олишди. Аммо ўзлари имомликни Алининг қайси авлоди бошқаришида келишолмай парокандаликка йўл қўйдилар. Мазкур васиятни рад этган аҳли сунна раҳбарликнинг асоси ижтиҳоддур, бас, муслмонлар ижтиҳод кўргизиб ҳақиқатгўй, адолатпарвар ва донишманд кишилар орасидан бирини танлаб, раҳбарликни унга топширсунлар, деган фикрга тўхталиб турганди, кўпайишиб кетган Али тарафдорлари туфайли васият ҳанифийлардан аббосийларга ўтиб қолди. Бу ҳазрат Али набираси Абу Ҳошим ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳанифиянинг халифаликни Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Аббосга васият қолдиришидан бошланди. Муҳаммад ибн Алининг даъватчилари қўлларида фармон билан бориб Ироқ ва Хуросонни забт айлагач, нуфузлари ортиб, раҳбарларининг ўғли Абул Аббос ас-Саффоҳни амир этиб кўтардилар. Шиалар ва суннийлар ўртасида келишув юз бериб, уни халифа деб тан олдилар. Аббосийлар сулоласи манбаси ушбудир. Ушандан буён халифалик гоҳ васият, гоҳ замона аҳли хоҳиши билан давом этди...

– Маълум бўлдики, – деди ҳамма гапларни сабр-тоқат билан эшитган Амир Темур, – сенинг мансаб даъво этишга асло ҳаққинг йўқ экан. Ёлғон даъвоинг учун сени чўби ясоққа буюрмак лозим... Аммо сен ҳам худонинг бандасисен, дунёи боумид, деб юрибсен. Бор, йўлингдан қолма!

Бу қарордан ҳамма рози бўлди. Ибн Халдун ичида Соҳибқироннинг адолатига қойил қолди. Айна пайтда Амир Темур бу аллома билан учрашиш лозимлигини кўнглига туғиб қўйди ўшанда. Ажабо, энди ўзи оёғи билан келиб турибди.

Шу палла Муҳаммад Чуроға додхоҳ кириб, Қасри Аблақ дарвозаси олдида бир кўп қозию фақиҳлар, муфтийлар, шаҳар аъёнларининг омонлик сўраб турганларини маълум қилди.

– Оллоҳ ўзи Сизга мададкор бўлсун! Баъзи айтадурғон гапларим бор эрди...

– Қандай гаплар экан?

– Туғилиб ўсган ватанимдан олисда мусофирликда юрибман, она юртим соғинчи доим юрагимни ўртайди. Юрган кўчаларим, кезган боғларим бир-бир кўз олдимдан ўтади. Фарзандларим, дўст-биродарларим дийдорларидан йироқман... Оллоҳга шуқр, сояи давлатингизда эмин-эркин юрибман. Каминани шаҳардаги ўрдангизга кўчиб ўтишимни амр этибдурлар, ноибингиз Амир Шоҳмалик жанобларидан эшитдим. Ғариб бошим нақ осмонга етди. Буюк илтифотлари учун қуллуқ...

Соҳибқирон аллома сўзларидан қаттиқ таъсирланди, беихтиёр нимадир кўнглидан сизиб ўтди. У ҳам, мана уч йилдирки, дунёнинг ишлари деб Ватандан олисларда мусофирлик заҳмати тортди юрибди, Самарқанд боғларини, Кеш хиёбонларини, Хўжа Илғор кўчаларини, Термиз қадамжоларини, Бухоронинг муҳташам биноларини кўргиси келади. Лекин қандайдир ғойибона иллар уни ўз тузоғига тушириб, чирмаб, қўйиб юбормайди...

Амир Темур алломанинг илинжини англаб етди.

– Худо хоҳласа, нима истак бўлса адо этурмен... – хотиржам деди у.

– Ижозат берсалар, бир сўровим бор эди... Жуфтакни ростлаган Миср султони билан кетолмай қолган қозию фақиҳлар, муфтийлар, шаҳар аъёнларининг бари ҳозир ўзларининг тасарруфларидадур. Салтанатлари бепоеён, бинобарин хизматкорларга, фармонбардорларга эҳтиёжлари улуғ... Дамашқ аҳли учун омонлик тиламоқчийдим. Уларга кафолат ва ишонч хати берсалар...

Амир Темур ҳайратлангандек Мир Саййид Баракага қаради:

– Пирим! Сўзларимни таржима қилмасунлар. Бу аллома ғариб, ўзи ёрдамга муҳтож... Аммо ўзи ҳақида сўзламайдур, балки бошқаларнинг ғамини чекадур... Оллоҳнинг асил бандаси экан! Бундай кишиларни бош устида кўюрмен. Кимнидир жазоламак лозим эрса, биров орага тушиб унинг гуноҳини сўраб оларму экан, деб қараб турамен... Шундоғ инсонларни бағоят қадрлаймен. Сизлар ўзингизни назарда тутасиз, – дедим ҳинд сафар пайтида бир кун ғазотга отланган, фойда, ўлжалардан умидвор Амир Сулаймоншоҳ ва унинг ёнидаги лашкарбошиларга. – Зару кимхоб топсам, ақчам мўл бўлса дейсиз. Мен эса бу саодатга етишмакни ўзим учун ишташ баробарида барча лашкарларнинг мискинларини ўйлаймен. Уларнинг мингани улови йўқ, озор еган, пиёда қолгонлари кўп... Рост, қўл остингдаги кишиларнинг ғамини емак ва уларнинг осойиши учун ранжу меҳнат тортмак – ўзинга фароғат тиламақдан кўра афзалроқдир...

– Аҳсанта! Бағоят ҳақ гапни айтдилар, Амир Соҳибқирон! Аҳсанта! – мақтов сўзларини аямади пири муршид.

Амир Темур Ибн Халдунга юзланди:

– Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламагай. Ҳамо шаҳрида турғонимизда ҳижрий 803 йил раби ул-охирнинг йигирмаси¹¹ эди. Нурий жоме масжидининг қиба деворига бир мармар тахтага ушмундоқ сўзларни нақшлаб ёздурдим, илло мармар ўлмайди: “Тангри таоло бизга мамлакатларни мусаххар айламакни муяссар кўрди, Ироқ ва ўзга юртларнинг соҳибига айландик, Миср султониға қўшни тушдик. Пайғамбар саллалоҳи алайҳи васаллам: “Ҳамиша Жаброил менга қўшни билан яхши, баҳамжиҳат турмуш кечиришни тавсия этади...” деганлар. Ота-боболар удумини тутиб, унга мактуб битдик, турли-туман ҳадялар юбордик. Бироқ у бизнинг чопарларимизни бесабаб ўлдирди. Мақсадимиз – икки юрт ўртасида дўстлик ришталарини боғлаш, садоқат борлигини намоеён этишдан иборат эди...” Баъзи туркмонлар эса одамларимиздан қўл етганини тутиб олиб, уларни Миср султони Барқўқа юбордилар, султон барчасини зиндонга солиб хўрлади... Биз энди муҳолиф чангалидан ўз фуқароларимизни халос қилиш мақсадида йўлга чиқдик...

Амир Темур сўзлашдан тўхтади.

– Аммо, Миср султони унутмасунки, – давом этди яна. – Ҳар иддаога қарши ўқ, ҳар фармонга бир ижро, адоватга қарши узр, тангликка – чора, тақдирга тадбир бордир... Ҳар Фиръавнга бир Мусо топилур...

Ибн Халдун ҳайрат билан Соҳибқиронга қаради. Унинг сўзларига тан бермай илож йўқ эди.

– Филҳақ тўғри дедилар, Амир Соҳибқирон ҳазратлари! – тасдиқлади Ибн Халдун.

¹¹ 1400 йил 20 декабрь

“Бу қандай донишманд одам эканки, унинг қилган ишлари ҳозир учунгина эмас, балки келажак кунларни ҳам ҳисобга олиб амалга оширилгай, – ўйлади аллома. – Ҳа, бугунги тарих ҳақида ҳақиқат олис-олис авлодларга асил ҳолда етмоғи керак. Ўҳ-ҳў, Амир Темур билан Султон Фараж ўртасида ер билан осмонча фарқ бор-а!.. Афсуски, кўп подшоҳлар оламга ҳамиша фаросат кўзи ила боқадиган бу закий ҳукмдорни англашдан йироқдурлар... Фикри ожизимча, уни англаш бу замон одамларининг қўлидан келмас...”

– Ҳамо шаҳрида эканимда, ўшал мармар тахтани камина ҳам кўргандим. Ҳақ гапни мармарга ёзиб қолдирганингиз жуда мақбулдир, Амир Соҳибқирон! – деди Ибн Халдун. – Миср султонининг узоқни ўйламай қўйган қадамлари учун ўзларидан узр сўрайман...

– Мамат! Котибга етказгил, ки жумла мўъминларга омонлик варақаларини битсун... Яратган дилимизга солиб, барчасига эркинлик ато этгон эдик-ку! Амир Шоҳмалик! Қозию фақиҳ, муфтийларга хилъатлар кийгизилсун!

Соҳибқирон унга жилмайгандай қараб турарди.

Орадан анча кунлар ўтиб, юртига қайтаётган Ибн Халдун Сафад шаҳрида эканида бир одам уни қувиб етди:

– Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари сиздан сотиб олган хачирнинг пулини бериб юбордилар. Мана, омонатингизни олингиз. Турон султони биз орқали зиммасидаги қарздан қутулмакни хоҳиш этдилар...

Ибн Халдун Амир Темур билан бўлган сўнги мулоқотни эслади.

– Хачирингиз бор-а? – деб сўради кутилмаганда Амир Темур бир куни.

Ибн Халдун хачирим бор-йўқлигининг Турондай улуғ мамлакат султониға нима қизик жойи бор экан, дея ажабланди. Одатда, Миср қозилари кулранг хачир минишар, бу катта ҳурмат-эъоз белгиси эди, бошқа аъёнлар бундан бебаҳра қолардилар. Қозиликка тайинланган киши хилъат кийиб, оддий хачир олса, қозиюл-қуззотга энг қимматбаҳо кулранг хачир инъом этиларди.

– Ҳа, бор, Амир Соҳибқирон.

– Яхшими?

– Ёмон эмас...

– Менга сотмайсизми? Уни сотиб олишим мумкин. Сизга саховат кўргизмоқчи эдим.

– Оллоҳнинг ўзи Сизга мадақкор бўлсун! Лоҳавла вала қуввата! – таажжубдан ёқа тутди Ибн Халдун. У Амир Темурнинг болаларча содда тутумидан ҳайратга тушди.

– Наҳотки Сизга сотсам?... Мен-а? Сиздан беадад яхшиликлар кўрган бир банда-я? Ё тангрим!! Хиҷолатга қўймақдалар каминани! Кошки, ер ёрилса-ю ерга кириб кетсам! Худо сақласун! Менга қилмаган яхшиликлари қолдиму? Мажлисларида хос кишиларингиз қаторида ўлтурдим... Хачир эмас, қўл остимда нимаики бўлса, хизматингизга нисор этишга тайёрман, Амир Соҳибқирон!..

Ибн Халдун хачирни бериб юборди.

Ярим дунёнинг соҳиби, улкан давлат юмушлари билан банд Амир Темурнинг елкасида турган кичиккина қарзни узишни унутмай, хачир ҳақини юборганидан аллома беҳад таъсирланди, унинг фавқуллодда буюк, инсофли ва диёнатли зот эканига тақрор иймон келтирди. Ё раббий! Бир хачирнинг пули холос! Ҳайрати ичига сиғмай, кимгадир ёрилмоқни истади, аммо ҳеч ким йўқ, омонатни етказган ҳам аллақачон кетиб қолганди. Бу адлу инсоф этагини тутган одамга эҳтироми яна ҳам ортганини сезди-да:

– Омонатга хиёнат қилмабди! – деб юборди беихтиёр.

Дарҳол ушбу воқеалар хусусида Мағриб подшоҳига батафсил мактуб ёзишга тутинди.

Ҳалима АҲМАД

1960 йилда туғилган.

Тошкент Давлат университетининг филология факультетида таҳсил олган.

Шоиранинг “Кўзимнинг тили”, “Тунги марваридгуллар”, “Эрк даричаси”, “Тийрамоҳ”, “Афсун”, “Умид сояси”, “Шафақ ибодати” номли шеърӣ китоблари нашр этилган. Айни пайтда, Ўзбекистон радиосида муҳаррир вазифасида хизмат қилмоқда.

ЯШИМ

Баллада

Эй, қайғу билан бахтни
яраштиргувчи,
Эй, ажал кўзларини
қамаштиргувчи,
Ўзимни
ўзимда адаштиргувчи
Ноламга гул тиккан –

тонгни кўрдингми,
Кўрдингми иситмаси баланд шафақни?
Бу лаҳза кўнглимнинг ямоқларига
Ошиқ этгим келар ҳар бир япроқни.
Хаёл кенгликлари:

яшил ва кўнгир,
Согинч богларида мудрайди кунлар.
Қовжираган эрта ташналигида,
Томирда ҳаллослаб чопади хунлар.
Самонинг ортида

куйган бир юлдуз
Кулларин тўрт ёнга сочиб очар фол.
Ёришмаган фолдай таниш бир овоз
Чорлайди:

– Ҳалима, қайдасан, келгин, кела қол?!
Мана, шу овозга айланар

хокисор умрим,
Аммо кўнглим чирогини ўғирлар кимдир
Ва, шодликсиз қолган қорачиқларим –
Ичида

ненидир шивирлаб, тинмайди ёмғир...
Ва, қалбим гулзориға кирган
бегона эркак

Лоқайд эснаганча сўрайди мендан?
– Никоҳ узугингнинг кўзидаги осмон қаерда?

Мен эса ўйлайман:
– Қаерга кетди у осмон?

Сўнг, қалбим гулзоридан
бегона эркакни

Бегона ўт каби юлиб ташлайман.
Боқаман тўрт ёнда сенинг нигоҳинг,
Анжир гулларидай сирли, мафтункор,
Айтгин,

нима учун, не учун, ахир,
Минг йилки, жонимда эримайди қор?
Қачонлардир мен ҳам ям-яшил эдим,
Дарёга талтинган жилгадай яшил.
Елкамга бош қўйиб ухларди қуёш,
Уйгонганда дерди:

– Салом, майса дил!..

Рухимни эзгилаб ўтар қадамлар,
 Мен ҳамон сўқирдай соламан қулоқ.
 Сезаман, энг олис ёд соҳилида
 Исминни шамолга ўргатади боғ.
 Ва, ҳаводан келар йигининг ҳиди,
 Исминни гижимлаб келади фарёд.
 Музлаб қолган кўзим осмонин тўсиб,
 Киприкларим қушдай қоқади қанот:
 – Қани мен?

Қайдаман?

Йўқолдим қачон?

Нега берк уфқнинг дарвозалари,
 Қачондир навниҳол эмасмиди тонг,
 Бугун нега унинг кўзлари қари?!
 Дугонам айтади:

– Тушқунлик бу – ношукурликдан,
 Ҳаёт қандай гўзал ва дилрабо сир?
 Чил-чил синдирганча кўнгилни дейман:
 – Маккор ҳаёт – одам ўргатувчидир!
 Қулиб йигламоқнинг баҳоси қанча,
 Йиглаб қулмоқликнинг қиймати

надир?

Ўзни фош қилмоққа етмайди кучим,
 Нечун тупроқман-у, руҳим сандадур?
 Эй, зулматни

нурга айлантиргувчи,

Иймон кенглигида сургувчи хаёл.
 Сочиб ташланганман сенинг пойингда,
 Яшил кундан қолган гардман, эҳтимол?!
 Эҳтимол,

сувнинг маънос тиниқлигини

Тинглаётган ялпиздир наслим.
 Мусаффо нигоҳинг илдизларидан
 сув ичиб,

Қачондир кўкарган фаслим.
 Эҳтимол,

қочиб чиққандирман

қайсидир маҳал,

Мажнуннинг гулханга тўлган тушидан.
 Эҳтимол, Семургени уйғотгандирман,
 Алданган майсанинг чучкиришида...
 Ҳозир эса, кўнглим

ялпиз шохига илиб,

Ғазаллар битаман,

газалим ўлик.

Чунки, сўзлар беҳад семириб кетган.
 Уларни дил қонидан айириб,
 Боқдик ёлгон шароби билан.
 Сўзларни Ҳақиқат хиёбонида

сайр эттиришига чўчидик,

Чунки Ҳақиқатнинг ранги ям-яшил...

Ва, яна кимдир айтган эди:

– Аввал ва охирни

тўлдирар яшил.

Мен эса, ялпиз шохчасида

қуриган дилни

Ўлик газалларга қиламан эҳсон.
 Ва, қор босган жоним ичида ногоҳ,
 Сабза ёди билан тирилар осмон...

Муаззам Шарқ хазинасидан

Жалолиддин РУМИЙ

Мажолиси сабаъа (Етти мажлис)¹

Олтинчи мажлис

Ё Роббий, сенинг оби ҳаётдан мужда келтирган овозинг жон қулоқларига киргани боис уларнинг бари (соликлар – тарж.) йўлга тушдилар. Туйқус бош-кеги йўқ биёбон аро оби ҳаёт излаган чанқоқлар қаршисидан ул буюк олам чиқаверганидан барчалари бунда тўпландилар. Йўл кўрсатувчилар – сув нелигидан бохабар зотлар: “Бу сув оби ҳаётга ўхшагани билан оби ҳаёт эмас. Ҳаёт суви юқорида, бу ерда тўхтаманг, қочинг, кетинг бундан. Ҳаёт суви шундайин сувки, уни ичган асло ўлмас. У билан суғорилган дарахт сира сарғайиб сўлмас, ундан қонган чечаклар эса зинҳор тўкилмас. Сиз кўриб турган сув – ҳаёт суви эмас, ўлим сувидир. Кимки бу ўткинчи сувдан қониб-қониб ичгудай бўлса, ўша ҳаммадан бурун ўлиб кетади. Қай бир дарахт шохи бу сувдан кўп-кўп симирса, у шох шунча тез қуриб битади. Энди яқинроқдан боқиб кўр, чечак буни ичиб чанқоғини босгач, гул-гул очилиб табассум қила бошлайди. Боғдаги барча гуллардан, келинлардан-да чандон шодумон ҳолга келади. Бироқ у ўзга гуллардан аввал сарғайиб тўкилади”, дея жар солаяптилар. Аммо бу сас ниҳоятда оз кишининг қулоғига кирди. Бу насиҳатни жуда озчилик эшитиб инсонга хос ҳаракат қила билди ва бу сим-сиёҳ бўтанани одамгарчиликдан йироқ кишиларга қолдирди.

Афандим, Подшоҳим, бизни ўша оз кишилардан эту бу лойқа сувдан халос айла! Шундай халос айлагинки, токи қорни, юзи шишган кўйи лойқа булоқ бошида жон таслим қилган кишилардек ҳаётдан мосуво қолмайлик.

Бир кун Абу Зарр Пайғамбардан (Оллоҳнинг салом ва салоти бўлгай!) Мусо саҳфаларида нима ёзилган, дея сўради. Пайғамбар: “Улмоғига яхшигина ақли етиб турган каснинг қувончига ҳайронман. Жаҳаннамга тамомила ишонган кимсанинг кулгусига ҳайронман. Сўроқ қилинмоғига тўла иқрор каснинг ёмонлик – гуноҳга қўл уришига лолман. Дунёнинг ўткинчи – фонийлигини, унда даврон сураётганларни йўқликка гирифтор этишини билгани ҳолда унга кўнгил бериб мол-давлат тўплайдиган ва яна бунга эътиқод қўйган кимсага ҳайронман”, сўзи бор, дея жавоб берди.

Пайғамбар даргоҳи муҳибларидан, унинг остонасига нажот тилаб борувчи ва уни топгучилардан бўлмиш футувват хужраси қулларидан Абу Зарр шундоқ ривоят қилади: Кунлардан бир кун “*Яқинда Парвардигорингиз сизга (шундай неъматлар) ато этурки, сиз (у илоҳий неъматлардан) рози бўлурсиз*”² тугроси соҳибни, “(Оллоҳ) бир кеча, ўз бандаси (Муҳаммад)ни сайр қилдирган (барча айбу нуқсондан) пок зотдир”³ буроқига миниб сайр айлар экан, энг олий: “*Сўнера яқинлашиб пастлади*”⁴ мақомига етган, дунё ва уҳро оёқлари остида қолган “*Икки камон оралиғича ё (ундан-да) яқинроқ*”⁵ ишоратини берган ҳабиб Масжидул Ҳаромда “Намоз ўқиган кўйи Робби ила яширин сўзлашиб, кўришур” хужрасидан ташқари чиқди. “Ҳар намоздан сўнг дуо қабул этилгай” ҳукмига биноан дуо қилди. “Мен одам болаларининг энг сарвариман, бу мақтаниш эмас” тахтига ўтириб, “Энг аввал менинг нуриمنى яратди” болишига суюнган чоғ муҳожирлар ва ансорлар “*Саҳарларда Оллоҳдан мағфират тилайдиган*”⁶ жамоат, оқшомларини ибодат, кундузларини рўза билан ўтказганлар, ул оламлар сарвари атрофида халқа бўлдилар. Сиддиқ ҳақиқатни тасдиқ этмоқда сир марваридларини тешар, Форуқ ҳақ ила ноҳақни одилона ажрим этмоқни ўйлар, Зиннурайн зим-зиё қабристонда ўзига ойдин жой ҳозирлар, Муртазо ризо эшиги халқасини қоқар, Билол булбул мисоли “Бизга фараҳ бахш эт, эй Билол” амрини бажо келтирар, Суҳайб вафо шаробини сипқорар, Салмон

Жалолиддин Румий. МАЖОЛИСИ САБЪА

¹ Охири. Бошланиши олдинги сонларда.

² “Ваз-зуҳо” сураси, 5-оят.

³ “Ал-исро” сураси, 189-оят.

⁴ “Ван-нажм” сураси, 8-оят.

⁵ “Ван-нажм” сураси, 9-оят.

⁶ “Оли Имрон” сураси, 17-оят.

хузур-халоват йўлига қадам кўярди. Мен Абу Зарр унинг азамати йўлида парча-парча бўлдим. Хушхон тилимни очдим-да, “Эй бизнинг улуғимиз, эй улуғлар улуғи! Мусо саҳфаларида ошиқ кўнгилларга ором берадиган, маҳтал-мунтазир кишилар дилларига ёрондек хуш келадиган не бор”, дея сўрадим. Мустафо Боқий Оллоҳнинг амри ила ҳар ненинг ҳақиқатини англаймоқ жомидан сукут қўлфини очиб деди: “Иймон майдонига қадам босиб, жаҳаннамга ва унинг табақаларига ишонган, Молик-ла ёрдамчиларининг сасини эшитган каснинг шу бало зиндонидида ўйин-кулги ила ишрат этишига лолман”. Эй, коинот сарвари, иккинчи ҳикматни ҳам айтгин, дедим. Буюрдик, ўлимга ишониб, азиз умрни яшаб, ошини ошаб ҳамки, ўлимдан кейинги ҳаётга бирор озуқа ғамламаган, қабр сўроқларига ҳозирланмаган кимсанинг фароғатига лолман. Учинчи бор дедик: “Бас, ким (ҳаёти-дунёдалиқ пайтида) зарра мисоличалиқ яхшилиқ қилса, (қиёмат кунидида) ўшани кўрур”⁷ оятига ва адолат тарозиси осилганига ишонган одамнинг бўлмағур – беҳуда ишларга ўралашиб юришига лолман. Тўртинчиси: Дунёнинг вафосизлигини кўра-кўра, яқинларини тупроққа кўмган, ҳофизии Қуръонлардан “*Ҳар бир жон ўлимни тотиб кўраувчидир*”⁸ оятини ҳам эшитган кишининг бу қадар ишқибозлик билан дунё молини тўплашига лолман”. Ҳолбуки, у майитлар ётган қабру кафанларни кўрган, ёрондан айро тушган эди. Асл дўстлар жудолик андуҳига етишасан. “Ло” супурғиси била ҳар нени супуриб ташлайсан. Шак-шубҳасиз, подшоҳ ва шаҳзодаларнинг супуриб-сидириб юрадиган хизматкори бўлади. “*Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Оллоҳгина бор*”⁹ ояти ҳам айни шундоқ Тангри даргоҳининг хос қуллари ва ул меҳроб подшоҳларининг супурғисидир. Уларнинг кўз ўнгларида икки оламни ҳам супуриб ташлайди.

Қасида: *Асл йўлдан сени узоқлаштираган нарсалардан воз кеч, ул сўз хоҳ куфр бўлсин, хоҳ иймон. Сени дўстандан йироқлаштираган нарса не эса, уни кўй, хоҳ чиркин бўлсин, хоҳ гўзал. Бу йўлни супуриб-сидирмоқдан ўзга чора йўқ. Камарни белга таққанча, бош устига дея йўл устида “ло”¹⁰ кутаяпти. “Ло” кўнглинга кириб, сени аросатда қолдирса, Оллоҳ нури-ла “илло” йўли узра, кел, Оллоҳга!*¹¹

Ҳақ жамолидан ўзгасига боқмай, Ҳақ каломидан ўзгасини эшитмагин-да, подшоҳнинг хосдан хос қуллари сафига қўшил!

Рубоий: *Севғили ила гул боғи йўлагининг ўртасига келдим. Ногоҳ бир гулга кўзим тушиб, термула бошладим. Гўзалим мени кўрагач: “Уял, уял, менинг юзим бу ёқда, сен бўлсанг, гулга боқаяпсан”, деди.*¹²

Тўғриси Оллоҳ яхшироқ билгувчидир.

Еттинчи мажлис

Ҳасан Басрий ва Пайғамбарга сомеъ жамоатнинг барчалари дедилар: Пайғамбар (Оллоҳнинг салом ва салоти бўлгай!) шундоқ буюрди: Оллоҳ таоло ақлни яратган пайт унга ўтир, деди. Ақл ўтирди. Сўнг тур, деди. Турди. Кейин кел, деди. Келди. Кет деганди, кетди. Сўнгра сўзла, деди. Сўзлади. Сукут сақла, деди. Жим бўлди. Кейин боқ, деди. Боқди. Боқма деганди, боқмади. Англа деди, англади. Ниҳоят, дедик: “Азаматим, улуғлигим, буюлигим, қудрату қувватим, мавжудиятим аълолигига қасамки, наздимда, сендан юсак бир мавжудот яратмадим. Сендан-да суюкли бир борлиқ халқ этмадим. Сен орқали Ўзимни танитаман, сен орқали менга бандалиқ – итоат этадилар. Сен орқали мен учун амал қилингуси. Сен туфайли ранжийман, азоб бераман. Савоб ҳам сенга, жазо ҳам сенга”.

Оллоҳ ҳам, Унинг элчиси ҳам рост сўзлайди.

Мустафо ҳақиқат талабгорлари ва ишқ ила тиним билмай, югуриб елганларга деди: Ул бемисл санъат соҳиби бўлмиш Оллоҳ ҳақиқатан ҳам олтин тож мисол ақлни йўқдан бор этди ва: “*Дарҳақиқат, Биз Одам болаларини азиз-мукаррам қилдик*”¹³ ояти ила кадрларини баланд қилган Одам авлодларининг бошига қўйди. Ақл надир? Энг улуғ олам

⁷ “Залзала” сураси, 7-оят.

⁸ “Анбиё” сураси, 35-оят.

⁹ “Муҳаммад” сураси, 19-оят.

¹⁰ Ло-илло – калимаи тавҳид. Ло – йўқ, илло – мавжуд демакдир. Тасаввуф таълимотига кўра, “ло” фано, “илло” бако рамзидир.

¹¹ Санойи. “Хадийқа”.

¹² Жалолиддин Румий.

¹³ “Ал-исро” сураси, 70-оят.

қандили, *Тури Сийно*¹⁴ нури, Ақл надир? Ахлоқи хуш султон, Ундан ўзга илоҳ йўқ амри билан мавжуд ва Воҳидлиги шоён этилган подшоҳнинг раҳмат сояси. Ақл кимдир? Поклик айвонининг энг аъло эрлари унинг соясида еб-ичиб, унинг неъматини ила кун қўрмоқдалар. Улар ақлни кўпдан кўп шарафлаб кўнгилдаги ақлнинг нелигидан сўз очиб дедиларки: Машаққат тугунларини ечгучи, кўнгилда сақланган энг пинҳон сир келинларини ясантириб оро берган, жонларга йўлбошчилик қилиб, тонглари оқартиб, сабоҳларни изҳор айлагувчи Ҳаққа олиб борадиган маънавий борлиқдир у.

Сирларнинг андақ қисми рамзий йўл билан тушунтирилганига кўра, Ҳақ таоло ақлни ломакондан, ғайб асроридан – борлиқ яланглиги мукаррамлик куёши ила ёришмоғи учун майдонга келтиргач, мавжудотларга унинг моҳиятини, кўнгилдаги ҳайратангиз гўзал ва мислсиз нарсаларни билдирмоқ муродида юксалтириб уни бутун борлиқ – яратилардан танлаб олишни ихтиёр этди. Бу олтин тангани ўзга маъданлар билан қоришмагани, тоза, бенуқсонлигини аниқламоқ ва муомалага чиқармоқ учун бир маҳак¹⁵ тоши лозим. Айни пайтда, тошнинг гувоҳлиги билан бирга, бу муқаддас танга – латиф эҳсоннинг оғирлигини ўлчамоқ учун битта тарози ҳам керак бўлади. Ун саккиз минг оламда бирон нима йўқки, тарозисиз даражаси аён бўлсин ёхуд тортилмаёқ расолиги англашилсин. Бозор ва дўконларда осиглиқ турган тарози эмас бу. Тарози Ҳақнинг бир далили, сиридир. Илмдан вужудга келган зақодир бу. Рухоний тарозидир – самодан меросдир у. Дунёдаги жами тарозиларни шу тарози майдонга келтирган. Меваларни тортмоққа бошқа, сўзларни ўлчамоққа бошқа тарози даркор. Сўзнинг тўғри ёхуд ёлғон, рост ва ё пуч эканлиги сўз тарозисидан тортиб аниқланади. Инсон нималарга қўл урганини билмоқ учун бошқа, ҳайвонга эса ўзга бир тарози лозим. *“(Фаришталар дедилар): Бизларнинг ҳар биримиз учун (осмонларда) аниқ-маълум бир ўрин бордир”*¹⁶, ҳукмига биноан малаклар учун ҳам бўлакча тарози даркор. *“Бизларнинг орамизда яхшилар ҳам бордир ва (шунингдек) ундоқ эмаслар ҳам”*¹⁷, оятида келганидек, жинлар ҳам ўзга бир тарозидан тортилади. *“Уша пайғамбарларнинг айримларини айримларидан афзал қилдик”*¹⁸, дея буюрилгани сингари пайғамбарларнинг ҳам бўлак мезони бор. Тарози бу оламда куёшдан ҳам порлоқдир. Чунки Оллоҳ таоло уни куёшга эш айлагандир. Уни куёшнинг ёнбошига ўрнатган. Куёш қайси даражадаю қай бир юлдуз ила ёнма-ён, бир хил маромга келди – ҳатто шуларни ҳам мезон орқали (осмон тарозиси бўлмиш устурлаб ила тортиб) билиб оладилар. Тарози оламини самолардан ҳам ортиқроқ қуршаб олади. Фалак тарозига муҳтождир, аммо тарози унга муҳтож эмас. *“У зот осмонни баланд қилиб қўйди ва сизлар тош-тарозуда тугёнга тушмасликларингиз учун мезон – тарозини ўрнатди”*¹⁹, дея Улуғ Оллоҳ буни уқтирган. Осмон юксақдир, бироқ тарози унданам юксақдир. Фақатгина камтарона қилиб “тарозини илди” тарзида заминий сўз билан ифода этилган ҳамда ер юзига туширилгандир. Тарози халойиққа: “Мен юксақдан-юксақ оламдан келдим”, дейди. Сўрайдилар: “Эй тарози, қай вазифа билан келдинг?” Тарози: “Ўз асл моҳиятларининг тагига етсинлар, оғирлашиб залворли, вазмин бўлмоқда шижоат кўрсатсинлар, дея ақлу фикри ҳафиф кишиларга ақлларининг ҳафифлигини кўрсатмоқ учун келдим, дер.

Байт: *Сомон чўпи мисоли ҳар эсган шамолдан титрай билсанг, ҳатто тоғ бўлганингда ҳам бир сомон чўпичалик бўлмайсан.*²⁰

Эй тарози, нима билан оғирлашайлик, деб сўрашди. “Сиз – тери, бадан, балчиқдан иборат эмасмисиз? Шундоқ экан, бир ўзлик, жон, кўнгил кашфига отланинг”. Савол беришди: “Хўш, бу ўзлик деганинг қандоқ бўй кўрсатади?” “Ҳар ерда жами ўт-алафлар, буғдой бошоқлари, ёнғоқ, данак, гиёҳлар аввалига япроқ бўлиб ўсадилар. Буларда ўзлик йўқ – ичлари бўшдир. Сўнгра жазирамадан эзилган, бағри қон кишиларнинг олган нафаслари янглиғ кўклам ҳавосидан симирадилар, ер остидан сув ичадилар, балчиқ ва сувни фарқлаб ўзларига тортадилар. Тирик инсон, гард юққан пиёладан сув ичмайди. Улуғ Оллоҳ ўсимликка қандоқ куч-қувват ато этмишки, ҳар турли чиқиндилар билан қоришган лойқа сувни сузиб, пок-покиза сўриб олади. Хилъатларига Тангрининг ул неъматини ила оро беради. *“Илм кўнгуллар ҳаётидир. Адо этилган амаллар эса гуноҳларга кафоратдир”*, ҳукмидаги каби инсон учунгина илм шамолию бандалик сувини юборгандир. Юрагинг ёнганда сен ҳам дарахт мисоли илму ҳикмат насимини ют. Жигаринг ёнғудай бўлса, ташналар каби қуллик оби ҳаётини симир. Чунки *“Бизга қушларнинг тили билдирилди”*²¹ оятида баҳор Сулаймони адолат тахтига минди. Баҳор тириклик, яшаришдир, шамол эса унинг тахти равони. *“Биз унга шамолни бўйинсундирдик”*,²² дея буюрилганидек, шу

¹⁴ “Ват-тийн” сураси, 2-оят.

¹⁵ Олтин ва кумушга суртиб, буларнинг аслигини аниқлайдиган тош.

¹⁶ “Вас-сафот” сураси, 164-оят.

¹⁷ “Жин” сураси, 11-оят.

¹⁸ “Бақара” сураси, 253-оят.

¹⁹ “Раҳмон” сураси, 7-8-оятлар.

²⁰ Муаллифи номаълум.

²¹ “Намл” сураси, 16-оят.

²² “Сод” сураси, 36-оят.

тахлит адолатни дунёга ёяди ва куз кофирларининг боғ-бўстонларни манзил этган кимсаларга ўтказган зулмини, ўша ой жамолларга адлу навозиш кўрсатиб, ёвуз золимлардан уларнинг қасосларини олади. Заминдан униб чиққан ҳар майсаю дарахт вақтнинг Сулаймони қошида тилга кириб: “Меңда бир маъно, мева, ҳам ботин бор, дея даъво қилади. Мана бу ўсиб буй чўзган шохларим бунга далил, дейди. Баҳор Сулаймони эса, ҳар қандоқ даъвонинг ўлчов – мезони бор, дейди.

Байт: *Ишқ даъвосида бўлмоқ осон, аммо унга далил керак.* ²³

Ай, оғиз очиб даъво тилини ўйнатган набототлар! Тарози бу ёқда. Келиб, даъволарингизни ўртага ташлангки, ҳар даъвогарнинг даъвоси аён бўлсин. У қандай мезон бўлди? – дейишди. Бу мезоннинг бири шамол, бири сув. Уруғ, мева ва қимматга эга бўлиб, кўкка буй чўзган ҳар ўсимликнинг хунар ва моҳияти мана шу тарозиларда тортилиб аниқланади. Дунёда ҳеч бир дарахтнинг зарра хунари ҳам яширин қолмайди. Ачиб-бижғиб кетган меванинг нордонлиги, “У Кунда (кофирларнинг) юзлари буришур”,²⁴ дея амр этилганидек, ошкор бўлиб қолади. “У Кунда (мўъминларнинг) юзлари яшинаб, Парвардигорларига боқиб тургувчидир”²⁵ оятида билдирилганидек эса, ҳуштаъмлиги ойдинлашади. У дарахтларнинг илдизлари ер ости, балчиқ зимистонида хунар ва маънога эга эди. Ҳалол ва покиза сувлардан ичиб, нолоқ сувдан тийилганди. Улар ўзларида ўзгалар илғай олмаган бир маъно, бир хунар кўрганлари боис, “аттанг, ер тагида шунча хунар, шунча маҳорат, буй-бастимиз, гўзаллигимиз бўлгани ҳолда бошқаларнинг бундан ноақал хабарлари ҳам йўқ. Тангри бизга шунча имдод кўрсатди, ўзга илдизлар эса буни билмайдилар. Кошки, ҳисоб-китоб куни келиб, ер ёрилсаю гўзаллигимиз ва бизда яширин маъно шоён бўлса, ўзгаларнинг эса бадфеъллиги ойдинлашса”, дея арзи ҳол этадилар.

Уларга ғойибдан шундоқ жавоб инди: “Эй, тупроқ маҳбуслари, сиз ўз ишингизга боқинг, хунар ўрганинг, кўнгилларингиз маҳзун бўлмасин, хунарларингизнинг маҳфий қолишидан ҳам кўркманг. Шу бугун ўзингизда кўриб турганингиз хунар, мевалар вужудингизга зеб бермасидан бурун бизнинг ғайб оламимизда эди. Уларни вужудингизга биз кўйдик. Ҳолбуки, бундан сизнинг хабарингиз йўқ эди. Бу жавоҳирлар сизга келмасидан, борлигингиз ила қоришмасидан аввал ғайб денгизда ял-ял ёниб турар, тупроқдан бор этилган мавжудотлар хазинаси сари ошиқарди. Ҳар хунарманд, ҳар санъаткорда, заргар – жавоҳир усталарию симёю кимё олимлари ҳамда ўз касби корининг моҳир усталарида, олимларда, бу можароларнинг ҳақиқатини излаб топганларда мавжуд фазилат ва илмни биз инъом этдик. Уларнинг бу хусусиятлари жўшиб-тошиб бор хунарларини юзага чиқарсин учун уни эҳсон қилган бизмиз. Бу жўшқинликни излаб топиш қобилиятини ҳам ўзимиз лутф этдик. Улар шунинг боисидан балоғатга етган қизлар каби беқарор бўлдилар. У қизлар уйларида рўмол ўраб, юзларига оро берган кўйи ойнага боқадилар. Пардани бир ёқлик қилиб, бор гўзалликларини ҳам хожаларига, ҳам халққа кўз-кўз қилганча жон-дилдан мана бундоқ дейдилар:

Рубоий: *Гўзаллигимиз бизни тарк этиб, қариб-заифлашган чоғимизда ким ҳам бизга боқарди. Шу янглиғ, сочлари занжир мисол халқа-халқа гўзални уйда занжир солиб тутиб туришининг имкони йўқ.*²⁶

Барча гўзаллар, хунар соҳиблари гўзаллик ва етукликларини намойиш этмоқ учун бир дўкон ахтарадилар ҳамда ўша дўконга бор хунарларини тўкиб-сочишни истайдилар. Бироқ бунақа майл, бешак, ҳеч нарсадан хабари йўқ сувдан майдонга келмайди. Терию эт-суякнинг хунар, санъатдан қандай хабари бўлсин? Бу истаклар менинг пок сифатларим зухуротидир”.

Тулки яйловда айланиб юраркан, пичанга осиглиқ куйруққа кўзи тушибди. Бу ерда, шубҳасиз, тузоқ бор. Бу – бир овчининг иши. Яйловда куйруқ битганини ким кўрибди? Куйруқнинг яйловда нима иши бор, дея ниҳоят йўлига равона бўлибди.

Мусо (Оплоҳнинг саломи бўлсин!) мингларча ҳайратангиз нарсаларни кўрди, пишқириб-тошиб ўзига сиғмас бўлди. Уни бу оламдан у оламга олиб бордилар. У очунда ҳаёт ичра ҳаёт, фароғат ичра фароғат, нур узра нур, завқ ичра завқ мавж уриб, порлаб тазаҳҳур этмоқда эди. Мусо деди: “Ё Роббий, биз баайни шу оламданмиз. Шаҳримиз – маъданимиз шу. Бу адоқсиз маъдандан борлигимизни нечун жудо этдингиз киссавурлар бозорига жўнатдингиз? Бебаҳо марваридни тубандан тубан оламга туширмоғингизда қандоқ ҳикмат бор? Ҳақ таоло буюрди: “Эй Мусо, мен маҳфий хазина эдим, ногаҳон билинмоқни хуш кўрдим, ўзимни танитмоқ истадим”. Мусо деди: “Охири йўқ зотни қандай танисинлар? Самода чарх уриб парвоз этган булбул “Қизил гул менинг теримдан яратилди”, деганни қайдан билсин? Булбул ёноқлари ол гул ишқиде қандоқ сархуш бўлиб, ўзидан кечмасин? Бу сармастлиги боис нетиб тумшуғи ва ўзидан кечиб, илҳом зўридан минг бир нағма ила хониш қилмасин? Ай, абадий ишққа банди булбул, бу минг бир соҳир нағмани қайси маънодан ўргандингиз? Қай бир созандадан эшитдингиз? Булбул дерки: “Мени

²³ Саноний. “Хадийка”.

²⁴ “Қиёмат” сураси, 24-оят.

²⁵ “Қиёмат” сураси, 22-оят.

²⁶ Жалололдин Румий.

туққан она туғма олимдир, устадир. Уларнинг ҳаммалари шундай – илмлариям, ақллариям туғма. Мен, аслида, инсонга хос сифатлар – эркак ва аёлликдан эмас, гулга ошиқлик онасида туғилдим. Ишқим ҳам, ақлим ҳам туғма. Мен – уммийман". Уммийнинг икки хил маъноси бор. Биринчи маъноси, ёзиш, ўқишни билмайдигандир. Авом уммий деганда шунга тушунади. Аммо ҳақиқатга етган, сўз ва амалнинг аслини билганлар наздида уммийнинг маъноси шундоқдир: У ўзгаларнинг қўл ва қалам воситасида ёзган нарсаларини қўлсиз, қаламсиз ёзади. Бошқалар сувдан, ҳаводан гапирсалар, у ғойибдан, хануз рўй бермаган, аммо муқаррар воқе бўлажак нарсалардан сўз очади.

Байт: *Жони боргина, бўладиган нарсани кўради. Бехуда нарсаларни кўрган эса, тамомила бошқа борлиқдир.*²⁷

“Ё Муҳаммад, сен уммий эдинг, етим эдинг. Бошингда сени мактабга олиб борадиган, ёзув, ҳунар ўргатадиган ота-онанг йўқ эди. Бу қадар илму ирфонни қайдан ўргандинг? Борлиқ ибтидосидан бошлаб оламга келган ва унда рўй берган ҳамма нарсани бирма-бир, тадрижма-тадриж тушунтириб бердинг. Барчанинг муқаддас ва тубан жиҳатларидан воқиф қилдинг. Жаннат боғларини ҳар дарахтига довул кўрсатиб, хурларнинг қулоқларидаги сирғаларигача бохабар этдинг. Жаҳаннам зиндонларини миридан сиригача ошкор этдинг. Олам интиҳосига қадар содир бўладиган нарсаларнинг (охири ҳам йўқ, асли, не бўлса ҳам) ҳаммасидан сабоқ бердинг. Хўш, буларнинг барини кимдан ўргандинг? Қайси мактабга бординг?” – дея сўрадилар.

Муҳаммад (Оллоҳнинг саломи бўлсин!) деди: “Менинг ҳеч кимсам йўқ – етим эдим. Аммо кимсасизларнинг кимсаси менга устозлик қилди. “Раҳмон Қуръонни таълим берди”,²⁸ оятида зикр этилганидек, Ўзи ўргатди менга. Бу илмни халқдан ўрганмоққа киришсайдим, мингларча йил керак бўларди. Ўзлаштирилганда ҳам, бу илм тақлид меваси бўлиб қолаверар, унинг қалити ҳам толибнинг қўлида бўлмасди. Моҳият – асл маънодан ҳосил бўлган илм эмас, балки жузъий, шаклий илм бўларди. Бундоқ илмнинг ёзув-чизув ва шакли бўлгани билан, ҳақиқати, асоси, жони бўлмайди. Ҳамма ҳам деворга расм чиза олади, у расмнинг боши бўлади, аммо ақли бўлмайди. Кўзи бўлади-ю, бироқ ҳақиқатни кўролмайди. Қўли бўлади, эҳсони бўлмайди. Кўкси бор-у, кўнгилдан нишон йўқ. Қўлида қиличи бор, локин санчилмайди. Мехробларга қандил суратини соладилар, аммо кун чўккач, жиндак бўлсин, ёритганини кўрдингми? Деворга дарахт расмини чизадилар-у, аммо қоқиб мевасини еёлмайсан. Девордаги сурат шаклни ошиб ўтолармиди? Шундоқ бўлса-да, зиндонда туғилиб катта бўлган халойиқ ва ой юзли хурлиқларни хануз кўрмаган кас учун бу бесамар эмас. Маҳбус зиндоннинг девор, эшикларига туширилган расмларни – соҳибжамолларни, подшоҳлар, келинларни, уларнинг ҳашамату дабдабаси, тожу тахти, мажлислари шамойилгини, созандалар, раққосаларни томоша қиларкан, у ҳам суратдаги кимсалардек инсон эканлигини сўраб-суриштиради, зиндондан ташқарида бир олам мавжудлигини, шаҳарлар, гўзал кишилар ва деворга суратлари солинган сархил мевали дарахтларнинг борлигини англаб етади. Ичига олов тушади. “Оламда шундоқ нарсалар бор экан-у, биз бўлсак, тириклайин ерга кўмилиб қолибмиз”, дея наъра тортиб маҳбусларга дейдики:

Шеър: *Эй, жамоат! Сурат юртидан чекининг. Туринг-да, тўғри улуғ олам сари отланинг. Жисмингизда камолотга етган бир жон бор. Етар энди, сиз ҳам мухтасар қилинг жисм лофини. Исо кўз ўнгингизда ўтиргани ҳолда, эшак тақасига бош эгшингизга кўнелингиз қандоқ кўнади? Ай, озода жонлар, шу тупроқ йиғинларида дўзахийлар ҳислари янглиғ тоқайгача қолиб кетасиз? Ай, тирик кишиларнинг зурриётлари! Шу тупроқдан бошингизни чиқаринг дея, қачондан буён давлат довулини чалиб турибдилар.*²⁹

Эй, дунёдан ғофил маҳбуслар, бирор жорияга оғиз солмадингиз, ҳеч қурса, шу гўзал, ҳайратомуз шаклларга боқинг, уларни бир томоша қилинг. Бу шаклларнинг албатта бир ҳақиқати бор. Чунки ёнида рости эш бўлмаган ҳеч қандай ёлғон йўқ. Қаерда бир ёлғон гапирилса, эшитганнинг ишониши – чин деб билиши учун гапирадилар. Қулоқ солган киши бу ёлғонни чин деб ўйлаши учун ҳақиқатни билмаслиги лозим. Харидор қалбаки тангани тез учар қумуш танга деб ўйласин учун муомалага чиқарадилар. Аммо миҳоз ҳалиги сохта пулга алданмаслиги учун чинакам муҳр урилган пулни кўрган бўлиши керак ёки аксинча. Қаерда ёлғон бўлса, ўша жойда рост ҳам бор. Қаерда сохтакорлик бўлса, у ерда аслик ҳам бўлади. Қаёнда бир хаёл бор эса, унга бир ҳақиқат ҳам эш. Зиндонга ўхшаган ўткинчи дунё деворида аксланиб ниҳоят йўқолиб кетган шакллар ҳам айни шундоқдир. Дунёда қанчадан-қанча ёр-биродаринг бор эди. Уларни қон-қардошингдек кўрар, сирларингга маҳрам қилардинг. Энди эса уларнинг суратлари ғойиб бўлди. Гумонсирасанг, қабристонга бориб, мазор тошларини қўлларингга ол, ғиштларига боқ – суратлари хануз ўшандоқмикан? Эй, эсли кишилар,

²⁷ Саной. "Хадийка".

²⁸ “Раҳмон” сураси, 1-2-оятлар.

²⁹ Саной. Девон.

билингизки, гўзал шакллар дўстлар тушган зиндон ташқарисидаги шаклларнинг маҳв бўлиши инъикосидир. “(Абадий) қолеғувчи яхши амаллар савоблироқдир”³⁰ оятини эшитмадингми? Сен қолғувчи деб ўйлаган суратлар ҳозир қаёқда? “Роббиннинг хузурида”.³¹ Олган ҳар нафасинг-ла сени ўстириб, камолга етгазган Роббиннинг даргоҳида. Бунинг шарҳу баёни жуда узун. Кел, яхшиси сўзни мухтасар қилиб, шу зиндон деворларини ўйлиғу, ундаги шаклларнинг ҳақиқати сари, ўзимиз ошиқ бўлган ўшал ҳақиқатлар макони сари одим отайлик. Такрор асл манзилимизга қайтганимизда, бамисоли Мусодек оби ҳаёт долғаларини ютамиз. Ул ҳаёт денгизда балиқ каби: “Нечун тўлқинландингу бизни балчиқ қирғоғига отдинг? Сенда шунча раҳмат бор экан, нетиб бунақанги марҳаматсизлик қилдинг, ай, марҳаматсизлиги ҳам оламдаги марҳаматлилар марҳаматидан адоқсиз хуш бўлган, деймиз. У ҳам жавобан дерки: “Мен яширин дафина эдим, ғайб пардаси ортида, ломакон ҳилватида, борлиқ пардаларининг ортига яширингандим. Гўзаллигим – улуғлигимни билмоқларини, мени қандоқ оби ҳаёт ва қандоқ хосиятлар кимёси эканлигимни кўришларини истадим”. Улар дейдилар: “Биз баайни шу денгиз балиқларимиз. Аввал ҳам шу ҳаёт денгизда эдик. Ўзингнинг лутфу караминг-ла денгизнинг азаматини, биз бу сўнгсиз кимё иксирини қабул қиладиган мавжудотлигимизни, ул ҳаёт кимёсининг улуғлиғу устунлигини билар эдик. Бу денгизнинг балиғи бўлмаганларнинг қулоқларига бор ҳақиқатни қанча қуймайлик, улар эшитмадилар, кўрмадилар, билмадилар. Аввал ҳам буни эшитиб огоҳ бўлган биз эдик, охир ҳам. Шунинг боисидан ҳазина ҳам бизмиз. Бу қадар узун ғурбатни “Билинмоқни хуш кўрдим” ҳукми сабаб ихтиёр этдик. Ахир, ҳазина биз эмасмизми? Билгувчи, англагувчи ҳам бизмиз-ку! Йўқса, “Билинмоқни хуш кўрдим” сўзи кимга ҳукм қилинди? Ҳолоқдан жавоб келди: “Эй балиқлар, сув қадрини балиқ билади, у сувга ошиқдир, унга етишмоққа ошиқади, тадбир олади, бироқ долға забти соҳилга отиб юбориб, узоқ фурсат иссиқ қуруқ тупроғу қум узра “На ўла олур, на яшай олур”³² амридаги каби жон ваҳмида ўзини ҳар ён урган балиқнинг оташида, денгиз балиғининг ёниши, жонҳалакчилиги, оҳу фиғони йўқдир. Денгиздан айро тушган балиқ на ўлур, та тирилур, локин ҳаёт лаззатини тотиб кўргани учун ҳам денгиз фиरोқига дош беролмайди. Энди, айт-чи, ҳаёт шавқини тотган, денгиздан баҳраманд бўлган киши ундан айрилгач, қайдан ҳаёт тотини топсин?”

Байт: Унинг бирла бир кеча бўлсин, висол шаробини тотган кишигина, шароб битгач маҳмурлиги азиятини англайди.³³

Денгизсиз яшолмагани каби, денгизга етмоқ умиди ҳам осонликча сўнмайди.

Рубоий: Заъфарон юзим ила сафроингга қайтганман, (дунё – тарж.) боғ-бўстониди саргайиб сўлаанман гўё. Висолинг иштиёқи мени ҳеч қўйиб юбормаяпти. Бу кетишда зинҳор шафқат қилмай, ўзимни ўлдириб ёнингга учаман мен.³⁴

Денгиз эса: “Бир-бирларингизни ўлдирмангиз. Албатта, Оллоҳ сизларга меҳрибондир”.³⁵ Ҳазинамни майдонга чиқармоқни хоҳладим сўзининг ҳикмати, сизнинг ҳазинани англамоқ қобилиятингизни юзага чиқармоқдир, дейди. Бу денгизнинг соф, шаффофлигини аён этганимдек, балиқлардаги баланд ҳиммат, ўсиб-улғайишидаги лутф ва камолотларини ошкор этмоқ истадим. Шу алфозда ўзларидидаги вафони кўрсинлар ва ҳимматлари зуҳур этсин, дедим. “Алиф. Лом. Мим. Одамлар иймон келтирдик, дейишлари билан, имтиҳон қилинмаган ҳолларида қўйиб қўйлишларини ўйладиларми?”³⁶ Минглаб илонлар ўзларини балиқмиз, дейдилар. У зоҳиран балиққа ўхшайди, аслини сўрасанг, илон зотидан.

Байт: Солиҳ кишиларнинг жонлари пок таомлардан озиқланади. Илон эса, шамол, тупроқ еб кун кўради.³⁷

Ел ва тупроқ балиқнинг озуқаси эмас. Узоқдан кўзинг тушган ҳайвоннинг ит ёхуд жайрон эканлигини билолмайсан. Лекин суяк томон юрса, жайрон бўлмайди. Шариятда битта масала бор: Бўри ва жайрон жуфтлигидан туғилган болани жайрон дейликми, бўри дейликми? Олимларнинг бу борадаги фикрлари ўртасида тафовут борки, бу эътирозлар мадрасада тортишилиши мумкин. Бироқ тўғри ҳукм бундоқдир: Унинг олдига бир боғлам ўт ҳамда суяк отамиз-да, кузатамиз. Бошини ўгириб ўт томон борса жайрон, суякка йўналса бўридир. Шундай бўлгач, қай бир сувга бошини суқиб, тишларини теккизса, ўша сув нопок бўлади. Чунки бўри ҳам итдир. Фақат, тоғу тошда яшайди. Энди илонга келсак, унинг емиши ел ва тупроқдир. Ёмонликка ҳаддан зиёд ундовчи нафсининг озиғи ҳам шу. Қайси шамол, қай бир тупроқдир у? Дунёнинг шохона лўқмасидир. Булар ҳам тупроқдан ҳосил бўлган. Бироқ Тангри уларга ранг бергандир. Хоҳласанг, оқибатларига боқ. Ниҳоят, улар ҳам тупроққа айланиб кетадилар. У шамойил, у ранг уларни тарк этади. Мана, нон, гўштнинг бир сиқим қаро тупроқдан иборатлигини ҳам билдинг,

³⁰ “Каҳф” сураси, 46-оят.

³¹ Ўша сура.

³² “Тоҳа” сураси, 76-оят.

³³ Саной. Девон

³⁴ Жалолиддин Румий.

³⁵ “Нисо” сураси, 29-оят.

³⁶ “Анкабут” сураси, 1-2-оятлар.

³⁷ Саной. Хадийка.

илон бўлмасанг, бошқа бир егулик ахтар. Яна илоннинг емиши шамол дедик, у қандай шамол? Беклик, бойлик мавқеига эришиш шамоли. Инсон шу нонни еб тўйдими, бошида бойлик насими эсади. Бизнинг аслимиз – шу, биз шундоқ хурматга мушарраф бўлдик, дея бошлайди. Мавқе, мартабага хуши кетади. Туйқус у илон нафс, тупроқ ва елга ортиги билан эга чиққач, Фиръавн каби аждарҳога айланади-қўяди.

Рубойи: *Сенга терс муносабатда бўлганлар чумоли эдилар, илонга айландилар. Илонга айланган чумолиларнинг уруғини қуритгинки, йўқ бўлсин. Уларга бундан ошиғ муҳлат берма, омон қолдирма. Чунки бора-бора илон аждарҳога айланади.*³⁸

Шундай қилиб, иймон келтирганлар тамомила илон бўлмаганларидек, бутунича балиқ ҳам эмаслар. Улар илонбалиқдирлар. Унг томонларидаги ярим жисмлари балиқ, чагдаги яримлари эса илон. Пайти келадики, ўнг тарафлари уларни денгизни излаб, алқамоққа ундайди. Яна шундай чоғи келадики, сўл ёнлари уларни дунёнинг елу тупроғига тортади.

Байт: *Биз истамоқдамиз, ўзгалар ҳам исташмоқда. Кўрамиз, бахт кимга кулиб боқар экан!*³⁹

Байт: *Одамзод ақлни шоширадиган шундай хилқатки, юксакдан-юксак мартабаси бўлгани ҳолда, тубанлик оламидадир.*⁴⁰

Қачонки, шу ярми ишга тушса, буни қилган ва қилдирган ақлдир. “Ҳаққи рост, Оллоҳ таоло ақлни яратгач, унга, кел, деди. Келди. Кет деганди, кетди”. Ақлга юзингни мен томон ўғир, деди. Ўғирди. Ақл, буйруғинг бош устига дея, юзини У томон бурди. Буйруққа итоат этиб, юзланмоқ – таважжуҳ ила Ўзига қайтмоқдир. Кўрмаяпсанми? Малакларга менга сажда қиладиган ерингизда Одамга сажда этинг, деган фармон келди. Бу зоҳиран Тангрига бандалиқ қилишдан қочмоқ, Ундан юз ўғирмоққа ўхшайди. Ҳақдан ўзгасини дегандек туюлади, аммо амр шундоқ келди. Модомики, шундай, демак, Одамга сажда қилиш малаклар учун Тангрига юзланмоқ, ҳатто бундан-да ортиқ итоатдир. Нечун буюк амалдир? Чунки улар неча йиллаб Ҳаққа сажда қилгандилар. Ундан ўзга ёт мавжудот борлигига ақллари етмасди. Иблис ила бир товоқдан таомланар, унинг билан айни хирқага ўрангандилар. Бир маҳал Тангридан нигоҳларини олиб, Одамга таважжуҳ этганлари боис айролиқ либосига ноил бўлдилар. Ёт-бегонадан ажралдилар. Иблис зоҳиран Оллоҳ амрига қарши чиқмай, Ўзидан ўзгага сажда этмоқдан ҳаё қилган кўринса-да, аслида, Оллоҳнинг буйруғидан бўйин товлади. Унинг фармонида орқа қилиб қарасаки, ўзининг юзи қаро бўлган, малакларнинг ҳар ёнлари эса юзга айланган. Эй, аҳли иймон, шунга ўхшаб, сенинг ярминг илон, ярминг балиқдир. Бир лаҳза юзингни балиққа тутгинки, унинг юзи биз томондадир. Яна бир дам иш-амал учун юзингни ўғир. Дастлабикиси надир? *“Сенгагина ибодат қиламиз”*⁴¹ ҳукмига бош эгмоқдир. Амрингга биноан Сенга қуллуқ қиламиз, шу билан машғулмиз, демақдир. *“Ва Сендангина мадад сўраймиз”*⁴² Яъни яна сенинг фармонингга бўйин эгдик, бандалиқ этмоққа аҳд қилдик. Ёмонликка беҳад майл этган нафсни одам қилмоққа киришдик. Чунки унинг охири войдир. Чунки сен мусулмонлик қувватлансин дея, кофирлардан ҳирож олиниб, ҳирож берганларга зиён етказилмагани каби буни ҳам биздан ҳирож олмоқда сабаб айлагансан. Юқорида айтаним, илон ва балиқ икки сифатдир. Бу икки сифатнинг бири, унинг оёқларига боғдир, иккинчиси эса оёқнинг ўзи. Оёғи бўлгани сифат, ўз ҳамжинсига туйган соғинчидир. Оёқларига боғ бўлгани эса, унинг тупроқ ила бўлган уруғ-аймоқлиги, яқинлигидир. Чунки Улуғ Оллоҳ аввал бир марварид яратди. Унга боқди. Марварид уятдан сув бўлди. У сувдан денгиз ҳосил бўлди. Денгиз бутун борлиғи ила сурон сола хубобланди. Хубоби тупроқ бўлди, ер бўлди. Шунинг учун тупроқ ҳам сувдан пайдо бўлган. Ушбу яқинлик унинг оёғига боғдир. Эй, томчи! Уйғон! Бу сиртмоқ – яқинликка алданмагинки, кўллаб қатралар бунга тутилдилар ва денгизни ахтармоқдан воз кечдилар. Темир ёхуд тахта сиртмоғига боғланган пайтида, уни парчалаб отмоқ бўлган киши қандоқ саодатли? Олтин боғ-ла боғланган кас олтинни, мужавҳардан қилинган боғга банди эса жавоҳирни севади, унга ёпишади. Шунга ўхшаб, бамисоли селдек оқиб ваҳдат денгизи сари кетган томчи, иймонли кишининг жонидир, сел каби оқиб кетгай. *“Албатта, мен Парвардигоримга кетгувчидирман”*⁴³ оятида аён этилганидек, ваҳдат денгизига қовушгай. Унга суюнаман, У менга кифоядир. Оллоҳ яхшироқ билгувчидир.

“Мажолис” ҳижрий 753 йил Роббиул охирнинг илк сешанбасида ёзиб бўлинди. Оллоҳ карам ва лутф соҳибидир.

Раъно Ҳакимжонова таржимаси

³⁸ Муаллифи номаълум.

³⁹ Жалолиддин Румий.

⁴⁰ Санойи. Хадийка.

⁴¹ “Фотиҳа” сураси, 5-оят.

⁴² Ўша сура.

⁴³ “Вас-саффот” сураси, 99-оят

Шеърят

Рауф СУБҲОН

Рауф Субҳон 1958
йилда туғилган.

Унинг "Афсонанинг
давоми", "Тадриж"
шеърӣй тўпламлари,
"Алтомиш" (насрий
баён) китоби нашр
этилган.

Ижодкор
А.Скопбиаленинг "Яша,
шаввоз!",
С. Седовнинг
"Гераклнинг ўн
икки қаҳрамонлиги"
қиссаларини ўзбек
тилига таржима
қилган.

БОЙСАРИ**Манзума****Бойсарининг шукрона ўйлари**

Кун ярақлаб кулганда,
Эл-юрт шукур қилганда,
Қалбим – уммон, тошгандай,
Бағрим – тупроқ, қотгандай,
Бойлигим иш қуролдир,
Не яхшилиқ тилолдим,
Буни шу юрт не билди,
Ичим кўрлик – нафс еди...

Ҳакимбек**ва****Барчиной учрашуви**

Бол-болчи,
Ҳол-ҳалича.
Икки ошиқ
Сухбатидан
Маст бог ичи.

Ошиққа тун
Қоронғимас,
Муҳаббатдин
Топинганлар
Бош танғимас.

Тун тинчимас,
Ун тинчимас,
Икки ошиқ
Ишиқ тотидан
Тонг унчимас.

Сўроли-ей,
Сўроли-ей,
Ёшлиқ ўти
Буроли-ей.

Мақсади бир,
Ҳам зоти бир,
Топишганни
Кўроли-ей.

Пар болишинг
Пари ботмас,
Чин ошиқнинг
Ёри кетмас.

Бол-боллча,
Хол-ҳолича.
Икки ошиқ
Сухбатидан
Маст боғ ичи...

Бумеранг

Бойнинг оғзи тўғри, тили ботирлиги рост бўлар. У хатолар қилади тайин. Эғнида ҳар кунги чопони. Жандаси ҳам чиққан, кийим-бои тўзган. Шу аҳвол руҳига малҳамдир. Бунинг қулай томонлари кўп: ўтирса ўнгайдир, от минса, ҳаволар қаърига шўнғийди. Жандасига жаҳлини яширган қулфчалар осган. Ўзига ишонмас одамлар шундай. Очқичларин яқинроқ кимсалар тутган. Бойвачча бойликдан бемалол “ўтлар...” Бойликларин қаерда сақлар? Албатта, поёни йўқ кенг яйловларда. Энди бу кенгликни тарк этмоқ истар. Туманни ҳайдар – мол-ҳолни... Энди уни ҳеч ким тўхтатмас. Ерда бундай халоскор йўқ. Фазодан қўшқўллаб келсинми? Лекин сирларини эҳтиёт қилар. Қулфчаларин баъзан очишар. Бой буни ҳис қилар, кўрмаса ҳамки. Жазава бўғар. Кези келиб, яқинин билмас. Ичидаги шайтонни қувмас.

Бир кун шундай ҳам бўлади. Қариндошининг қоши осилган. Нечовининг боши кесилган. Қулф очқичи ишонч қўлларда. Ўзи ёлгон айтиб, ўзи ишонар. Бу, албат, иложи йўқликдан. Хато қилган хатодан кўрқар. Шу сабаб, кўп бора адашар. Ким хато қилганин англагандирсиз?! Сир очқич қариндош қўлида. Уларда хато қилар ҳам кайвон шулар. Энди буёғига нималар бўлар? Қизиқчи айтгандай, бўлмаса гўрга: – Устоз пойгада-ю, қўшчилар тўрда. Бу қандай оқибат? Бой бир қурол каби айланиб юрар, сайди юрмас, сайёднинг қўлига бир кун тушади...

Закот

Ҳаммаси закотдан бошланди. Катта-кичик боши қашилди. Тортмаган бўлсада деворин, бузса қўймас ор билган орин. Қадимда бошқадир бу талаб, закот бўлиб етган биз тараф. Ўрни бўлган ака-уканинг, беки бордай пасту тепанинг. Бойсарининг кўнгли гашилди. Учган паиша билиниб қолди, ажратолмас асал болни. Ўн минг уйга хабари кетди, Бойсари кўчишни ҳукм этди. Изладилар, Барчиной йўқдир, Ҳакимбегидан кўнгли тўқдир. Ҳайрон бўлар бола қалб балки, йиғинганда Бойсари халқи. Охиратда саргардон ёмон, шунга ака закотни солган...

* * *

Ношукурсан, кам Ватан бермоқ,
Қувватлангин, куч илмин ўрган.
Тикликда кўк, қуёшга тенг йўқ,
Эл ичида хулқ ҳилмин ўрган.

Бузолмассан мақсад қамалин,
Адашмаслик умринг амали.
Тандан азоб ўтганда ҳар вақт
Руҳинг азоб чекмасин бироқ...

* * *

Бойсарибой тинмай кезинди, ерда қолдирмайин
сўзини. Оҳангарнинг олдига борди, кескир қилчи
буюртма берди. Темирчилик асл гул касбдир,
бой кўнглини босувчи сасдир. Алгов-далгов
қилди кўнглини, тиг – сиёсат, тутар белини...

Оҳангар севгиси

Хаятда бўлади ҳар нарса. Кўзни қувонтирар кўп сирлар –
 Оҳангарга ҳар кун кўринса, унга илҳом берарми ҳурлар?
 У қўлларин кўкда тоблади, нур қоришиди бармоқларига,
 Нур, оловдир унинг топгани, шионар куч салмоқларига.
 Қандай қилди, бой кўрмай қолди, олтин қилич ясади нурдан,
 Бойсарининг кўзлари толди, қилич пайдо бўлганди сирдан.
 Англамади, англолмай қолди, бой сўрашига журъат қилмади,
 Оҳангар ҳам хушида йўқ ҳайрон, қуролми бу, санъат билмади?
 Секин қирқди бир атиргулни ва термилди, юрак ачишиди,
 Аниқ кўрди ҳурни ва йўлни, орзу қилди қушидай учини.
 Жим бўлди, жим. Жим бўлди узоқ, бирдан шаррос қуйди ёмғир ҳам,
 Ёш оҳангар қалбида тузоқ – балки юртга муҳаббат ҳамдам.
 Хаёл қилиб топгани, асли, жуда катта бир ишқий туйғу,
 Халол йўлга бошлаган – касби, кўрган кунин бўлмас куйиғи...

Йўл

Бойсарининг боши ҳам, тегирмон тошдан қаттиқ. Юртда
 зўринг бўлмаса, юрмайсан ерга ботиб. Мунгли бўлса масофа,
 мусофирга тиним йўқ, оқармайди нимкоса, кашал элда қўним йўқ.
 Қитирлайди чангаллар, эчкизмар берарми сас?! Эчкизмар бўлса гўрга,
 аждарҳо бўлмаса, бас! Қатор-қатор майда тош, чақнаб борар
 туёқлар, келаверинг дегандай, чорлаб турар узоқлар. Қовунмикан қариллар,
 тарвузмикан тариллар, киши билмас бу жойлар тиконлари
 зориллар... Кибр-ҳасад уй билмас, ибрат ҳам ибодатдан, киши юрти уй билмас,
 узоқ бўлсанг одатдан. Қариси йўқ уй шубҳали, ҳолиси йўқ
 тўй шубҳали. Кўчдингми, сен – мусофирсан, киши юртин суй шубҳали.
 Йўл, оломон йўлдошинг, жуфт оёқ ва бир бошинг. Йўл – қузатган
 мезбондир, сен-ла борар йўлдошинг. Гала бошлар тўлғонди,
 бўри емас қолгонни. Бойсари бой айтдимми, ор кўтарар толгонни.

Тўғри кетган одам ўқ,
 Айланиб юргандан кўрқ...

Бойсарининг ичида не ўйлар айланарди:

Шарқираган соймикин,
 Қулогинга хуш ёқар?
 Хув, кетган ҳам боймикин –
 Йўл ялтирар, тош ботар?

Қимирларсан, қир йўқдир,
 Текисланган узоқлик.
 Қанча юрма, йўл ўқдир,
 Кетолмайсан улоқиб.

Кўк тўла қалб – кабулар,
 Маконингиз ҳур, қайтинг.
 Оҳ, овозлар: “қур-ув-пар”,
 Не гапингиз бор, айтинг?

Сара отлар йўл чекар,
 Сара йўллар кутмайди.
 Синаб сабрим, ўҳ, нетар,
 Қумда гиёҳ битмайди?!

* * *

Туну кунни қутмасман,
Заҳар-заққум ютмасман,
Бор тўсиқдан ўтгайман,
Сас-шарпамни сотмаса.

Тилим душман ўзимга,
Дилим душман ўзимга,
Кибрлансам, керилсам
Элим душман ўзимга.

Ўзимдандир хатолик,
Сўзимдандир билдирган,
Дўст-дўстлашиб, юрдим-ку,
Изимдандир қолдирган.

Қари-ёш тенг ақлда,
Ичинг – кучинг, ўзинг бос.
Одобдан сўз айт, майли,
Амалда бўл шунга мос.

Бу ҳавода зубор бор,
Ҳар ҳикматда тумор бор,
Кашал балки хушламас,
Ор ҳукмимда озор бор.

Шивирлайди... Осмоннинг юлинади гаплари.
Гувиллайди... Шохларда қолар қушлар патлари.
Юмалайди юлдузлар, майсалар тўлқинида,
жсим, хотиржсам чим бўлар. Гуллар ер биқинидан.
Тонг отгач, дарахт барги оламни тутиб турар –
Тўкиларди кўк дарди, ер уни ютиб турар...

* * *

Тортинмадинг
Топиндинг,
Оч юрмадинг
Тотиндинг.

Ишонгин
Ҳақ сўзига,
Ҳисоб бер
Бир Ўзига.

Ютаверма
Ичингга,
Кўп ишонма
Кучингга.

Бойлигинг йиғ
Ботинга,
Жаврайверма
Очунга.

Нима қилдинг
Сўйласанг,
Дўптинг қўйиб
Ўйласанг.

Яшаганинг
Билганинг,
Тирикчилик
Қилганинг...

* * *

Қушча қушига муҳтож сафарда, юртни юртга
боғлар баҳорда. Барчин ҳар кун қарар уфққа,
кўнгли парвоз этар ошиққа. Алпомишдир
олар орини, неча йилдан кейин зорини, юртга эга,
қудрат Худодан, йўқса фарқинг йўқдир гадодан...

* * *

Одам баланд боғлардан,
Дарду ғамдан ҳам баланд,
Ризқи баланд тоғлардан,
Бўлмаса кибрдан банд –
Билса ортга қайтарин,
Муножотлар айтарин...

* * *

Сўзига омонатни
Ўзига эга чиқмас.
Ўзига омонатни
Сўзи-да бежо чиқмас...

* * *

Озига қаноатни
Тарзига томоша йўқ.
Қарзига хиёнатни
Фарзига талашса ҳақ...

* * *

Арз қилганга ош пишмас,
Терс бўлганга қиш қишмас.
Умидвор бўл, юмишоқ бўл,
Қозон қайнар, тош пишмас...

* * *

Нарвонда кўкка етмас,
Сабоқсиз сабр битмас.
Манзилда кутгувчи йўқ,
Юрасан йўл, йўл ўтмас...

* * *

Ортингдаги фурқатдир,
Олдингдаги журъатдир.
Ўз бахтингни топгунча:
Ё суврат, ё сийратдир.

* * *

Халоватда сабр,
Саломатда бағир,
Ибодатда тағбир
Нафсни енгар бўлсанг...

Ўжарликда кибр,
Алданганинг шудир,
Айлаганинг сабр
Нафсни енгар бўлсанг.

*Менгзай: қуёш, ой, ер
Айланар бир бойдир,
Куй-қуйганинг сойдир
Нафсни енгар бўлсанг.*

*Чилдирма создур,
Имонга овоз – дур...
Том оша парвоз кўр,
Нафсни енгар бўлсанг...*

* * *

*Юлдуз порлайди
Кунлар ботганда.
Ер ҳам порлайди
Отлар қайтганда.*

*Кундуз эртаги
Тунда тингланар,
Ғолиб гоҳ қулса,
Гоҳо ингранар.*

*Кўкдан йўл нарвон,
Тушар ҳур бордир.
Излар ҳар босган:
Нур, сас, тугродир.*

*Асло, тин билмас
Фасли навбаҳор,
Шукр, ор унган,
Ҳаловат гуллар.*

*Қаҳрин тоғ ташлар,
Гуллар бош отган.
Қалб, ерки, юмишар,
Қаттиқ бор ботган.*

*Айтсанг ёлгондур,
Йўқ. Айт, бўстонга:
– Юзинг нур бўлсин,
Ота маконда...*

Барчинойдан ёрига хаёлий мактуб

*Кўкка қарайман, бу – уммон. Тагида даҳшатли олов.
Устида сукунат – ялов. Сукунат музлатар ёмон. Мовий
олам фикринг тортар, балиқлар билдирмас оҳин. Ўлжа
тушмаслар токим, ўлжасин пойлаб ётар. Сув париси кўрин-
майди, уммонлар киришиб ётар, ўртадан пардалар ўтар.
Муз қонунлар эримайди.
Сўлга қарайман, чўл-биёбон, шамол суғурар ҳовлисин.
Дарвозаси йўқ, тўғриси, ўша-ўша чўл ҳамон. Қуёш дунё юзин
очар. Камалак бўйнида “сочиқ”. Тоғ-қирни кўтарар босиқ, сўнг,
нуру зарини сочар.
Қуйига қарайман узоқ. Ерни бўйлагандай буроқ. Уфққа
сингади жуфт из. Мезон яқин, фасли ёзроқ. Йўл. “Оҳ” торт-
ган йўл – олмос, қатнайверсак брильянт бўлар. Ҳур қизлар
бўйнида кўрар. Буни дунё билиб-билмас.
Хуллас, хаёл алғов-далғов, балиқнинг ҳолига тушаман...*

* * *

Таъзирини еган
 Този бўлади,
 Тили ботир, мисли
 Қози бўлади.
 Тоққа чиқмаганлар,
 Ошиқлар қанча?
 Андуҳ чекмаганлар,
 Ошиққан қанча?
 Севгининг ўзи кам,
 Нози бўлади,
 Кўзи кўр инсоннинг
 Ўзи бўлади.
 Ҳаётни билши бор,
 Ўртада яна,
 Ўз-ўзни тушуниши
 Жўрттага дема.
 Хато қилган ошиқ
 Сўзи бўлади,
 Кимнинг кўпи, кимнинг
 Ози бўлади.
 Қизгина, хатолар
 Қилма нозингда,
 Малакни кўрсинлар
 Сенинг бозингда.
 Нафасда алданган,
 Адо бўлади,
 Бўйланган, солланган,
 Садо бўлади.
 Ёлгон мослашдимми,
 Ёлгондир умри,
 Бор тақдир, шукрлар
 Ва қалбнинг амри.
 Хурга хурлик керак,
 Дилбарлик керак,
 Яна, софлик керак,
 Ва жўшиқин юрак...

* * *

Кашал кетган умри обод қайтмагай, ҳар бирининг бўлар юртда зардаси. Умри за-
 вол бўлганини айтмагай, озор топар қалбнинг ўзбек пардаси. Бойсарини талафотлар ку-
 тарди, ули кетса бу қўнғирот нетади? Қулга куни қолса жоҳил ютади, қон-қариндош
 оқибатсиз ўтади. Зўравонмас, юртга доим зўр керак, зўри борнинг ерлари хор бўлмагай.
 Кенг феъл керак, кетмас давлат бу юртга, ўз юртида феъли ҳам тор бўлмагай...

* * *

Орланганда оринг,
 Зорланганда зоринг,
 Хўрланганда хоринг
 Бўлар, бек бўлмассан!

Тарафкашлик ёмондир,
 Юртни севмоқ иймондир,
 Ҳар бир иши гўмондир
 Бўлар, бек бўлмассан!

*Сен тарафкаи томонмас,
Вақтинча бу ҳамонмас,
Қул баланд, сен омонмас,
Ҳарчанд, бек бўлмассан!*

*Ичикканда ичинг,
Зўриққанда кучинг,
Улоққанда отинг
Ўчар, бек бўлмассан!*

*Тилка-тилка, поради,
Тарк сафари чоради,
Сўзинг ўчиб боради,
Орда изинг қора, кир
Бўлар, бек бўлмассан!*

*Бек бўлганлар, тўғ бўлар,
Тўғ бўлганга, кек келар,
Тавба қилсанг, Ҳақ билар,
Билар, бек бўлмассан!..*

АЛПОМИШ

*Ҳар бир ишда мантиқ бор,
Ал деса алп, зиндон хор.
Душман билмас алп сирин,
Ким билар-у, билмас ор.*

*Зўрсиз, бу юрт не бўлар,
Алнинг қўкси ҳам тўлар.
Ҳасад босар тобора,
Кун ёришмас бир бора.
Синар етти йил... Ҳаким,
Билмагунча халқ токим.
Овоз кетди – Алпомиш,
“Алпомиш қайтган эмиш!”
Сувлар оқар сойига,
Ҳар иш тушар жойига...*

* * *

*Бойсаридан ўй ўтди,
Шукроналик кўй ўтди.
Жондан севди бўстонин,
Сурарди куй-достонин.*

*Муҳаббат остонаси,
Ҳар қалб уйгоқ хонаси.
Куй бошланар туйғудан
Юввошланар севгидан.*

*Бойсари гам қўйнида,
Роз айтмоқчи бўлди-да...
Хаёлида: баҳор, бахт,
Боғ тўла кўрар дарахт.*

*Қароли-ей, қароли,
Қаролини қор олди.
Кўнгилнинг ишқ баёзин
Қоплади қиш аёзи.*

*Аричаси гул болини,
Даричаси боғ йўлини,
Ҳали қиш оғушида,
Вале, шу боғ ишқида.*

*Зардоли-ей, зардоли,
Боғ қўйнида пардали –
Шу ҳарирлик туман қат
Ичра орзу таъмин тот.*

*Ҳар фасл саз ҳам кўркам,
Баҳиш сўзи кўп ўктам.
Қор ёғмас, ер энтикмас,
Ўзи келар ҳар кўктам.*

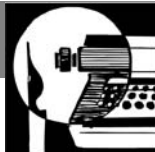
*Турнақатор кун ўтар,
Ўтар қўшиқ, шўх байтлар.
Ким ёшлиқдан гап қотар,
Мангудек бундай пайтлар.*

*Муҳаббат остонаси,
Ҳар қалб уйғоқ хонаси.
Қуй бошланар тўйғудан
Юввошланар севгидан...*

Асрлардан асрларга

Сўнгсўз ўрнида

*Бу бир аниқликдир, хом ҳисоб-китоб,
Тасаввур тиниқдир, қуролдир шу тоб.
Минг йил кейинларни ким орзу қилмас,
Муҳаббат яшарми, гам, наҳот, ўлмас?!
Невара, чевара, бегона бўлса,
Улар ҳам кейинни тасаввур қилса...
Яшарми тасаввур, ўтмишига журъат?!
Яшарми шу виждон ва унга ҳурмат?!*

ГУЛИ ВА НАВОИЙ

*Халқ эртаги асосида 3 парда II кўринишли
муסיқали драма**

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

*Алишер Навоий
Мажидиддин – вазир
Гули – Навоийнинг севгилиси
Хусайн Бойқаро – Хуросон подшоҳи
Жомий – Навоийнинг устози
Беҳзод – машҳур рассом
Дарвешали – Навоийнинг иниси
Солиҳ бозбон – Гулининг отаси
Бобо
Ҳарамога
Гулининг дугоналари*

*Сайлга чиққан чол ва аёллар, йигит ва қизлар,
мулозимлар, аслзодалар.*

Муқаддима

*Алишер Навоийнинг ижодхонаси. Қуз. Хона деразаларидан
Ҳирот манзаралари кўриниб туради. Алишер Навоий ижод
оғушида. У бир зум ёзишдан тўхтаб, ўрнидан туради ва қуёшнинг
ботишини маънос қузатади.*

Навоий

*Аста ўтиб йиллар қарвони,
Етиб келди умр поёни.
Йиғиштириб зарҳал этагин,
Қуз ўтмоқда қуйлаб эртагин.
Дарахтлардан тўкилар барглар –
Ҳали Беҳзод кўрмаган ранглар.
Тилла рангнинг минг хил жислоси,
Ҳар бирининг ўзга ибоси...
Қуз – рангларнинг ўзар ўйини,
Ўраб кетар бизни қюни...*

(Сукут.)

*Дарахтларга оқ исирга
Тақиб, қиш ҳам ҳадемай келар.*

* Асарда Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро (Хусайний) газалларидан фойдаланилди. (Муаллиф.)

Наим КАРИМОВ

*1932 йилда туғилган.
Тошкент Давлат уни-
верситети
ни битиргандан бери
Алишер Навоий номи-
даги Тил ва адабиёт
институтида хиз-
мат қилиб келмоқда.
Олим ўнлаб китоблар,
юзлаб мақолалар
муаллифи. Беруний
мукофоти лауреати,
Ўзбекистон
Республикаси
фан арбоби.
Мустамлакачилик
даври қурбонлари хо-
тирасини абадийлаш-
тириш йўлидаги хиз-
мати учун “Эл-юрт
ҳурмати” орденига
сазовор бўлган.*

“Қағ-қағ” дея келар қарғалар,
Аммо кетар не-не дарғалар.
Кетар оқиб боғлар қурган ҳам,
Меҳнат қилмай даврон сурган ҳам.
Кетар шоҳ ҳам, гадо ҳам кетар,
Дунё чархи шундай рақс этар.

(Сукут.)

Умр оқар бир дарё экан,
Дунёи дун бевафо экан...
Мана буқун соч-соқолим оқ,
Ҳасса сўрар куч кетган оёқ,
Кетса ҳамки белимдан дармон,
Кўнгил тўла бир олам армон.
Шунча яшаб, кечроқ илғадим:
Қалам – дўсту, амал-чи – ганим.
Ғаним-амал бўлмаганида
Ёзар эдим, эвоҳ, камида –
Эрта тонгдан то тунга қадар
Яна шунча дурдона асар...
Йиллар ўтар, ўтар асрлар,
Келар янги-янги наслар.
Яшасам-да Жомий асрида,
Мен улар-чун ёздим аслида.
Асарларим уларга манзур
Бўлса, мен ҳам бўлардим масрур...

(Уфқ қизара боради.)

Мен сингари кўзи тўла ёш
Тарк этмоқда ер юзин қуёш.
Чаман бўлиб очилсалар ҳам,
Само бўйлаб сочилсалар ҳам,
Болалари – минглаб юлдузлар
“Бобом қани?” – дейдилар бўзлаб...
Қуёш-бобо боқийдир, ўлмас,
Нур сочишдан бир лаҳза толмас.
Толмас ерга ёғду сочишдан,
Меҳр билан бизга боқишдан.
Аммо биз-чи? Ундан нур олиб,
Наинки нур, ҳатто қўр олиб,
Ҳаёт олиб, чароғон бўлиб,
Дон-дун экиб, фаровон бўлиб,
Яшасак-да, уруш ва жанжал,
Чоҳ қозишлар кутмаган маҳал,
Ҳасад, игво каби иллатдан
Бўлсак ҳамки ҳатто пўлатдан
Ажал келмай адо бўламиз,
Ширин жондан жудо бўламиз...

(Хаёлчан ҳолатда.)

Бўлмаганда ҳасад ва игво,
Яшар эди у гўзал сиймо.
Гули билан саодат майин
Ичар эдик асло қонмайин.
Оллоҳга у айтиб шукрона,
Фарзандларга бўларди она.
Мен ҳам билмай на ғам, на қадар,

*Бўлар эдим меҳрибон надар.
Бири булбул, бири гул бўлиб,
Бири жамбил ё сунбул бўлиб
Пайдо қилур эдилар чаман,
Бизни этиб ўзига каманд...*

*Қани ўша муқаддас рўё,
Ўлмоқдамен... уларсиз гўё...*

*Шу пайт саҳнанинг ҳар икки тарафидан Навоий дostonларининг
қаҳрамонлари навбатма-навбат чиқиб келадилар.*

Ширин

*Мен Ширинман, сиз қуйлаган қиз,
Гулидан шиқ дарсин олган қиз.
Сиз туфайли севдим Фарҳодни,
Фарҳоддайин олий бир зотни.*

Фарҳод

*Мен, Фарҳодни сиз яратгансиз,
Ширинни деб кўп бўзлатгансиз.
Етмасам ҳам Ширин васлига,
Мангу қолдим севги фаслида.*

Лайли

*Мен Лайлиман, сизнинг қизингиз,
Мени ижод қилган ўзингиз.
Бу дунёга Мажнун-ла мени
Таништирган сизнинг сўзингиз.*

Мажнун

*Мен Мажнунман, Лайли шиқида
Адо бўлган, ўртанган жуда.
Лайли – менинг бахтим юлдузи,
Лайлисиз – мен мажнуннинг ўзи.*

Лайли ва Мажнун

*Сиз бизларга ато этиб жсон,
Яратдингиз ўлмас бир дoston.
Беш дostonдан иборат “Хамса”
Китоб эмас, балки бир бўстон.*

Дилором

Мен Дилором...

Баҳром

Мен эса Баҳром...

Дилором

Мен муҳаббат богида гулман....

Баҳром

Мен шу гулга ошиқ булбулман...

Меҳр

Мен “Сабъаи сайёр”дан... Меҳр.

Суҳайл

Мен Меҳрга ошиқ Суҳайл...

Меҳр

Мен бахтлиман Сиз берган номдан...

Сухайл

Мен ичаман у тутган жомдан.

Дилором ва Баҳром

*Бизга ҳаёт бағишлаган Сиз,
Ишқ ўтига ташлаган ҳам Сиз..*

Меҳр ва Сухайл

*Таъзим қилиб айтамиз: Устоз,
Сиз туфайли яшаш қандай соз!*

Бир ғуруҳ қизлар

*Биз Гулининг дугоналари,
Гултораю дилпоралари.
Биз яшаймиз ғазаллар бўлиб,
Ғазал ичра ғўзаллар бўлиб.*

Ҳаммаси

(қуйлашади)

*Дур-у гавҳар бўлсак агар, Навоий – уммон,
Ситоралар бўлсак агар, Навоий – осмон.
Осмондан ёғду сочсак биз, ситоралар,
Гулипоралар,
Навоий ва Гули яшар дунёлар қадар.*

*Фарзанд бўлсак Навоийга, у эрур падар,
Падарда йўқ, бизда ҳам йўқ ғам-ғусса, қадар.
Осмондан ёғду сочсак биз, ситоралар,
Гулипоралар,
Навоий ва Гули яшар дунёлар қадар.*

*Бўлсак агар ишқ-муҳаббат, меҳр тимсоли,
Юракларга олов сочган сеҳр тимсоли,
Осмондан ёғду сочсак биз, ситоралар,
Гулипоралар,
Навоий ва Гули яшар дунёлар қадар.*

Биринчи парда Биринчи кўриниш

Наврўз айёми. Ҳиротнинг сайлгоҳ майдонларидан бири. Майдоннинг бир чеккаси – қабристон. Алишер иниси Дарवेशали билан кириб келганида, ота-оналари қабрини зиёрат қилаётган йигит ва қизларнинг йиги-йўқловлари янграб турган бўлади.

Аёл

(қабр олида)

*Олмадан отлар қилай,
Баргидан хатлар қилай.
Наврўз куни онажсонимни
Ўлтириб ёдлар қилай.*

Унинг йўқловига бошқа аёллар ҳам қўшилишади.

*Ўйилсин ерлар, ўйилсин-о,
Ўртасидан бўлинсин-о,*

*Наврӯз чоғи онажонгинам
Бойчечак бўлиб кўринсин-о.*

*Ўсмалар экким келоди-ё,
Баргини тергим келоди-ё,
Наврӯз куни меҳрибонимни
Биргина кўргим келоди-ё.*

Алишер Дарवेशали билан онаси ётган мазор қошига келиб: “Ассалому алайкум, онажон”, дейди, сўнг мазор атрофини хас-хашакдан тозалаб, тиловат қилади. Шу пайт мазорданми – осмонданми онасининг овози эшитилади.

Овоз: Мендан тез-тез хабар олиб турганиндан миннатдорман, болагинам. Берган сутимдан минг-минг розиман, Шерим. Умринг узоқ бўлиб, эл-юртнинг дуосини олиб яша. Аммо мени жаннат боғларида тинч яшасин, озор чекмасин, десанг, тезроқ уйлан, кўзим. Бўйдоқлик аслзода йигитларга ярашмайди. Сендан илтимосим шу: жуфту ҳалолнинг тезроқ топиб уйлан. Уйлан! Отангни куйдирма!..

Онанинг “Уйлан! Отангни куйдирма!” сўзлари акс-садо бўлиб қайтади.

Бобо: (ўтаётиб). Марҳумларни зиёрат қилиб, улар руҳини обод қилган киши кам бўлмайди. (Алишерга.) Боракалло, мулла йигит.

Алишер: Ташаккур, бобо. Бу қутлуг ниятингиз ўзингизга ҳам ҳамроҳ бўлсин. Кўп яшанг, саломат бўлинг, бобо!

Бобо: Зийрак экансиз, бўтам. Мен ҳам раҳматли отам билан онамни зиёрат қилиб, уларнинг дуоларини олишга умидворман.

Дарवेशали: Айбга буюрмайсиз, бобо. Биз акам билан бу ерга тез-тез келиб тураемиз. Аммо сизни кўрмаган эканмиз.

Бобо: Ҳа... Мен ёшлигимда бир мудҳиси воқеа содир бўлиб, ота юртимни тарк этишига мажбур бўлганман. Яқинда қайтиб келиб, ота-онамнинг муборак қабрларини зиёрат этиши шарафига муяссар бўлдим, жигарларим.

Алишер: (қизиқсиниб). Сўрасам, айбга буюрмагайсиз, бобо. Қандай мудҳиси воқеа рўй берган эди?

Бобо: Нима десам экан, айтай десам, дostonим узун. Бир кеча-ю бир кундуз ҳам етмайди. Гапнинг лўндаси шуки, ёшликда бўладиган савдо. Аммо ўша золим Ойбалдоқни дўқ-нўписа билан никоҳ куни олиб қочмаганида, ота юртимни тарк этмаган бўлардим. Бечора Ойбалдоқ... Бир томони, золимнинг зулми, иккинчи томони, виждон азоби... Хуллас, ўзини-ўзи осиб қўйипти. Золим бўлса, мени айбдор қилиб, орқамдан одам қўйган... Дунё борки, макр бор. Макр борки, маккор бор, жигарларим. Сизларни шундай маккорлардан Оллоҳнинг ўзи асрасин.

Алишер: Ташаккур, бобо. Сизни кўриб, мавлоно Лутфийни кўргандек бўлдим. Шу улуг зот ҳам бизга эзгу истак билдирган эдилар.

Дарवेशали: Шояд сизнинг дуоингиз билан шундай золимлар бизнинг ҳаётимизни заҳарлашмаса.

Бобо: (ўзича). Оҳ, Ойбалдоқ! Ойбалдоқ!.. (Кетади.)

Иккинчи кўриниш

Сайлгоҳ. Ўйин-кулги авжсида. Бир гуруҳ йигит ва қизлар ашула айтиб, ўйнамоқдалар.

Қизлар

*Дойрани чалинг, жон момо,
Ўйинга тушсин қиз бола.
Қиз боланинг сочига
Ярашибди чучмома.*

Йигитлар

*Сомса ёндик ялпиздан,
Омонлигу сомонлиг.
Юз Наврӯзни ўтказган
Момоларга берайлик.*

Қызлар

*Наврӯз кунн, қызларжон,
Ўсма баргин терайлик.
Сочга тақиб гулмаржон,
Қошга ўсма қўяйлик.*

Йигитлар

*Наврӯз келди, ёз келди,
Турна келди, гоз келди.
Ям-яшил чорбоғлардан
Булбулдай овоз келди.*

Йигитлар ва қызлар

*Наврӯз келди, бу кеча
Пиширинг наврӯз-гўжжа.
Гўжжаси ширин момоларга
Берайлик бир жуфт жўжжа.*

*Сайлгоҳга қиёфасини бир оз ўзгартирган Алишер билан Дарвешали кириб келишади.
Йигитлардан бири Гулини даврага тортади.*

1-й и г и т

*Гулгун эканми қўйлагинг,
Гулдай нозикми билагинг.
Наврӯз келди, лайлак келди,
Айтгил бизларга тилагинг.*

Қызлар: “Айт! Айт!” деб шодон қичқаришади.

Г у л и

*Гулгун бўлса ҳам қўйлагим,
Нозик бўлса ҳам билагим,
Наврӯзу лайлак келса ҳам,
Ҳеч айтмайман тилагим.*

2-й и г и т

*Сирлими шунча тилагинг?
Гулдай нозикми билагинг?
Наҳот бир кафт ун тўкмайди
Минг битта кўзли элагинг?*

Г у л и

*Гулдай нозикдир билагим,
Минг кўзли бўлса ҳам элагим,
Дилимдаги дилимдадир,
Тилимга келмас тилагим.*

3-й и г и т

*Ширинми шунча тилагинг,
Биздан яширма билагинг.
Наҳот бизга сир тўкмайди
Минг битта кўзли элагинг?*

Қызлар ва йигитлар яна “Айт! Айт!” деб қичқаришади.

Г у л и

*Гулдай нозикдир билагим,
Қызларга хос бор тилагим.
Аммо бир кафт ун тўкмайди
Минг битта кўзли элагим.*

1-қиз: Гулининг тилаги...
 Гули: Жим бўл, Сарвиноз!
 2-қиз: Гулининг тилаги...
 Гули: Жим бўл, Гулноз!
 3-қиз: Гулининг тилаги...
 Гули: (илтимос оҳангида). Айланай, Феруза!
 4-қиз: Гулининг тилаги...
 Гули: (илтимос оҳангида). Ўргилай, Шаҳноза!
 5-қиз: Гулининг тилаги...
 Гули: Тилинг тий, Анора!
 6-қиз: Гулининг тилаги...
 Гули: Тилинг тий, Ситора!

Қизлар

Гул-наврӯз чечагида
 Бир гул бор-е, ёр-ёр.
 Бу гулдан баландроқда
 Булбул бор-е, ёр-ёр.

Гул булбулга интизор,
 Интизор-е, ёр-ёр.
 Шояд булбул ҳам бўлса,
 Гулга зор-е, ёр-ёр.

Гули (чалгитмоқчи бўлиб). Келинлар, қизлар, яхииси, баҳрибайт ўйнайлик.

Қизлар

Гул-наврӯз айёмида
 Тўйлар бўлсин, ёр-ёр.
 Гулимизнинг уйига
 Қўйлар келсин, ёр-ёр.

Гули дугоналарига аччиқ қилиб кетмоқчи бўлади. Унинг шаҳдини кўрган қизлар Гулини қайтариб, баҳрибайт ўйнашга киришадилар.

Сарвиноз
 (қўйлаб)

Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо,
 Айламас тўти такаллум¹ шакарстондин жудо.

Гули
 (қўйлаб)

Оташин гул гарчи зийнатдур жаҳон бўстониға,
 Барқ урур ҳар ел учургон барги булбул жониға.

Гулноз ва Сарвиноз
 (қўйлаб)

Анбари тар истамон юз узра холинг борида,
 Кам кўринур янги ой мушкин ҳилолинг борида.

Феруза ва Шаҳноза
 (қўйлаб)

Англа жоноким, жафо қилмоққа топқунг йўқ киши,
 Мен жафокашиға нединким ўтди имкондин жафо.

¹ Такаллум – сўз айтмоқ.

Анора ва Ситора
(қуйлаб)

Онча даврон бирла кўрдим аҳли даврондин жафо,
Ким кўзимга тўтиёдек бўлди жонондин жафО.

Гули
(қуйлаб)

Оразин ёпғоч кўзимдин сочилтур ҳар лаҳза ёи,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёШ.

Сарвиноз “Ш” ҳарфи билан бошланувчи байтни тополмай, хаёлланиб қолади. Қизлар ўйинини четдан завқ билан қузатиб турган Алишер Сарвинозни хижолатдан қутқариши ниятида баҳрибайт ўйинига қўшилади.

Алишер
(қуйлаб)

Шоҳлар дарвеши-ю дарवेशлар шоҳики бор,
Шоҳлиғ сурат анга, дарवेशлиғ сийрат ангА.

Бегона йигитнинг баҳрибайтга аралашиганини кўрган қизлар ўйинни давом эттиришини ҳам, эттирмасликни ҳам билмай, тараддудланиб қолишади. Пайдо бўлган ноқулай вазиятни Гули биринчи бўлиб бартараф этмоқчи бўлади.

Гули
(қуйлаб)

Ашк этиб сабрин уйин вайрону ҳар дам оҳ ила
Ул бузургнинг туфрогин барбод қилмоғдур ишиМ.

Қизлар бир-бирларига қараб, ҳамон хаёлланиб турганида Алишер улоқни олиб кетади.

Алишер
(қуйлаб)

Минг жафо ҳар лаҳза кўрсам мен бир тараф, ул бир тараф,
Ким кетар жонон учун жонимга ҳижрондин жафО.

Гули
(қуйлаб)

Одамийлик туфрогин берса фано елига чарх,
Оҳким, йўқдур киши аҳли вафодин хокроК.

Алишер
(қуйлаб)

Кўкрагимдур субҳнинг пирохон² идин чокрок,
Киприким шабнам тўкилгон сабзадин намнокроК.

Ўйин айна қизиб турган пайтда бир гуруҳ лола кўтарган йигит ва қизлар ашула айтиб, рақс тушиб кириб келадилар.

1-қиз

Томларда ёна-ёна
Очилди гули лола.

1-йигит

Гули лоламас у,
Кўзёи тўла пиёла.

2-қиз

Очилди гули лола
Томларда ёна-ёна.

² Пирохон – қуйлак, ёқа.

2-йигит

*Рақсга тушинг, ой қизлар,
Биз айтайлик тарона.*

Йигитлар

*Том устида пиёла,
Ҳей, лола,
Пиёламас, ҳей, лола,
Ҳей, лола.*

Қизлар

*Нари туринг, бўз бола,
Ҳей, лола,
Уёлади қиз бола,
Ҳей, лола.*

Йигитлар

*Том устида нелар бор,
Ҳей, лола.
Ўрдак билан ғозлар бор,
Ҳей, лола.*

Қизлар

*Ўрдак билан ғоз қолсин,
Ҳей, лола,
Душман кетиб, дўст қолсин,
Ҳей, лола.*

Йигитлар

*Югур-югур, мен турай,
Ҳей, лола.
Бошингни гулга ўрай,
Ҳей, лола.*

Қизлар

*Сенга келган балога,
Ҳей, лола.
Ўзим кўндаланг бўлай,
Ҳей, лола.*

Дарवेशали йигитлар сардорига яқинлашиб, унинг қулогига нимадир шивирлайди. Сардор, ўз навбатида, қизлар онахонининг олдига бориб, унинг қулогига нимадир дейди. Улар имоси билан йигит ва қизлар саҳнани бўшапти, Алишер билан Гулини ёлғиз қолдирадilar.

Учинчи кўриниш

Аввалги саҳна. Гул-лолалар сочилиб ётган майдоннинг бир тарафида Алишер, иккинчи тарафида эса Гули туришибди.

Алишер: Баҳрибайтга моҳира экансиз. Офарин! Лекин кўпроқ Навоийнинг ғазалларини ўқиган кўринасиз. Мавлоно Лутфий, Атойи, Саккокий янглиз устоз шоирларнинг девонларига ҳам назар ташлаганмисиз?

Гули: Отам бозбон бўлсалар ҳам, ғазалхонликни кўп хуш кўрадilar. Сиз айтган улуг шоирларнинг девонлари ҳам бор уйимизда. Лекин отамнинг Навоийга бўлган меҳрлари бўлакча. Ана шу меҳр отамдан фақирага ҳам ўтган бўлса ажабмас.

Алишер: Мен кўпроқ мавлоно Лутфийнинг дарё тўлқинларидек тошиқин ғазалларига ошиқмен...

Гули: (унинг сўзини бўлиб). Аммо сиз ҳам фақат Навоий ғазалларидан байтлар айтдингиз. Бунинг сабабини билсак бўладими, доно йигит?

Алишер: Мавлоно Лутфийнинг шоҳ байтлари олдида Навоий ғазаллари ва бу ғазалларни

зўр шавқ билан ўқиган санам олдиди хижолатда қолмаслик учун.

Гули: (айёрона). Мен, бир фақира, бунинг боисини бошиқа нарсага йўйибмен, узр...

Алишер: Сир бўлмаса айтинг, нимага?

Гули: Бундан икки-уч йил илгари отам Бози шамолдаги сайлга олиб борганларида бир гуруҳ шоирларнинг газалхонлик қилганларини кўрган эдим. Шунда отам газалхонларнинг сарвари бўлган навқирон йигитни кўрсатиб: “Ўша хуисурат йигит Алишер Навоий ҳазратлари бўладилар!” – деган эдилар. Сиз баҳрибайтга қўшилиб, дугоналаримни лол қолдирганингизда, ўша кунни ва ўша йигитни эсладим.

Алишер: Одам одамга ўхшайди-да, мен...

Гули: Кишининг, ҳатто маишуур шоир бўлса ҳам, ўз исмини яшириши камтарлик бўлмаса керак. Отам: “Камтар одам самимий бўлади”, дейдилар. Инсон қанчалик самимий бўлса, шунчалик камтар ҳам бўларкан... Биз, фақираларга эътибор берганингиз учун миннатдормен. Хайр, улуг шоир. (Кетмоқчи бўлади.)

Алишер: (тўхтаб). Агар исмиمنى яшириб, сизни ранжитган бўлсам, минг бора узр сўраймен. Камина хизмат тақозоси билан кўпроқ сарой аёнлари орасида юрсам-да, дилим, кўнглим, фикрим ҳамини сизнинг отангизга ўхшаган фақир фуқаролар билан биргадур. Зотан, аминманки, инсоният бойлар ва фақирларга эмас, яхшилар ва ёмонларга ажралур. Бой ва бадавлат кишилар орасида ёмонлар ҳам бўлганидек, фақир фуқаролар орасида ҳам шундайлар оз эмас. Камина яхшиларнинг қулимен. Отангиз сизни шундай оқила ва орифа этиб тарбиялаган эканлар, демак, у зот ҳар қандай ҳурмат ва иззатга муносибдурлар. Шундай табарруқ кишига фарзанд бўлмиш сиз санамни ҳаёт йўлида учратгани учун Оллоҳга минг бора шукроналар айтгум.

Гули: Бундай шоирона латиф сўзларингизни ўз оғзингиздан тинглаш мен учун катта бахт. Мен ҳам, менинг дугоналарим ҳам қалдирғоч янглиг само сайин парвоз этувчи бундай сўзларга кўникмаганмиз. Сиз бой ва бадавлат деганингиз кишилар ва уларнинг фарзандлари бизни “йиртиқ кўйлақлар”, деб аташади.

Алишер: Яхши инсон – йиртиқ тўни, йиртиқ кўйлаги билан ҳам гўзал. Гулнинг тўни қирқ ямоқ бўлса ҳам, ҳусну уфори инсон зотини мафтун этмасми? Зухал баланд осмонда тургани билан Шарқ кўёши бўлолмас, дев жаннат либосларини кийгани билан пари бўла олмас.

Гули: Сўзларингиз тилла кўзадан тўкилаётган дурларга ўхшайдир.

Алишер: Инсоният боғининг энг гўзал дарахтларидан бири саховатдур. Мевасиз дарахт ҳам бир-у, ўтин ҳам бир. Ёгинсиз булут ҳам бир-у, тутун ҳам бир. Саховатсиз одамдан ичида гавҳари бўлмаган садафнинг фарқи йўқ. Бу улуг сифат бобонгиз янглиг покиза кишиларгагина мансубдур.

Гули: Бобом: “Саховат – ҳиммат аҳлининг ихтисоси”, – дейдилар. Фақир кишилар ҳимматли бўлсалар ҳам, қўллари қисқадир. Алаҳхусус, уларни саховат дарахтининг посбонлари, дейиши маҳолдур. Шундай экан, саховат водийсида фақат бадавлат кишиларгина жавлон урадуларми, ширинзабон шоирим?

Алишер: Фикрингиз асоссиз эмас, (ўйлаб) Гулим. (Гулида ўзгариши.) Ақл-идрокингизга тасаннолар бўлсин. (ўйлаб.) Арслоннинг мақсади ов қилиб, оч йиртқиқларни тўйгазмоқ.

Гули: (оҳиста). Сичқоннинг ҳаракати дон ўғирлаб, тугун ахтармоқ.

Алишер: Боракало. Ҳиммат эгаси қашшоқ бўлса ҳам, тубанлик қилмас. Чинор дарахти бўйи қўлли бўлса-да, унинг юксаклиги шубҳа уйғотмайди. Ер тагида яшириниб ётган хазинанинг туфроққа фойдаси йўқ. Ҳимматли кишиларнинг даражаси юксакдур. Аммо сахийликнинг даражаси ундан ҳам баланд.

Гули: Сизнинг бу нурҳикмат сўзларингизни оқишомга қадар тингласам ҳам асло тўймаймен. Лекин дугоналаримдан ажралиб қолганим яхши бўлмас. Мабодо улардан бири ҳозир бизни холи кўриб қолсалар борми, қандай бўлмагур гапларни тўқиб ташлашлари мумкинлигини ёлғиз Оллоҳгина билур. Шунинг учун менга ижозат бергайсиз, (тараддудланиб) шоирим.

Алишер: Гули, кетманг. Яна бир оз сабр айланг. Шояд фаришталар иккимизнинг бир-биримизга муносиб қумрилар эканлигимизни кўриб, бизларга бахт ва саодат тиласалар. Ва ариши аълога чиқиб, Оллоҳдан фотиҳа олиб тушсалар.

Гули: Нималар депсиз, шоирим? (Ўзича.) Ё Раббим, тушимми бу ё ўнгим? (Кўкка қараб.) Фаришталар, агар кўриб турган бўлсангиз, айтинг: бу тушим ё ўнг?! Агар мен ширин туш кўраётган бўлсам, тезроқ уйғотиб юборинг! Уйғотиб юборинг!!

Алишер: Агар ўнғ булса, ҳозир айтганимдек, ариши аълога чиқиб, Парвардигордан...

Гули: Ҳа, Парвардигордан...

Алишер: Парвардигордан бизнинг бир жуфт қумрилардек бир умрга қовушишимизга фотиҳа беришини сўранг.

Алишер

Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим.

*Кимгаким жоним фидо айлаб согиндим, ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлигида чун вафодор истадим.*

Гули

*Билмадим олам элида йўқ турур мутлақ вафо,
Воҳки, умри улча йўқтур согиниб бор истадим.*

Алишер

*Улки топилмас баишар жинсида, воҳ, гафлат кўрунг,
Ким пари хайлида мен девонаи зор истадим.*

Гули

*Сирри ишқимни кўнгул сўз бирла фош этмак не тонг,
Қалби тардоман³ни чун мен соҳиб асрор⁴ истадим.*

Алишер

*Шайх бирла хонақоҳдин чун ёруғлик топмадим,
Давр пири хизматида кўйи хаммор⁵ истадим.*

Гули ва Алишер

*Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим.*

*Кимгаким жоним фидо айлаб согиндим, ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлигида чун вафодор истадим.*

Шу пайт Гулининг дугоналари йигит ва қизлар даврасида қий-чув билан саҳнага кириб келишади. Улар саҳнанинг бир чеккасида тизилишади. Саҳнанинг бошқа томонида араб сайёҳлари либосидаги Мажидиддин мулозими билан пайдо бўлади.

Алишер: (ҳайрон, ўзича). Мажидиддин? (Овоз чиқариб.) Бойўғли бу ерда не қилиб юрибдур?

Гули: Не дедингиз? Нега чехрангиз ўзгарди, шоирим?

Алишер: Йўқ, йўқ, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Таишиланманг, Гулим!

Шодон овозлар ва ўйин-қулги.

Иккинчи парда Биринчи кўриниш

Сарой. Вазир Алишер Навоийнинг тоқчаларига китоблар терилган шинамгина хонаси. Тўрда Алишер, қуйироқда Ҳиротнинг турли мартабадаги амалдорлари ўтиришибди.

Алишер: Сизларга яна бир бор айтгум: подшоҳи оламдан бошлаб маҳалла оқсоқолларига қадар ҳаммамиз улуснинг тинчлиги ва фаровонлиги йўлинда хизмат қилгувчи кишилармиз. Улус тинч бўлса, салтанат тинч бўлур. Улус фаровон яшаса, салтанат равнақ топур. Сиз, азизим Шарафуддин, деҳқонлар ҳолидин бохабар бўлуб туринг. Ҳирот боғларинда чаман бўлиб очилган дарахтларнинг эртатишар мевалари исроф бўлмасун. Уларни савдо қарвонлари Машириқ ва Мағрибдаги дўст салтанатларнинг бозорларига элтиб сотсунлар. Бундан, айниқса, Мағриб фуқароси баҳраманд бўлуб, Ҳирот деҳқонларини дуо қилур. Деҳқонларимиз ҳам сармояли бўлуб қолурлар. Ахир уларнинг ҳам фарзандлари бор. Улар ҳам фарзандлари учун уй-жой қуришни, ўғлонларини уйлантириб, ожизаларини турмушга беришни орзу қилурлар. Булар хусусида сиздек оқил ва тадбирли беқлар ўйламаса, ким ўйлайди?..

Шу пайт эшик олдида Жомий билан Беҳзод пайдо бўладилар.

Жомий: Вазири аъзамнинг ҳузурларига бевақт келиб қолибмизми? (Қайтиб чиқмоқчи бўлади.)

³ Тардоман – гуноҳкор.

⁴ Соҳиб асрор – сир эгаси.

⁵ Хаммор – ичкилик тайёрловчи.

Алишер: (уни тўхтатиб). Мавлоно Жомий, сиз вазири аъзамни эмас, устоздан тез-тез хабар олиб туролмайдиган ношуд шогирдни йўқлаб келгансиз.

Алишер Жомийга пешвоз чиқиб, у ва Беҳзод билан қучоқ очиб кўришади.

Алишер: Марҳабо, устоз. Марҳабо, иним Беҳзод. Сизларни кўриб, бошим кўкка етди.

Йигилиши аҳли нима қилишни билмай тараддудланади.

Алишер: Муҳтарам мажлис аҳли, мен айтмоқчи бўлган муҳим гаплар шулардур. Агар сизларда бирор жиддий масала ёхуд илтимос бўлмаса, сизларга ижозат. Бугун тузилган режа ва вазифаларнинг бажарилиши хусусида келгуси ҳафта, худди шу кун ва шу соатда кўришиб, хабар топурмиз.

Аҳли йигилиши тарқала бошлайди.

Жомий: Сиз яхши билурсиз, шоир зоти сабр-қаноатсиз бўлур. Айниқса, бирор асарга сўнги нуқта қўйса борми, бирор ориф зотни топиб ўқиб бермаса, кўнгли жойига тушмайду. Шу тун тонг отиши бағоят қийин кечди. Қачон тонг отади-ю, қачон сиз, азиз фарзандимнинг ҳузурингизга бориб ўқиб берурмен, деб ҳаловатим бузилди. Тонг азонда от миниб, хонадонингизга етиб борсам, саройга кетиб улгурган экансиз. Йўлда, (Беҳзодга қараб кулимсирайди) Беҳзодни учратиб қолиб, уни ҳам мингаштириб олдим. (Кулишади.)

Беҳзод: Пирим рост айтяптилар. Аммо мен ҳам сиз, азиз устознинг ҳузурингизга келиш учун йўлга чиққан эрдим.

Алишер: Яхши ният – ёрти мол, дейдилар. Хуш келибсизлар, азизларим. Сизларни кўриш, сизларнинг ноёб истеъдодингиз меваларидан баҳраманд бўлишдан ортиқ саодат борму?!

Алишер эшик дарпардаси ёнида осиглиқ шоҳи арқонни тортади. Қўшини хонадан кўнгирақнинг жаранлаган овози эшитилади. Мулозим тавозе билан киради.

Алишер: Шарбат билан гулоб келтиринг. Аммо дастурхон безашга ошиқманг. Биз шеър-хонлик қилурмиз. Яна огоҳ бўлинг: бирор хира пашша хонага кириб қолмасун.

Жомий ва Беҳзод кулишади. Мулозим чиқади.

Жомий: Мана, ёлғиз ўзимиз қолдук. Энди сиз вазир эмас, шоирсиз. Ва, ўзингиз айтмоқчи, бизга шогирдсиз. Аммо аслини олганда, бу дунёда ким шогирд-у, ким устоз эканлигини билиш осон юмушлардан эмас. Сиз шеър илмини бир замонлар мендан ўрганган бўлсангиз, ҳозир мен сиздан ўрганаётурмен. Каминанинг шу тун ёзиб тугаллаган асарим ҳам сизнинг маслаҳатингиз билан битилган. Алаҳусус, “Нафаҳот ул-унс”ни сизнинг ҳукмингизга олиб келдим.

Мулозим кумуш патнисда шарбат билан гулоб олиб киради.

Алишер: “Нафаҳот ул-унс” – туркийча “Азизлар нафаси” дегани. Нақадар нафис ва муборак ном! Аслида камина шундай асарни ўзим ёзмоқ ниятида эдим. Аммо бунга қурбим ва маънавий ҳаддим етмаслигини сезиб, бу асарни ёзини сиз, азиз устоздан илтимос қилиб эрдим. Бугун бу асарнинг устоз ҳиммати ва Оллоҳ инояти билан юзага келганини кўруб, уни худди ўзим ёзганимдек, гоят хушнуд бўлиб турубмен. Ташаққур, устоз! Бу асарни ёзиб, ниҳоялаганингиз муборак бўлгай!

Жомий хурсанд бир ҳолда китобни Навоийга тақдим этади. Навоий китобни қўлига олиб, кўзига суртади.

Алишер: Яна бир бор ташаққур, устоз. Сизни муборак номлари шу асарда зикр этилган азиз-авлиёларнинг руҳи поклари қўлласин. (Китобни варақлайди. Сўнгра китобда ёзилган байтни ёд олибми ёки олган таассуротини ифодалабми, ўқийди.)

*Билимдонлар сўзи бордур бу бобда,
Билимдон гўрда-ю илми китобда.
Агар ёлғиз эсанг, ҳамдам китобдур,
Билим субҳидаги нур ҳам китобдур.*

Бу сатрлар билан бирга нафис мусиқа таралади. Алишер китобни ўқишда давом этаётгандек бўлади.

Жомий: (сархуш бир ҳолатда). Алишер, навқирон дўстим. Сизнинг тилинғиз билан ўқилган байтлар ўзгача латофат касб этур. Ҳар бир сўзнинг камалак ранглари юзага чиқарурсиз. Шояд бу асарим подшоҳга ҳам, гумроҳга ҳам манзур бўлса. Шунда азизларнинг нафаси бу улуг салтанатда қумри ва булбулларнинг навосидек сўнмаган бўлур. (Ёдига тушиб.) Ўғлим Бехзод, сиз ҳам Алишерга ҳада билан келаётганинғизни айтган эдингиз. Қани, кўрайлик.

Алишер: Қани, тахта қозғозларинғизни очинг, Хуросон Рафойили! Қандай янги санъат асарлари бирлан бизну хушнуд этурсиз?

Бехзод: (тахта қозғозларини очиб, бирма-бир кўрсатар экан). Наврўз манзаралари...

Жомий ва Навоий расмларни қўлларига олиб, ҳайрат билан томоша қиладилар.

Алишер: Бағоят гўзал! Бўёқларнинг рангин оламида наврўз манзаралари камалак ранглари-дек товланиб турибдур. Мана бу расмда – тонг чоғи, зангори уфқлардан тарам-тарам оқиб келаётган қўйи нурлари, сайлгоҳ сари ўйнаб-қулиб келаётган йиғит ва қизлар.

Жомий: Мана бу расмда – хушбичим йиғит билан соҳибжамол қиз. Мана бу расмда – яна ўша соҳибжамол. Фақат ёлғиз ўзи. Фаришта! (Қутилмаганда.) Алишер, дарвоқе, бу хушбичим йиғит сиз эмасмисиз?

Алишер расмларда тасвирланган йиғит билан қизнинг ўзи ва Гули эканлигини кўриб, қизариб кетади.

Жомий: (Алишердаги ўзгаришни сезиб). Бу соҳибжамол – қиз эмас, нақ фаришта кўринадур. Алишер, ўғлим, агар шу қизнинг этагини ушламасангиз, бу дунёдан бўйдоқ ўтурсиз. Истасангиз, мен эртагаёқ унинг хонадонига қул бўлиб борурмен. Дарвоқе, исми недур, билдингизми?

Навоий гўё қизнинг исмини билмагандек Бехзодга қарайди.

Бехзод: Унинг исми Гули! Мен танийдурмен. Бебаҳо қиз!

Иккинчи кўриниш

Саройнинг ҳашаматли хонаси. Султон Ҳусайн Бойқаро тўрдаги тилла курсида савлат тўкиб ўтирибди. Куйида сарой аъёнлари, хонанда, созанда ва раққосалар. Мумтоз халқ ашулалари жўрлигида раққосалар хиром айламоқдалар.

Алишер таъзим билан кириб келади.

Ҳусайн Бойқаро: Марҳабо, дўстим Алишер. Чақирмасам, ўз ихтиёрингиз билан келмайсиз. (Кучоқ очиб кўришади.) Оллоҳ инъом этган азиз умрни фақат эл-юрт таъвиши билан ўтказиши яхши эрмас. Раҳматли бобом Амир Темурнинг саройида ҳам базми жамшидлар бўлган. Майлар ичилган. Хонандалар хиргойи қилиб, раққосалар хиром айлаганлар. Бундай мажлислар инсон дилини турмуш зуборларидан фориг қилиб, унга янги куч-қувват ва гайрат берур. Умрни бу дунёнинг ноз-неъматларидан узлатда ўтказиши ношукурликдур.

Алишер: Шоҳим, каминани бу нафис мажлисга таклиф қилганинғиз учун гоят миннатдормен. Умрнинг Оллоҳ инъоми эканлигига келсак, бу илоҳий инъомга муносиб яшашга бешик ҳаракат қилурмен.

Ҳусайн Бойқаро: Азизим, умр дарё эмас. Унинг ибтидоси бўлганидек, интиҳоси ҳам бўлур. Ёшимиз кундан-кунга улгайиб, соч-соқолимизга қиров ҳам қўнмоқда. Ҳозир сиз тенгиларнинг фарзандлари Қуръони Шарифни хатм қилмоқдалар. Ота-онангизнинг бирдан-бир орзуси сизни уйлантириши ва бир-биридан ширин набираларни кўрмак эрди... Мана бу офатижон қизлардан бирини танланг. Улар ёқмаса, дилинғизга ёққан бошиқа бирини топинг. Мен бош бўлай, тезроқ тўй-томоша қилайлик, азизим.

Алишер: Мен ҳам шу ниятадурмен, шоҳим. Каминанинғ умр савдоси хусусида қайғураётганинғиздан гоят миннатдормен.

Ҳусайн Бойқаро: Бу дунё – орзу-ҳавасли дунё. Мана мен ҳам ёшликдаги эҳтиросларим қайта жўйи уриб, муҳаббат домига тушиб турибмен. Агар бирор тўхтамакга келсангиз, балки иккимизнинг тўйимиз барабар ўтур.

Алишер: (ҳайратга тушиб). Сизнинг меҳрингизни қозонган ҳурилиқо ким бўлди эркан? Қайси подшоҳнинг қизи?

Ҳусайн Бойқаро: Ҳаммасига вазиримиз Мажидиддин сабабкор. Агар у мана бу фаришта-

нинг мусаввир Беҳзод қаламига мансуб расмини олиб келиб кўрсатмаганида, бу қадар хузур-халоватимни йўқотмаган бўлурдим.

Алишер Гулининг расмини кўриб, ҳайратга тушади ва Мажидиддинга ғазаб билан қарайди. Мажидиддин ундан кўзини олиб қочади.

Ҳусайн Бойқаро: Мажидиддин келтирган маълумотга кўра, бу расмдаги соҳибжамол Ко-бул даҳалик боғбоннинг фарзанди эркан. Қаранг, боғбон қизи бўлса ҳам, фариштанинг худди ўзидур. Гўзаллар гўзали! Дурдоналар дурдонаси! Онаси ўпмаган бу қизнинг дудоқларидан бол томиб турур. Қош эрмас, икки нозик ёй! Ҳозир отиламан-у, тўппа-тўғри Хуросон подшоҳининг юрагига бориб тегаман, деб турибдур. Кўзларида яширинган иффат ва малоҳатга жон берсам арзир... (Алишерга.) Алишер, дўстим, Хуросоннинг қанча офати жон қизларини бағримга босган бўлсам ҳам, бирортасига шунчалик ошиқу беқарор бўлмаган эрдим. (Созандаларга.) Қани, бисотингиздаги энг сўлим кўйларни чалиб, раққосаларнинг қитиқ патига шундай те-гинги, улар рақсини кўриб, дўстим Алишер ҳам улардан бирортасини танласун. Сўнгра улуг шоири олам боғбон чолнинг розилигини олиб келмагунича интизор кўзларимдан ёш тўкилмай турсун.

Алишер ноилож икки қўлини кўксига қўяди. Созанда ва хонандалар ишга тушиб кетади-лар. Раққосалар хиром эта бошлайдилар.

Учинчи кўриниш

Зулматли кеча. Ғира-шира нур саҳна ўртасида турган Алишернинг қайғу ва алам қилчи садпора қилган чехрасини ёритиб юборади.

Овоз: Мендан тез-тез хабар олиб турганингдан миннатдорман, болагинам. Берган су-тимдан минг-минг розиман, Шерим. Умринг узоқ бўлиб, эл-юртнинг дуосини олиб яша. Аммо мени жаннат боғларида тинч яшасин, озор чекмасин, десанг, тезроқ уйлан, кўзим. Бўйдоқлик аслзода йиғитларга ярашмайди. Фарзанд кўриб ота бўлмаган инсон бу дунёдан изсиз ўтади. Ундайлардан ному нишон ҳам қолмайди. Сендан илтимосим шу: жуфту ҳалолингни тезроқ топиб уйлан! Уйлан!" Отангни кўйдирма!

Алишер: Онажон, бошимга тушган бало тошлари сизни ҳам безовта қилдими? Безовта бўлмагн. Ҳар бир инсон Оллоҳ юборган тақдир китоби бўйинча умр кечирур. Тинч ётинг, онажон!..

Овоз: Айтай десам, достоним узун. Бир кеча-ю бир кундуз ҳам етмайди. Гапнинг лўндаси шуки, ёшликда бўладиган савдо. Аммо ўша зolim Ойбалдоқни дўқ-нўписа билан никоҳ куни олиб қочмаганида, ота юртимни тарк этмаган бўлардим. Бечора Ойбалдоқ... Бир томони, зo-лимнинг зулми, иккинчи томони, виждон азоби... Хуллас, ўзини-ўзи осиб кўйипти. Зoлим бўлса, мени айбдор қилиб, орқамдан одам кўйган... Дунё борки, макр бор. Макр борки, маккор бор, жигарларим. Сизларни шундай маккорлардан Оллоҳнинг ўзи асрасин.

Алишер: Бобо, сизнинг бошингизга тушган савдо менинг ҳам бошимга тушиб турипти. Кошқийди мен ҳам сизга ўхшаб тарки макон қилиб, бошқа юртларга бош олиб кетсам. Аммо менинг зиммамга ўз гуландоним қошига совчи бўлиб бориши вазифаси юклатилган. Ошиқни маъшуқага совчи қилиб юбориб, унинг маъшуқа қаршисида мунофиқлик қилиш учун йўллашдан ҳам ортиқ жазо бўладими, дунёда?! Айтинг!!

Овоз: Дунё борки, макр бор. Макр борки, маккор бор, жигарларим. Сизларни шундай мак-корлардан Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Алишер: Эй Парвардигор! Қандай гуноҳи азим қилган эрдимки, бошимга кўнган бахт қушини юлиб олиб, мендек ожиз бандангни дўзах азобларига гирифтор қилган бўлсанг! Наҳотки, сен ер юзиндаги макр дарахтининг гуллаб, ўз мевалари билан Ширин-у Фарҳодларнинг, Лайлию Мажнунларнинг ҳаётини заҳарлашига томошабин янглиг қараб турсанг? Мен-ку бу бир кам дунёдан тоқ ўтиб, шунда ҳам сенга минг бора шукроналар айтиб кетишим мумкин. Аммо Гу-лининг қошига қайси юз билан совчи бўлиб бораман?! Мени бундай тубанлик қаърига отгандан кўра, бўғиб ўлдирсанг бўлмайдимми?!

Тўртинчи кўриниш

Солиҳ боғбоннинг боғи. Эрта тонг. Алишер отда келиб, секин-аста боғ-ҳовли дарвозасини чертади. Ҳовли супураётган Гули чиқиб, Алишерни кўради-ю, қувонганидан довоираб қолади. Сўнг бошини кўтариб, ундан садо кутади. Аммо Алишернинг нима дейишини билмай, қийналиб турганини сезади.

Гули: Қадамингизга ҳасанот. Хуш келибсиз, шоирим.

Алишер ҳамон сукут ва руҳий зилзила огушида. Гули унинг ноҳуш хабар билан келганини сезиб, ичкарига маҳзун ҳолатда кириб кетади. Кўп ўтмай, уйдан Солиҳ боғбон чиқиб, Алишер билан қуюқ сўрашади ва уни сўрига таклиф қилади.

Солиҳ боғбон: Хуш келибсиз, тақсир. Қандай шамоллар учириб келди сизди, бу гариб қулбамизга?

Алишер: (қийналиб). Бу жаннатмонанд боғингизнинг ва унда ўсмиш жаннат гулининг овози саройга ҳам етиб бормиш, тақсир. Камина Султон Хусайн Бойқаронинг шахсий илтимоси ва топириги билан сизнинг ҳузурингизга элчи бўлиб келмишмен. Подшоҳи олам (изтироб билан) сизга содиқ ва меҳрибон ўғил бўлиши хусусидаги орзуларини етказишни менга топишмуш. Мен фақирнинг елкамга тушган машаққатли юк ана шу хуш хабарни сизга етказиши ва сизнинг шу борадаги дуои фотиҳангизни олишдур.

Солиҳ боғбон: (узоқ сукутдан сўнг). Шоир жаноблари, биз учун бу қутилмаган таширфингиз ва ундан ҳам қутилмаган хабарингиз билан каминани оғир аҳволга солиб қўйдингиз. Бир фақир ва ҳақир боғбоннинг подшоҳи оламга қариндош, ҳатто ота-бола бўлиши инсон ақлига сизгамайду. Биз қаерда-ю, подшоҳи олам қаерда? Бизнинг давлатимиз ҳам ер, савлатимиз ҳам ер. Ердан бошқа нарсага ақлимиз етмайди. Султон Хусайн Бойқаро ҳазратлари бўлса, осмонда демасам ҳам, ҳар қалай ердан узоқдадур.

Алишер: (қийналиб). Агар сиз Султон Хусайн Бойқарони Оллоҳнинг ердаги сояси, деб билсангиз, демак, бу подшоҳи оламнинг хоҳиши-иродаси ҳаммамиз, шу жумладан, сиз, муҳтарам зот учун ҳам амри вожибдур.

Солиҳ боғбон: Афсуслар бўлсинким, сиз ҳақсиз. Подшоҳнинг илтимоси ҳам, хоҳиши-иродаси ҳам фармон мақомига эгадур. Бинобарин, мендек фақир бир боғбоннинг подшоҳга “йўқ” деган жавобни бериши ақлдан эрмас. Аммо-лекин подшоҳи олам мени эмас, қизимни сўрабдур. Алалхусус, қизимнинг олдидан ўтмай, бирор тайинли жавоб беришим маҳол.

Боғбон туриб, каловланган ҳолда уйига, қизининг олдига кириб кетади.

Алишер: (ўзича). Эй қудратли Парвардигор, мени қандай савдоларга гирифтор қилдинг? Ўзим меҳр қўйиб, ўзим қўлини сўрамакчи бўлган парига султоннинг совчиси бўлиб келишдан бошқа азобни топа олмадимми, менга?! Ҳозир Солиҳ боғбон эмас, Гули чиқиб келса, унинг бундай хиёнатни кўрмаган маъсума кўзларига қайси юз билан қараймен?! Унга нима дейман? Подшоҳ Хусайн Бойқаро турганида, сенга уйланишни менга ким қўйипти, азизим, дейманми?! Ё Раббим, мени шундай шарманадали аҳволга солгандан кўра, бошимга бало тошларини ёғдирсанг бўлмасдимми?!

Алишер Гулининг келаётган шарпасини сезиб, ўзини идора қилишга уринади.
Гули келади. У ҳам изтироб огушида.

Гули: (кесатиб). Совчилик мартабангиз қуллуқ бўлсин, улдуғ шоир!

Алишер: Каминанинг тақдир болтаси билан қийма-қийма қилинган юрагига туз сепманг, азизим. Не қилайки, Парвардигор менга сизни фақат бир марта кўриши ва шу аснода бутун умрга меҳр-муҳаббат ришталари билан боғлаш бахтинигина раво кўрган эркан. Не қилайки, Парвардигор ўзининг меҳр-шафқатини шоирларга эмас, шоҳларга бағишлаб, уларга тириклик пайтидаёқ жаннатда яшаши ва барча ҳою ҳавасларига эришиши имкониятини муҳайё қиларкан. Оллоҳнинг эрк-иродаси шу бўлганидан кейин мен, фақир, арзи-додимни кимга айтай?! (Қўйлайди.)

Навбаҳор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлгондек хазон фасли гулу гулзорсиз.

Гоҳ сарв узра, гоҳи гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, менмен гунгу дол ул сарви гулруҳсорсиз.

Тонг эмастур, гар диёру ёрсиз озурдамен,
Ким эмас булбул гулу гулзорсиз, озорсиз.

*Равза ашжори⁶ ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмағлиг даме дилдорсиз.*

*Топмадуқ гулранг жоме беҳумор, эй боғбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.*

Гули: Ёдингиздами, сиз саховатли ва саховатсиз инсонлар тўғрисида сўзлаб: “Арслоннинг мақсади ов қилиб, оч йиртқичларни тўйғизмак. Ҳиммат эгаси қашишоқ бўлса ҳам тубанлик қилмас”, – деган эдингиз. Мен сизнинг бу сўзларингизга ишонган, уларда ҳақиқатнинг тилла жилвалари товланиб турганини кўрган эрдим. Энди арслон киму сичқон ким эканлигини билмай, ҳайрон бўлуб турибдурмен. Сиз арслон деб ўйлаган зот ов қилиб, оч йиртқичларни тўйгазиш ўрнига улар насибасига ҳам чанг солаётгани йўқми? Сичқон дон ўғирлаб, тугун ахтариш ўрнига ҳар қалай меҳнат билан топган лўқмасини арслонга олдириб қўймайдурми, шоирим? Сиз айтган инсоният боғининг Саховат аталмиш ҳосилдор дарахти шу қадар мўрт эрканми?

Алишер: Азизам, инсоният дунёга келганидан бери жабру жафо унинг йўлдошидур. Аммо бир-икки кишининг жабру жафо чеккани билан Саховат дарахти қуримас. Сиз Хўросоннинг энг олижаноб ва маърифатли подшоҳларидан бирини оч йиртқичларнинг насибаларига чанг солаётган арслонга қиёс қилдингиз. Не қилайликки, подшоҳ ҳам инсон. У сизни севиб, ҳузур-ҳаловати-ю, ақл-ҳушини йўқотиб қўйган эрса, бу ҳам унинг қусури эрмас, зийнати-дур. Нечунки, унинг ҳам юраги ишқ дардидан холи эрмас эркан. Бу ишқнинг бизнинг орзу-ҳавасларимизга болта бўлиб урилгани эрса Оллоҳнинг иродасидур. Бизнинг қон йиғлаб бўлса ҳам, Оллоҳнинг иродасига бўйсуннидан ўза чорамиз йўқ.

Гули: Йўқ, шоирим, сиз янглишурсиз. Бу, Оллоҳнинг иродаси эрмас, балки ов қилиб ўрганган, ов қилиш бирдан-бир ҳунари бўлган арслоннинг хоҳишидур. Мен унинг ишқига ишонмаймен. Мен арслонга турмушга чиқишдан кўра, ўлимни афзал деб билурмен. (Куйлайди.)

*Гар жафо қил, гар вафоқим, дилситон⁷им сен менинг,
Гар мени ўлтур, агар тиргузки, жоним сен менинг.*

*Хоҳ раъно қад била боргил ёнимдин, жилвагар,
Хоҳ кел қошимгаким, сарви равоним сен менинг.*

*Кўнглум ичра сенсену ишқинг, не дей ҳолим сенга?
Чун бу янглиг маҳрами рози ниҳоним сен менинг.*

*Жилва айлаб ҳар замон, афғону оҳим қилма айб,
Ҳам сен-ўқ чун боиси оҳу фиғоним сен менинг.*

*Лаълидин бир-икки сўз мазкур қил, эй хаста жон,
Бори бу бир-икки дамким, меҳмоним сен менинг.*

*Телбалардин гарчи рад қилдинг мени, лек англагил
Ким, пари рухсорлардин танлаганим сен менинг.*

Гули ва Алишер

*Кўнглум ичра сенсену ишқингни дей ҳолим сенга?
Чун бу янглиг маҳрами рози ниҳоним сен менинг.
Телбалардин гарчи рад қилдинг мени, лек англагил
Ким, пари рухсорлардин танлаганим сен менинг.*

Учинчи парда Биринчи кўриниш

Сарой. Ошиқлик дардига мубтало бўлган Султон Ҳусайн Бойқаро Гулини олиб келишлари-ни интизорлик билан кутмоқда.

Ҳусайн Бойқаро: Ҳарамни Хўросоннинг соҳибжамол қизлари билан тўлдириб, уларнинг барча нозу караималарини кўрдим, дийдорларига тўйдим, деб юрган эрдим. Бир-биридан гўзал қанчадан-

⁶ Равза ашжори – жаннат боғининг дарахтлари.

⁷ Дилситон – кўнгилни олган.

қанча қизлар қаро тунларда бағримни олов янглиғ ёндуруб, кўнглумни чароғон этдилар. Шундай бўлса ҳам, уларнинг бирортаси дилимни бунчалик ром этмаган эрди. Фарҳод Шириннинг аксини кўзгуда кўриб, муҳаббат домига тушиб қолганидек, мен ҳам Бехзод расмидаги Гулининг парисимон чехрасини кўриб, ошиқу беқарор бўлиб қолдим. Ишиқ шу дамга қадар мен учун бамисоли бир ўйун эрди. Энди ўзим ишиқнинг кўлида ўйунчоқ бўлиб қолганга ўхшайдурмен. (Сукут.) Гулим, паривашим, мени кўп интизор этма. Тезроқ кел, аланга бўлиб ёнаётган юрагимга сув сен!..

Шу пайт Мажидиддин ва Ҳарамога бир неча канизак ҳамроҳлигида шоҳона либослар кийиб, янада кўркамлишган Гулини олиб кирадилар.

Мажидиддин: Олий ҳазратлари, буйругингиз адо этилди. Раънолар раъноси, барнолар барноси Гули сизнинг ихтиёрингизга келтирилди. (Гулига. Секингина.) Таъзим қил. Яна ҳам эгилибрак.

Гули таъзим қилади.

Хусайн Бойқаро: (ичида). Бехзод расмида тасвир этилганидан ҳам гўзал! Бунақа соҳибжамол дунёга бир марта келади. (Мажидиддинга дўқ уриб.) Нега Гулини ҳузуримга худди асирадек олиб кирдинг? (Ҳарамогага.) Ҳарамога, сени ким чақирди? Йўқол! (Ҳарамога чиқади.) Гули саройга чўри эмас, канизак ҳам эмас, малика бўлиб келмакда. (Гулига.) Сен кимнинг ҳузурига келганингни билурсенми? Мен Хуросон ўлкасининг қудратли подшоҳи темурийзода Султон Хусайн Бойқаро бўлурмен. Кўзёшларингни арт, оромижоним...

Мажидиддин: (Гулига секингина). Кўзингни арт, кулиб-жисилмайиб тур, бошинга ҳумо қуши қўнган, худонинг ношукр бандаси!

Хусайн Бойқаро: (майинроқ). Саройга келган қизлар чехрасига кўзёшлари эмас, табассум чечаклари ярашур. Мен сенга совчилар юбориб эрдим. Ҳар иккала совчимга ҳам рад жавобини берибсен. Подшоҳнинг хоҳишига қарши чиқиши Оллоҳнинг иродасига қарши чиқиши билан барабардур. Ақл-заковатли қиз бўла туриб, наҳотки, шуни билмасанг. Подшоҳ эътиборига, меҳр-шафқатига муяссар бўлиши ҳар қандай қиз учун мукофоти илоҳийдур.

Мажидиддин: (Гулига. Секин ва қатъий). Таъзим қилиб, “Ташаккур!” дегин, боғбоннинг қизи!

Гули эшитилар-эшитилмас “Ташаккур!” дейди.

Хусайн Бойқаро: (Мажидиддин ва канизақларга). Сизларга ижозат. (Мажидиддин ва канизақлар чиқишади. Бир оз сукутдан сўнг қутидан Бехзод чизган расмни олиб.) Мана бу қизни танийсенми? (Гули ўзининг расмини кўриб, ҳайрон қолади.) Менким, Хуросон ўлкасини тебратиб турган подшоҳ, шу расмни кўрдим-у, ақлу ҳушимни йўқотдим. Ишиқ дардига мубтало бўлиб қолдим. Ҳузур-ҳаловат мени тарк этиб, бутун вужудимни сенинг хаёлинг банд этди. Сенга етиши, тўй-ҳашам ўтказиб, сен билан бирга эр-хотин бўлиб яшаи бирдан-бир орзуим бўлиб қолди, бу беш кунлик дунёда. Сенга айтмоқчи бўлган дил асрорим – мана шу. (Гулидан жавоб кутади.)

Гули: (секин овоз билан). Сиздек подшоҳи оламдан шундай сўзларни эшитурмен, деб ҳеч ўйламаган эрдим. Хуросонда сизнинг бир оғиз сўзингизга “лаббай”, деб учиб келадиган гўзаллар ҳисобсиз, шоҳим. Мен оддий ва фақир бир боғбоннинг қизимен, холос. Менда сиз ўйлагандек ҳусн-жамол ҳам, ақл-заковат ҳам йўқ. Ижозат берсангиз, уйимга, ота-онамнинг бағрига қайтай. Насиб этса, сизнинг ҳам, менинг ҳам ўз тенгимиз топидур.

Хусайн Бойқаро: Мен сенга подшоҳ бўла туриб дилим ярасини очдим. Сенга ишқим боғланиб қолганини яшира олмадим. Сенинг бу сўзларинг подшоҳнинг раъйини қайтариши билан барабардур.

Гули: Афсус ва надоматлар бўлсинким, сиздек улуг подшоҳнинг кўнглини кўтариши учун бошқа бирор сўзни айтишига ожизмен. Менга ижозат беринг. Умрим бўйи сизни дуо қилиб яшай.

Хусайн Бойқаро: Раҳматли бобомнинг энг сеvimли хотини, худди сенга ўхшаб, боғбоннинг қизи бўлган эркан. Бобом шу қизни саройга келтириб, унга малика бўлишни таклиф қилганида, раҳматли момом сенга ўхшаб аввал оёқ тираб олитти. Кейин бобомнинг қаҳрини кўриб, унга хотин бўлишига мажбур бўлипти. Аммо бобом боғбон қизининг қайсарлик қилганини бирор марта ҳам юзига солмай, уни бошига кўтариб, муҳим давлат ишларида ундан маслаҳат сўраб яшаган эркан. Бобом Оллоҳ иродаси бирлан фоний дунёни тарк этганида, момом бу мусибатга чидай олмади, бобом вафотининг учинчи куни қазо қилган эркан. (Сукут.) Дунё мана шунақа... чархпалак...

Гули: Жўда гаройиб воқеа эркан. Мен бу ҳикоянгни чинлигига ишонурмен. Аммо момонгиз бобонгиз бирлан турмуш қуришидан аввал бирор кимсага кўнгли қўймаган, ваъда бермаган бўлсалар керак...

Хусайн Бойқаро: Бу сўзларинг бирлан нима демакчисен? Ҳўи, бирор кимсага кўнгли қўйганмусен? Ваъда берганмусен?

Гули жавоб бермай, сукут сақлайди.

Хусайн Бойқаро: Ваъда берган, кўнгил кўйган кўринадурсен... (Сукут. Жаҳл билан.) Шуни билким, Хуросон подшоҳининг ишқ оташидан бир чўғи дарёга тушса, дарёни ёндириб юборур. Бу ишқ оташи, зарур бўлса, сени ҳам, кўнглингдагини ҳам, боғу боғбон отангни ҳам ёндириб-куйдириб ташлайди. (Куйлайди.)

*Ваҳки, ҳижрон барқидин тушиди шабистон⁸имга ўт,
Учқуни бирла тутайди байт ул-аҳзон⁹имга ўт.*

*Рўзгор¹⁰имниму ишқ этти қаро ё бўлди дуд,
Ҳажр чун ғам дўзахидин солди вайронимга ўт.*

*Ишқ ўтининг шугласидин куйди кўнглум ё магар
Тушиди сўзон оҳидин мажнуни урёнимга ўт.*

Гули

*Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушиди ўт,
Йўқ шафақким, бир қироқ¹¹дин осмонга тушиди ўт.*

Шу пайт боғ тарафдан Алишернинг овози эшитилади.

Овоз

*Ўқларинг кўнглумга тушигач, куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким қуяр ҳўлу қуруғ чун найистон¹²га тушиди ўт.*

Гули

*Совуруб гул хонимонимму қуюн рангин экин,
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушиди ўт.*

Хусайн Бойқаро

*Гар Хусайний оҳидин ўт тушса ҳар ён, айб эмас,
Ишқ мундоқ ҳамроҳ этти оҳу афғонимга ўт.*

Гули

*Кўйдум ул дамким, юз очдинг халқни куйдиргали,
Элга ўт солдинг вале, мен нотавонга тушиди ўт.*

Ночор аҳволда қолган султон чапак чалиб, мулозимни чақиради. Мажсидиддин ва бир гуруҳ канизаклар югуриб киришади.

Хусайн Бойқаро

*Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Ваҳ, санга душман бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.*

Хор

*Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Ваҳ, санга душман бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.*

Хусайн Бойқаро

*Юз очиб ўртар мени, ваҳ, ишқ ўтидин не гила,
Ким манга ўт солғучи ул оташин рухсор эмиш.*

Хор

*Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Ваҳ, санга душман бўлуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.*

⁸ Шабистон – тунги ётоқхона.

⁹ Байт ул-аҳзон – ғам уйи, ғамхона, кулба.

¹⁰ Рўзгор – турмуш.

¹¹ Қироқ – қирғоқ.

¹² Найистон – қамишзор.

Хусайн Бойқаро

*Ҳажрида бечоралиғдин оҳ-вовайло не суд?
Ким манга бўйн эгмаса, унга насиб озор эмиш.*

Хор

*Эй кўнгул, ул дилрабонинг ўзга ёри бор эмиш,
Ваҳ, санга душман бўллуб, ул ўзгаларга ёр эмиш.*

Хусайн Бойқаро: (жаҳл билан). Вазири аъзам Мажидиддин! Менким, Абулғози Султон Хусайн Баҳодирхон буйруқ бераманким, жарчилар уч кундан кейин бошланажак тўй ҳақинда эл-юртга жар солсунлар, токим бизнинг оддий бозбон қизини ўз никоҳимизга олиб, фақирю фуқароларга меҳр-муҳаббат қўрсатаётганимиздан Хуросон юртининг етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган аҳли беҳабар қолмасун.

Хор

*Ҳажрида бечоралиғдин оҳ-вовайло не суд?
Ким манга бўйн эгмаса, унга насиб озор эмиш.
(Икки марта.)*

Мажидиддин ва бошқалар секин-аста чиқа бошлайдилар. Гули канизақлардан бирининг қулогига нимадир шивирлашга улгуриб қолади.

Иккинчи кўриниш

*Сарой. Хусайн Бойқаро паришон бир аҳволда.
Навоий тавозе билан киради.*

Хусайн Бойқаро: Марҳабо, дўстим. Нечун кўринмайсиз? Менинг озурда ҳолимга малҳам бўлурсиз, деб ўйлаган эрдим.

Алишер: Минг бор узр сўраймен, подшоҳим. Нечукдир белдан қувват, оёқдан дармон, кўздан нур кетиб, ётиб эрдим. Умр поёни етди, деб тангри таолонинг ҳузурига тайёрланиб турдим. Аммо Оллоҳнинг раҳми келдими, қирқ кун деганда, сиз юборган мулозимнинг овозини эшитиб, кўзимни очдим. Подшоҳимга бирор хизматим даркор бўлиб қолдими, деган ўй билан ҳузурингизги келиб турубмен.

Хусайн Бойқаро: Алишер, дўстим, қани, яқинроқ ўлтуринг. Сизга не бўлди? Қайси нокасининг бад кўзи тегди? Майли, биз ҳаммамиз Оллоҳнинг бандасимиз, хасталик юборган Оллоҳ дори-дармонни ҳам юборур. Иниоолло, отдай бўлиб кетурсиз. (Навоийдан жавоб кутади. Аммо Навоий ерга қараганча бошини кўтармай ўтиради.) Сизни йўқлаганимнинг боиси шулким, бугун Гулини никоҳимизга олиб, эл-юртга ош берганимизга роса қирқ кун бўлди. Мен келиннинг илтимоси билан никоҳ кечасини қирқ кун кейинга сурган эрдим. Бугун Гули, ваъдага биноан, менинг вайрон бўлиб юрган кўнгулмни чароғон қилмоғи лозим. Аммо унинг ҳол-аҳволдан хабар олиб турган канизақларнинг айтишларига кўра, Гули кундан-кунга очилиб, яйраб-яшинаб бориш ўрнига сўниб бораётган, ҳатто олиб қирлаётган ноз-неъматларга қарамаётган ҳам эрмиш. Сиз, улуг шоир, инсон дилини яхши билурсиз. Сизнинг бисотингизда соғга ҳам, хастага ҳам малҳам бўла олгувчи сўз дурлари топилур. Шояд сизнинг кароматингиз билан бугун Гули тўшакдан туриб, висол тунини обод қилса.

Алишер: (мушқул бир аҳволда). Шоҳим, изн бергайсиз, қулингиз шу фурсатга қадар шоҳ билан малика ўртасига тушиган эрмасмен.

Хусайн Бойқаро: Биламен, дўстим, биламен. Аммо дўстлик ҳурмати, бугун шу қондангизни бузинг. Менда бошқа илож қолмаганидек, сизнинг ҳам иложингиз қанча?

Алишер: Мен ҳам, дўстлик ҳурмати, шу фурсатга қадар Гулига бўлган меҳримни сизга ошкор этмаган эрдим... (Султонда ўзгарши.) Аммо сиз айтгандек, иложим қанча? Подшоҳнинг илтимоси камина учун фармони олийдур. (Тавозе билан чиқади.)

Хусайн Бойқаро икки ўт ўртасида қолади.

Учинчи кўриниш

Саройдаги Гулининг хонаси. Баҳор шабадаси дераза пардаси ила ўйнашмоқда. Гули шоҳона кат устида ёнбошлаб ётган ҳолда юрак дардини ифодаламоқда.

Гули

*Эй сабо, шарҳ айла аввал дилситонимдин хабар,
Сўнгра дегил кўнгул отлиғ нотавонимдин хабар.*

*Чун манга бердинг хабар, лутф айлаб ул ён доғи элт,
Хотири мажруҳ ила озурда жонимдин хабар.*

Алишер ҳаяжон билан кириб келади.

Алишер: Гулим!

Гули: Алишер!

Алишер: Умр боғим, ҳаёт чоғимнинг сўлмас гули!

Гули: “Сўлиб, адои тамом бўлган гули!” Шундай десангиз, кўпроқ ярашурди, бевафо шоирим.

Алишер: Сизга не бўлди? Нечун сўлгунсиз?

Гули: Ҳали баҳор чечаклари саргаймай туриб, ҳаётим бўстони хазон бўлди. Умримнинг сўнги дақиқаларигина қолган, Алишер. Шунинг учун сиз, улуг шоиримдан гина-кудурат қилмай, бор гапни айтай. Мен... заҳар ичганмен.

Алишер: Заҳар?

Гули: Бутун аъзои баданимга аста оқиб киргувчи заҳар.

Алишер: Эвоҳ, нималар деяпсиз? Нега? Нечун? Шу заҳарни ўзингиз ичмай, менга берсангиз бўлмасмиди?

Гули: Шунни ёдда тутингким, мен сизга хиёнат қилмадим. Хиёнат қилмасликнинг бирдан-бир йўли заҳар ичиши эрди. Сизга бўлган муҳаббатим кўклам майсаларига кўнган шабнамдек бир умрга тоза бўлиб қолади.

Гули

*Кимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур, не тамаъ андин вафо?*

*Жониму умрумдур ул ой, бевафо бўлса, не тонг,
Қайда кўрмиш кимса ҳаргиз умр ила жондин вафо.*

Алишер

*Гар вафо қилсанг эрур, андинки, бордурсен, пари,
Йўқса, ким оламда кўрмиш навъи инсондин вафо.*

Гули ва Алишер

*Чун вафо гулбарги даврон боғида очилмади,
Бежухатдур кимки истар бу гулистондин вафо.*

Гули Алишер кўлида жон беради.

Тўртинчи кўриниш

Яна Ҳусайн Бойқаро саройидаги ҳашаматли хона. Ҳусайн Бойқаро тахтда хомуш ҳолда ўтирибди. Алишер Навоий киради. Мунгли мусиқа.

Алишер

*(машъум хабарни қандай етказишни билмай,
мушкул бир аҳволда)*

Сарв гулнинг соясинда сўлди гул, нетмак керак?

*Хусай Бойқаро
(даҳшат оғушида, аммо ўзини тутиб)
Сарвдин тобут ясаб, гулдин кафан этмак керак.*

*Хор
Сарв гулнинг соясинда сўлди гул, нетмак керак?
Сарвдин тобут ясаб, гулдин кафан этмак керак.*

(Икки марта)

*Алишер ва Хусайн Бойқаро ўқириб йиғлайдилар. Улар қалбида кўтарилган бўрондан сарой
деворлари ағдарилиб кетади.
Халойиқ секин-аста сахнани тўлдиради. Хорнинг мотамсаро садолари оша “Не наво соз ай-
лагай” ашуласи оҳиста жаранглаб, оламни ларзага келтиради.
Мунгли куй секин-аста ҳаётбахш оҳанглар билан бойиб боради.*

Овоз

*Шундай етиб келган бизга... ўзбек эртаги,
Жилга каби асрларнинг бағридан оқиб.
Уйланмасдан танҳо ўтган Алишердаги
Сир-асрордан эртак боис бўлганмиз воқиф.*

*Алишерда Гули ёққан шиқ шарораси
Шоирини севган халқнинг бир эртагидир.
Бир эртакки, ундан эсар ўтмиш нафаси,
Бир эртакки, шионмайсан унга негидир.*

*Не бўлса ҳам, мужжасамдир бу афсонада
Гули билан Навоийнинг азиз сиймоси.
Балки Гули қалби яшар Ширин, Лайлода
Ва улардан оқар севги, шиқ шалоласи.*

*Эртак тинглаб эришамиз биз камолотга,
Зеро, ундан эсиб турар ўтмиш нафаси.
Яшай берсин авлодлардан ўтиб авлодга
Гули билан Алишернинг фожже қиссаси.*

Парда

Шеърят

**Шойим
ШЕРҲАЗАР**

1958 йилда тугилган.
“Турон эртаги”,
“Соғинч даласи”,
“Сунбула”, “Истара”,
“Кўнгил йўли” номли
шеърый тўпламларнинг
муаллифи.

ШИВИРЛАЙДИ ЁНИМДА ЯПРОҚ

* * *

Танасида йиллар изи қолган жийда,
Майсалари саргайган, ҳувв, қарри сўқмоқ.
Болалигим қолиб кетган ҳовли қайда,
Хотиралар бугун мени қилар сўроқ?!

Ариқ сувин ҳўплаб ичган, ҳой, чархпалак,
Қондириб бер ташна руҳим чанқогини.
Ҳайратимни кўкка чўзган адл терак,
Олиб бергин менга ойнинг ўрогини.

Орзум каби учган қўшиша варрақларим,
Оптоқ булут ипларини илиб кетди.
Нозбўйлари анқиб кетган муҳаббатим,
Қўшни қизнинг ҳовлисида қолиб кетди.

* * *

Сени асраб яшайди хаёл,
Ҳисларимни яширар юрак.
Айтолмасман бунни, эҳтимол,
Айтмоқ учун буюк куч керак.

Тушларим ҳам ҳануз безовта,
Етмайдиган орзуни қувлар.
Висолингни дил кута-кута
Бир панада бўридек увлар.

Истеъфога чиқар умидим,
Қутавериб, чарчоқдан толди.
Йўлларингда тош бўлди кўзим,
Ичимдаги ичимда қолди.

* * *

Тун... Ой ёлғиз...
Мен ҳам ёлғизман,
Туйғуларим интилар нурга.
Самоларда қотган бир бўзман,
Кўнглим ташна бир кўнгли ҳурга.

Хаёл чексиз...
Коинот чексиз,
Ногоҳимга сиғмайди ҳилқат.
Ҳали қанча айтилмаган сўз,
Сомон йўли менга йўл кўрсат.

Шивирлайди ёнимда япроқ,
Шамолларнинг содиқ тилмочи.
Юлдузчалар кўкда минг қуроқ,
Сойда ёйиқ оймомо сочи.

Фаришталар қўлида туйғум,
Юрагимга тутқич бермайди.
Ўзим билан олишиб ўзим,
То тонггача уйқу келмайди.

Тун... Ой ёлғиз...
Мен ҳам ёлғизман...

* * *

Қишлоқ кучиб ётар бағрига
Хотиранинг чизиқларини.
Тикламоқчи бўламан бугун
Битта-ярим узуқларини.

Пахсали уй... Гужум дарвоза...
Букчайган тут... Илинган қумгон...
Чарх уради қалдирғоч кўкда,
Уясини асрайди айвон.

Туйғуларим тугдирган ҳилқат,
Ҳайратларни солган кўнглимга.
Хотиралар уйғонган фурсат,
Келолмайман ўзим ўзимга.

Пахсали уй... Гужум дарвоза...
Букчайган тут... Илинган қумгон...

* * *

Уввв тортади шамол боғимда,
Ортади кўнглимнинг қуюми.
Титраб турар оёқ остида
Япроқларнинг заҳил уюми.

Олис кетаётир лайлақлар,
Юрагида бир олам гина.
Ҳувв чеккада сариқ майсалар
Жон беради ётиб жи-и-имгина.

Бунча қайсар, дайдисан шамол,
Хазонларни қайга қистайсан?!
Сенинг каби мен ҳам телбаҳол,
Айтчи, ўзи, нима истайсан?!.

Будутларни бошлаб келасан
Хаёлларга чўмиб турган пайт.
Шаррос-шаррос ёмғиринг билан
Армонларим ювасанми айт?!.

Уввв тортади шамол боғимда...

* * *

Титратиб ўтади тоғларни чақин,
Хушимга келтирар баҳор ёмғири.
Ям-яшил майсалар шивирлар майин,
Очилиб қолади қизгалдоқ сири.

Фаришта кўйлагин кийган зардоли
Сепини ёяди боғлар тўрида.
Ялтиз ифорини таратиб ҳали
Ажиб ҳис уйғотар қалбим кўрида.

Навоий

Абдулхай НОСИР

1946 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
университетининг
филология
факультетида таҳсил
олган. Ижодкорнинг
“Зиналар”,
“Ирмоқлар”,
“Кўзгу”, “Уруғлар”,
“Жавдар”, “Улоқ”,
“Баҳс”, “Богнинг
тўрт сурати”, “Ўзим
яхши кўрганам”,
“Анжирбобо
эртаклари”, “Қанотли
дўстлар”, “Абдуазим
яхши бола” каби
шеърый тўпламлари
ҳамда “Ватанни
таниш” номли
публицистик китоби
чоп этилган.

ЧАҚМОҚДАЙ СОЧИЛИБ ҚОЛАР ЛАҲЗАЛАР

* * *

Аввал, ер бағирлаб аста келди куз,
Найзадай майсалар тигин сариглаб.
Дала-дашт, қирларга бориб очди юз,
Ёбонлар пойида қолди ориглаб.

Кейин буталарга, гуллар кўзига
Совуқ нафасини уфурган бўлди.
Бир кулиб, бир сўлиб, келиб ўзига,
Шамолга эргашиб қутурган бўлди.

Богларга кирди-да шу ҳоли билан
Қоқмоққа уринди олма-ноқларни.
Япроқлар ҳаприқиб боиласа ўлан,
Бошини чиқариб йиртди чокларни.

Барглари сочганин билиб-да фаҳр,
Қор олиб келгани кетди у оҳир.

* * *

Кун кўнглин олмоқ ҳам қийин экан-да,
Бир ёниб, бир тиниб, кулиб боқсалар.
Дўл уриб қолган-да – санчиб тикан-да,
Согинча айланиб қолар лаҳзалар.

Қуёш ҳам кўринмай қолади саҳар,
Зардоли рўмолин ёниб бошига.
Нам тортиб қолади уззукун шаҳар,
Ёру кўк чўмилиб осмон ёшига.

Ариқлар шошилиб қолар бир пайти,
Икки қиргогидан чиқмоқ қасди-да.
Фақат бог ярогин ювмогин айтиб,
Меҳрини намоиши этар дастида.

Оламга солиб-да шону ларзалар,
Чақмоқдай сочилиб қолар лаҳзалар.

* * *

Йиғиштириб чала юмушларимни
Ҳовлига чиқсамми, бирам бегубор.
Ой сочиб юбормиши кумушларини,
Жажжи капалаклар учар беозор.

Саҳарги тушиларнинг софликлари рост,
 Пойимга, бошимда ўйнаб учган зар.
 Ипакка ўралган момиққами хос,
 Юзларим силаган кабидай, дилбар.

Қулочим ёзганда, дарахт бўлгандай,
 Оппоқ куртакларим бўртгандай бўлди.
 Тунги боғ сингари карахт бўлгандай,
 Адашган шамоли туртгандай бўлди.

Энди эртақларга кирганим пайти,
 Яна бедор бўлиб хаёлим қайтди.

* * *

Хўжасакентнинг боғлари баланд,
 Қояларга тирмашиб кетган.
 Ёнгоқзорлар ўқиб турса панд,
 Наъматаклар газаллар битган.

Узоқлардан кўринса меҳмон,
 Тандирлари юзини очган,
 Саватларда ойдек ёниб нон,
 Йилларига бўйларин сочган.

Қайнаб турган булоқлар эса,
 Талпингандек қадамларига,
 Лолаларда туради бўза,
 Нияти пок одамларига.

Шунда бўлиб, баландлаб кетдим,
 Хўжасакентга қалбимни тутдим.

* * *

Япроқлар оҳ уриб қолди ноилож,
 Ёмғирнинг савагич қамчиларидан,
 Менинг ҳам бошимга кийдириб-да тож,
 Пешонам ярқирар томчиларидан.

Тўқилган барглардай ўйнайди юрак,
 Кўнгилнинг сувлари оқиб кўп равон,
 Гулларнинг меҳридан айлади дарак,
 Пешонам ярқираб қаҳридан ёмон.

Мен шундай боғчанинг йўлакларига,
 Санаб-да баҳорнинг соғинчларини,
 Осмондан ёғилган тилакларимда,
 Бир дарё айладим севинчларини.

Ёмғирлар остида қолиб карахтдай,
 Умидлар гул очиб, гуллар дарахтдай.

Мунаввара ЮСУПОВА

1958 йилада
туғилган. Тошкент
Давлат маданият
институтида таҳсил
олган. “Муҳаббат
йўли”, “Эл фарзанди”,
“Олтин бешик”,
“Мунис нидолар”
шеърини ва насрий
тўпламлари чоп
этилган.

ЭЗГУЛИК ~ СОҒИНЧНИНГ ЙЎЛДОШИ

* * *

Мунисгинам она ҳаёт, қўлларингни бер,
Этакларинг манглайимга тўтиё қилай.
Кўзларингни кўрай, ахир, улар нима, дер,
Оптоқ, нурли сочларингни биргина силай.

Тўққиз юз минг темир эшик хизматда бўлган,
Ғайбий етти девор ичи бўлса маконим,
Забт этишининг илинжсида кимдир сўраган
Ва кимлардир ишқ ўтида бўлса сомоним.

Мукаррамам, она, ҳаёт йўлларингни бер,
Сендан ўтиб келақолса, майли, мен рози.
Кўзларингни кўрай, ахир, улар нима, дер,
Мен ўзимни сенга бердим одил тарози.

* * *

Маънавият – қалбнинг қўёши
Нурлантирар умр йулларин.
Эзгулик – соғинчнинг йўлдоши,
Меҳр бўлар, узун қўллари.

Ҳайратида қушлар парвози
Осмонларда ибодат қилар.
Мезонларнинг учқур овози –
Муҳаббатдан яна не тилар?!

* * *

Мен ҳаммага дўстман, менинг дўстим йўқ,
Девона бир умид чарчади, толди.
Хазонрез боғларнинг ками-қўсти йўқ,
“Мевалар...” ер билан бир бўлиб қолди.

Хазон қучогида барқ урар хумор,
Эҳтирос майсадан гуллар тутади.
Бетоқат ҳаяжон минг йилдан буён
Ўзини унутиб, кимни кутади?!
Мен ҳаммага дўстман, менинг дўстим йўқ...

* * *

Сиз билан умрим,
 умидим,
 орзуим,
 йўлларим,
 қўлларим
 боғланди.
 Бир муштдай юракнинг
 хужайралари
 сизни деб яшашга
 чоғланди.
 Омонат дунёнинг
 устунлари-ла,
 кўтаргансиз қад,
 Сизсиз тасаввурнинг
 телбавор дунёси:
 муваққат,
 муваққат,
 муваққат...

* * *

Ўз уйингда қадр топиб, учиб кетяпсан, қушчам,
 Самолардан не сир топиб, учиб кетяпсан, қушчам.
 Бахт, ахир, энди кураш, ўзгинангни чоғлаб тур,
 Бир азобни, бир қувончни қучиб кетяпсан, қушчам.

Учирма қуш бўлганларнинг тилаклари бўлсин ёр,
 Ихлос билан манзилларни кўзлаб учаётган пайт.
 Хаёлларнинг уммонида дуру гавҳарларинг бор,
 Уфқларнинг қонашиму чеҳрангдаги лола байт?!

* * *

Оёғим кўмган тупроқ –
 Тўрткўлим, беназирим,
 Хаёлдан кетмас бироқ
 Орзудаги тақдирим.
 Мунаввар тонг бошимга
 Нурларинг гулчамбар қил,
 Эгизмиз-ку, қошингда
 Мен, яна мунаввар дил.
 Унда яшайди майса –
 Ўзбекистон баҳори,
 Дил тугёнинг камайса,
 Муҳаббатдир оҳори.
 Унда яшайди малак –
 Кўкларнинг фаришаси,
 Бўлаверсин жонҳалак,
 Ишқ-дилнинг саришаси.
 Унда яшайди орзу –
 Ўзин топмаган имкон,
 Бўл, ахир, тош-тарозу,
 Шу қизингга, онажон!

Қорақалпоғистон

**Фарҳод
ИСҲОҚОВ**

1968 йилда тугилган.
Наманган Давлат
университетининг
рус филологияси
факультетида таҳсил
олган.

“Руҳиятнинг ранги”,
“Парвоз” шеърӣй
китоблари чоп этилган.
Ҳозирда умумтаълим
мактабида
ўқитувчилик қилади.

**ШОВИЛЛАГАН ДАРАХЛАР
ҚҶШИГИНИ ТИНГЛАДИМ**

* * *

*Деразадан борлиқнинг
Томошаси кўринди,
Дўлли ёмғир инидан
Қуёш чиққач суринди.*

*Шовиллаган дарахлар
Қўшигини тингладим.
Ўзимни ҳам богдаги
Ўрикларга тенгладим.*

*Ой кўринди, изтироб
Бўрони сокинлашди,
Ойнинг ҳам қоронғида
Қадами секинлашди.*

*Деразамнинг иккинчи
Қанотини ҳам очдим,
Ойдин оёғи ости –
Пойига гуллар сочдим.*

*Ўнгу чапга чайқалиб
Тебранади тераклар,
Қўшигин тингланг сиз ҳам,
Ором олар юраклар.*

* * *

*Туман қоплади. Дарёдаман мен,
Бир-биримизни тополмай қолдик.
Бир-биримизни ахтариб икков,
Бир-биримизга етолмай қолдик.*

*Ҳайқирдик бизлар, уввос солдик биз,
Туман фигонга парво қилмади.
Аросатдамиз, йўллар йўқолган,
Йўқолган йўллар вафо қилмади.*

*Дарбадар хаёл, вужуд кўринмас,
Кўнгилда бир ҳис ва туйғу қолди.
Инграйди эшик, суюк гажир ит,
Ушалмас орзу ва қайғу қолди.*

* * *

Юзини шамол ялаб
 Ҷўтир бўлиб қолган сой,
 Эшитясанми мени,
 Ватан мен учун шу жой.

Шу суяниб ўтирган
 Харсанг менинг огайним,
 Ўнгор, бўйингга боқсам
 Яйрайди жону таним.

Тириклигимга шукур,
 Қишлоқ сендай жаннат йўқ.
 Тоғу тошларим менинг
 Сенда нечун миннат йўқ?!

* * *

Кўнглим гамга тўлди жоним,
 Тасалли бергин, алдагин.
 Ёлгондан бўлса ҳам, сизни
 Севардим-ку, деб, алдагин.

Шояд кўнглимдан гам учиб,
 Дилим равшан айлагунча,
 Алдайвер, мени тинмайин,
 Сиз яхшиисиз, деб, алдагин.

Зеро, ўзинг айтган ёлгон.
 Ўзингга чин туюлгунча,
 Сизни – жондан азиз жоним
 Севадирман, деб, алдагин.

Бир мажруҳ кўнглини обод
 Айлаш қанча савоб бўлса,
 Ажабки, чин ёлгондан сўнг,
 Чиндан... деган жавоб бўлса.

* * *

Ҳалокатга учраган
 Кема каби бўм-бўиш уй,
 Бу улкан бўм-бўиш уйда
 Чалинмаса бирор куй...

Умидсизлик чоҳининг
 Энг тубига тушган ким,
 Ёлғиз, кимсасиз уйда
 Ўтирсанг, уй ютар жим!

Номаълум денгизларда
 Адашган гаввос каби,
 Сув остида қолса ким
 Қоронги бўлар таъби.

Ҳаёт мушкул, биродар,
 Елдай учиб ўтар у,
 Бошиқа қайтмагай, асло,
 Ортга боқмай кетар у.

Тогидан айрилган куй,
 Богидан айрилган куй,
 Бебулбул чаман бўлмас,
 Саҳрои Кабир бу уй.

Алданган атиргуллар
 Сўлаётган богдир бу,
 Орзусидан айрилган
 Чўкаётган тоғдир бу.

Ота дилин оғритган
 Тилингдаги доғдир бу,
 Тун билан тонг алмашмай
 Туриб қолган чоғдир бу.

Наманган

Наср

БАҲОР

(Гулбаҳор Таваккалова)

1972 йилда туғилган.

1996 йил Фарғона Давлат университетини тамомлаган.

Ҳозирги кунда мактабда она тили ва адабиёт фани муаллимаси.

ИБОДАТ*Ҳикоя*

Вақтнинг баракаси қолмаганини илмий жиҳатдан қандай изоҳлаш мумкин. Режалаштирилган ишларга ҳеч улгуриб бўлмаётгани эса айна ҳақиқат.

Тушдан кейин ишхонадаги аёллар бемор ҳамкасбларини кўргани боришларини эълон қилганларида у ҳам бормоқчи эди, лекин дарсдан сўнг репетитор машғулотли борлиги, бугун ойлик тўлов пуллар йиғиладиган кун экани ёдига тушгач, фикри ўзгарди.

Турли оилалардан келадиган ўқувчилар билан ишлаш қийин. Бугун ҳам бир ўқувчисининг дарсга қулоқ солмаётгани, ниҳоят, унга ҳам таъсирини ўтказа бошлади: хотираси кучли, зийрак бола. Маълумотларни дарров илиб олади, баҳсли нукталарни ҳам зумда илғайди. Қизиқ, бу сафар нега дарсга қулоқ солмаяпти?

Эшик тақиллаб, котиба қиз кечга яқин йиғилиш бўлишини эслатди. "Оббо, дарсни тезроқ тугатиб, орада бозорга ҳам бориб келиш керак", – дея ўйларкан, кеча дўконда кўрган туфлиси яна хаёлидан "яққ" этиб ўтди. – Қиммат экан, лекин жуда бежирим. Унақаси ҳадеб ҳам учрайвермайди".

"Болалар, бугунга етади. Вазифаларни ёзиб олинг. Кейин... Нигор, ойлик тўлов пулларини йиғинг".

Ўқувчилар хайрлашганча бирин-кетин чиқиб кетишди. У шошиб китоб-дафтарларини йиғиштираркан, синфда ёлғиз эмаслигини эндигина пайқади.

- Ёдгор, бирор гапинг борми?
- Бугун дарсга қулоқ солмадинг. Тинчликми?
- Ҳалиги... Анави...
- Айтавер, – деди у соатига қараб қўяркан, вақти зиқроқ эканига ишора қилиб.
- Мен... энди репетиторга келолмайман.
- Нега?
- Оилавий шароитим... Хуллас, келолмайман.
- Ҳмм...

У зийрак, қобилиятли бу ўқувчисига алоҳида меҳр билан қарарди. Шунинг учун "келавер, пулинг керак эмас" дегиси келди-ю, бошқалар бундай саховатдан "унумли" фойдаланишларини ҳисобга олиб, индамади. Тўғри-да, шундоқ ҳам инсоф билан бошқалардан кўра арзон ўқитса...

– Майли... Илож қанча. Мустақил бўлсаям ўқишни давом эттир. Қобилиятингни увол қилма, – деди кўзларини ўқувчисининг кўзларидан олиб қочганча.

– Хўп... Соғ бўлинг, устоз.

У хонада ёлғиз қолгач, кўксига ачишишга ўхшаш нохуш бир туйғуни сизди. Елкасига илган сумкани кимгадир зардалагандек яна қайтиб столга ташлади. Ҳозиргина ўқувчиси чиқиб кетган эшикка тикилганча стулга қайта ўтирди. Сумкасидан столга сочилиб тушган уч-тўртта минг сўмлик пулларни секин, аммо шафқатсиз тарзда ғижимлади.

Деворга илинган соатнинг "чиқ-чиқ"идан хонадаги сукунатга дарз кетарди. У беихтиёр соатга қарадию бозор, ундан кейин мажлис ёдига тушди...

Бозор оралаб пойабзаллар растасига яқинлашаркан, ва ниҳоят, орзусидаги туфлига эришишини ўйлаб, кўнгли ёришди.

"Айтган нархига олармидим. Бозор-ку, талашиб-тортишиб тушираман-да. Онамга ҳам бозорсомса олиб кетаман. Кексалар ёш болага ўхшаб қоларкан – бир нималар егиси келади. Дунёжон, нега гагмин асарга ўхшайсан?! Яқинда онамнинг елкаларида юрардим. Кейин ўша елкалар болаларимга ҳам асқотди. Энди эса улар тиклаб бўлмайдиган даражада энгашиб қолган. Онажоним... Дунёга келиб, кўргани меҳнат, ўксиниш, сабр... сабр бўлди.

Меҳрибонгинам... бозорсомсани бирам роҳатланиб ейдики... Бугун "реп"имнинг пулини олиб, сизни сомсага тўйдираман десам, ёш боладай суюнди бечора.

Орзу деганлари капалакка ўхшайди: гоҳ чиройли кўйлакка, гоҳ бежирим туфлига кўнади. Доим ҳам қувиб етиш қийин, лекин завқи ҳам бўлакча-да курмагурнинг". У шундай хаёллар билан пойабзаллар растасига яқинлашди.

Сотувчи халқига гап уқтириб бўлармиди – фойдаси йўқ. Бир ойлик "реп"нинг пулини сўрайди. Ахир, унақада бозорсомсага пул қолмайди-ку. Орзусидаги туфли эса тинмай хаёлини ўғирлайди. Кўзлар маъшуқасини учратган ошиқдек унинг атрофида айланади. "Сомсани кейинроқ олиб борарман", – қатъий қарорга келди у ниҳоят. Сумкасидаги бор пулини олиб норози ҳолда сотувчига узатди. Оғзи қаттиқ сотувчи эса унга орзусидаги туфлини тутқазди...

"Шодлик худди қанот – юрмайсан, учасан!" – қувончи ичига сиғмай соатига қаради-да, мажлисгача уйга ҳам кириб ўтишга қарор қилди.

Онасига суюнчилаш учун бежирим туфлисини орқасига яширди.

– Нима олганимни топинг-чи!

– Сомса-да! – деди суви қочиброқ қолган нонни ширинчойга ботирганча лунжини у ёғидан бу ёғига олиб еб ўтирган онаси болаларча кўзлари ёниб...

У вужудидаги томирларини илк бора сезди – томирларига бир зумда олов ёйилди. Гўё оғзидаги сўнгги намни ҳам базўр ютинди...

***

Мажлис бошланишидан олдин бошлиқ уни ўз хонасига чақириб, кейинги пайтларда мақтовга сазовор фаолият кўрсатаётганини, шу сабабли бу ойда унга мукофот пули ёзганини айтиб қолди.

"Меҳнатларингни эътироф этишса, қандай яхши. Янаям яхшироқ ишлашга ғайратинг келади. Одамзотнинг энг нозик нуқтасиям шу – улғайсаям боладек мақтовнинг кули бўлади. Лекин кимлардир шу "нуқсон"ингдан ҳам фойдаланиб қолишади, айниқса "удда-бурон" раҳбарлар". – Бошлиқнинг мақтовларини тингларкан, хаёлидан ўтказди. Йиғилиш анчага чўзилди. У орқа столларнинг бирига жойлашиб, мажлисга алоқаси йўқ одамдек ёндафтарига аллақандай шакллар чиза бошлади. Айтилаётган гаплар ҳам қулогига кирмади. Ҳозиргина хаёлида айланган диалогни паришон бир ҳолда қоғозга туширди:

– Ҳаётда энг тубан гуноҳкор ким?

– Худбин.

– Уни қандай танийдилар?

– Номардлигидан.

– Номард ким?

– Фарзанд...

Мажлис яримлаганда ходимлардан бири узр айтиб кириб келди ва остонага қўйилган стулга чўқди. Унинг ҳадеб тиржайиши, меъёрдан ташқари қилаётган ҳаракатларидан яна ичиб олгани кўриниб турарди. Атрофдагилар унга бошдан оёқ нафратларини йўллашаркан, бу нигоҳларда "шуям одаммикин. Йўқ, одам бўлмайди!" деган маъно акс этди.

Мажлисида иккинчи масала кўрилаётганда у ёндафтарини ёпиб диққатини жамлашга ҳаракат қиларкан, кўзларини катта очиб раҳбарни эшитган бўлди, аммо кўзлар қулоқ бўлаолармиди – хаёл уни яна олиб кетди. Бироздан кейин ғала-ғовур бошланди. У сергак тортиб ёнидаги шеригидан нима гаплигини суриштириб билди.

– Ахир, бу ноҳақлик-ку!

– Ҳа, энди нима дейсиз, бир нима десангиз ёмон кўринасиз, – деди ёнидаги аёл бир эснаб олгач.

Айбланаётган ходим жовдираб ҳамкасбларига қаради. Кўзлари ёшга тўлиб келаркан, овозлари титраб ўзининг ҳақлигини исботлай бошлади. Ҳолбуки, бунга ҳожат йўқ – унинг ҳақлиги шундоқ ҳам равшан эди. Лекин буни ҳеч ким эътироф этмади.

Ҳамкасбига нисбатан бўлаётган ноҳақликдан унинг ғазаби қайнади. Бармоқларигача титроқ югурди. "Бу адолатдан эмас! Ноҳақлик бу!" – деб айтиш учун ўрнидан кўзгалди. Гўё ҳамма шу гапни кутиб турган-у, у бошласа, бошқалар ҳам қўллаб-қувватлашларига ишонди, аммо... бошлиқнинг бояги мақтовлари, мукофот ҳақидаги гаплари ёдига тушди. "Тупирдим мукофотигаям!" деди кўнглида яна бошқа бир овоз. Лекин... у, барибир, ўрнига қайта ўтирди. Ўз-ўзидан нафратланди. Илк бора асл киёфасини кўриб тураркан, ҳайратга тушди.

"Ғовир-ғувир" тобора авж олди. Ҳатто боядан бери мурғилаб ўтирган ҳалиги "ароқхўр" ходим ҳам энди кўзларини катта-катта очганча масалани англашга уринарди. Бошлиқ столга ручкаси билан уриб жамоани тинчлантирган бўлди, хонада тоза ҳаво қолмадимми, ҳамма бетоқатлана бошлади. Ниҳоят, бошлиқ ўз қарорини эълон қилди... "Но-ҳақ-лик бу! – деди кимдир бирдан баланд овозда, – А-долатсиз қарор!" Ҳамма нафасини ичга ютганча бояги пиёниста ходим томонга қаради.

* * *

У уйга қайтганда кеч тушиб қолганди. Боя бозордан сотиб олган бежирим туфлиси-ни кийиб кўрмоқчи бўлиб қўлига олди, аммо лоқайдлик билан яна қайтиб жойига қўйди.

Кечки овқатни дастурхонга олиб келганда хуфтонга азон чақирилди. "Тавба, таом ҳам шунчалик бемаза бўладими, – ўйлади у, – нега буни бошқалар сезишмаяпти?" Она-си қанча зўрламасин, у бошқа еёлмади. Таҳорат олиш учун ташқарига чиқди.

Жойнамозни қиблага қарата соларкан, негадир худди таҳорат олмагандек туюлаверди. "Ахир, ҳозиргина обдастани қўйиб кирдим-ку уйга", – танидаги намликни сезиб тураркан, ҳайрон бўлиб ўйлади у.

Қўлларини кўксига қўйиб бошини эгди. Керакли сўзларни айтишга чоғланди-ю, хаёли қочди: "Опани кўргани касалхонага бормадим. У бемор бўлганимда келган эди. Менга ҳурмати ҳам бўлакча".

Рукуга эгилганида эса ҳалиги иқтидорли ўқувчисининг ўксик нигоҳлари негадир кўз ўнгиде муҳрланди.

Саждага бош қўяркан, фикрларини жамлашга ҳаракат қилди. Лекин ҳарчанд уринмасин, энди хотирасида болалиқдаги қўшни холанинг "кап-катта қизни опичлаб юраверманг, туширинг! Тўртга кирсанг ҳам онангнинг елкасида юришга уялмайсанми!" деган сўзлари айланди. "Инсоннинг хотираси ғаройиб нарса-да. Қачонги саҳифалар ҳам сақланиб қолади. Онам ўшанда қанчалик бақувват экан. Энди эса шундай ночорки..." Бирдан унинг эсига яна бозорсомса тушди. "Э-э, бўлди-да, жойнамоз устидаям ҳадеб шуни ўйлайвермайин!..." – ичини яна кемиришга тушган хаёлларни нари қувмоқчи бўлди. Аммо боши ғовлаб кетди. Иккинчи бор саждага бош қўяркан, аксига олиб кўз олдига яна бояги мажлисда ўзини оқлашга уриниб атрофдагилардан нажот кутганча жавдирарган ҳамкасбининг ёш тўла кўзлари қадалди. Томоғига ҳали истамай еган овқатими – нимадир келди. Саждадан бошини кўтариб бир зум жим туриб қолди. "Шуям ибодат бўлдими!.. – ижирғаниб ўйлади. – Нима қиляпман! Кимни алдаяпман! – у даст ўрнидан турди-да, ўз-ўзига зардалаб жойнамозни йиғиштирди. Улоқтирмоқчи бўлиб чоғланди-ю, аммо кўксига секин босди. Кейин бирдан ўпкаси тўлиб шундоқ гилам устига чўккалаганча йиғлай бошлади: "Кечир мени, Худойим! Ибодат қилолмайман, қилолмаяпман!" У энди бутун вужудидан кўтарилиб келаётган аламини тўхтатиб қололмади: "Нега мени синов дунёсида яратдинг!? Иродасизлигим устига нега вужудимни виждон деган азоб билан қўшиб тикладинг!? Нима учун юрагим очик жароҳатдек тилинаверди!? Синовларинг натижасини аввалдан билганинг ҳолда бу қийноқлар сенга завқ берадимми ё!? Қара, шунча илм – очик кўз билан худбинлик қила-қила яна сенга узр айттайми?! Ўз-ўзимни кечиролмайин-да, сенинг кечиринингни сўрайми!? Рўпарангда безрайиб туриб уялмай ибодат қилайми!? Бунда маъно қани!? Қани мантиқ!? Қани!? Ё шу сенга керакми!? Кечирмагин мени! Кечирма! Сенинг баҳонга ҳам, тарозинга ҳам ҳожат йўқ – ўзим биламан: мен бир пулга қиммат одамман! Шунақалар кирадиган жаннатинг борми?! Бўлмаса, нимани сўрай?! Ёки аллақачон жаҳаннамнингдандами?! Дўзахингнинг бошқа бир номи виждон эмасмиди?! Нега индамайсан?! Балки мана бу еримни тирнаётган оғриқ сенинг сўзларингдир?.. Шунчалар оғир сўзлайсанми..." – у аста-секин "пасайиб", йиғлашдан тўхтади, чуқур тин олди. Жойнамоз четидеги популарни текислаганча худди кадрдон дўстига сўзлагандек ишонч билан шивирлади: "Мендан хафа бўлма. Жуда чарчадим. Сендан бўлак ким ҳам кўтарарди гапларимни. Ношуқур демагин. Кучим етмайди-ю, лекин яхши инсон бўлгим келади. Гапларимга жавоб бермасанг ҳам эшитаётганингни биламан. Барибир, сени яхши кўраман..." Шу зайл у ўз-ўзига гапирётгандек анчагача пичирлаб ўтирди. Ниҳоят, кўнглини ҳеч тарк этмаётган кирлик, нохуш чигаллик аста-секин ечилиб қайгадир ғойиб бўлди. Кундузи билан қўйиб юбормаган ҳорғинликдан ҳам асар қолмади. Ҳолбуки, у қачонлардан буён шундай енгилликни, хузурни кутган, зураки, лоқайдлик билан қилган ибодатларидан излаган – тополмаган эди.

"Вақт деган сирни ҳеч тушуниб бўлмайди. Бирпасда ярим тун бўлдими?" – соатга қараганча ҳайрон бўлди у. Енгил ҳаракат билан ўрнидан туриб жойнамозни қайта ёзганда чигирткалардан бошқа ҳамма уйкуга фарқ бўлган, унинг кўнглида эса аксинча, ёруғ бир туйғу уйғонган эди...

ҚОБИҚ

Ҳикоя

Мен боламга ухлатувчимас,
Уйғотувчи алла айтаман.

Гулжамол Асқарова

У ҳамма болалардай йиғлаб туғилди. Кўзларини очди. Она жуда бахтли. Саккиз йилдан бери кутилган фарзанд. Ота хурсанд. Ўғил бўлганда, нур устига аъло нур эди, деб ўйлайди ичида. Момо ҳам якка-ю ёлғиз ўғлига ачинган бўлди. Наслимиз давомчиси ўғил бола эмас, деб қайғурди... Бахт етаклаб келди, бахтли бўлсин деб Бахтигул деб исм қўйишди.

***

Қизчанинг тили чиқди. Аввал “дада” деди, кейин, “момо”, кейин “она”. Той-той қилди. Қизига отасининг меҳри кундан-кунга ортди. Бахтигулнинг сочлари жингалак эди. Айтишлари-ча, сочи жингалак қизларни отаси яхши кўрармиш...

***

Бахтигул мактабга борди. У ҳаммадан аълочи эди. Табиатни яхши кўрарди. Хаёл суриш унинг учун эрмак. У шеърлар ёза бошлади.

Бир куни ўқитувчи синфга кириб, назорат дафтарини топширмаганини айтди. Бахтигул:

– Мен топширган эдим, – деди. Бу гап шусиз ҳам асаблари таранг ўқитувчининг фиғонини фалакка чиқарди. Қизча ҳақ. Унинг дафтарини бир синфдоши дафтарлар орасидан олиб қўйган эди. Бахтигул уйга йиғлаб келди.

Она деди:

– Қизим, қиз боланинг шаъни худди шишадай. Синдим, қайтиб тиклаб бўлмайди. Бир ёмон бўлдингми, яхши бўлмайсан. Бундан кейин ўқитувчиларингга гап қайтарма!

Бахтигул ёш бўлса-да тушунди.

***

Коллежда ўқишни давом эттирди. Бир куни кутубхонага кирса, иккита ўқитувчи унинг яқин дугонаси ҳақида ғийбатлашар, уни ҳар қўйга соларди. Ўзини тутиб туrolмади:

– Устоз, у сиз айтаётгандай қиз эмас.

– Сенга ким қўйибди, менинг гапимни муҳокама қилишни. Бунча бетгачопарсан. Қиз бола ҳам шунақа бўладими? Ҳе, сенга тарбия берган ота-онангни... – дея бақириб кетди ўқитувчи.

Бахтигул яна уйига йиғлаб қайтди. Онасига бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтди. Она деди:

– Қиз боласан, орқа олдингга қараб юр, деб неча марта айт-

**Нафиса
ТОШТЕМИРОВА**

1991 йилда туғилган.

*„Келажак овози –
2013“ республика
кўрик-танловининг
вилоят босқичи
голибаси.*

*Ҳозирда Навоий Дав-
лат педагогика инс-
титутини ўзбек фило-
логияси факультетини
4-босқич талабаси*

ганман. Эртага битта-яримта коллежга сўраб борса, ўша ўқитувчинг нима дейди? Нима қиласан гапга аралашиб? Ўша дугонанг сен учун шунча қайғурадими?

Онадан ҳам нажот чиқмади... У дугонасини яхши кўрарди...

Коллежда ўқиб юрганида кўнглига ажиб ҳис оралади... У илк марта муҳаббат ҳақида шеър ёзди. Қувонганидан онасига кўрсатди. Она “даданг кўрмасин” деб қоғозни ўчоқда ёниб турган оловга ташлади. Шеър эмас, қизнинг юраги ёнди. У энди шеър ёзмади...

* * *

Совчилар келишди. Уни севганига беришмади. Танимаймиз! Узоқ жойга қиз бермаймиз, – дейишди. Қариндош-уруғ, таниган-билганинг бўлса яхши, дейишди. Қиз жонжаҳди билан ўқишга берилди. Институтга кирди. Совчилар қатнови сусайди. Она хавотирга тушди. Гарчи ота қизим ўқисин деса ҳам, онанинг Бахтигулни тезроқ узатгиси келди. Қариндошга узатдилар.

Ўқиш билан оилани эплайман, деб анча қийналди.

Қариндошлар ўқишини йиғиштирсин, деди. Улар айтгандек бўлди. Ўзбекчилик, оила ҳамма нарсадан азиз. Онасига бир-икки “қийналдим” деганди, қайнона келинига гапирди:

– Келин дегани уйнинг гапини кўчага ташимайди.

Бахтигул наҳот, онасига ҳам дардини айтолмаса...

У ғазабини ичига ютди. Бир куни эри ичиб келди. Қайнона қайноналигини қилди. Эри хотинини урди. Қайнона қараб турди. Аввал иккита, учта тарсаки, кейин яна, яна... Бахтигул нима қиларини билмади. Яна онасига ёрилди. Она маслаҳат беришдан нарига ўтмади:

– Дадангга айтиб юрма. Сув келса симир, тош келса кемир.

Бахтигул “Хўп” деди.

Тарсакилар муштга айланди...

Мушлар тепкига айланди...

Охирида ҳаммаси жамланди...

Ота ҳам билди. Ичи ачиди. Эллик йил шу кунларни кутдимми, деди. Қудалар аразлашди. Бахтигул охирги қарорини айтди:

– Ажрашаман!

Она сочини юлди:

– Одамлар нима дейди. Эрдан қайтган дейди. Ўзбекда ажрашиш гуноҳ, уят, қизим.

Бахтигул ҳомиладор эди... Энди нима қилади... барибир ажрашади. Она айтди:

– Болангни тирик етим қиласанми? Эртага катта бўлиб, дадам қаерда, деса нима дейсан?

У кўнди. Чидашга қарор қилди... Умр бўйими, йўқми... буни билмайди. У секин пичирлади:

***Мен боламга ухлатувчимас,
Уйғотувчи алла айтаман!***

Жараён

ЯНГИ АВЛОД ОВОЗИ

Сўхбат

(Яқун)

ЖАРАЁН ТААССУРОТЛАРИ

Ўзбекистон ва унинг халқи кўз очиб юмгунча Истиқлолнинг чорак асрига яқинлашиб қолди. Адабиётчилар учун бу энди адабий жараёнлар борасида масофадан туриб фикрлаш ва айрим хулосалар чиқаришга имкон беради.

Бугун ҳамда эртага қандай йўллар, йўналишларда ёзиш маъқул, уларнинг қайси бири бугун замон ижодкорлигининг табиати, мақсади, равиши, феъл-атвориға тўғри келади, кўпроқ самара беради, ижодкорликнинг гуллаб-яшнашиға хизмат қилади деганға ўхшаш саволлар адабий-бадиий ижодкорликнинг олдида кўндаланг турибди.

“Эски” адабиётдан нималарни йўлимизга оламиз, ундан нималарни ўрганамиз-у, “янги” адабиётни қандай яратамиз, бу яратувчиликка нималарни асос қиламиз, нималарға таянамиз? – сингари саволлар ҳам ижод аҳли хаёлида мустаҳкам ўрнашган. “Шарқ юлдузи” журналининг ўртаға муҳокама учун ташлаган саволлари ҳам жараённинг қон томирларига диққат-эътиборни жалб қилади. Булар балки бироз кечикиброқ, балки айни ўз вақтида қўйилган саволлар. Улар жамоатчиликни фикр алмашиш, баъзи мулоҳазалар билан ўртоқлашишға чақиради.

XX аср мобайни ҳеч қачон тинмаган яширин ҳамда ошқора огир курашлардан сўнг тарихнинг адолати тилға кириб, Ўзбекистон неокOLONIALИЗМдан миллий истиқлол давриға ўтди. Озодликка эришди. Неча ўн йилликлар ҳукмрон бўлган тузум шиддатли тарзда ўзгарди. Бу осонми, ахир, не-не драмалар, не-не башоратлар, не-не инқилоблар юзаға чиқди бу тузум ўзгариши замирида. Купондан миллий пул бирлигига ўтиш, давлат тилининг қарор топиши, инсоннинг эркин ва онгли мавжудот каби тан олиними, Ўзбекистон ва унинг халқининг жаҳон ҳамжамияти орбитасиға чиқиши, ҳуқуқ эгаси бўлиши, йигирма иккиға чиққан янги навқирон авлоднинг етилиши ва майдонға кира бошлаши, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида гоҳ сокин, гоҳ шиддатли ислохотлар бораётгани – инқилобий руҳ ва мазмунға оид барча ҳодисалар инсон психологияси, қарашлари, руҳонияти, маънавияти, яшаш ҳамда турмуш маромларига кескин, жуда кучли таъсир кўрсатди. Халқнинг маиший ҳаёти, онги, қарашларида ўзгариш катта. Яшариш ичида қариш, қариш ичида яшариш турфа қарама-қаршилиқлар ичида тўхтамай давом этмоқда. Ижодкор тарих йўлида шундай улкан асос ўзгаришларға рўпара келди. XX асрнинг иккинчи ўн йиллиги бошланганда Қодирий, Чўлпон, Беҳбудий, Авлоний, Ҳамза шунақа миқёсдаги тузум

**Иброҳим
ҒАҒУРОВ**

1937 йилда туғилган.
ТошДУнинг филология
факультетини
тамомлаган. Филология
фанлари номзоди.
Ношир, журналист,
ёзувчи, таржумон.
Хемингуэй, Нозим
Ҳикмат, Достоевский,
Э. По, У.Фолкнер,
Мопассан, Нитше,
Ч. Айтматов,
Ж. Жойс каби
адибларнинг ҳамда
ҳинд дурдонаси
“Панчатантра”
асарларини ўзбек
тилиға ўзирган. Кейинги
йилларда уч китобдан
иборат адабий-бадиий
“Ҳаё – халоскор”,
“Мангу латофат”,
“Паривашлар
мажлиси” асарлари
ўқувчилар ҳуқмиға
ҳавола этилди.

ўзгаришларига рўпара келган, “Янги дунё” бошланганига суюнган, миллий истиқлол дастур-йўриқлари билан чиққан, аммо кўп ўтмай неокOLONиализм томонидан ижодиётлари ҳам, ўзлари ҳам оғиз-бурнилари қора қонга ботирилган эдилар. НеокOLONиализм миллатни ва унинг ойдин зиёлиларини қонга ботирмай туроладими? Туролмайди! Зеро, унинг табиатида, Қодирий айтмоқчи, бўғмагарлик ва ашаддий қонга ботирувчилик туганмас куч – зўравонликка эга.

Тарих давлат ва унинг мафқурасининг тўла таъсиридаги адабиёт неча ўнлаб таллантли вакилларнинг асарларига қарамай, қандай темир исқанжада бўлишини кўрди.

Адабиёт эндиликда янги замон тарихи ичига кирди. Унинг эскича бўлиб қолмаслиги кундай равшан. Лекин янги адабиёт қандай бўлади? Адабиётнинг янги модели борми? Асрнинг сўнгги чорагида янграган “Отамдан қолган далалар”нинг жўшқин, мардона миллий ҳайқиригидан сўнг янги модел шу ҳайқиріқларни сурон солиб давом эттирадими, янгича регистрлар касб этадими? Ё бу – истиқлол даврининг бутунлай ўзгача садолари бўладими? Усмон Азим: “Адабиётни ҳалол одамлар яратади”, деб чиқяпти. Бу ҳам бир концепция, модел гилдирагининг битта таянчи. Эскича – янгича борасида чинакам инсоний драмалар ҳам йўқ эмас. Шундай драмалардан бирини М.М.Дўст рўй-рост ифодалаб берди: “Бугун, ёш бир жойга бориб қолганда кўнглимда эски ақидалар устунроқ эканини англадим. Албатта, янги замонга муносиб эмаслигимдан уяламан, лекин начора... эски қарашлардан буткул халос бўлишининг иложи йўқ. Қолаверса, янги замонни буюк ҳаяжон билан қуйлаётган тенгқурлар ва ёш дўстларимизга етиб олишим жуда қийин. Шу сабаб, очіқ тан олишим керак, янгича қаҳрамонларни, янгича қарашларни қаламга олмасликка ҳаракат қиламан...” (“Ёшлик”, 2012 йил, 4-сон). Бу ўзига, ўз ижодига, унинг йўналишига соф индивидуал, шахсий қараш. Мардона тан олиш. Нима десак экан, ёзувчининг кредоси. Шу кредо ифодаланган суҳбатнинг тепасига у: “Маҳдудликка берилмайлик” – деган сўзни чиқарган. Ёзувчилар ва ўқувчиларни “маҳдудликка”, яъни чекланиб, тор доирада қотиб қолмасликка чақириш ва ўзи, аввало, шунга амал қилиш учун интилиш – бу ҳам ҳозирги замон янги адабиётини яратадиганлар моделига яна битта таянч қозіқ. Кекса ҳурматли адибимиз Носир Фозиллов эса: “Адабиёт ясалмайди, яратилади”, деб чиқди. Адабиётга ўйин деб қарайдиганлар, албатта, яратишдан кўра кўпроқ ясашга иштиёқманд бўлдилар. Ясаш майлларидан паст фаросатларга мўлжалланган сўзбозликлар, ўйинбозликлар, турли ясамагарчиликлар урчи чиқади. Яратиш, яъни ихтиро руҳи, кашфиётчилик руҳи янги адабиёт моделини муштақам тутиб турувчи эгилмас, буқилмас, синмас таянчдир.

Ёзувчи санъаткорнинг бош тасвир предмети – инсон. Инсон универсал ҳодиса. Санъаткор ушбу универсал мавжудотни тасвирлаганда, эски гапларни янгиламоқчи бўлганда, универсал қонун-қоидаларга риоя қилади. Оқимлар, йўналишлар, услублар шу универсалликка оригинал ўзига хос ёндашувларни илгари суришга кўмаклашади.

Адабиёт ва санъатни “ўйин”, “томоша” деб қараш қадимдан келаётган чўпчак. Албатта, санъат чўпчаксиз бўлмайди. Модерн чўпчак, ривоятларга қутилмаган маънодор қирралар бағишлайди. Асқад Мухтор айтмоқчи, чўпчакда “*нимадир*” бор. Асқад Мухтор ёзувчиларнинг асарларини тимимсиз ўқиб, баҳо беришга, ижобий ёки салбий жиҳатларини рўй-рост айтишга андиша қилса, бу асарда “*нимадир*” бор, дерди. Агар ҳозирги аксар асар-чўпчакларга “ўйин” ё “томоша” деб қаралса, албатта, уларда “*нимадир*” бор, “*нимадир*” бўлмаслиги сира мумкин эмас. Аммо бу ўйин фақат ўйин учун-да. Жойсининг “Улисс”ида ўйин руҳи беҳад кучли. Аммо бу ўйинлар тагида инсон, халқ, тақдирларнинг улкан драмалари, фожиалари қалашиб ётади. Моҳирона тасвирланган ўйинлар (бу коллизиялар-да) инсон руҳий оламларининг симфонияси каби янграйди. Раскольников ё княз Мишкиннинг ўйинларини айтмайсизми? Аммо *ўйиндан ўйинни* фарқи бор. Бунинг шакли ўйинга қурилгани билан асли ўйин эмас. Асли инсон руҳонияти кашфиётлари.

Даврларнинг қиёфаси ва мазмуни авлодларнинг фаолиятларига қараб белгиланади. Авлодлар бўлмаса, даврлар ҳам бўлмайди. Нега Навоий авлоди бўлмасин: Лутфий, Жомий, Саккокий, Атоий... булар Навоий авлоди! Бобур авлоди, Машраб авлоди, Муқимий, Фурқат, Завқийлар авлоди! Қодирий, Беҳбудий, Авлоний, Мунаввар қори, Тавалло, Ҳамза авлоди! Ойбек, Ғафур Ғулом, Уйғун, Ғайратий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир, Зулфия авлоди! Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хайриддин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Ҳусниддин Шарипов авлоди! То XX асрнинг 70-йилларига етиб келгунча яна қанча авлодлар бор! Зафар Диёру Ҳасан Пўлат, Ҳамид Ғулом Рамз Бобожон, Иброҳим Раҳим, Асқад Мухтору Шукрулло! Адабий-маданӣ авлодларнинг кети узилмайди. Авлод ҳеч қачон яқранглик дегани эмас. Ҳатто, қолаверса, бир адабий оқим намояндалари ичида ҳам яқранглик бўлмайди. Ойбек бир бошқа олам, Ғафур Ғулом бир бошқа олам! Шолохов бошқа олам, Твардовский, Евтушенко, Уйғун бошқа олам! Қолаверса, Айтматовнинг ўзи неча турфа ранглар билан товланади. Адабиётни рамкага солиш, чегарага киритишининг иложи йўқ. Эҳтимол,

неоколониализм мафкуриси социалистик реализм асосида барча ижодкорларни бир қолипка солиб, беш қоида доирасида якранглик ҳосил қилмоқчи бўлгандир, маълум даражада бунга эришгандир. Аммо ҳеч қачон ранг-баранг овозларни ўчирилган, батамом қийратиб улгуролган эмас. Талантларнинг қудрати ва табиати ўз ишини қилган. Адабий авлод сифатида шаклланиш, авлод бўлиб танилиш, тарихга кириб – тарихнинг яратувчисига айланиш учун ўттиз, эллик йил вақт керак бўлади. Қирқ йилда давр ўзгаради. Ҳазрат Сулаймонга мансуб деб қараладиган (эр. авв. 960-935 йиллар) “Масойиллар китоби”да (“Экклезиаст китоби” деб ҳам юритилади) айтилганки:

“Одамга унинг меҳнатларидан нима фойда?

Авлод келади ва авлод кетади ва ер манеу қолади.

Нима бўлган эса, яна ўша бўлади,

неки яралган, яна яралгай

ва Қуёш остида ҳеч янгилик йўқ.

Бирон нарсани, қара, янгилик дейдилар,

асрлар қаърида эса у бўлган эди, бизгача бўлиб ўтганди.

Кўп орифликдан кўп ғам туғилгай

ва маърифатни кўпайтирувчи ғам-қайғуни орттиргай ...”

Ўша кўз илғамас замонларда ҳам авлодлар ҳақида фикр ўтган. Авлодларнинг келиб-кейтиши фақат табиатнинг ҳукмида, инсон измида эмас. Бу келиб-кейтишлар худди Жаъдий ё Савр юлдуз туркумларининг чиқиши ва ботиши ва булар билан чамбарчас боғлиқ табиат ҳамда коинот ҳодисаларига ўхшайди. Зеро, коинотда ҳам юлдузотлар бежиз туркум-туркум қилиб яратилмаган. Коинот туркумларни жамлади ва Қуёш, Ой, Ерга уларни макон қилиб ва бизга кўриниб турган бепоён оламни тартиботга солди. Одамзоднинг ишлари коинотдан қочиб қайга боргай? Авлодга жамланиш кучга куч, ижодга ижод қўшади. Умуман, мабодо, оғизга татти туюлган *якранглик* ҳақида жиндак сўзлаб ўтадиган бўлсак, ҳар қандай якранглик ичида ранг-баранглик ётади. Одам одамга ўхшайди ва ўхшамайди, бир овоз ичида кўп овозлар зухурда: манави эвара: унинг юрагингизнинг энг теран қаърларига кириб борадиган овози минглаб наслларнинг овозларини ўзида жамлаган, аммо биз уларни тасниф қилиб регистрларга ажратиб беролмаймиз. Абдулланинг овозида Навоий ва Лутфий ва улардан ҳам илгарироқ ўтганларнинг овозлари йўқ деб ким ишонч билан айтолади. Муҳит, шароит ва айниқса, коинотнинг айланиши авлодга тарз, қиёфа ва меҳнат маромларини беради. Неоколониализм Иккинчи жаҳон урушигача ва ундан кейинги қирқ йил орасида бир неча адабиёт авлодларини етиштирди. Шартли тарзда “70-йиллар авлоди” дейилган адиблар сираси асрнинг охири авлоди бўлди. Истиқлол арафасида янги бошқача ёшлар майдонга кириб кела бошлади. Уларни бир-ярим ясарларидан биров таниди ё танимади: лекин бундан қатъи назар, “70-йиллар авлоди”дан анча-мунча хусусиятлари билан фарқ қилиб турган бу янги авлод мавжуд ва у ўзини эртами-кечми, албатта, бадий-фалсафий намоён қилади. Авлодларга шартли бир тарзда чегара белгилаш қандайдир қулайлик яратаркан, XX асрни иккига ажратиб ташлаган Иккинчи жаҳон уруши ва у билан боғлиқ катаклизмларни чегара қилиш ўринлироқ туюлади. *Иккинчи жаҳон урушигача ва ундан кейинги авлодлар*. Жаҳон урушидан анча аввал майдонга чиққан, неоколониализм шароитида курашлар ва мислсиз таҳликалар ичида яшаган авлоднинг ҳаёт йўли, серқирра фаолиятлари урушдан кейин ҳам давом этди ва ёш авлоднинг кўз очишида сезиларли таъсир кўрсатди. Адабиёт тарихи – авлодлар тарихи. Бу аксиомадан ҳеч ёққа қочиб бўлмайди. Бир замонлар: маданият арбоблари сизлар ким билан? – дейилганидай, эндиликда адабиёт кимнинг ёнида, дейилапти. Савол хаёлни ўйини учун берилгандай таассурот қолдиради. Адабиётни халқнинг ёнида, мамлакатнинг ёнида ё бизнесменнинг ёнида деб бўлмайди. Адабиёт доим халқ, жамиятнинг ичида. Халқнинг ичидан чиқади ва халқнинг ичига киради. У ташқарида ёки ёнбошда қолиб кетса, ўзини таназулга маҳкум этади. Ёзувчи ким учун ёзади? Халқ учунми ёки боринги, ўнлаган ё юзлаган аллаким айтмоқчи, “аристократ ўқувчи” учун ёзадими? Истиқлол даврининг горькийлари, ойбеклари, қодирийлари бўлса қани эди? Лекин XX асрнинг лимити бундай оламшумул истеъдодлардан сўнг тугаган, таги кўринган чоғи. Сўнги ёнар юлдуз Тоғай Мурод ва “Отамдан қолган далалар” бўлди. XX асрнинг ҳайқирган, айқирган, бонг урган услуби шу асар билан якунланди. Энди Исажону Назару Беҳзоду Хуршидларнинг майин овозлари, майин кузатишлари урфга кирди. Кўринг, бу авлод энди кўпроқ адабий, фалсафий, тарихий, психологик манбаларга мурожаат этапти. Тезроқ ном қозониш, шов-шувга интиляпти. Адабиётнинг, янги давр адабиётининг бадий фалсафаси, руҳоний хаёлини яратишга интиляпти, ўз мифологияси – асотирларини шаклга соляпти; ранг-баранг иқтибосларга, қиёсларга қизиқяпти, узоқ замон ҳукм сурган инфатилизмдан халос бўлишга, болача ва боладай маъсум фикрлашдан

азамат тафаккурға ўтмоқчи; лекин инфантилизмдан қутилиш бу авлод намояндаларига ҳам қийин бўлаётгани, аммо, барибир, *кутилиш йўлидан* қатъият билан боравериши аниқ бўлмоқда.

Сухбатлар асносида ҳозирги замоннинг қатор асарлари саналди, тилга олинди, лекин кўп адабий ҳодисалар сухбат доирасидан бутунлай четда қолиб кетди. Қамровнинг торлиги жуда сезиларли. Буни сухбат иштирокчилари ё қатор асарларни ўқиб улгурмагани ё ўқиган бўлсалар-да, фақат ўзларигагина маъқул кўрганлари устида фикр юри-таётганликлари билан изоҳлаш мумкин. Сухбат эса ранг-барангликни ўртага қўйган ва ранг-барангликни тақозо қиларди. Начора, субъективизм тобора кучайиб жанговар ва ҳатто жангари тус олаётган замонда яшаяпмиз. Айрим адибларимиз маҳдудликдан қанчалик огоҳлантимасинлар, маҳдудлик, торлик енгилмас истукан мисоли мустаҳкам қад ростлапти. Адибларимиз эзгулик ва унинг акси – *ёмонликнинг* ҳам қиёфаси замонамизда ўзгарганлигини қайд этишяпти. Эзгулик ва ёмонликнинг янги шаклу шамойилини теран тушуниш учун янги шароитда халқ ичида устувор кайфиятлару одамларнинг ўй-хаёллари, дарду дармонларини теран билиш зарур, албатта. Ҳозир яхшилик ва ёмонликни ким қандай тушунади, ўзининг ҳаёти, турмуши мисолида уларни қандай англайди, тасаввур қилади? Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам ўта ҳаракатчан. Улар жуда конкрет намоён бўлади. Ер юзида табиат офатлари кучайиб боряпти. Ироқда, Шомда, Африкада, яқин кўшни мамлакатларда одамлар қирилляпти, биродарқушлик авжга чиқяпти. Бу қирғинлар заҳарли ва бениҳоя зарарли таъсир кўрсатади. Шафқатсизлик бундай миқёсда барча одамларнинг дийдаларини қотириб қўймаслигига ким кафолат бераолади? Ер юзида агар етти миллиард одам кун кўраётган бўлса, уларнинг ҳаммасини дарди бор ва дарди бир-бирига ўхшайди. Аммо тушуниш, тушунтириш турли-туман. Адабиёт ва санъат *яхшилик* ҳамда *ёмонликни* ўткир сезиши, ўткир ҳис қилиши, унга ўткир муносабат билдириши билан тирик ва ўз инсон олдидаги миссиясини бажаради. “Маҳабхарата”, “Алпомиш”, “Гилгамеш”лардан қолган ўғит – шу.

XX аср инсоният тарихида энг ёвуз аср бўлди. Ўтмишдаги барча саркардаларнинг қирғинлари XX аср қирғинлари олдида урвоқ ҳам бўлмай қолди. Одамлар одамийликка ишончсиз ва умидсиз бўлдилар. Пикассо, Сальвадор Дали, Жойс, Нитше, Маркес, Айтматов бу даҳшатларнинг ифодасини топдилар, антигуманизмнинг мудҳиш товланишлардаги қиёфасини кўрсатдилар. Бу воқеликнинг фавқуллоддалиги реализмдан кўра ҳам динамикроқ услубларни, поэтик воситаларни талаб қилди. Модернизм ва ундан кейинги оқимларни шу воқеликнинг ўзи, объектив шароити яратди. Сухбат асносида бу фикр ўтди ва уни бошқа сухбатлардан илгарироқ позицияга олиб чиқди. Барибир, биз бу ҳодисаларни жуда кеч англаб етяпмиз. Назар Эшонқул эзгулик ва ёвузлик мураккаб-лашди, чунки инсоннинг ўзи мураккаб-лашди, деганда ҳақ. Мураккаб-лашиш эса кураш авжда эканлигини кўрсатади. Лекин жараёнда шу курашнинг сезгиси ҳам кучли эмас.

Сухбатларда модернизм ва унинг давомати тўғрисида кўп қизиқарли мулоҳазалар билдирилди. Ўн йил илгари шундай эмасди. Чамаси, у чоғлар ўқишлар доираси ҳам ғоятда тор, саёз эди. Тасаввурлар Кафка, Маркес, Камюнинг айрим таржима қилинган асарларидан нарига ўтолмасди. Реализм ва унинг санъатдаги тажрибалари бепоён бўлгани каби модернизм ва унга ёндош оқимларнинг услублари, тажрибалари бепоён. Санъатнинг барча соҳаларида булар жуда кенг ва ранг-баранг намоён бўлиб келмоқда. Қоришиқ, конгломерат (аралаш-куралаш) тариқасидаги узук-юлук фикрлашлар бир қадар тартибга тушиб, изчиллик ва мантиқийлик куртак отмоқда. Ҳозирги фикрларнинг бари амалиётдан эмас, ўқишлардан, ўқиш бўлганда ҳам кўпроқ кечаги тенденциоз адабиётларни ўқишдан иборат бўлмоқда. Нитшени, коммунистик мафкура йўсинидаги китобларда ёзилганидек, ҳамон фашизм маддоҳи ва шайтанат файласуфи дегувчилар ҳали ҳам топилади. Адабиётларни, йўналишларни саралай олмаслик ва уларга мустақил, тўғри баҳо беролмаслик ҳам иллатда. Аммо, барибир, модерн ҳақида адабиётлар ўқиладигани, фикрлашилаётгани, тасаввур ҳосил қилинаётгани ижобий ҳол. Бунинг интенсивроқ тус олганига Назар, Улуғбек, Исажон асарларининг муваффақияти сабаб бўлса керак. Миллий характеримизда чиллакнинг чиллакига қараб чумак уриши урф бўлган. Ҳамма нарсани анча кечикиб бошлаймиз.

Уч-тўрт китоб ўқиган университетдошимиз бор эди. У ақлли, илмий гапиришга ҳайрон қоладиган даражада ишқивоз эди. Узини дунёнинг барча билимларини эгаллаб бўлгандек қилиб кўрсатар, домлалар билан тоза бўғилиб, бўғриқиб баҳслашарди. Ўша ўқиган санокли китоблардаги (масалан, “Сароб”даги) муносабатлар, ёндашувларни мутлақ қонуният деб тушунар ва тушунганича ҳаммамизни уриб енгарди. Энг қизиғи, у Стендални таржима қилган курсдошимиз билан Стендални мутлақо ўқимай туриб баҳслашарди. “Қизил”-“қора” муносабатларини нисбатларни ҳамирдан қил суғургандек ҳал қилиб берарди. Баъзи баҳсларни ўқисам, ўша жанговар дўстимиз бот-бот эсимга тушади.

XX асрда Пикассо, Дали, Жойс, Беккет, Сартр, Уэлбек, Бегбедер, Пинчон, Тибор Фишер, Итало Калвино, Касарес, Эко, Шимолий ва Жанубий Америка адабиётлари-

нинг Сомон йўлидек сочилиб ётган буюк намуналарини ва лоақал шуларни ўқимай туриб, кундалик мулоҳазаларимиз доирасига тортмай туриб (буларнинг айрим асарлари рус тилига таржима қилинган), дунё адабиёти оқимлари ҳақидаги назарий билимларимиз ҳавода осилиб қолаверади. Дўстимиз бизга Ойбекни эслатади. Ойбек рус шоири Блокни севиб қолиб, ундан “оний лаҳза”ни тасвирлаш манерасини ўрганганлигини ёдимизга солади. “Лекин бу билан Ойбек символист ҳам эмас, импрессионист ҳам бўлиб қолмади – миллий шоиримизлигича қолди”, деб хулоса чиқаради. Бир қарашда илмий беозор гапдек туюлади. Лекин савол туғилади: нима, символист ёки импрессионист бўлиш, бу йўлда асар ёзиш миллий шоир бўлишликни инкор этадими? Миллий шоир импрессионист бўлолмайдими? Унда миллийлик ўзи нима ижодда? Фақат миллийлик билан кифояланиб яшаш мумкинми? Р.Қўчқорнинг жиғибийрон бўлиб савод, М.М.Дўстнинг мийиғида кулиб маҳдудлик тўғрисида сўзлаётганлари бекор гап эмас, шекилли. Адабиётнинг табиати, мақсади, вазифалари борасида, афсуски, чалкаш гаплар кўпайиб боряпти.

Ёзувчи, санъаткорнинг тасвир предмети: инсон ва ҳаёт. Инсон универсал мавжудот. Ёзувчи шу универсалликларни тасвирлаганда универсал қонун-қоидаларга риоя қилади. Лоақал назарда тутаяди. Оқимлар эса янги замон воқелигига оригинал ёндашувларни шакллантиришга кўмаклашади.

Модерн адабиётларида очиқ айтилган гаплардан очиқ айтилмаган, аммо назарда тутилган гапларнинг нисбати ва таъсири жуда кучли. Руслар буни “подтекст” дейишади. Бизда “тағмаёно” деб олиш одат тусига кирди. Ундан кейин “симулякр” деган сирли ҳодиса, яъни бир нарсадай бўлиб кўриниш, алланарсалардай бўлиб кўриниш – ғоятда мислсиз таъсирчанлик, ўйчанлик яратади. Жойс ва Беккетда бу икки ҳол бадий ифоданинг юксак чўққиларини дунёга келтиради. Исажон шуларнинг нозик торларини топаётганга ўхшайди. Исажон “Шамолли кеча” ҳикоясида (“Ёшлик”, 2012 йил 4-сон) ўсмир йигитча ва унинг ўн яшар синглиси Данғара даштида шамол қутурган кечада бувлари яшайдиган узоқ қишлоққа йўл олганларини тасвирлайди. Шамол ва даштлар Исажон асарларининг характерли маконлари. Болаларнинг юраги қоронғи шамол увиллаган дашт қўрқинчлари билан тўла. Йигитча олдинда мункайиб ва бурканиб, қизча ортада қўрққанидан акасини дам-бадам чақириб елиб боришади. Йигитча қаттиқ қўрқаётганини сингилчасига билдиргиси келмайди. Сингилчасининг чорловларига қулоқ солмай, қизчанинг ҳолига қарашга юраги дов бермай чопқиллаганча боради. Бир пайт сингилчанинг жон ҳолатда акалаган, ёлворган: “Ака, акажон!” – деган товуши чиқади. Лекин йигитча эътибор бермайди. Кетиб боради. Бувисининг қўналғасига шу қўрқув ваҳимада етиб боради. Буви: синглинг қани? – деб сўрайди. Шундагина йигитча сингилсининг дашт ярмида қолиб кетганини эслайди. Қўрқув қанча кучли бўлмасин, уни қидириб яна ваҳимали тун ва шамол ҳоким даштга чиқиб кетади. Ҳикоя шу ерда тугайди. Қизчанинг тақдири номаълум. Ёзувчи буни ўқувчига очмоқчи эмас. Мана шу айтилмаган нарса – номаълумлик юракни ларзага солади. Биз адабиёт ортидан шундай кичириб борамиз. Лекин адабиёт бизга қарамайди. Унинг ташвиши, ҳадиги, қисиниши ва келажак олдидagi қўрқувлари ўзига етади. Шухратжон Ризаев: 60-йилларда адабиёт майдонига кирган Эркин Воҳидовлар авлодида “ягона ижтимоий дард бор эди”, дейди-ю, лекин бу “дард”нинг ўзи нима бўлганлигини қисқача бўлса ҳам аниқлаб, тилга олиб ўтмайди. Ҳолбуки, дард тушунчаси жуда кенг, бепоён. У, чамаси, миллий истиқлолга эришиш орзусини айтмоқчи. Албатта, миллий истиқлолга муяссар бўлиш – энг улуғ дард эди ва Ғафур Ғулумдан тортиб, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Ҳалима Худойбердиевагача ҳар турли пардаланган ифодаларда, шивирланган оҳанглarda шамага тутилари. Дарднинг ифодаси шама-ишоралар эди.

Адабиёт бедард яшолмайди. Буни каттаю кичик яхши тушунади. Шу билан бирга, эзгулик ҳақида сўз кетганда, буни бошқа ҳеч нарса эмас, ҳамдардлик деб тушунамиз. Адабиёт азал-абад ҳамдардлик учун дунёга келган. Шу ҳамдардликсиз адабиёт ҳеч нарса бўлолмайди. Тоғай Муроднинг энг чуқур дардларида ҳамдардлик оҳанги кучли. Унинг асарлари ҳамдардлик, шафқат, матонат билан йўғрилганди. Наҳот энди эзгулик, ҳамдардлик эскиради? Унда адабиёт ҳам эскирадимми?

Маълумки, 80-йилларнинг ўрталарига келибгина ижодкорлар, жамиятшунослар: “ижтимоий онг ўзгараётгани”, “янги фикрлаш бошланаётгани” тўғрисида андак дидил сўз юритиш имконига эга бўлдилар. Бунгача фақат ҳайиқиш, қўрқув, “дардни ўз ичига қамаш” ҳукмон эди. Шоирлар сиёсий ҳуқуқлари бўлмагани устига эгаллик ҳуқуқлари ҳам бўлмаган халқнинг дардини англашга интилар ва нимтатир ранглarda чизишга уринардилар. Шартли тарзда “70-йиллар авлоди” дейилган адабиёт вакиллари кўпроқ “ўзлик” ва уни бир қадар идрок этиш, ўз-ўзини ифодалаш, англаш устида бош қотирди. Лекин бу англамлар, тушунчаларнинг ўзини бот-бот такрорлайверишдан нарига ўтмади. Фақат тарих саҳифаларига мурожаат қилиш бирмунча интенсивлаш-

ди. “Ўзлик” деганда кўпроқ руҳий олам назарда тутилди ва шу руҳий оламни сиртдан бўлса-да, тасаввур қилишга ғайрат кучайди. Адолатга эҳтиёж, бонг уриш кайфиятлари, “ширин ёлғонларга алданиб” яшаган халқни ёлғонлар исканжасидан халос этиш каби романтик интилишлар бот-бот кузатилади.

Эркин инсон бўлиш жуда катта фан. Ҳозирги авлод 60 яшардан 21 яшаргача шу эркин бўлишлик фанини ўқиётган, ўзлаштираётган ва шунинг замирида эски тутимлардан қутулишга, уни улоқтириб ташлашга куч сарфлаётгани кузатилади. Мана энди маълум бўлдики, чинакам эркин бўлиш (Ғафур Ғулом замонасидаги каби ҳаммаси қоғозда эмас) жуда катта замонавий маданият ва жуда катта инсоний масъулиятни талаб қилади. Шундай маданият ва масъулиятга эга инсонгина, ижодкоргина одамга, одамийликка, эзгуликка янгича фаол қарай олади. Ўз асарларида “биз киммиз?” – деган замон ўртага қўйган саволга ҳаққоний тўғри, бадий жавоб топа олади. Одам илдизини қидиран экан-да. Бу савол XX асрнинг тўнғич авлоди қаршисида “ким эдигу ким бўлди?” тарзида кўндаланг бўлган. Ва унга ўз-ўзини камситувчи, мозохистларча хўрликни бўйнига олиб жавоб айтилган. 80-йилларда “биз киммиз?” саволи янгича, озод бўлаётган инсон бўғзидан чиқароқ жаранглади. Саволга эркинликка чиққанларгина ҳаққоний жавоб бера олишлари мумкин эди. Ҳозирги авлоднинг барча асарлари замирида шу савол турибди. Авлоднинг ижодий, инсоний кредоси шу тўла жавоб бериб бўлмайдиган, маъносини аниқлаш қийин бўлган саволга пешонаси бориб тақалади. Русларнинг икки юз йилдан бери пешонаси “Нима қилмоқ керак?” саволига тиралган ва ҳамон жавоб йўқ. Шунинг учун ҳам, то ҳалигача миллий ғоя нималигини ифодалаб беролмайдилар. Тарихан шаклланган шовинизм ғоясини эса тан олгилари келмайди. Ким тарихга босқинчи номи билан киришни истайди? 60-70-йилларда биронта ижодкор XX асрнинг иккинчи ярмига мос ва муносиб ижодий манифест – қарашлар тизими билан чиққани йўқ.

Тўғри, Эркин Воҳидов 1974 йилда “Масъулият туйғуси” деган манифест руҳидаги бир мақола билан кўринди. Бу таъсирчан, ёрқин адабиёт аҳлига мурожаатда, жумладан, шундай сўзлар битилган: “Бизнинг ёшлигимиз нисбийдир. Зеро, санъатда умуман ёшлик нисбий тушучадир. Санъатнинг, адабиётнинг, шеърийнинг катта-кичикка талаби битта: *қалбларни забт этиш!* (Таъкид бизники – И.Ф.) Забт этилган қалбларга эса эзгулик уруғини сочиш!” Шоир шу уруғлар унганини кўриш қаламкаш учун энг олий мукофот эканлигини таъкидлайди (“Изтироб”, 1992). Шоир ўз авлодини “ижодкор юракли ёшлар” деб атайди ва эл-юрт, замон, келажак олдидagi ижодкорлик масъулиятини биринчи ўринга қўяди ва уни тарбиялашга асосий урғу беради. Масъулият туйғуси ушбу авлод фаолиятида тўла намоён бўлди. Кейингилар эса ижодий манифестларни белгилашни ортиқча иш деб билдилар, кўп ўтмай шоирлар башорати юзага чиқди: Ўзбекистон эркин мамлакатга айланди. “Биз киммиз?”, “Мен кимман?” – деган саволларга ким қандай жавоб берган бўлмасин, саволлар ҳеч қачон саҳнадан тушмайди, ҳар бир ижодкор ва онгли инсон унга ўз тақдири, юраги, ижодидан жавоб ахтарди. Саволларнинг замирида билиш иштиёқи бор. Билишга қизиқиш адабиётга *интеллектуализм* руҳини олиб кирди. Ижодкор индивид сифатида намоён бўлишни мақсад қилиб қўйди. Интеллектуаллик ва индивидуаллашишда янги замонга муносиб бўлиш, унга мувофиқлашиш тенденциялари кўзга ташланди. Буларнинг ёрқин кўриниши адабиётни ақл, ахборот, ҳуқуқ замони учун ғоятда қизиқарли қилади. Интеллектуаллик, айниқса, темаларнинг ниҳоятда ранг-баранглигида, ёндашув ва бадий ечимларнинг ўзига хослигида, жаҳоний воқелик қамровида янгича тасвир ва ифода ўлчовларида кўзга ташланди (Ғафур Ғулом, Шайхзода, Асқад Мухтор, Омон Матжон, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хуршид, Назар, Олим Отахон, Аҳмад Аъзам, Исажон, Нодир, Эркин, Улуғбек...) Интеллектуаллик ордидан жаҳон бадий оқимларига нигоҳ ташлашди. Ҳозирда темалар ранг-баранглиги ўрнида фақат “мен” ўзаги атрофида қудуқ қазишни кўрамир. Кўп маҳал оби ҳаёт чиқмайди, тешик челак эса ҳеч тўлмайди... Албатта, ҳозирги адабиётга “мен” ўзак бўлолади. Бир шarti: такрор, қайта-қайта такрор бўлмаса... Кўп шеър ёзиш муқаррар суратда ўз-ўзини такрорлашга келади. Баъзи ёзувчилар бунга тоқат қилолмаганлар: Хемингуэй, Кафка, Фицджеральд кабилар ёзишдек неъматга чек қўйганлар. Такрорлар сўзбозликка олиб бораётганини кузатяпмиз. Сўзбозлик тема қолмаганини, саёзликни билдиради. Баъзан киши: бундай ёзгандан ўқиган яхши-ку! – деб юборади. Сон-саноксиз буюк кашфиёт асарлар бор. Уларни ўқиш ва ибратли хулосалар чиқариш ҳам ижодкорликка киради. Бадий адабиёт нуқсонларини нега танқидчилар тазатмайдилар деб мудом ёзгиришади. Айбни шўрлик танқидчиликнинг бўйнига ағдаришади. Нега танқидчилар саёзликка, сўзбозликка, очикдан-очик ҳалтурага қарши курашмайдилар? – деган саволлар бот-бот такрорланади. Ўз айбини бошқалардан кўриш ва ағдариш азалдан давом этиб келади. Бу маънавий ожизлик. Келинг, тан олайлик. Ҳозирги даврга келиб танқиднинг моҳияти ўзгарди. Эски танқид тугайди. Янгиси бошлангани йўқ. Адабий танқид – адабий ижоднинг бир тури. Ада-

биётга хизмат кўрсатувчи соҳа эмас, лекин уни “хизмат кўрсатиш” соҳасига айлантиришга уринишлар бор. Ҳозир “танқидчи” деган касб-ихтисос йўқ. Ҳеч қайси олий ўқув даргоҳи танқидчи тайёрламайди. Лекин “танқидчилик” инерцияси давом этиб келади. Танқидчиликнинг таназзули инсон ҳуқуқларининг устувор бўлиши, адабиёт чин эркинликка чиқиши билан ҳам боғлиқ бўлса, эҳтимол. Танқидчи мутахассис бўлмагач, ундан нимани талаб қилиш мумкин ва бу қайси мантиққа сиғади? Ҳозир танқидчи сифатида чиқиб турганларга эътибор беринг: уларнинг ҳаммаси олий ўқув даргоҳларининг ўқитувчилари, яъни адабиёт, филология мутахассислари. Уларнинг дипломлари бор. Кейинги пайтларда танқидчиликнинг ўрнини аста-секин тадқиқотчилик эгаллаб келяпти. Университетлар, илм даргоҳлари адабиёт мутахассислари, тадқиқотчиларни етиштирадilar. *Янги замонда танқид ўрнини тадқиқотчи эгаллайди.* Эволюция шуни тақозо қилади. Ихтисослар кенг тармоқ отаётган замонда бу табиий ҳам. Дипломсиз танқидчининг фикридан дипломли тадқиқотчининг фикри эътиборлироқ, фикрлари, таҳлиллари, талқинлари анча юксакроқ савияда ва анча ишонарлироқ ва адабиёт ривожи, жараёнлари жонлилиги учун фойдалироқдир. Тақризлар ҳам, тадқиқотлар ҳам тадқиқотчи томонидан ёзилгани маъқулроқдир. Танқид эса тадқиқотнинг ичида ва замирида бўлади. Тадқиқотчи – мунаққид. Менимча, мутахассис тадқиқотчилар замони бошланиши олдида тургандекмиз. Интеллектуал салоҳиятлар қувватга кирадиган даврда мутахассис тадқиқотчининг ўрни катта. Бу мулоҳазалар давом этаркан, баъзи укаларим: “Интеллектуаллик деганингиз ўзи нима? Унинг шеърга, ҳикояга нима алоқаси бор?” – деб ер тепинишлари ҳам мумкин. Миллий энциклопедиямизда “интеллектуаллик” чунончи, шундай изоҳланган: *“Интеллектуаллик таркибига идрок қилиш, хотирлаш, фикр юритиш, сўзлаш ва ҳоказо психик жараёнлар киради. Интеллектуалликнинг ривожланиши туғма истеъдод, мия имкониятлари, жўшқин фаолият, ҳаётий тажриба каби ижтимоий омилларга боғлиқ”.* Бу тушунчаларнинг бари ҳайрон қоладиган даражада ижодкорга, ижодий фаолиятга ҳам тўла боғлиқ. Булардан лоақал биронтаси етишмаса ё фаолиятдан тушиб қолган бўлса, ижодкорликда етишмовчиликлар, нуқсонлар урчийди. Булар ҳаммаси илмий асосланган, исботини топган нарсалар. Шунинг учун эски “бурунги” танқид ўрнини тадқиқотчиликка бўшатиб беради. “Бурунги” мақомидаги танқидчилик энди адабиёт тарихидагина қолади. Интеллектуаллик билан тадқиқотчилик, янги оқимларнинг кириб келиши эса чамбарчасдир. У энди эстетика – бадианависликдай жозибали соҳани кенг истифода этади ва шу билан бирга, фан соҳаси – адабиётшуносликни тараққий эттиради. Адабиёт ўз мангу оғриқларини энди билимдон ижодкор олим тадқиқотчиларга ишониб топширади ва улардан бадиий, илмий, назарий тафаккурда юксак профессионализмни талаб қилишга ҳақли бўлади.

Танқид асло “саралаш” (классификация)гина эмас. “Саралаш” унинг фақат бир қирраси. Бошқа жуда муҳим қирраси – эстетик билимларга таянган ҳолда тушунтириш, муҳокамалар юритиш (лекин асло ҳукм чиқариш эмас), қизиқарли мулоҳазаларни ўртага қўйиш, ҳолисона баҳо бериш ва теран хулосалар чиқариш, ўқувчиларда бадиий дидни тарбиялаш. Уқиш, китобхонликка қизиқиш, иштиёқ уйғотиш. Буларни фақат чуқур билимлар, камил дид-фаросатга эга мутахассисларгина бажара оладилар. “Бурунги” танқидни доим икки нарса емириб, обрўсизлантириб келади: бири саводнинг етишмаслиги, иккинчиси, холисликнинг йўқлиги. Танқиддан кўнгил тўлмаслиги шундан. Танқиднинг заифлиги бадиий тафаккурда танқидий йўналишнинг сўнишига, талантларни пайқаш, намоён бўлишида хафсаласизликларга сабаб бўлади. Нима деманг, танқид ижтимоий фикрнинг таъсирчан тури-да! Сухбатлардаги қаламкашларнинг чиқишларида уларнинг жаҳон адабиётидан баҳоли қудрат хабардор эканликлари, ўқиётганлари, ўрганишдан ор қилмаётганлари кўриниб турибди. Улар янги жаҳон оқимларининг туб моҳиятини англаб етиш учун айтайлик, Ортега-и Гассетни, Камюнинг “Калигула”сини, Кафкани, Булгаковни ўқиётганларини ёзишди. Бу одамни хурсанд қилади. Тўқсон тўққиз фоиз ўқиш, бир фоиз ёзиш. Бу жуда самарали меъёр. Модернизмни ўқиш, англаш нечоғлиқ яхши. У асло олабўжи эмас. Услублар, ёндашувлар жамулжами, холос. У тушга ўхшайди. Туш – реалликнинг тескари ва тугал башоратлари, тугал масала-масойиллари. Ривоятлар. Афсона ва асотирлар ва бутунлай янгича талқин. Беҳбудийнинг “Падарқуш”, Қодирийнинг “Жинлар базми” ўз вақтининг модернизми эди. Умид қиламиз: бизда ҳам кун келиб Беккетнинг “Моллой”и, Умберто Эконинг “Атиргул номи”, Тоғай Муроднинг “Ойдинда юрган одамлар” сингари асарлар яратилади. Бунинг учун керакли асарларни кўп ўқиш керак-да. Бир пайтлар Ортегани ўқимади туриб ҳам модернизмнинг устидан тупроқ тортиб юборишган эди. Шояд, у “танқидлар” замони ўтиб кетди. Ва янги адабий бағри кенг ижодий маърифат замони бошланди. Бунга одам яна ишонгиси келади.

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ

1949 йил туғилган.
Сирдарё Давлат
педагогика институ-
тини тамомлаган.
Педагогика фанлари
доктори, профессор.
Олимнинг “Ёниқ
сўз”, “Алтомши
талқинлари”, “Йўл
одами” номли асар-
лари нашрдан чиққан.
Адабиёт бўйича бир
қатор дарслиklar
(ҳаммуаллифликда)
муаллифи. Матбуот-
да адабий жараён би-
лан боғлиқ чиқишлари
мунтазам равишда
эълон қилинади.

Қозоқбой Йўлдошев жавоблари:

1. Саволингизнинг ўзида бериладиган жавобнинг учқунлари ҳам бордай. Негаки, сиз тўрт авлодни (аслида, уларнинг сонини яна кўпайтириш мумкин эди) санар экансиз, ҳар сафар “*ижтимоий кайфият*” бирикмасини ҳам қўшиб ишлатасиз. Шунинг ўзиёқ адабий авлод деган тушунча ижодий кечимда ижтимоий асос устувор бўлган шароитда вужудга келишини англатади. Одам жамиятга қарши қўйилмайдиган, ҳар бир индивиднинг ўзига хос яратилган ва қадрият экани тан олинадиган даврда бир-биридан кескин фарқланадиган адабий авлод юзага келмас керак. Чунки истеъдод ҳам, кайфият ҳам ўта индивидуал ҳодисалар, ҳатто, бу тушунчаларга татбиқан “ижтимоий” аниқловчисини қўллашда ҳам қандайдир нотабиийлик бордай. Индивиднинг ўз ҳаёти билан яшаши айб саналмаган, алоҳида бир одам дардининг аҳамияти жамиятникидан кам эмаслиги англаб етилган пайтда, сиз кўзда туган шаклдаги адабий авлодлар пайдо бўлмайди, деб ўйлайман.

Эндиликда ижод кечими қайсидир тамойилга кўра муайян тўдага айланган авлод эмас, балки бир-бирига ўхшамайдиган адабий истеъдодлар томонидан мустақил йўсинда юзага келтирилишига кўникаш вақти келди. Проф. Д.Қуронов айтганидек: “...бугун санъаткорнинг *ижтимоий дардни шахсийлаштири олиши кифоя эмас, аксинча, шахсий дардни ижтимоий аҳамиятга молик даражада бадиий талқин қила олиш ...зарур*”. Бугун бир одамнинг ташвишига бутун жамиятнинг ташвишидан кам, деб қаралмайди. Шахсининг қадри жамиятникидан кам деб қаралган жойда, албатта, мустабидликка йўл очилади. Негаки, алоҳида одамларни топтаган ҳолда, кимлиги мавҳум кўпчиликка яхшилик қилиш ҳақида гапиравериш мумкин. Аслида, ҳазрат Навоийнинг: “*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай, Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай*” тарзидаги қаноати ҳам шунчаки айтилмаган, у киши ҳаммага бирваракайга яхшилик қилишни орзулагандан кўра, аниқ бир шахсни авайлаш афзаллигини кўзда туганлар.

Маълумки, советнинг даврида тузум одамни яратди, деб қаралар ва шунга кўра одамни ўзгартириш тузумни ўзгартиришдан бошланиши кутилди. Энди ҳар қандай ижтимоий тузум ҳам одамлар томонидан вужудга келтирилиши маълум бўлди, шу боис олдин одамни ўзгартириш кераклигига кўникалаётди. Демакки, индивиднинг қадри ҳам, дарди ҳам жамиятнинг қадрию дардидан кам эмаслиги англанаётди. Лекин бу ҳолга кўникаш қийинроқ кечмоқда. Шу боис биз ҳали одамни чинакамга қадрлаш, ҳурмат қилишга ўрганганимиз йўқ. Улуғ ижтимоий мақсадлар, қадриятлар, одамнинг азизлиги тўғрисида оғизда кўп гапирилади, аммо аниқ бир одамни, шунчаки одам бўлгани учунгина аяш, ҳурматлаш ахлоқий-маънавий миқёсда ҳам, ижтимоий-ташкилий даражада ҳам ҳал этилмаган. Ишхоналарда ходимларга, аэропортларда йўловчиларга, божхоналарда ўтувчиларга муносабатдаги ҳурматсизликлар, аслида, алоҳида шахсга эътиборсизлик натижасидир. Корчапон бюрократ, зўравон раҳбар, сансолар хизматчи ўта юсак ижтимоий тутумлар ҳақида бемалол гапира олгани ҳолда, бир одамнинг оддийгина муаммосини ҳал қилиш сари қадам босмайди.

Бугун барча жамият аъзолари сингари ижодкор ҳам индивидуаллашиб боряпти, замондошимиз ўз дардининг шахсийлигидан хижолат чекмай қўйди. Аслида, дард қанча шахсий бўлса, шунча юқумли ҳам таъсирли ва шу боис унинг бадиий ифодаси ҳам индивидуал бўлади. Бундай даврдаги адабиёт, асосан, алоҳидалашган ижодкор шахснинг кўнгил ҳолатларини акс эттиради. Энди ёзувчилар олдингидай ижтимоий вазифа бажармайдилар, балки боридай яшаб ижод қиладилар. Совет даврида ижодкорлар давлатнинг қарамоғига олинган алоҳида ижтимоий қатлам эдилар. Бугун улар ҳамма қатори бўлмаган ҳамма қатори одамлардир. Ҳар бир истеъдодли шахсни бадиий ижодга ундаётган омил ҳар хиллиги сабаб, ижодкорларнинг авлодларга бўлиниши унча сезилмайди, деб ўйлайман.

2. Бадиий адабиёт айнан ҳар хилликка интилиш самарасидир. Шу боис чинакам адабиётнинг ҳаммиша ва фақат ҳар хил йўсинда битилган асарлардан иборат бўлиши табиийдир. Муайян адабий авлодга мансуб бўлган кўпчилик ижодкорларни ёзганларидан таниш мумкин эди, бугун ёзганига қараб, адабий авлод у ёқда турсин, бир ёзувчининг ўзини таниб олиш ҳам қийин кечяпти. Чинакам адабиёт ривожини манфаатидан келиб чиқилса, бу ҳолдан қувонмоқ керак. Негаки, ёзувчилар нафақат ўзгалар, балки ўзларини-да такрорламасликка уринишмоқда. Олдинлари ўз услубига эга бўлиш ижодий марра ҳисобланган бўлса, ҳозирда кўпчилик ёзувчи-шоирлар атай услуби шаклланиб қолмаслигига интилишмоқда. Улар ўқувчига ҳар сафар тамомила янги ижодкор сифатида номаълум қирралари билан кўринишни ишташди.

Адабиётимизда хилма-хил услубий йўналишда қалам тебратаётган ижодкорларнинг кўпайиб бораётгани қувонарли ҳол. Ҳар қандай бир хиллик адабиёт учун ўлим экани аниқ! Бизда бир ёмон одат бор: чинакам муаммолар бир ёқда қолиб, йўқ жойдан муаммо ўйлаб топиб, ўша билан ортиқча андармон бўламиз. Менимча, ўзбек адабиётидаги “изм”лар борасидаги баҳслар – шунга ўхшаш муҳим бўлмаган зўраки муаммолардан бири. Аввало, адабиётимизда “изм”лар жудаям кўп эмас. Бор-йўғи, айрим ижодкорлар одатдагидан ўзгачароқ йўсинда қалам тебратишга, оламни ўзгачароқ кўриш ва ноқласик тарзда ифодалашга уринишяпти, холос. Гарчи, бу уринишлар натижасида бир қатор бақувват асарлар юзага келган бўлса-да, бу йўналиш бирор жиҳати билан бадиий ижоднинг азалий анъаналарини инкор этишни хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Негаки, янгича ёзаётган ўзбек санъаткорлари мумтоз тажрибаларга таянган ҳолда модернизмнинг фалсафасига эмас, балки кўпроқ ифода йўсинига амал қилишяпти. Шунинг учун ҳам модерн адабий йўналишни анъанавий адабиётга қарши қўйиш, унда бадиий адабиёт ривожига зарар етказадиган қандайдир жиҳатлар борлигидан хавотирланиш мутлақо ўринсиз.

Миллий тафаккур туб ўзгаришларга учраган, бадиий дид ангиладан ҳозиргидай шароитда модернистик йўналишнинг юзага келиши табиийдир. Чунки йиллар давомида руҳсат берилганидай ёзишдан зада бўлиб, нафаси қайтган адабиётга “тоза ҳаво” киритилиши керак эди. Мен модернизмнинг миллий адабиёт раванқига хавф солиб, истеъдодсизлик ниқобига айланаётгани борасидаги ваҳималарга ҳеч тушунмайман. Нега модернистик йўналишдаги асарлар адабиёт тараққиётига хатар ёки истеъдодсизликни яширадиган восита бўлар экан? Истеъдодсизликни беркитиб бўладими ўзи? У – ҳар қандай шаклга солинганда ҳам моҳияти ўзгармайдиган хусусият. Бунинг устига, истеъдодсизлик билан ёзилган қайсидир бир битикнинг модерн деб аталгани учун қизиқиб ўқилиши мумкинлиги ҳам ҳеч ақлимга сиғмайди.

Бу хилдаги ўринсиз ваҳималар кишида гўё модерн йўналишида сон-саноксиз асар битилиб ҳамма ёқни босиб кетаётгандай тасаввур уйғотади. Ҳолбуки, бизда модерн йўналишда ёзадиганлар жуда кам. Шу аҳволда модерн ёзарларни анъанавий адабиётга қарши қўйиш мантиқсизликдан бошқа нарса эмас. Аслида, айнан модернизм бадиий адабиётни истеъдодсизлик ва қолипдан халос этиш мақсадида юзага келган. Айнан модернизм бадиий яратиб мавзу долзарблиги, фикр янгилиги, ифоданинг тушунарлилиги сингари ташқи белгилар сабабли эмас, балки чиндан ҳам бетакрор ва оригинал битилгани учун ўқилишини ишташ оқибатида пайдо бўлган. Модерн йўналиш адабиётни булғаш эмас, балки уни тозалаш, юксалтириш ва нозиклаштириш воситаси эканини тан олиш керак.

3. Шаккоқликдай кўринса-да, менинг назаримда, адабиёт Яратганнинг ўзидан бўлак ҳеч кимнинг олдида бурчли эмас. У фақат ўзига, яъни гўзаллик ва ҳақиқатгагина хизмат қилиши керак. Кунботиш элларида ҳаммиша адабиётнинг елкасига ижтимоий юк ортмоқчи бўлиб келинади. Адабиёт қанчалик ижтимоийлашса, шунчалик эзгулашади, деган янглиш ўй ҳамон кўпчилликни ўз оғушида тутиб турибди. Ҳолбуки, турли-туман жамиятлар ва уларда ҳукмрон бўлган мафкураю фояларнинг тарихи туганмас адашишлар тарихидан иборат экани бот-бот намоён бўляпти. Бадиий адабиётдан жамиятга хизмат қилиши талаб қилиш, уни янглиш йўлга буришнинг бошланиши экани ҳисобга олинмаётир.

Адабиёт ҳақиқат ва гўзалликдан бўлак ҳеч ким ва ҳеч нима олдида бурчли бўлмаганда ўз-ўзидан эзгуликка, демакки, кўпчиликка хизмат қилган бўлиб чиқади. Одамзод ҳамма нарсани қандайдир йўл билан бўлса-да, ўзига хизмат қилдиришга

мойил. У оламдаги бирор нарсага шунчаки, ўз ҳолича бор бўлишига кўникалмади. Ҳолбуки, Яратган барча яратилганларини фақат одамларга хизмат қилдириш учун эмас, балки, аввало, ўз кудрати ва жамолини кўрсатиш учун яратиб қўйибди. Ахир, шафтоли одам кўзини қувонтириш учун гулламайди, булбул инсоннинг кайфиятини кўтариш учун сайрамайди, сув ҳам фақат чанқоғимизни қондириш учунгина оқмайди, товусга фақат эт деб қараб бўлмайди. Уларнинг Яратувчи белгилаб қўйган ўз миссиялари бор. Менимча, адабиёт одам тийнатидан айнан шу “Ҳамма нарса мен учун яратилган!” – деган истеъмолчилик кайфиятини қувиб чиқаришга, унда “Яратган томонидан менга шунча неъмат берилган экан, мен ўзим қандай эзгулик қилдим?” – деган фикр уйғотишга хизмат қилиши керакдай. Қарангки, барибир, “хизмат қилиши керак” бўлар экан-да?!

Бадиий адабиёт одам назарини атрофи оламдан ўзининг ички дунёси сари кўчиришга, ўзини текшириш томон йўллашга қаратилган санъат туридир. Чунки барча етук кўркем асарларда ўзга одамнинг туйғулари акс этади. Эстетик яратилганлардаги ана шу туйғуларни туйиш, улардан таъсирланиш асносида одамда ўхшаш сезимлар таркиб топа боради. Унда ўзида мавжуд эзгу туйғуларни ўстириш, йўқларини эса яратиш эҳтиёжи пайдо бўлади.

4. Менимча, адабиёт ҳеч кимнинг ёнида эмас. Бадиий адабиёт уни севган, уни кўмсаган, унга интилган, ундан лаззат оладиган шахслар кўнглидадир! Бошқалар эса... Адабиётни уларнинг олдига олиб бориб ёки уларни бунинг ёнига келтириб боғлаб қўйганингиз билан ҳам унга қизиқмас, ўқимас, бундан не наф?! Одамлар тана истакларига бўлган эҳтиёжларини бир даражада қондирганларидан сўнг нафис туйғулар ифодаси бўлмиш адабиётга юзланадилар. Лекин ташналик даражасидаги бу эҳтиёж тушмагурни қондириб бўлармикин? Қизиғи шундаки, бадиий адабиётгина кишининг кўнглини тозалаш орқали унинг кўзини тўйдирди. Маълумки, кўз тўймагунча, нафсга ором йўқ. Демак, бугунги адабиёт одамнинг одамийлиги билан елкама-елка бўлиб, унинг нафсонийлигига қарши курашадиганлар ичидадир.

5. Менимча, “изм”ларнинг бирортаси ҳам адабиёт учун шохқўча бўлмайди. Агар адабиёт моҳиятан бирор “изм”нинг измида юриши шарт бўлганда, ҳазрат Навоий бу ҳақда айтган бўларди. Тўғри, оламда Навоий қайд этмаган нарсалар ҳам жуда кўп, аммо бадиий ижод борасида ҳазрат тўхталмаган нарсаларнинг кўпчилиги шунчаки ўйлаб топилган ўткинчи гаплар. Энди постмодернизм борасида... Кўплардан фарқли тарзда, унга эрта кундан ёвларча қарамаганингиз жуда яхши. Бизда “постмодерн кайфият пайдо бўлгани” тўғрисидаги тўхтамингиз менга анча эрта айтилаётган баҳсли фикрдай туюлса-да, умуман, масаланинг шу тахлит қўйилиши жуда гўзал. Чиндан ҳам, ҳамонки, бир адабий ҳодиса тўғрисида турли қарашлар туғила бошлаган экан, у ҳақда фикрлашиб олган маъқул.

Менимча, айримларнинг ўзбек постмодерн ҳақидаги қарашлари масала моҳиятини билмасдан шохқалоқлик қилиш намуналаридир. Чунки постмодернизм – санъат ва адабиётдаги шунчаки модерндан кейинги навбатдаги босқич эмас, балки тамомила ўзгача фалсафий асосга таяниладиган ва модернизмга тубдан қарши бўлган янги оқим. Йўқ, у бизга тақдим этишаётганидай, атай санъат ва адабиётни бузишга қаратилган йўналиш эмас. Постмодернизмнинг бош белгиси, унда ҳеч қандай турғун белгининг йўқлигида, адабий категорияларнинг атай қориштириб юборилиши натижасида бадиият борасидаги тушунчалар, унинг норма ва ўлчамларининг онгли равишда инкор этилишида намоён бўлади.

Олдинги ижодий методларда ижодкорлардан қоидада белгилаб қўйилганидай ёзиш талаб қилинарди, модернизм кўнгил буюрганидай ёзишни ақидага айлантди, постмодернда эса, кўпол қилиб айтганда, хаёлга келганидай ёзиш бош талабга айланди. Бу йўналиш адабиётнинг обрўсини тўкиш мақсадида эмас, балки ёзишни истаган ҳар қандай одам бадиий асар ёзиш имконига эга бўлсин, деган креатив демократия истаги натижаси ўлароқ юзага келди.

Постмодернизм бутун бошли фалсафий-эстетик оқим бўлиб, унда муғомбирлик ва товламачилик маъносидаги “симулякр”, сохта ва арзон маъносидаги “кич”, нусхакашлик ва кўчирмачилик маъносидаги “пародиявийлик”, “киноявийлик”, бузғунчи маъносидаги “деконструкция”, “нутқнинг шизофренлашуви”, “шизотахлил”, йўқ жойдан бино бўлган нарса маъносидаги “артефакт”, талабчанлик йўқлиги маъносидаги “адабий конформизм”, қоришиқлик маъносидаги “маданий диффузия”, нусха олинадиган манба маъносидаги “метаадабиёт”, бадиий асарни биргалиқда яратиш маъносидаги “интерактивлик”, оммабоплик маъносидаги “универсализм” ва бошқа бир қатор хос атамалар тизими мавжуд ва уларга қай даражададир амал қилингандагина постмодерн асар юзага келади. Шукурки, бизда ҳали бундай талаблар тизимига тўла жавоб берадиган бирорта ҳам асар ёзилгани йўқ. Эҳтимол, яқин йилларда яратилмас ҳам.

Негаки, бизнинг қутилмаган экспериментларга ўч ижодкорларимиз ҳам, анъаналарни бутунлай инкор қилиш, муқаддас қадриятларни тубан тушунчалар билан

қориштириб юбориш каби ҳамоқотга бормайдилар. Постмодерн битик, асосан, юксак санъат асарларига пародия сифатида, ундаги фикру ғоялар, санъату ифодалар устидан қулиб, бунча донолик қилиб ўтирмай, мана бундай жўнгина қилиб ёзиб қўяверса ҳам бўларди-ку, йўсинидаги ёндашув оқибатида юзага келади. Балки Мухаммад Юсуфнинг **“От қадрини қайдан билсин, От минмаган эркаклар”**дай жиддий ва дардли сатрларининг айрим “ижодкор”лар томонидан: **“Булбул қадрин қайдан билсин, Булбули йўқ эркаклар”** шаклига солиб айтилаётгани қўлоғингизга чалингандир. Асл постмодерн адабиёт тахминан шу йўналишда бўлади. Тўғри, постмодерн йўналишда ҳам баъзан У.Эконинг “Атиргул номи” асарига ўхшаш жуда юксак бадиий битиклар яратилиб қолади. Лекин асос эътибори билан у бадиий ижодни истеъдодли шахснинг эмас, омманинг юмушига айлантиришга қаратилган йўналишдир. Бу ҳақда гапни чўзаверсам, жуда узалиб кетади. Яхшиси, бирор кун бу тўғрида алоҳида ёзилар.

6. Уйин, кўпчилик ўйлаганганидек, фақат болаликка тегишли ножиждий эрмак эмас. Эътибор қилсангиз, аслида, ўйнаб дам олинмайди, ўйнаб чарчалади. Лекин у одамни тирикчиликнинг туганмас бир хиллигидан чалғитиб, турмушига завқ ва жозиб ба бахш этади. Ҳатто болалар ҳам ўйнаб дам олмайдилар, балки ўйнаб яшайдилар. Кўпчиликнинг бир дунё маблағу вақт сарфлаб, спорт ўйинлари билан шуғулланиши ёки томоша қилиши бежизга эмас. Адабиёт ҳам, аслида, худди бадиий гимнастика, фигурали учиб ёки синхрон сузиш каби бир ўйин. Фақат адабиётнинг ўйини дарддан келиб чиқади. Бошқачароқ айтсак, адабиётда ўйнаб дард чекилади, йиғлаб завқланилади. Ҳазрат Навоий бекорга: **“Сўз аро ялғон киби йўқ нописанд, Айлар аниге назмини доно писанд”**, демаганлар. Уйин – кўркем адабиётнинг ўз хусусияти.

Шахснинг ҳаёти қадрсиз бўлган ва жамият таҳликада қолган шароитда адабиёт жиддийлашиб, қовоғини солади. Кўнгилга ўйин сиғмайдиган бундай таҳдидли вазиятларда дард ўйнаб эмас, йиғлаб айтилади. Ҳақиқатни сўзлашнинг иложи бўлмаган шароитда адабиёт гап айтиш воситасига айланади. Бунга ҳам адабиётнинг моёсидаги ўйин унсури йўл очади. Оқиқасига айтиб бўлмайдиган фикр ўйин йўли билан билдирилади. Адабиётга ижтимоий салмоқ берадиган бундай сифатнинг бўлиши ҳам жамиятнинг таназзулидан, ҳам кўркем адабиётнинг ўзига бегона иш билан шуғулланаётганидан далолатдир.

Салкам бир ярим асрлик мустамлака даврида адабиёт шунчалар жиддийлашдики, эндиликда унинг ўз аслига қайтаётгани бизга эриш туюладиган бўлиб қолди. Кишилик тарихида бундай ҳолат тез-тез учраб туради. Совет даврида адабиёт ижтимоий ҳаётнинг юраги саналарди. Сиёсат ҳам, фалсафа ҳам, тарих ҳам, публицистика ҳам ўз юкни адабиётнинг елкасига ортганди. Ижтимоий тафаккурнинг барча соҳалари бадиий адабиётдан имдод кутарди. Адабиёт ижтимоий борлиқнинг марказига айланган бундай ҳолга литератуоцентризм, дейилади. Сиёсатда ёлғон, фалсафа ва тарихда мафкура ҳукмрон бўлиб, илмий йўсинда айтиш мумкин бўлмайдиган ҳақиқатлар бадиий шаклда билдириларди. Бундай вақтда бутун умид адабиётдан бўлади ва унга ҳамма камоли жиддий билан кўз тикиб туради.

Аслида, ўйин – адабиётнинг ўз хоссаси. Адабиётда ўйиннинг кўпайиб бораётгани жамиятнинг соғломлашаётганидан далолатдир. Сизнинг: **“кейинги вақтларда ўйиннинг ҳиссаси кучайиб кетди. Бу дегани шуки, нимани айтишдан кўра, қандай айтиш, дард айтишдан кўра, “ниманидир” бўлсаям гўзал шакллар ёрдамида ўқувчига етказиш биринчи ўринга чиқиб бораётир”**, тарзидаги хавотирингиз мени қувонтирди. Билимдон олим Раҳимжон Раҳмат: **“...бизда адабиётнинг ўйинга айланишига ҳали анча вақт бор”**, деганида ҳақ эди. Кўринадики, ўйин адабиётнинг ўз хусусияти, жиддийлик эса унинг қўшимча белгиси. Ортега 1953 йилдаги мақоласида эндиликда адабиётнинг кўпроқ ўйин хусусиятига эга бўлиб бориши табиий эканини таъкидлаган эди.

Айни вақтда, яна бир жиҳатни таъкидлашни ҳам истардим: инсон табиатан шундай яралганки, ДАРД уни ҳеч қачон бутунлай тарк этмайди, бинобарин, адабиёт қанчалик ўйинга юз бурмасин, кўнгил ҳолатининг ифодаси ўлароқ, дардчиллигича қолаверад.

7. Бу савол ҳамда унга шу вақтгача олинган жавоблар замирида адабий танқиддан норозилик, унинг фаолиятдан қониқмаслик, танқидчиликнинг ҳаққоний ва холислигига ишонмаслик силқиб турибдики, мен бунга қўшилмайман. Сиз бош ҳарфларда ёзган адабий танқидчиликдаги холислик тушунчаси адабиётга татбиқан унчалик мўтабар тушунча бўлолмаслигини таъкидлаш керак, деб ўйлайман. Чунки ким бўлишидан қатъи назар, банданинг холислиги унинг ўзи даражасида бўлади. Мен адабиётга доир чиқишлар билан имкон қадар танишиб борадиган бир ўқувчи сифатида кейинги вақтда деярли бирорта тўла холис ёхуд бутунлай нохолис ёзилган танқидий мақолани учратмадим. Бадиий асар ҳақидаги конкрет бир мақоланинг савияси, илмий қиммати, ишонтириш даражасидан қониқмаслик мумкин ва бу табиий ҳол. Аммо қандайдир таъма илинжида битилган бирорта мақолани ўқиганим йўқ. Фақат ҳозирги адабий танқидда жиддий бир сифат ўзгариши содир бўлди: у энди кўпроқ текширилаётган бадиий

яратикнинг фазилати нимадан иборатлигини кўрсатиб беришга юз бурган. Чунки ижод эркинлиги шароитида танқидчи эстетик қози ҳам, адабий санитар ҳам бўлмаслигини ва бўлмаслиги ҳам кераклиги англаб етилди. Сизнинг саволингиз қўйилиши ҳамда аксарият жавоблардаги иддаолардан жуда кўпчилик ҳамон Норбой Худойберганов домланинг зарбаларига ўхшаш ҳамлаларни қўмсаб юргани сезилади. Менимча, энди бундай бўлмайди. Энди танқидчилик томонидан савияси ўта паст битикни дўппослашга сарфланадиган илмий куч бошқа бир тузук асарнинг шарҳига сарфлангани маъқуллиги англаб етилди. Чунки ҳали инсоният тарихида талантсиз одамнинг талантсизлигига ишонтира олган бирорта олим бўлмаган.

Яна бир жиҳат, кўп касбдошларимиз Бехбудий домланинг: **“Танқид сараламоқдир”**, деган гапини ушлаб олиб, танқиддан бадиий асарларни саралаб беришни талаб қилишади. Ҳолбуки, отажадид ўз фикрини адабий танқид тўғрисида эмас, балки танқид ёрдамида яхши ва ҳақ фикр саралаб олинади, деган маънода нотўғри ҳолатни танқид қилиш ҳолатига нисбатан билдирган эди. Биз асл маънони бир ёққа суриб қўйиб, гапнинг ўзини ушлаб олганмизки, кўп янглишишларимиз айна шу ердан бошланади.

Кейинги жиҳат шундаки, адабий танқидчилик ҳодисасига тўғри ном берилмаган. Халқда ном тақдирдир, деган ҳаққоний қараш бор. Ҳодисанинг тўғри номланмагани унинг нотўғри талқин қилинишига йўл очади. Яъни номи адабий танқид бўлса-ю, яқин ўтмишдаги Сотти Хусайн, Айний, Саъдий, Триғулов, Н.Худойбергановлар ёзган битиклардаги каби тишу тирноқ бўлмаса, кишида ўз-ўзидан эътироз уйғонади. Ҳолбуки, бу ҳодисанинг вазифаси ўнакай танқид қилиш эмас, балки муайян бадиий яратикнинг матнидан келиб чиққан ҳолда ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб беришдан иборат бўлиши керак. Бундай миссияга эга ҳодиса ёнимиздаги қозоқ ва қирғиз қардошларда **“синчилик”**, бу миссияни амалга оширувчи шахс **“синчи”**, деб аталади. Ҳатто, Қозоғистонда **“Син”** деб аталган қалин ойбитик ҳам чоп этилади.

Синчилигимизнинг бугунги ҳолати борасида касбдошларимизнинг қарашлари ўта салбий ва кескинлиги билан ажралиб туради. Таниқли бир олим: **“яқин-яқингача адабий танқидни тақдир деб қабул қилган ўнлаб мутахассислар”** бўлганини айтиб: **“Ҳозир, асосан, мақтов, алқаш, ақлли ёлғон гапириш, тилёғламалик, хушомад ва ҳоказо иллатлар адабий танқидимизнинг хос хусусиятлари бўлиб бормоқда”**, деб ёзади. Ўзқарашли бошқа бир олим аниқ қилиб: **“Умуман, бизда адабий танқидда танқид йўқлигини ҳам эътироф этиш жоиз. Бизлар адабий танқид воситасида бир-биримизнинг кўнглимизни кўтариб, дўстона муносабатимизни билдириб қўямиз, холос”**, дейди. У ўз фикрини янада кучлантириб: **“Узоқ вақт машҳур адабиётчи олимларнинг ёнида юрган одамман. Устозларимиз росмана адабиётчи олим эмас, балки адабиётдаги дипломатлар эканлигини яхши биламан”**, дейишгача боради. Машҳур адабиётчи олимларнинг ёнида узоқ вақт юрган дадил олимнинг устозлари ҳақидаги фикри шу бўлса, бир нарсая дейишга ҳам қийналасан киши. Фақат бундай қараш эгаларидан фарқ қилиб, аксарият илм аҳли каби биз ҳам М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, У.Норматов, И.Ғафуров, А.Расулов, Н.Худойберганов, О.Тоғаев, С.Умиров, С.Содиқов, А.Каттабеков сингари олимларни ҳалол ва ўзсўзли кишилар, деб билардик ва ҳамон шу қараш тарафдоримиз.

Бошқа бир машҳур касбдошимиз янада қаттиқроқ кетиб: **“Бугун худди ҳар бир қўшиқчининг ёнида ўзининг продюссери, даллоли бўлгани сингари кўпчилик ёзувчи-шоирларнинг ҳам ҳамтовоқ талқинчилари – “адабиётшунос”лари бўлиши кутиладиган ҳолга айланган. Холис, самимий, куюнчак таҳлилу талқин ўрнини “шишадошни қўллаб юбориш”, “кейинги йил муқофот-унонга илтириб қолиш” истаги, “бир ердан эканлигини унутмаслик масъулияти”, “нариги гуруҳдагилар ҳужумига қолдирмаслик”дек сергаклик... сифатлари эгалламоқда”**, деб ёзади. Иброҳим Ғафуров, Нўъмон Раҳимжонов, Йўлдош Солижонов, Сувон Мели, Баҳодир Карим, Узоқ Жўрақул, Абдулла Улуғов, Ислоҳ Ёқубов, Қурдош Қаҳрамон сингари бир қадар фаол синчиларнинг бирор ижодкорга даллолик қилганини тасаввурга ҳам сиғдириб бўлмайди. Албатта, бугунги ўзбек синчилиги борлигини тан олмайдиган ҳурматли касбдошларимиз ўзларини тилёғламалик қиладиган, дипломатликдан нари ўтмайдиган, шишадошларни қўллайдиган синчилар қаторида санашмайди.

Масаланинг моҳиятига жиддийроқ қаралса, “адабий танқидни тақдир деб қабул қилган ўнлаб мутахассислар” ҳозир ҳам бор. Эҳтимол, уларнинг сони яна кўпайгандир ҳам. Аммо олдинлари адабий танқид кишига чиндан ҳам тақдир бўла оларди. Яъни у даврларда ўз иши ортидан синчининг қора қозони қайнаб, тирикчилиги ўтарди. Ҳозирги кунда қай даражададир адабий синчилик билан шуғулланаётган кишилардан жамият қарздор ва улардан фақат миннатдор бўлиш керак. Негаки, яхшидир-ёмондир, мутлақо беғараз асар ёзиб, уни ўз пулига чиқараётган ижодкорлар фақат синчилардир. Ҳатто, ёзувчиларга ҳам оздир-кўпдир қалам ҳақи берила бошланди. Синчиларга эса ҳозиргача

ёзгириқдан бошқа ҳақ тўланмаётгани ҳаммага аён. Бирор мисол ҳамда далилу исботсиз, бемалол барча синчиларни ноҳалоллигу ноҳолислиқда айблаш мумкинлигига ҳайрон қолдим. Бировнинг фаолиятини баҳолашда иймон тарози қилинса, тўғри бўлади.

Бутун бошли миллий адабиётнинг синчилик назоратида бўлиши мумкин бўлган даврлар қайтмас бўлиб ўтиб кетди. Ёзгандан ўқиган кўп бўлиши табиий. Лекин ўқиган асарлари тўғрисида ёзадиганлар ҳаммиша кам бўлишган. Советнинг даврида бир йилда бир роман яратилиб қолиши катта воқеа саналар, савияси қандай бўлишидан қатъи назар, у анча вақт оғиздан тушмасди. Эндиликда бир йилда ўнлаб романлар ёзилаётир ва булар ҳақда ёзиб улгуриш, уларнинг тараққиёт тенденциясини белгилаш жуда мушкул. Синчиликнинг ҳолатидан мутлақо қониқмаётган дўстларимизнинг ҳаммаси ҳам синчилар. Нега уларнинг бирортаси фаоллик кўрсатмаяпти? Холис, ҳаққоний, тилёғламалик қилинмай, юртдошликни ҳисобга олмай, адабий асарларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб ташлашмаяпти? Чунки бунинг имкони йўқ. Энди умумлашмалар иш бермайди. Энди индивиднинг ўта индивидуал меҳнати самараси бўлмиш бадиий яратиқ тўғрисида ғоят индивидуал фикр билдиришгина мумкиндир. Бу фикрлар кимгадир ўтиришмаса, улар, албатта, ноҳолис билдирилган бўлиб чиқмайди. Бунга кўникиш керак бўлади.

8. Ўзбек адабиёти – анъаналар адабиёти. Унинг энг модерн кўринишида ҳам нафақат модерн, балки мумтоз анъаналарга-да амал қилиш сезилади. О.Мухтор, А.Қутбиддин, Б.Рўзимухаммад, Фахриёр сингари мохиятан модернчи адилларни мумтоз адабиётни билмайди ёки уни рад этади деб бўладими? Айни вақтда, ҳар бир ижодкорнинг ўз йўлини очгиси, бир адиб айтганидек: **“Шоирларда иккинчи бўлмас, Шоирларнинг бари – биринчи”** бўлгиси келиши табиий ҳам. Адабиёт – турфаликка интилиш сабаблигина мавжуд ҳодиса. Бир хиллашадиган бўлса, унинг кераги бўлмай қолади. Шу сабабли бугунги ижодкорнинг кечагидай эмас, бугунгидай ёзишга уринишининг ажабланарли жойи йўқ. Лекин янгилик – янгилик бўлгани сабабли эмас, балки олдингисидан юксаклиги билан қадрли бўлиши керак. Юксалиш учун тағзамин керак, бунга эса мавжуд анъаналаргина ярайди. Шу боис ҳозирги ўзбек адабиётида эски билан янги ўртасидаги кураш ҳақида гапириш ортиқча, деб ўйлайман.

9. Бундай савол адабиёт кураш воситасига айланган ҳолатларда ўринли бўлади. Ҳар қандай одам сингари ижодкор ҳам турли вазиятларда турлича қадам босиб, баъзида тўғри, баъзида чалкаш йўллардан юриб, ўз қисмати сари боради. Ижодкорнинг бурчлари қандай бўлиши кераклигини белгилаб берадиган жамиятда ижод эркинлигига зуғум ўтказилаётган бўлади. Ҳар кимнинг қозиси – ёлғиз Оллоҳ. Ижодкор ҳам Ундандир ва фақат Унга боради. Демак, борарини ўйлаб иш қилиши керак. Мен асл ижодни кўнгил ҳолатининг ифодаси, деб биламан. Кўнгилнинг қандайдир талабларни ўйлаб изҳор этилишини тушуна олмайман. Ижодкорнинг одам эканининг ўзида унинг ижтимоий ва эстетик миссияси баравар намоён бўлади.

10. Жамиятимиз ҳаётига бозор муносабатларининг кириб келиши “бозор адабиёти”ни ҳам юзага келтирди. Ва у шиддат билан ёйилиб, семириб бораётир. Сиз “жиддий” деб айтаётган адабиёт ҳам қараб тургани йўқ. У ҳам ғоят турфалашиб, мавжуд шароитларни имкон қадар ҳисобга олишга интилиб, ривожланмоқда. Лекин “жиддий” дегани, албатта, юқори савияли дегани эмас. Советнинг давридаги адабиёт ёппасига ўта жиддий эди. Шунчалар жиддий эдики, бировга тишининг оқини кўрсатмасди. Лекин бу адабиёт намуналарининг катта қисми муаллифларидан олдин унутилиб кетди.

Менимча, миллий тилнинг жилоси намоён бўлмаган, одамнинг серқатлам руҳий дунёси очилмаган, ўқувчини ўйлашга мажбур этолмаган битиклар қанчалар қизиқарли экани, қайси нашрда, кимнинг тавсияси билан, қанча нуسخада босилгани ва қандай сотилганидан қатъи назар, “бозор адабиёти”га тегишлидир. Сиз айтган “жиддий адабиёт”нинг бош белгиси битик билан танишиш ўқувчига завқ бергани ҳолда, уни ўйлантириб қўядиган хусусиятга эга бўлишида, деб биламан.

Жиддий адабиётнинг кенг омма орасида ёйилиши учун узлуксиз таълимнинг барча босқичларида адабиёт ўқитишни тубдан яхшилаш керак, деб ўйлайман. Адабиёт ўқитиш кечими асл асарлар билан танишиш ва уларни севиб қолишга қаратилган ҳолда ташкил этилгандагина миллат маънавий дунёсининг эзгу қадриятлар асосида шаклланиши борасида муайян ижобий натижаларга эришиш мумкин бўлади.

Умарали НОРМАТОВ

*1931 йилда туғилган.
Ўзбекистон
Республикаси
Фан арбоби.
Тошкент Давлат
университетининг
филология
факультетида
таълим олган.
Олимнинг беш юздан
ортиқ мақолалари,
эликдан ортиқ
адабий-танқидий
асарлари, дарслик,
ўқув қўлланмалари чоп
этилган. Жумладан,
“Насримиз уфқлари”,
“Етуклик”, “Қалб
инқилоби”, “Қодирий
боғи”, “Ўткан кунлар”
хайратли” китоблари
замонавий ўзбек
адабиётшунослигининг
ютугидир.*

“СУҲБАТ” МУТОЛААСИ ЧОҒИДА ТУҒИЛГАН ЎЙ- МУШОҶАДАЛАР

Мана, ниҳоят, журналимиз саҳифаларида йил бўйи давом этган “Янги авлод овози” номи остида ўтказилган адабий-танқидий гурунг ўз ниҳоясига етаётир, энди уни сарҳисоб қилиш пайти ҳам келди. Хўш, шундай мавзуда баҳс-мунозара юритишга эҳтиёж бормиди, деган савол туғилиши табиий. Сир эмас, тарих учун қисқа фурсат – мустақиллигимизнинг 22 йили давомида мамлакатимиз асрларга тенг мислсиз ўзгаришлар, туб янгиланишлар йўлини босиб ўтди, миллатнинг янги авлоди туғилиб, йигит ёшига етди, истиқлолни 50, 60, 70 ёшида қарши олган авлодлар қараши, тафаккурида, ҳаёт тарзида ҳам туб бурилиш юз берди. Бу ҳол, айниқса, адабиёт ва санъат аҳли тақдирида чуқур из қолдирди, гарчи гурунг мавзуси “Янги авлод овози” деб аталса-да, мустақиллик йиллари адабиёт бўстонида шаклланган, униб-ўсиб бўй кўрсатган қалам соҳиблари овозига хос хусусиятлар талқинига қаратилган бўлса-да, аслида, мавзу кўламини кенгроқ, янги босқичда мана шу янги авлод билан ҳамнафас енг шимариб ягона улкан ва шарафли мақсад – истиқлол ғоялари амалиёти йўлида бақамти ижод этаётган устозлар акс-садоси ҳам четда қолаётгани йўқ.

Мазкур гурунг бизда одат тусини олган бирданига бир мажлисда ўртага ташланган масала бўйича иштирокчиларнинг беҳос кўнглига келган ўй-мулоҳазалари изҳори шаклида эмас, бош муҳаррирнинг пухта ўйланган ҳозирги адабий жараён тамойилларига оид 10 банддан иборат саволларига шошилмай, пухта ўйлаб жиддий тайёргарлик кўриб берган жавобларини йил давомида журналнинг олти сониди эълон этиш тарзида кечди.

Адабий-танқидий гурунг “Янги авлод овози” деб номланган экан, унинг иштирокчилари ҳам миллий адабиётимизнинг янги авлоди намояндалари, истиқлол арафасида, истиқлол йилларида адабиёт бўстонида кириб келган шоир, носир ва мунаққидлар; улар орасида ёши энг улуглари – Ҳ.Болтабоев 1954, Ш.Ризаев 1958 йилда туғилган, Д.Қуронов 1960, И.Ёқубов, Р.Қўчқор, Б.Рўзимухаммад, Р.Раҳматлар 1961, Н.Эшонкул, А.Йўлдош 1962, Р.Ҳайдарова 1966 йилда таваллуд топган. Уларнинг барчаси адабиётда, адабий танқидда аллақачон ўз мавқеини эгаллаб, ижодий, илмий йўли, маслагини тайин этиб олган қалам соҳибларидирлар. Қолаверса, улар бош муҳаррирнинг ҳар бир саволига “етти ўлчаб бир кес” нақлига амал қилиб, пухта тайёргарлик кўрган ҳолда жавоб қайтаришга ҳаракат қилганлар.

Журнал таҳририяти каминадан мазкур адабий гурунгга якуний чиқиш билан иштирок этишни таклиф этганда, очиғи, бошда бироз иккиланиб қолдим. Ахир, мен бутунлай бошқа давр, ўзга авлод одамиман-ку, “Янги авлод овози” гурунгининг энг улугидан ҳам ёшим чорак аср каттароқ-ку, деган андишага бордим. Бироқ дўппини бошдан олиб бундоқ ўйлаб қарасам, уларнинг бирортасиям мен учун бегона эмас, Абдуқайюм билан Исломжонни мустасно этганда, қолганлари барчаси менинг 60 йиллик умрим кечган Миллий университетда таълим ол-

ган, аксарияти шу даргоҳда бирга ишлаган, бир майизни бўлиб баҳам кўрган кадрдон маслақдошларим-ку; қолаверса, Ҳамидулла, Дилмурод, Раҳимжон, Улуғбекларнинг илмий ишларига раҳбарлик қилганман... Қисқаси, гарчи қирқ йиллик фаолиятим машъум мустабид тузум замонида кечган бўлса-да, Оллоҳнинг беадад инояти туфайли Абдулла Қаҳҳордек буюк сиймо адабий муҳити ҳамда Миллий университетда қарор топган Озод Шарафиддинов адабий-танқидий мактабига дахлдор бахтиёр бир банди мўминман.

Давра гурунглари кузата бориб шунга амин бўлдимки, 60-йиллардаёқ шаклланган Қаҳҳор адабий муҳити, устоз Озод Шарафиддинов адабий-танқидий мактаби сабоқлари истиқлол даври адабиёти, адабий-танқидий тафаккури, янги адабий-танқидий авлод парвози учун мустақкам замин вазифасини ўтаган, боз устига, устознинг ўзи мустақиллик йилларидаги ўн беш йиллик фаолиятида, янги шароитда янги адабий авлод ҳимояси, камолоти йўлида бекиёс заҳмат чеккан, жасорат кўрсатган.

Мазкур адабий-танқидий гурунгда қўйилган барча саволларга бирма-бир жавоб қайтариш шарт эмасдир, деган ўйга бориб, назаримда, мен учун энг муҳим бош масала – янги авлод ва унинг ижодий қиёфаси хусусидаги ўз фикр-қарашларим изҳори билан чеклансам.

“Бугунги адабий авлоднинг (магар у бор бўлса) ғоявий-бадий эстетик қарашлари нималардан иборат?” деган бир қарашда осон, оддий расмий саволга, қизиқ, гурунг қатнашчиларининг жавоблари анча паришон тусда кечди. Эҳтимол, муҳаррирнинг қавс ичида келтирилган шубҳаси салафларига ҳам юқди шекилли, улар ҳам бу хусусда иккиланиб қолдилар. Профессор Ҳ. Болтабоев тўғридан-тўғри “кейинги даврларда ижод қилган алоҳида истеъдодлар номини тилга олиш мумкин, бироқ улар адабий авлод сифатида шаклланмаганга ўхшайди” деса, Ш.Ризаев “Ҳозирги пайтда ана шу кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод вояга етди, деб дабдурустдан айтиш жуда мушкул”, дея ҳамкасби қарашини маъқуллайди. Проф. Д. Қуроноф бу масалага бироз кескинроқ ёндашса-да, бироқ охир-оқибатда ҳамкасблари қарашидан унча узоқ кетмайди. Унингча, ижтимоий тафаккурнинг ҳам илғорида борадиган ижодкорлар – шу куннинг гапини айтадиган “адабий авлод” орзулигича қоляпти; “янгиланган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган”, фақат ундан энди “салафларидаги белгиларни излаш бефойда”, “энди ижод аҳлининг барини бирдек ўртовчи умуммиллий дард йўқ”.

Назаримда, бу хусусда Раҳмон Қўчқор масала моҳиятига анча яқин келгандай кўринди менга. Дарҳақиқат, у айтганидай, бугунги адабий авлоднинг ғоявий-бадий қарашлари бир хилликдан узоқ – ҳаётнинг ўзидек ранг-баранг экан, ижодкорларнинг воқеликни идрок этиш ва уни талқин қилиш усул-усуллари бир-бирига ўхшамаслиги, энг муҳими – ёш ўзбек шоир-ёзувчилари дунёнинг илғор адабиётларига бўйлашиб ижод қилаётганлигини сезмаслик мумкин эмас... Мунаққиднинг куюнчаклик билан айтган мана бу иддиоларига қўшилмай илож йўқ: “бу авлоднинг бор эканига ҳали ҳам шубҳа қилиш, унинг изланишларини тумовнинг йўталидек ўтиб кетадиган ҳодиса, деб қўл силташдан кўра, унга тенглашмоқ, уни ихлос-ла ўқимоқ ва ўқмоқ, агар қўлдан келса, нафақат миллий миқёсда, балки халқаро эстетик майдонда ҳам унинг тарғиб-ташвиқи билан шуғулланмоқ вақти аллақачон келган”ини таъкидлар экан, мунаққид салафларининг бу хусусдаги иддиоларига жавобан қизишиб: “Нима учун ранг-баранглик авлод тушунчасини инкор этар экан? Нега авлоддан дунёқарашдаги яқинлик талаб қилинар экан? Ахир, дунёқарашини, дидини, эстетик идеалларини, ижодий услубларини ранг-баранг бўлмасми, бу замондошларнинг номи “адабий авлод” эмас, “адабий пода” аталши керак эмасми? Қайси замонда, қайси авлодда бир-бирини такрорлайдиган икки ижодкорни топасиз? Ахир, ижодкорни шу мақомга лойиқ қиладиган энг асосий мезон айнан ҳеч кимнига ўхшамайдиган дунёқарашини, бадий идроқини, эстетик дидини эмасми?” – дея ўз қарашини қатъий туради.

Янги авлод, унинг бугунги адабий жараёндаги ўрни, овози хусусида гурунгда иштирок этган ижод аҳлининг қарашлари Раҳмонжоннинг овозига ҳамоҳанг. Чунончи, Назар Эшонқул янги босқичда қалам тебратган турли ёшдаги ижод аҳли номларини келтириб “улар асарларини услубига ва концепциясига кўра, янги авлод насрига тегишли, деб баҳолаш мумкин. Шунинг учун **ёшига қараб эмас, адабий авлоднинг асарларининг мазмуни, услуби, концепциясига қараб белгилаш тарафдориман**” (Таъкид бизники – У.Н.), дейди.

Ғоят ўринли, оқилона мулоҳаза. Бу хусусда кейинроқ махсус тўхталсам. Ҳозирча бошқа давра қатнашчиларининг бош савол хусусидаги мулоҳазалари билан таништиришда давом этайлик.

Шоир Баҳром Рўзимухаммад эса ўзи бевосита дахлдор бўлган шеърини, хусусан, модерн йўналиши, унинг тадрижи, ҳозирги ҳолати, қолаверса, миқёси, намояндалари, яхши намуналари хусусида батафсил тўхталиб “ҳар хил усулларда асар битадиган

шоирларни бир авлодга мансуб дейиш ўринлими?” деган савол қўяди ва “менимча, йўқ” дея жавоб қилади. Унинг даъвосича, “бир мактабга дахлдор дейиш бошқа нарса”.

Ўйлаб кўришга арзийдиган мулоҳаза.

Адиба Рисолат Ҳайдарова кўламини янада кенгроқ олиб сўнги ўн-йигирма йил мобайнида ижтимоий ҳаётда юз берган ўзгаришлар адабий жараёнга шу қадар таъсир кўрсатдики... бир қарашда киши ҳозирги адабиётимизнинг қиёфасини бор бўйича англаб ополмайди. Англаш учун эса шу чоққача миямизда яшаб келган “рамкалар”дан сал четроққа чиқиб олиш керак бўлади”, деган жиддий фикрни илгари суради.

Хўш, бир қарашда кундай равшан бугунги адабий авлоднинг бош масала бобидаги қиёфаси хусусидаги саволга бу қадар зиддиятли, мунозарали жавоблар берилишининг боиси нимада? Бу ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлиш учун айтиш мумкин бўлган босиб ўтилган йўл, унинг энг муҳим жиҳатларини эслаб ўтмоқ даркор.

Гап шундаки, адабиётимизнинг янги авлоди мансуб бўлган мустақиллик даври миллатимиз тарихида ғоят ноёб, мураккаб, кўп қиррали ҳодиса. Кўп асрлик миллий адабиётимиз тарихидаги муҳим бурилиш замонавий жаҳон адабиёти томон юз ўгириши жараёни – **янги ўзбек адабиёти** деб аталган ҳодисанинг шаклланиши, юз йиллик тараққиёти чоризм мустамлакаси даврида бошланиб мустабид коммунистик тузум шароитида, машъум яккаҳоким мафкура тазйиқи остида кечди, компартия йўл-йўриқларидан салгина четга чиққан қанчадан-қанча қалам аҳлининг олтин боши қурбон бўлди. Кишини ҳайратга соладиган жиҳати шундаки, ҳатто ана шундай машъум шароитда ҳам миллат шаънини улуғлайдиган, унинг асл орзу-интилишлари – эрки, озодлиги ғояларини тарангун этадиган, зулм доялари илдизига болта бўлиб тушадиган асарлар яратилди, турли-туман кўринишда яратилаверди.

Ниҳоят, юз йиллик эзгу орзу-ният рўёбга чиқди. Бунда бир неча авлод озодлик куйчиси ва жарчиси саналган адабий авлод асл намояндаларининг хизматлари беқиёс.

Истиқлол ғояларини амалга ошириш эса осонликча кечгани йўқ; бошқа, олдинроқ озодликка эришган Шарқ мамлакатларидан фарқли ўлароқ, бизда бир тизим – социализмдан – бошқа бир тизим, бозор иқтисоди муносабатларига ўтиш, барча соҳада жаҳоннинг энг илғор мамлакатлари андозаларига мос келадиган жамятни шакллантириш, бу борада ҳозирда жаҳон тан олган **ўзбек моделини** ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш – бу ҳазилакам иш эмас! Ана шу кўп қиррали қудратли жараён асносида **маънавиятга** алоҳида аҳамият берилди, “Юксак маънавият – енгилмас куч”, жумладан, “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор”, деган шиор остида сонсаноксиз амалий ишлар адо этилди, этилмоқда. Миллий адабиётимиз тарихида ҳеч қачон кўрилмаган ижод эркинлигининг **қонуний асослари** яратилди, аввало, сўз санъати учун ҳаётий манба – она тилимиз давлат мақомига эга бўлди, маънавий меросга, бадиий ижодга муносабат тубдан ўзгарди, **фикрлар хилма-хиллиги** учун йўл очилди, “фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги” қонун билан расмийлаштирилди. Конституциямизда “Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаёти сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас”, деб ёзиб қўйилган.

Бу ижтимоий, маънавий, адабий тараққиёт учун бениҳоя муҳим тарихий ҳодисадир. Дадил айтиш мумкинки, ижод аҳли адабиётимиз ва санъатимиз тарихида илк бор ана шундай ноёб кафолатга эга бўлди. Шу тариқа, адабиёт ва санъат аҳли яқин ўтмиш яккаҳоким мафкура тазйиқидан бутунлай халос бўлди, бизда ҳам жаҳоннинг тараққий этган эркин демократик мамлакатларидаги каби фалсафий-мафкуравий сажия, эстетик принциплари жиҳатидан хилма-хил адабий-бадиий оқимлар, турли адабий мактаблар шитоб билан қарор топа бошлади. Боз устига, мана шу жараёнларнинг барчаси жаҳонда **глобаллашув** жараёни авжига чиққан, **информатика** тармоғи бениҳоя кенгайган, интернет, компьютер кундалик ҳаётга шиддат билан кириб келаётган бир паллада юз берди, бераётир. Миллий адабиётимизнинг бугунги тараққиёти, ҳозирги адабий авлод қиёфаси ҳақида сўз кетганда ана шундай **кўламли жараённи** четлаб ўтиш асло мумкин эмас.

Яна бир муҳим жиҳат, шу йиллар давомида “кўпмиллатли совет адабиётининг таркибий қисми” саналган, Кремлда ишлаб чиқилган адабий эстетик принциплар асосида иш кўришга мажбур этилган ўзбек адабиёти ўзгаларга тобелиқдан озод бўлиб ўз эрки, хоҳиш-ихтиёрига кўра илғор **жаҳон адабиёти ўзанлари бўйлаб ривожланиш йўлига ўтди**. Яккаҳоким мафкура, яккаҳоким соцреализм қолипларидан чиқиб ўз миллий аёнчаларини эркин давом эттириш, жаҳон адабиётидаги илғор тажрибаларни бемалол ижодий ўзлаштириш имкониятига эга бўлди. Мустабид замонда “реакцион” деб аталган диний-исломий мотив – талқинлар, “реакцион буржуа оқими” саналган модернизмнинг эшикларини ижод аҳли учун кенг очиб қўйилди. Қуръони карим, ҳадисларнинг бугунги она тилимизга таржима этилиши, “илғор совет адабиёти” саҳнасида бадарға этил-

ган тасаввуф фалсафаси, адабиёти тадқиқи, тарғиботига кенг йўл очилиши, Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр каби мутасаввуф шоирлар меросининг халққа қайтарилиши миллат маънавий ҳаётида, айниқса, бадий ва адабий-илмий тафаккур ривожига янги давр очганини унутмайлик, азизлар. Асарига биргина **Оллоҳ** сўзини қўлагани, **“модернизм”** хусусида икки оғиз илиқ гап айтгани учун маломат тошлари остида қолган ижод ва фан намояндаларини кўрганмиз, кўра туриб улар ёнини олишга қурбимиз етмай, алам-ўкинчдан ўксиниб изтироблар оловида қоврилиб юрган кезларимиз ҳамон ёдимда. Бундоқроқ носир ва шоирларни қўйиб туриш, Чингиз Айтматовдек номи, асарлари жаҳонга машхур адибнинг “Плаха” (“Қиёмат”) романидаги диний мотив, Исо Масиҳ қисматиға оид боблар теварагида қанчалар машмаша бўлгани, марказий матбуот саҳифаларида адибни “Оллоҳға ғамза қилиш”да айблангани эсимиздан чиққани йўқ. Ахир, булар узоқ эмас – 1986 йилда бўлган эди-ку! Бугун университет аудиториясида филолог талабаларга шу ҳақида сўзлаб берсангиз, ҳайратдан ёқа ушлайди.

Қийинчиликлар, иккиланишлар билан бўлса-да, давр тақозосига кўра, бизда ҳам жаҳоннинг илғор мамлакатларидаги каби **мафқуравий-фалсафий асоси жиҳатидан хилма-хил йўналишга мансуб асарлар пайдо бўла бошлади**. Моддий дунё қонуниятларига, тарихийлик, ижтимоий таҳлил принципларига қатъий амал қилган анъанавий реализм билан баробар деярли барча тур, жанрларда диний, руҳоний-исломий талқин устувор асарлар яратиш анъана тусини олди. Шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида эмас, кўпроқ илоҳий, туғма, табиий, сирли-сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоий-тарихий шароит – тузум, давлат, сиёсат, мафқурага бўйсунмайдиган ғаройиб туйғу, хислатларини, онг-идроқдан ташқарида англаб етилмаган ҳолат-кафиятларини бадий тадқиқ этувчи, экзистенциализм фалсафасига таянувчи асарлар ҳам яратилаётир. Қизиқ, биз аллақачон сўз санъатининг ўтмиш босқичига мансуб деб атаган романтизм ёхуд натурализм йўлида битилган яхши асарлар ҳам пайдо бўлаётир. Улар ҳақида ёзилди, ёзилаётир. Қўчқор Норқобилнинг “Нози... Нозигул”, Жўра Фозилнинг “Соҳилдаги уй”, Муяссар Тиловованинг “Кўккўл қўшиғи” ҳикоялари шулар жумласидан.

Мана энди Назар Эшонқул ўртага ташлаган “адабий авлодни ёшига қараб эмас, асарларининг мазмуни, услуби, концепциясига қараб белгилаш” мақбул йўл экани хусусидаги мулоҳазаларга ўтсам бўлар.

Истиқлолни 60, 70 ёшида қаршилаган адиб ва устоз мунаққидларнинг тафаккур тарзи – ижодий, илмий ақидаларидаги эврилишларни эслайлик. Устоз Саид Аҳмаднинг “Умрим баёни”, Озод Шарафиддиновнинг “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” деб номланган ҳасби ҳол, иқдорнома тарзидаги бадиалари – бири бирига тенгдош адиблар, иккинчиси эса замондош мунаққид-адабиётшуносларнинг ўзига хос ҳасби ҳолидир. (Мақтанишга йўйманг, азизлар: каминанинг “Утилган йўлнинг баъзи сабоқлари” бадиаси ҳам айна шу руҳда битилган.) Бу икки тарихий ҳужжат шунчаки шўро давридаги йўл қўйилган чалғишлар, хатолар учун муаллифларнинг мардона тазарруси, изоҳнома, иқдорномасигина эмас, балки забардаст, жасур ижодкор билан мунаққиднинг янги босқичдаги ижодий манифести каби янграйди. Бу икки ҳужжат остига холис ниятли барча тенгдош – сафдошлари имзо чекиши мумкин. Саид Аҳмаднинг истиқлол йилларида бирин-кетин чоп этилган бошдан-оёқ янги давр нафаси уфуриб турган, истиқлол ғоялари билан йўғрилган “Йўқотганларим ва топганларим”, “Қорақўз Мажнун”, “Киприқда қолган тонг”, Озод Шарафиддиновнинг “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги уйлар” китоблари ҳар жиҳатдан “Янги авлод овози”га ҳамоҳангдир. Бу икки сиймонинг ўнлаб истеъдодли сафдошлари, издошлари, шогирдлари фаолиятида ҳам шу ҳолни кузатишимиз мумкин.

Баҳром айтган адабий мактаблар масаласига келсак, миллий адабиётимиз тараққиётида ёрқин из қолдирган, истиқлол йилларида янада ёрқинроқ намоён бўлган яна қатор адабий мактабларимиз бор. Бу хусусда Исломжон Ёқубов жавобларидаги мулоҳазаларни янада кенгайтириб, уларга қуйидагиларни илова қилиб ўтишни истар эдим.

Адабий жараён ғаройиб қудратли ҳодиса. Агар табиатан чин инсоний, олижаноб, ҳаётбахш руҳ билан йўғрилган бўлса, бундай ҳаётбахш тамойиллар ҳар қандай шароитда таъқибу тазийқларга қарамай, у миллий заминда илдиз отиб яшайверади. Чўлпону Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжонлардан улги олган, кейинги ярим аср давомида бақамти ёнма-ён қад ростлаб, мудом миллат кайфияти, руҳияти, орзу-интилишлари кўйчиси сифатида байроқни қўлда тутиб келаётган **Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов** атрофида уюшган қалам аҳлининг қўшалоқ ижодий мактаблари миллий шеър-иятимизнинг улкан бойлигидир. Ҳ.Олимжон билан Миртемирлар асос солган **халқона шеърӣй йўналиш анъаналарини** давом эттирган Муҳаммад Юсуф, Маҳмуд Тоир,

Сирожиддин Саййид, Иқбол Мирзолар мансуб мактаб аллақачон эл оғзига тушган. Яна ўша машъум замонда не-не тўсиғу таҳдидларга қарамай, буюк тарихий сиймоларимиз ҳаётига бағишланган биографик асарлар яратишга журъат этган Ойбек, Шайхзода, Миркарим Осим, Жавҳад Илёмов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Худойберди Тўхтабоевлар анъанаси, янги босқичда уни давом эттирган Муҳаммад Али, Нурали Қобул, Асад Дилмурод, Наби Жалолоддин, Саъдулла Сиевлар тажрибаси ҳар жиҳатдан эътирофга сазовор. Фақат миллат эмас, жаҳон тарихида ўз замондошларига кўра энг юксак ғоялар – адолат ва маърифатга асосланган улуғ салтанат бунёдкори Амир Темур ҳақида қатор муносиб асарлар, жумладан, Муҳаммад Алининг тетралогияси яратилди. Энг муҳими, айна шу тетралогия бизда ўзига хос барқарор **адабий-бадий биографик мактаб** мавжудлигини яна бир карра тасдиқлади. Ярим аср давомида чин ўзбек аёлига хос садоқат ва матонат тимсоли сифатида тан олинган, овози неча бор жаҳон минбарларида янграган, умри поёнида – бақо бўсағасида битган “Хотирам синиқлари” достони орқали босиб ўтган умр ва ижод йўлига мардона яқун ясаган, қатағонлар дояси – мустабид тузум ҳақидаги шафқатсиз хулосани ва қалб тубида асраб юрган эзгу орзуси – Истиқлол хусусидаги дил сўзларини айтишга улгурган Зулфия опамиз асос солган **янги ўзбек шоирлари мактаби** ҳақида фахр-ифтихор билан сўз юритиш мумкин. Саида Зуннуова қисса ва ҳикоялари орқали жамолини-кўркини намён этган **ўзбек миллий аёл насри** Шаҳодат Исахонова, Дилбар Саидова, хусусан, Саломат Вафо, Зулфия Қуролбой қизи, Рисолат Ҳайдарова ҳикоя, қисса, романлари орқали ўз мавқеини мустаҳкамлаётир.

Ниҳоят, яна бир ибратли факт – жаҳон **болалар адабиёти** намуналари билан бўйлаша оладиган ёши улуғроқ Худойберди Тўхтабоев, Тоҳир Малик роман, қиссалари, Турсунбой Адашбоев, Анвар Обиджон шеърятти моҳиятан “янги авлод овози”га ҳамоҳанг экани билан қимматлидир.

Яна қанчадан-қанча шу хил адабий-ижодий мактабларимиз бор. “Янги авлод овози” гурунги фақат миллий адабиётимизнинг ҳазирги авлоди, истиқлол йилларида майдонга чиққан ижодкорлар эмас, юз йиллик адабиётимизда чуқур из қолдирган адабий авлодлар, ўнлаб ижодий мактаблар, шу заминда юзага келган ҳаётбахш адабий тамойил – анъаналар ҳақида ўйлашга ундайди, янги ўзбек адабиётининг кенг кўламли фундаментал тарихини яратиш зарурлигини тақозо этади. Истиқлолимиз чорак асрлик ёшига яқинлашиб боряпти, ўтган аср поёнида устоз Озод ака ва камина тузган ўқув дастури асосида “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” чоп этилган эди, сўнг проф. Б.Қосимов бошчилигида янги ўзбек адабиётининг илк босқичи ҳақида “Миллий уйғониш даври адабиёти тарихи” дарслиги ҳам яратилди. Тил ва адабиёт институтида бир неча йиллар давомида тайёрланган кўп жилдлик “XX аср янги ўзбек адабиёти тарихи”ни эса кутяпмиз. Ҳолбуки, кўшни мамлакатларда, жумладан, Россияда XX аср адабиёти тарихига оид кўплаб ўқув қўлланмалари, махсус тадқиқотлар пайдо бўлди, уларнинг аксарияти янги йўлда битилган, адабий жараён жамики қирралари билан кўрсатилган, жумладан, адабий оқим, мактаблар тавсифига кенг ўрин берилган. Улар билан бўйлашадиган, улардан асло қолишмайдиган ижодий тажрибаларга бой, кўпқиррали янги ўзбек адабиёти тарихининг тубдан **янги фундаментал тадқиқотини** яратиш кечиктириб бўлмайдиган вазифа эканига мазкур адабий гурунг чоғи яна бир карра иқдор бўлди. Адабий авлод, мактаблар хусусидаги айрим чалғишлар, асосан, шундай фундаментал тадқиқотларнинг йўқлиги оқибатидир.

“Бугунги ўзбек адабий танқиди мавжуд ҳақиқатни қай даражада ўзида акс эттирмоқда”, деган саволга деярли барча гурунг қатнашчилари жавобларида мавжуд ҳолатдан қониқмаслик кайфияти ошкор бўлди; фақат ижодкорлар эмас, мунаққидлар, жумладан, камина ҳам шундай фикрдаман. Бунинг бир неча сабаблари бор. **Биринчидан**, ҳозир мунаққид учун адабий жараённи тўлалигича кузатиб бориш мушкул юмуш бўлиб қолди. Ўзимдан келиб чиқиб айтадиган бўлсам, 60 ёшга қадар салкам 40 йиллик фаолиятим давомида миллий адабиётимизда пайдо бўлган жамики янги асарларни ўқиб, кузатиб борганман, русча чиққан, оғизга тушган рус ҳамда жаҳон адабиёти, адабиётшунослиги асарлари билан мунтазам танишиб турардим. Ҳозир жаҳон адабиётини кўя туринг, ўзимизда матбуот саҳифаларида, Интернет сайтларида эълон этилаётган, юзлаб нашриётларда чиқаётган сон-саноксиз асарларнинг ярмини ҳам топишга, ўқишга улгуролмайман. “Танқид – сараламоқдир” деймиз, ҳаммасини ўқимай туриб қандай қилиб саралайсиз...

Иккинчидан, бугунги куннинг мунаққиди ўз доираси, фақат адабиёт дунёси билангина чекланиб қолса, узоққа боролмайди; бугунги адабий жараён тараққиёти замонавий театр, кино, телевидение, телесериал, Интернет, тасвирий санъат, мусиқа олами уммонида улар билан ёндош, ҳамнафас, ҳамкорликда бирга кечмоқда. Гапнинг очиги, бир-икки мунаққидни, аниқроғи, Шухрат Ризаевни мустасно этганда, сўз санъати би-

лан баробар театр, кино, тасвирий санъат, мусиқа тилини теран англайдиган, у ҳақида ёзишга қодир адабий танқидчи борми ҳозир бизда?!

Мени яна бир ҳол ташвишга солади. Марҳум академик Тўрабек Долимов Миллий университетга раҳбарлик қилган кезлари устоз Озод Шарафиддинов билан бамаслаҳат ЎзМУ филология факультетида айна шу адабиётшунос-санъатшунослик ихтисослиги бўйича махсус бўлим ва кафедра ташкил этилган эди. Миллий маданиятимиз, адабиётшунослигимизнинг ҳозирги куни, келажagini ўйлаб барпо этилган мана шу муътабар хилқат ҳозир тугатилиш арафасида...

Адабиёт назарияси, миллий адабиёт тарихи бўйича етук кадрлар, шунингдек, журналистлар етиштириш тизими шаклланган; лоақал биргина Миллий университет филология факультетида замон зайлига мос миллий адабий танқидчилар тайёрлайдиган махсус гуруҳ, қолаверса, устоз Озод Шарафиддинов орзу қилган **адабий танқидчилик кафедраси** ташкил этилса, айна муддао бўларди.

Ниҳоят, гурунг чоғи ўртага ташланган ҳар хил “изм”ларга, “ўйин”ларга ортиқча берилиб инсоннинг катта ҳарфлар билан ёзиладиган ДАРДидан узоқлашиб кетмаяпмизми, деган иддио устида тўхталиб ўтсам. Бунинг ёнига **ДАРД**нинг ўзи тақозо этадиган яна бир бош ҳарфлар билан ёзилиши шарт бўлган **ИЛҲОМ**ни ҳам кўшган бўлардим.

Кейинги йилларда биз мунаққидлар бадиий ижоддаги янгича тамойиллар, ифода усулларининг хилма-хиллиги, ҳар хил “изм”лар, адабиётшуносликка оид янги таҳлил-тадқиқот методлари устида кўп гапиряпмиз; структурал, постструктурал методлар асосида асарларни таҳлил этишга уринишлар бўляпти. Бундай ташаббуслар ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашга лойиқ. Бироқ шу жараёнда бадиий шакл, асар структураси, поэтикаси, ифода тарзи, усулларининг ўзига хослиги, бетакрорлиги ҳали асар тақдирини белгилловчи ягона узил-кесил омил эмаслигини, кўпинча, унутиб қўяётимиз. Қандай усл, услуб, шаклда бўлишидан қатъи назар ёзувчи-шоирни қалам олишга ундаган, унга тинчлик бермаган, қалбини ўртаган чўғ – чинакам ички бир **дард**, мунаққидни ҳаяжонга солган беқиёс руҳий ҳолат – **илҳом** ҳақида гапириш “мода”дан қолгандай туюлади менга. Ҳолбуки, кейинги юз йилликда ўзимизда яратилган “Ўткан кунлар”, “Сароб”, “Қутлуғ қон”, “Уфқ”, “Улуғбек хазинаси”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Тушда кечган умрлар”, “Отамдан қолган далалар”, “Мувозанат”, “Гўрўғли” каби романлар шакл-шамойилидан қатъи назар, аввало, уларни ичдан ёритиб турган ўша ёлқин – айна теран ижтимоий дард ва бемисл илҳом экани билан китобхонлар қалбидан, бинобарин, адабиётимиз тарихидан муқим ўрин олганлигига ҳеч ким эътироз билдирилмади. Фақат романчилик эмас, ҳикоя, қисса, лирик шеърят, дoston, дараматургиядан ҳам бу хил мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улар қаршисида “янги”ликка даъво қилинган, “янги”лик қолипларига солиб ясалган ҳиссииз, дардсиз, сунъий битикларнинг асл башараси шундоқ кўринади-қолади.

Қисқаси, муайян кам-кўстларига қарамай “Янги авлод овози” гурунги ҳам ижод аҳлини, ҳам мунаққид – адабиётшуносларни бир қадар ҳушёр торттиради, бу ташаббус истиқлолдан руҳ олиб янги босқичга кўтарилган, янада кенгроқ миқёсларга шайланаётган миллий адабиётимизнинг кечаги куни, бугуни ва эртаси хусусида жиддий ўйлашга ундаши билан Сизу биз учун қимматлидир.

Болалар адабиёти тадқиқи

**Раҳматулла
БАРАКАЕВ**

1954 йилда туғилган. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти ўзбек ва қozoқ филологияси факультетини тамомлаган. Филология фанлари номзоди. “Боболардан болаларга”, “Жонажоним шеърят” номли илмий рисоалари, 120 дан ортиқ илмий ва илмий-оммабop мақолалари эълон қилинган.

Бугунги ўзбек болалар шеъряти ва Абдурахмон Акбар ижоди

Бугунги ўзбек болалар адабиёти намуналарига кўз ташлар эканмиз, улар орасида навқирон авлод намояндалари асарлари алоҳида ўрин тутишидан кўз қувонади. Бу улуш сони билан эмас, сифати билан салмоқлидир. Болалар адабиёти истиқболдан умид уйғотадиган, келажигдан умидбахш этадиган навқирон авлод вакиллари мадҳиябозлик, шiorбозлик руҳида қалам тебратиш мажбуриятидан холидирлар. Уларнинг асарлари китобхонни ўйлашга, мустақил фикрлашга мажбур қилади, қадриятлар деб келинган нарсаларни қайта баҳолаб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратишга ўргатади. Абдурахмон Акбар шеърларини ўқир экансиз, унинг ҳам ана шу сафда собит эканлигига гувоҳ бўласиз.

Болалар адабиёти, айниқса, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган асарларнинг ўзига хосликлари хусусида гап кетганда, аввало, ҳайрат тилга олинади. Зеро, бу кўҳна оламдаги барча нарсалар – ҳайвоноту наботот, бани Одам ва инсоний муносабатлар силсиласининг ҳар бир зарраси ҳар бир болакай учун қайта яралади. Шу сабабли ҳам болакай қишда сўппайиб турган дарахтларнинг баҳорда бирдан ям-яшил барг чиқариб, оппоқ қордай гулга бурканишидан чексиз ҳайратга тушади. Шу сабабли ҳам у ҳамма нарсанинг моҳиятига тушунмоқни истайди. Шу сабабли ҳам унинг саволлари чекчегарасиз, ҳад-ҳудудсиз, битмас-туганмас. Ана шу бижир-бижир саволлари билан Сизни гангитиб кўядиган болакай, айна замонда, энг буюк тилшунос ҳамдир. У ҳар бир нарсанинг номини ўрганар экан, уни шунчаки қабул қилиб кўя қолмайди, балки ҳар бир исм жисмга мос бўлишини ҳам талаб қилади.

Абдурахмон шеърларини ўқир экансиз, ана шу бижилдоқ болакай ҳар қадамда олдингиздан чиқаверади. Улардан бири Шухратжон деган йигитча. У “Бир дафтар савол” тузиб, уларни ўзича “Бекатда туғилган саволлар”, “Йўлда туғилган саволлар”, “Мактабда туғилган саволлар”, “Уйда туғилган саволлар” сингари турли гуруҳларга ҳам ажратиб олган. Ўша саволлардан баъзиларига қулоқ тутинг:

“Гулзор” деб аталган бу кенг бекатнинг
Атрофида нега гул ўсмас? –

деб ўз-ўзига савол беради болакай бекатда турганида. Чунки унинг наздида (ва аслида ҳам) исм жисмга мос бўлиши керак эди-да!

Бобонгиздан сўраганмисиз
Бобосининг ким бўлганини? –
деб ўйлайди бола мактабда.
Дада, дада, ўзбек дегани
Ўзига бек деганларими? –
деб сўрайди бола уйда дадасидан.

Бу саволлар шунчаки савол эмас, аслида, уларнинг ҳар бири катта маънавий-маърифий моҳият касб этади. Чунки бугунги маънавий уйғонишимиз тонги болакайлар онгини ҳам уйғотаяпти. Шу маънода, бобомизнинг бобоси ким бўлганини билиш миллат сифатида камол топишимизга ёрдам бера, ўзбекининг кимлигини аниқлаш шажаранинг ўқ илдири қуриб қолмаслиги қафолатидир. Бинобарин, юқорида тилга олинган шеърлар ҳам келажакимиз яратувчиси бўлмиш ёш авлодни халқимизнинг мангу барҳаёт анъаналари руҳида тарбиялашга, маънавий-руҳий камолот сари етаклашга хизмат қилиши билан қадрли ва бугунги истиқлол маънавияти манфаатларига хизмат қилиши билан замонавий болалар адабиётида ўз ўрнига эгадир.

Бироқ А.Ақбар шеърларининг асосий қаҳрамонларидан бўлмиш бу бижилдоқ болакайлар ҳамма гапингизга ишониб, орқангиздан эргашиб кетаверадиган “аммамнииг бузоғи” ҳам эмас. Улар биз билан сизнинг насиҳатимиздан дарров ўзига керакли хулосани чиқариб ола билади, керак бўлса, чиройли “қанд қоғозга ўраб”, ўзимизга қайтариб ҳам бера олади. Мана, эшитинг:

Катталарга жой бериш
Болаларга фарз дерлар,
Берсакмикан уларга
Далани ҳам бўшатиб? –

дейилади боланинг “Пахтазорда туғилган савол”ида.

“Далаларда жавлон уриб, фидокорона” меҳнат қилаётган, шаҳарлик тенг-тўшларидан бўйи камида бир қарич паст норасида қишлоқ боласининг ўй-фикрлари Абдурахмонни ҳам жиддий ўйлатади. Шу боис унинг шеърлари орасида ушбу мавзуга бағишланганлари алоҳида ажралиб турса ҳам ажаб эмас. “Иншолардан кўчирмалар” шеърларида у ўқувчилар иншоларидан олинган бир-икки сатр иқтибос билан ўзгача қиёфа яратади, турлича фикрловчи – бири, ёлғон мадҳияларни тўтидай ёдлаб олиб такрорловчи, иккинчиси, ҳаётга тийрак нигоҳ билан боқувчи, кундалик турмуш ташвишларидан ҳаётий сабоқ чиқарувчи болакайлар тимсолига чизгилар чизади:

Барно депти: “Пахтамиз,
Момиқ парга ўхшайди”.
Раъно депти: “Пахтамиз:
Худди зарга ўхшайди”.
Уни оппоқ булутга
Қиёс килибди Даврон,
“Музқаймоқнинг ўзи у”,
Депти ҳазилкаш Омон.
Кимдир “Пахта – нон” депти,
Ким ёзибди “кундуз” деб.
“Тунда ой теримчи-ю,
Лўппи пахта – юлдуз” деб.
Иншосини шундайин
Тугатибди Шоузок:
“...Асли пахта қордекмас,
Дадамнинг сочидек оқ”.

Дарҳақиқат, пахта момиқ, пахта зар, оқ олтин ва ҳоказо таърифлар қанчалик чиройли бўлмасин, аслида, унинг моҳиятини тўла акс эттиролмайди. Зеро, ўша биз таърифлаётган оппоқ момиқдай пахта ота-оналаримизнинг машаққатли оғир меҳнати, пешона тери эвазига яралади, оппоқ оқариб, пишиб етилгунича уни етиштирувчи деҳқоннинг ҳам сочини оқартиради. Бинобарин, фарзандларимиз ризқ-рўзимиз бўлмиш пахтанинг қадрига етишлари учун унинг эрта баҳордан кеч кузгача қанчалик машаққатли меҳнат эвазига яратилишини ҳам идрок этишлари лозим. Ана шундагина у дон қадар азиз, нон қадар табаррук бўлади. А.Ақбарнинг “Иншолардан кўчирмалар”, “Кетмон ҳақида шеър” сингари шеърлари ана шундай аччиқ ҳақиқат меваси эканлиги билан ҳам ёш китобхон қалбидан мустаҳкам ўрин топади. Чунки бу шеърларда ушбу болакайларнинг фикр-ўйлари, қувонч-ташвишлари нақадар ҳаётий бадиий ифодасини топган бўлса, касални даволовчи шифобахш дори, аслида, аччиқ бўлиши ҳам шунчалик эътироф этилган ҳақиқатдир.

А.Ақбар шеърларининг қаҳрамонлари қанчалик беғубор, содда, мусаффо бўлсалар, шунчалик инсоний туйғуларга тўла, дили пок инсонлардир. Уларнинг беғубор дилла-

рида, хатти-ҳаракатларида, гап-сўзларида пинҳоний ниш ураётган мусаффо инсоний туйғулар барқ уриб кўринади ва худди шу поклиги, мусаффолиги билан беихтиёр Сизни ҳам сеҳрлаб қўяди. Ёши дадажонидан анча кичик бўлса-да, сочлари оппоқ оқариб кетган рангпар тоғаси ва эртақлардаги сарвқомат парилардан ҳам гўзал Лобарой кеннойисининг фарзандсизлигидан қуйиниб кетадиган, уларга ўғил бўлиб, дардларига дармон бўлишга қарор қилган, кўнгли раҳм-шафқат туйғулари билан тўла жиян (“Илтимош”), аълочи синфдошлари Нигора хасталаниб, дунёдан бевақт кўз юмганида қалбини армон, ғам-андуҳ тўлдирган ўқувчи бола (“Армон ҳақида шеър”) ана шундай қаҳрамонлардандир. “Нодира” шеърида эса қалбида бир беғубор туйғу чечак очаётган болакайнинг изҳори дили тасвири кўнглингизга фараҳ бағишлайди.

А.Ақбар изланишлари орасида “Шоир дадам ҳақида шеърий ҳикоялар” деб номланган туркум ҳам алоҳида эътиборга сазовордир. Беш шеърий ҳикоядан ташкил топган туркум шоир даданинг армону изтиробларини, дарду ташвишларини эшитиб қолиб, жажжи юрагига сиғдира олмай тўлқинланиб сўзлаётган болакай тилидан ҳикоя қилинади.

Маълумки, болаларга бағишланган асарлар мазмун жиҳатидан ҳам бир неча туркумларга ажратилади ва бундай тоифалашда тасвир услуби асосий ўрин тугади. Зеро, болаларга мўлжалланган асарларнинг бир қисмида ижодкорлар катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган ёши улуғ киши сифатида ўз қарашларини ёш боланинг тасаввур ва қарашлари билан уйғунлаштириб ифодаласалар, яна бир қисмида бевосита болалар номидан ҳикоялаш (гўёки болаликка қайтиш) услуби устувор ва ҳоказо. “Шоир дадам ҳақида шеърий ҳикоялар” туркумида бола тилидан ҳикоя қилиш услуби етакчилик қилади. Фикр далили сифатида туркумга кирган “Дадамнинг қалби” шеърий ҳикоясини кўздан кечирайлик:

“Армон уясиммиш дадамнинг қалби. Дадамнинг қалбида кулармиш севинч. Дадамнинг қалбида уммон бор эмиш. Бор эмиш дадамнинг қалбида илинж. Ёзган уч-тўрт шеъри дадам қалбининг топган қувончию озори эмиш. Дадамнинг юраги дунё кўрмаган сонсиз фикрларнинг мозори эмиш...”

Олти жумладан таркиб топган шеърий ҳикояда “дадамнинг қалби” ифодаси олти марта такрорланади ва ушбу такрорлар уйғоқ инсон қалбининг нотинч тўлқинлари янглиғ жаранглайди. “Дадамнинг фикри”, “Ари”, “Супача”, “Дадамнинг ҳазили” шеърий ҳикояларида ҳам ана шундай мағзи тўқ фикр саж йўсинида ҳикоя қилинган ва улар ҳам ёш китобхон қалбида бадииятга ошнолик ҳиссини уйғотишга хизмат қилади.

Абдурахмоннинг ўзбек болалар шеъриятига қўшган ўзига хос янгиликларидан бири, рақамли ва сонли шеърларидир. Фикр далили учун “Салом хат” шеърини биргаллашиб ўқийлик:

– Тушларимга бу кеча
Аканг кирибди, Раҳмат.
Вақт топиб ёзиб юбор
Яна 2 энлик хат.
Соғинибман чамаси,
Заяпти кўзим ҳам.
Бувим салом айтди деб
Қўшиб қўй, хўпми, болам?

Шеър армияда йигитлик бурчини ўтаётган неварасини соғиниш ҳисси кўнглига тинчлик бермаётган, “кўзлари ҳам учаётган” бувининг топшириғи билан акасига мактуб битаётган Раҳматжоннинг “ахборот”и билан бошланади. Бола бола-да, ҳатто ана шу жиддий ҳолатда ҳам унинг ўйнаб-кулгиси келади, ўзича сўзлар орасидан рақамлар, сонлар қидириб топади. “Қисқагина” маъносидаги “икки энлик” иборасидаги “икки” сўзини рақам билан ёзиб кўради. Қарасаки, ўзгача бир ифода, ғайритабиий бир шакл пайдо бўлди. Ана шу ғайритабиийликдан бола ўзига хос завқ туяди ва бошқа сўзлардан ҳам харф ва рақамдан ташкил топган янгича ифодалар “ярата” бошлайди:

Ака, қандай юрибсиз,
Соз кетяптимми хизмат?
Аскарликка к10икиб
Кетгандирсиз батамом.
Бувим, қ10и-кўшниллар
Сизга йўллашди салом.

ҚЗоқ-қЗоқ чЗмома
 Териб қайтсак адирдан.
 Қўчамизни номлашиб
 Кетишибди янгидан.
 “Ул. Заречная” эмас,
 Билиб қўйинг, ака, сиз.
 Энди бизнинг уй-ҳовли
 1лик кўча, 18!
 “Пахтакор” ҳам кетма-кет
 ҚЗиб турибди зафар.
 1мас, 3 та тўп урди
 Илҳом кечаги сафар.
 Ҳа, айтмоқчи, сал бўлса,
 Унутай дебман, қаранг,
 Раъно опамлар билан
 Ишлар бўлди вадаванг.
 Тунов кун 4.³⁰ да
 Чиқиб туриб йўлига,
 Хатингизни тутқаздим
 Шахсан ўзин қўлига.
 “Шунақа... акам сизни...”
 Э, гапниям д10дирдим.
 Хулласи, хат ёзишга
 “Янгам”ларни к10дирдим.
 Яна не дей, бизларда
 Янгиликлар 1 жаҳон.
 бариққа бордик
 Ўтган ой бўлиб меҳмон.
 Кириб келди қишлоққа
 Баҳор чалиб қ10ғироқ.
 F3-ғ3 гуллади ўрик,
 Гуллари майда 1оқ...
 Фурсатингиз бўлганда
 Ёзиб туринг, ака, хат.
 Зрашгунча хайр деб
 Укангиз – Абдурахмат.

Бир қарашда, аскарлик бурчини ўтаётган неварасини соғинган бувининг топшириғи билан укасининг акасига ёзган одатдаги салом хати. Мактубда қишлоқ ҳаётидаги барча ўзгариш ва янгиликларни акасига етказиш учун тўлиб-тошиб, севинчи ичига сиғмаётган ёш бола тимсоли бор-бўйи билан акс этади. Синчков боланинг тийрак нигоҳи баҳорда табиатнинг гул очиб янгиланиши, адирлардан болаларнинг завқ билан кучоқ-кучоқ чучумалар териб келишлари борми, Истиқлол шарофати билан кўчаларимиз номлари ҳам миллийлашиб бораётгани борми, “Пахтакор”нинг кетма-кет зафар қучаётгани борми, бўлғуси “янга” – Раъно опасига акасининг мактубини шахсан топширгани борми, Олтиариққа меҳмон бўлиб боришгани борми, баҳор келиб, ўриқлар ғуж-ғуж гуллагани борми – хуллас, барча-барчасини мактубида эринмасдан, баъзан кўпириб-тошиб, ҳовлиқиб, баъзан гўёки паришонхотирлик қилгандай, аслида эса атайлаб, акасига биринчи навбатда етказилиши керак бўлган хушхабарни шунчаки гап орасида айтгандай битадики, бу ҳам ёш бола қиёфасига мусаввир шоирнинг ғаройиб мўйқалами чи-заётган турфа чизгилардир. Шеърда ёш боланинг самимий нигоҳи, қиёфаси табиий, ишонарли қизилган. Ёш китобхон бу асарни шаклий жимжималарсиз ҳам маза қилиб ўқиши, шубҳасиз. Шоир ана шу самимиятга ғаройиб “тўн” кийгиза олгани эса нур устига нур, бу шаклий топилма шеърнинг янада қизиқарли бўлишига олиб келган.

Бундай шеъринг усул ўзбек болалар шеърляти учун янгилик. Бу шеърларнинг ўзига хослиги ҳақида фикр юритилганда, даставвал, шаклий изланиш маҳсули сифатида баҳолаш жоиз. Аслида, бундай усул ҳам болалар шеърлятининг ўзига хосликларидан бири. Зеро, ёш китобхон шеър ўқир экан, ҳатто унинг ғайритабиий шаклидан ҳам завқ топади. Ҳарфлар рақамлар билан уйқашиб кетган бундай шеъринг усул ёш китобхон учун ҳам ҳайратангиз, ҳам қизиқарли топилма. Чунки бундай шеърларни ўқий олиш

учун ундаги рақамларни қайта ҳарфларга айлантириш керак. Бинобарин, айнан кичик ёшдаги китобхон бундай шеърни “меҳнат” қилиб, бошқотирма ечгандай ўқий олганидан завққа тўлади. А.Акбар ижодидаги рақамли шеърларнинг мазмун жиҳатидан мукамаллиги эса, ўз-ўзидан, шакл ва мазмун уйғунлигини таъминлайди.

Маълумки, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болалар фаолиятларида ўйин алоҳида ўрин тутлади. Ёш болаларнинг билимларни эгаллаши ўйин жараёнида табиий ва самарали кечади, меҳнат кўникмалари ҳам ўйин элементлари сингдирилганда осон ўзлаштирилади. Чунки ўйин ёш бола учун шунчаки эрмак эмас, балки у ўйин жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллайди, катталар меҳнати, ўзаро муносабатлари ва масъулиятлари хусусидаги кўникмалари шаклланади, бола шахсиятида ахлоқий-маънавий ва иродавий-психологик жиҳатлар камол топа боради. Бинобарин, А.Акбарнинг рақамли ва сонли шеърлари шу жиҳатдан ёш китобхон учун шеърятни ўйин орқали ўзлаштиришдир. Иккинчидан эса, тез айтишлар ёш болалар учун қизиқарлиликдан ташқари сўзларни бурро талаффуз қилишда қанчалик фойдали бўлса, рақамли шеърларни ўзлаштириш ҳам шу қадар қизиқарли. Демак, А.Акбар рақамли шеърларининг ахлоқий-маърифий қиммати шу билан ҳам белгиланади.

А.Акбар шеърларининг қаҳрамонлари гарчи боғча болалари ёки бошланғич синф ўқувчилари бўлсалар-да, шоир “қаҳрамонларим ҳали жуда ёш, уларга жиддий нарсалар ҳақида гапиришга ҳали эрта”, демайди. Бола гарчи кичик бўлса-да, Инсон эканини ва бани Одамга хос барча фазилату нуқсонлар унга ҳам тегишли эканини бир лаҳзага бўлса-да, унутмайди. Шу боисдан ҳам унинг қаҳрамонлари табиий, жонли фикрлайдилар, уларнинг гап-сўзлари, ўй-фикрлари, дарду ташвишлари ёш китобхон қалбига ҳамоҳанг, ҳамдард. “Дўппи” шеъри шу жиҳатдан алоҳида эътиборга лойиқдир. Насрулло деган боланинг дадаси Чустдан ўғлига совға қилиб, беш юз сўмлик дўппи олиб келибди. Бола бола-да, янги дўпписини ўртоғига кўз-кўз қилиб кияр экан, ўзича мақтаниб:

Деди: Ичинг куйиб роса
Ранжиб юрмагин, Учкун.

Учкунжон эса ҳаётнинг ачиқ-чучугини кўрган бола. У учун Насруллонинг отаси Чустдан олиб келган янги дўппидан кўра, бошидаги эски кўк дўппи афзалроқ:

Бошимдаги кўк дўппимнинг
янгидан кам жойи йўқ.
Чунки уни онам тиккан,
Онам, раҳматли онам...

Ушбу кичик шеър ёш китобхон қалбидан мустаҳкам ўрин олиши табиий. Чунки унда ёш боланинг қалб туйғуси тасвирланган. Бола бошидаги эски дўппидан раҳматли онажонининг тафтини, туганмас меҳрини сезиб туради, бошини доимо онаси силаб тургандай ҳис қилади. Бинобарин, онажонидан ўчмас хотира бўлган бу эски дўппи унга ҳар қандай қимматбаҳо дўппилардан кўра азизроқ, мўътабарроқ. Ана шу туйғу боланинг йўлини доимо ёритиб, қалбини поклаб туради. Бинобарин, ушбу шеърни ўқиган ёш китобхон қалбида ҳам ота-она муқаддаслиги туйғуси барқ уриши шубҳасиздир.

Ана шундай баркамол сатрлардан ташкил топган ўндан ортиқ шеърини тўпламлар муаллифи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, таниқли шоир Абдурахмон Акбар 50 ёшга тўлди. Унга ижодий зафарлар бир умр ҳамроҳ бўлишини, қалбини болаликнинг соф туйғулари бир умр тарк этмаслигини тилаб қоламиз, шоирдан янгидан янги гўзал шеърлар кутиб қоламиз.

Шеърят

САДОҚАТНИНГ ОЙДИН ЙЎЛЛАРИ

“Ўткан кунлар” китоби таассуротлари

“Сиз ўшами?” – Қодирийга хуш ёққан калом,
 “Сиз ўшами?” – Отабекка тикилган нигоҳ,
 “Сиз ўшами?” – Икки жумла аро жамулжам,
 Жиндек араз, жиндек гина, оғриқли бир оҳ.

“Сиз ўшами?” – Тўзғиб кетар хаёлим пардай,
 “Сиз ўшами?” – Юрагимда жунбиш жарангос.
 Туйғуларим бамисоли созланган тордай
 Чертилади, куй ўрнига янграр эҳтирос.

“Сиз ўшами?” – Ўзгалардан ўзгача бу сўз
 Дуо янглиг мафтун қилар ошиқ дилларни.
 Ялангочлик ўзин қанча қилмасин кўз-кўз:
 “Сиз ўшами?” – Садоқатнинг ойдин йўллари.

“Сиз ўшами?” – “Ўткан кунлар” зарварагида
 Кўнгишларга эртак айтган илоҳий соғинч.
 Ошиқона битикларнинг сал пастрогида
 Зайнаб бўлиб ўкраб чиққан рашик отли ўкинч.

“Сиз ўшами?” – Марғилоннинг кўчаларида
 Отабекнинг йўлларига кўз тиккан Қумуш.
 “Сиз ўшами?” – Қадим Шошнинг кечаларида
 Туриб болиш тепасида алла айтган туш.

“Сиз ўшами?”. “Сиз ўшами?” – Беадоқ савол
 Излаб юрар юраклардан оқсоч вафони.
 Симирамиз Тош шаҳарни кезиб эҳтимол,
 Садоқатнинг бўйларини – намчил ҳавони.

“Сиз ўшами?” – Қодирийга хуш ёққан калом,
 “Сиз ўшами?” – Ҳаяжондан ҳаприқар юрак.
 Муҳаббатнинг ифориға қорилиб мудом
 Бу дунёда яшамоқнинг ўзи бахт демак.

Очил ТОҲИР

1955 йилда туғилган.
 Тошкент Давлат
 университетининг
 журналистика
 факультетида таҳсил
 олган. “Қарз”, “Соғинч
 соҳили”, “Кўнглим
 билан суҳбат” каби
 шеърый китоблари
 нашр этилган. Айни
 пайтда, “Ўзбекистон”
 телерадиоканалида
 бўлим бошлиғи
 вазифасида хизмат
 қилади.

Япроқ

Новдасидан учган япроқ
Сувга түиди, оқиб кетди.
Вужудимга солиб титроқ,
Бағрим ўртаб, ёқиб кетди.

Чирт узилган сариқ япроқ
Билар, қайтмас шохига у.
Барчамизга она тупроқ
Жой берар қўйнидан мангу.

Тарк этди бандини япроқ,
Кеча дуркун, яшил эди.
Бизга ростин сўзлар шу чоқ:
“Келган эдим, кетдим”, деди.

Уч кунлик ой

Уч кунлик ой – ҳилол эрса,
Ўн тўрт кунда бадр бўлгай.

Кўзлар ҳуснингга лол эрса,
Дилда бир оҳ содир бўлгай.

Ўймоқ лабларинг бол эрса,
Ичда тугён надир бўлгай.

Ёноқда нуқра хол эрса,
Сочинг бўйи атир бўлгай.

Алиф қадрларки дол эрса,
Дардлари – пинҳон, сир бўлгай.

Бу ҳолдан тиллар лол эрса,
Қайноқ ҳислар сатр бўлгай.

Зебо тонглар

1

Зебо тонглар дилга солди ҳайрат,
Қушлар чуғурлашар тошади завқим.
Тонгги шудринг гўё баргда инжа байт,
Бу дамни шоирдек ҳис қилмас ҳеч ким.

Борлиқни ёқимли, дилбар ҳиссиёт
Чулгаб олаётир баайни дамда.
Мени мафтун қилар гўзал бир баёт,
Сира гам қолмаган гўё оламда.

Ўзин англаганга ҳешдир диёнат,
Эътиқод қалбига содиқдир доим.
Рухига ёт алдов, макру хиёнат,
Азал лойин шундай қорган Худойим.

Мавжли туйғуларим берар акс-садо,
Оптоқ тонг яхиисан, яхиисан жуда.

2

Керак сўзни айтолмадим юрагим ютиб,
Гарчи таъқиқ менинг учун мутлақ бегона.
Тасодифан дуч келсакми, ўзни йўқотиб,
Ёш боладай излар эдим турли баҳона.

Остонанга қадам қўйсам, билмайман нечун,
Айтишим шарт бўлган сўз унутилар, ё раб?!
Етар эди, шу пайтгача, айтаман бугун,
Сўзлар гўё қасамёддек кетади янграб.

Рости гап, мен тушунмайман қандай синоат,
Сўзамол тил соқов янглиг гўлдирар аранг.
Қайтарилар ҳар кун бу ҳол топмайман журъат,
Шу тариқа газаклайди юракда ярам.

Парвонадай куйдим, оловдан истаб паноҳ,
Розиман ёнишга – севмоқ саналса гуноҳ!..

ЯШИНАБ ТУРСИН МУДОМ ДИЛ БОҒИ

* * *

Атиргулнинг юзида милтирайди томчи ёш,
Қай ҳолатга етмади ундаги нафис бардош.
Назар солсам, ул маҳзун олисларга тикилар,
Бир хўрсиниб кўяру яна боши эгилар.
Кўзларидан шул дардни уқдим ўшал онларда:
“Соғинганим бормисиз нур ёғар томонларда?!”

Соғинса ҳам келолмас, унинг соғинтиргани,
Ёнида ҳеч туролмас, гоҳ келса ҳам кўргани.
Бунда на гул айби бор ва на соғинтирганнинг
Ва на шарпа мисоли теграсида юрганнинг.
Лек, унинг туйғулари сайр этар осмонларда:
“Соғинганим бормисиз нур ёғар томонларда?!”

Теграсида бир қушча мудом сайраб турса ҳам,
Унга гул жилмаймоққа гоҳо яраб турса ҳам.
Ўшал соғинтирганнинг хаёли билан яшар,
Қалбида яна ўша саволи билан яшар.
Ўзи бунда бўлса ҳам кўнгли ул маконларда:
“Соғинганим бормисиз нур ёғар томонларда?!”

* * *

Сен юракни ёритган чироқ,
Сен-ла яшар висолу фироқ,
Кўйдир, майли, ҳижрон-ла, бироқ.
Кетиб қолма, кўнгилдан йироқ.

Кетсанг агар, дилда муз қолар,
Баҳор кетиб, қишу куз қолар,
Бахт деган сўз рангсиз тус олар,
Кетиб қолма, кўнгилдан йироқ.

Сен-ла юксак, инсон қадри ҳам,
Гўзал, ҳатто, қалбнинг дарди ҳам,
Сенсиз гўё руҳсиздир танам,
Кетиб қолма, кўнгилдан йироқ.

Яшинаб турсин мудом дил боғи,
Жилолансин зилол булоғи,
Ошиқ аҳлин суянган тоғи,
Кетиб қолма, кўнгилдан йироқ,
МУҲАББАТ.

**Иброҳим
МАҲКАМОВ**

1970 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
университетининг
математика
факультетида таҳсил
олган. “Муҳаббат
бахори”, “Юрак
фарёди”, “Илоҳий
туйғу”, “Қалб
қиёфаси” номли
шеърӣ китоблари
нашр этилган.
Ҳозирда “Тиббиёт ва
замон” журналида
фаолият юритмоқда.

* * *

*Офтобдан йўқдир дарак,
Қуймоқда ёмғир шаррос.
Билмадим, бу наздимда
Кўнглимга қуйди холос.*

*Кел, эй, кўзлари чарос,
Бир қулиб боқ, илтимос.*

*Токи, кўнглим чўктирган
Қайғуларим арисин.
Токи, бир дам бўлса ҳам
Унутай дил ярасин.*

*Кел, эй, кўзлари чарос,
Бир қулиб боқ, илтимос.*

*Ўт ёқ кўнгил уйига,
Завққа тўлдириб ташла.
Ситам қуйиб, кул бўлсин,
Бағрингдаги оташ-ла.*

*Кел, эй, кўзлари чарос,
Бир қулиб боқ, илтимос.*

*Унутилай деган ишқ
Қайтсин яна ортига,
Токи, майда аламлар
Айлансин ишқ дардига.*

*Кел, эй, кўзлари чарос,
Бир қулиб боқ, илтимос.*

* * *

*У бир ошиқ, гўзал маъшуқасининг
Қаро кўзларига боқиб тўймаган.
Уни юрагидан севару лекин,
Ҳатто бармогига бармоқ қўймаган.*

*Кўнглин баён этиб ёзмас бирор хат,
Тунда ойдан ҳолин сўрайди унинг.
Ҳеч кимга қилмайди ишқидан ҳасрат,
Қалбининг қаърида асрайди уни.*

*Толиқмас, зерикмас, ҳар он, ҳар муддат
Ўша ишқ китобин варақлаб турар.
Кўнглида қуёшга қиёс муҳаббат
Кўнглининг кўкида чарақлаб турар.*

*Унинг борлигидан қувониб яшар,
Ширин бир изтироб тўяр ҳажридан.
Ул малак ҳаёли кўнглини безар,
Унга боқиб турар қирқ йил наридан.*

Наманган

ҚУЗЛАРИМДА УМИД СУРУРИ

Оптоқ тонг

Оптоқ тонг,
севаман сени қанчалар!
Қаро тун пардасин йиртганинг каби,
ҳаёт юзларига ёпишган доғни
сидириб ташлайсан
ҳар саҳар.
Оптоқ тонг,
севаман сени қанчалар!
Қизил қонга ботиб,
ўзин маҳв этмоқчи
бўлаётган дунёни
нурли уфқларга бошлайсан
ҳар саҳар.
Оптоқ тонг,
меҳрингни сезиб,
олқишлаб кутиб олишар
саҳархез қушчалар.
Сени деб юз очар,
миллион хил гунчалар,
ҳар саҳар.
Оптоқ тонг, гўзалсан бунчалар,
мен сенга муштоқман бир умр,
борлиқ ҳам сендан умидвор
ҳар саҳар...

Она сўзи

Табиат сўзига қўшамиз кўпроқ,
Унинг азизлигин англатмоқ учун.
Бу сўз оҳангидан титрайди мудроқ,
Ҳар сўзнинг англатар мубораклигин.

Шу сўзни эъозлаб яшайди башар,
Унга интиқ яшар ҳар бир тирик жсон.
Шул сабаб, янада муқаддаслашар
Она сўзи қўшиб айтилса Ватан!

**Икромжон
МАРДОНОВ**

1974 йилда туғилган.
Самарқанд Давлат
университетининг
ҳуқуқшунослик
факультетини
битирган. Айни
пайтда, Ўзбекистон
Мусулмонлар
идорасида ҳуқуқшунос
вазифасида ишламоқда.

Бахтли яшаяпман, ишон, онажсон!

Кимни ҳам аярди замон шиддати,
Мудом алдамчилик дунё одати,
Аммо азиз эрур умр бисоти,
Бахтли яшаяпман, ишон, онажсон!

Қайғурма: “Боламнинг шоишган пайти!” деб
Куйинма: “Соддадил болам қайтди!” деб,
Ҳар лаҳза ўзимни ўзим овутиб,
Бахтли яшаяпман, ишон, онажсон!

Шукр, юпанчим бор – қора кўзларим,
Дилимни яйратар ширин сўзларим,
Ўтиб кетар бўлсам, қолар изларим,
Бахтли яшаяпман, ишон, онажсон!

Аслида, ҳаётда ким бор беташиши,
Ўзингни англамоқ савоб, улғу иши,
Уйғоқ қалбга завқдир риёзат чекиши,
Бахтли яшаяпман, ишон, онажсон!

Гарчи, кўнгил ичра дарду гамлар бор,
Уни маҳв этгувчи куй-оҳанглар бор,
Мени қутаётган оппоқ тонглар бор,
Бахтли яшаяпман, ишон, онажсон!

Сўзи Икромингни азиз айлайди,
Бир кун сўзиники, олам тинглайди,
Бир инсон яшолса, шундай яшайди,
Бахтли яшаяпман, ишон, онажсон!

* * *

Бобом айтган афсонага
ўхшайсан дунё,
Момом айтган ривоятнинг
ўзисан гўё.
Эшикларинг очилиб –
ётилган чоғи,
Гоҳи тонг отади,
гоҳ тун зим-зиё...

* * *

Кўзнинг кўргани ҳам баъзида сароб,
Мудом нур истайди кўнгилнинг ўзи.
Маккора дунёнинг юзида ниқоб,
Ҳамон бизга сирдир ҳақиқий юзи.

* * *

Лаҳзанинг парвози асрга дохил,
Менинг бардошларим сабрга дохил.
Бу уммон ичра сен талпинма ҳар ён,
Ахир, барчамизга фақат бир соҳил.

Тун

Эсаётир майин шаббода,
Сайрамоқда тун чигирткаси.
Мен кезаман хаёлий боғда,
Қучоғимда кўнгил эркаси.
Япроқларнинг секин шивири,
Порлоқ юлдуз ҳамроҳдир менга.
Кўзларимда умид сурури,
Тонг – гўзал қиз муштоқман сенга.

КЎЗ СОҒИНИЧЛАРИ

Туркум

1

Икки фасл –
иноят фасли,
Учинчиси
ижобат бўлар.
Баҳор,
ёзни
билмаган асли,
Қишга етмай
кузида сўлар.

2

Кўкламда гул экаётиб
йўқотган
қаламимни
кузақда
топиб олдим
хазонлар орасидан.
Чирий бошлаган экан,
қолган экан нам тортиб,
Ёнолмай,
тутар эди
барглар алангасида.

3

Ҳовлимизга туташ пахтазор,
хув, нарида шитирлар ғўза.
Ким экан у, ёлғиз пахтакор,
бош кўтармас, тинмас, ким ўзи?
Чақираман:
ғўза чайқалишдан тўхтади,
бир болакай беради овоз.
Овоз меникига ўхшайди,
майинлигин айтмаса бироз.
Билсам:
ўзим қидирар эдим,
пайкаллардан болалигимни.

Акрам УСМОН

1966 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
университетининг
ўзбек филологияси
факультетида таҳсил
олган. “Иқрорлик”,
“Юрак мактублари”
(ҳаммуаллифликда)
шеърый тўпламлари,
“Кўз анҳори”
очерклар китоби чоп
этилган. Ҳозирда
“Наманган ҳақиқати”
газетасининг бош
муҳаррир ўринбосари
лавозимида фаолият
юртмоқда.

4

Севги фасли
баҳор эмас,
куз экан,
Кузда севган
асал билан
туз экан.
Баҳор шўхликлари тиниб қолар-у,
куз – аламга тўлган қари қиз экан.

5

Хазонрез боғ менинг юрагим –
барглари
сарғариб,
тўкилаётган.
Ақлим,
армонларим,
кўзёшим –
боғнинг этагидан оқаётган.
Энди, у,
сокин ва тип-тиниқ,
кузги анҳордай.

6

Куз оқшоми:
ҳорғин ва маҳзун,
осмон дардга тўлиққан юрак.
Хотирамда йиғлайди бу кун,
исминг ўйиб ёзилган терак.

Ёшлигимдек йироқсан, энди,
у терак ҳам кетган кесилиб.
Бу жафокаш юрак ҳам кўнди,
ҳижронларда куйиб, эзилиб.

Севги фасли – баҳор олисда,
кимларгадир бахт улашади.
Муҳаббатдан сўз очма кузда,
вужудимда қон увушади.

Тун ҳам чўқди.
Бўлди, ухлайман –
эрта тонгда туришим керак,
Ўнгимда-ку, кўрмайман сени,
ҳеч йўқ, тушда кўришим керак.

7

Баҳорги ўйларинг – капалак,
сўзларинг дард бўлиб тўқилар.
Уч ой ёз минг ёшга кирасан...
Сўнг...
Кузда фалсафа сўқилар:
“Ҳар баҳорда шу бўлар такрор...”¹
Ва...
Ҳар куз ҳам шундай ўтади...

Наманган

¹ Ҳамид Олимжон сатри.

ЁДНОМА

СИЗНИ ЎЙЛАЙМАН...

Бадиа

Самарқанд шаҳридан йўлга чиққан “Афросиёб” поезде лочиндай учиб, Тошкент темирйўл бекатига кириб келган пайт эди. Поезддан тушаётган маҳалимизда қўл телефоним жиринглаб қолди. Телефон қилаётган йигит “Ўзбекистон” радиоканалида ишлайдиган шоир Берди Раҳмат экан.

– Ака, Барот Бойқобилов ҳақида бир эшиттириш қилаётувдим. Сиз раҳматлик Барот акани яхши билардингиз, шундайми?

Савол бағоят оддий эса-да, бир зум ҳайрон бўлиб, олағовур перронда туриб қолдим. “Ё, тавба! – дейман ичимда. – Бу бир тасодифми ёки табиатнинг сирли қонуни? Буни қаранг, ахир, боягина биз худди шу одам – Барот Бойқобиловни хотирлаб, қанча-қанча воқеаларни эслашмовдикми?”

Поезддан тушиб, таксилар тизилиб турган манзил томон борарканман, Барот Бойқобиловнинг зуваласи бовликдай эшилган Кенагас қишлоғи бўсағасидаги “Боғи Хамса”, боғнинг тоғ бетида тупроқлари чўкиб, атрофини энди-энди майсалар қоплаётган қабр “лоп” этиб кўз олдимга келгандай бўлди. Ана, уч оғайни – шоир ва адиб Мусо Абдураззоқ, ургутлик маъорифчи ўртоғим Қуддус Асқар ва камина – учовимиз, митти кўкатлар орасида дўппайиб турган мазор олдида чўккалаб турибмиз. Қуддус “Қуръон” тиловат қиляпти. Теварак-атрофда югуриб юрган безовта шамол бир зайлдаги ҳазин товушни боғ оралатиб, қирлар сари олиб кетяпти. Қаршимиздаги қора-кўнғир дўнғсак остида шоир ётибди. Бир ўзи. Ёлғиз. Мангу уйқуда.

– Аканинг қабри нега қабристондамас? – деб сўради тиловат тугаганидан кейин Мусо Абдураззоқ. – Қишлоқнинг мазори бордир?

– Бу – Барот аканинг васияти, – изоҳ берди Қуддус. – Ўлимидан бир ярим ойча аввал у киши қишлоққа келган экан. Раҳматли ҳокимимиз Холмуҳаммад Жумаевич икковимизни чақиртирибди. Мен у вақтда районо мудириман. Холмуҳаммад Жумаевич журналистдан чиққан ҳокимимизнинг саволига, Барот акани ёмонам яхши кўрарди. Билсангиз керак, Холмуҳаммад Нур – шундай тахаллуси бор эди – кўп йиллар Жиззах ва Самарқанд вилоят газеталарида ишлаган. Ўзимизнинг “Зарафшон”га Бош муҳаррир бўлган. Китоблари чиққан. Шуйтиб, гаштипешин, икковимиз “Боғи Хамса”га келдик. Бу боғ Барот аканинг ташаббуси ва вилоятимизнинг ўша пайтдаги ҳокимининг саволи ҳаракатлари билан барпо бўлган. Анави бино, – деб боғнинг бир четидаги икки қаватли замонавий усулда қурилган иморатга ишора қилди Қуддус. – “Маърифат уйи”. Барот Бойқобиловнинг умри давомида яратган назмий, насрий, илмий асарлари, шоирга дастхат билан тухфа этилган китоблар шу ерга қўйилган. Келсак, Барот ака боғ ҳовлида ёлғизгина бир ўзи, ранги ўчинқираган стулда оёқларини чалкаштириб, ўйга чўмиб ўтирган экан.

Салом-аликлар қандайдир вазмин, йўқ, ундаймас, очиги одамни дилгир қиладиган, хушёр торттирадиган бир алпозда бўлди. Барот акани саломлашиш пайтида қучоқлашиб, ўпишиб, ялаб-юлқашиб одати йўқлигини яхши билардик. Қўл узатиб, гапни калта қиларди доимо. Бу сафар эса... Ҳокимимизнинг

**Абдусайд
КУЧИМОВ**

1951 йилда туғилган.

Низомий номидаги

Тошкент Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетида таҳсил олган.

“Кашифётчи болалар”, “Менинг Ўзбекистоним”, “Тошбургут”, “Менинг юлдузим”, “Чаноқ”, “Икки баҳор”, “Умид дарахтлари”, “Баланд тоғлар”, “Эл сув ичган дарёлар”, “Қор” номи публицистик, шеърӣ ва насрий китоблари чоп этилган. “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган журналист” унвони, “Шухрат” медали, “Меҳнат шухрати” ордени билан тақдирланган.

қўлини қўлидан қўймай ушлаб турди-турди-да:

– Мен яқинда ўламан, – деди тўсатдан томдан тараша тушгандай совуққина қилиб. Икковимиз бараварига у кишига қарадик. Ниҳоятда хотиржам эди у киши. Ўз ўлими ҳақида бундай бемалол ва бамайлихотир гапирган одамни умримда биринчи кўришим. Этим вижиллаб кетди. Холмуҳаммад Жумаевичнинг ранги оқариб кетганди.

Барот ака яна бир муддат ҳокимимизнинг қўлини ушлаб тургандан сўнг, секингина тирсагидан тутиб, боғнинг тоғ тарафидаги пастқамликка қараб юра бошлади. Гапирмади. Эски молҳовуз ўрнидекигина чуқурлик марзасига етиб, тўхтади. Болалигида шу ховузга бир нарсадини тушириб юборган-у, ҳозир ўшани излаётгандай диққат билан чуқурга тикилиб қолди.

– Сизларга битта васиятим бор, – деди яна бир паст шу тарзда турганимиздан кейин синиқ товушда. – Икковингизга ишонаман. Ўлганимдан кейин мени мана шу ерга қўясизлар.

– Ундай деманг, устоз, ҳали кўп яшайсиз, – деди совуқ “васият”дан ҳалиям ўзига келолмаётган ҳокимимиз.

Барот ака, Холмуҳаммад Жумаевичнинг гапларига эътибор бермади:

– Таъзия билан боғлиқ ирим-сиримларгаям икковинг бош бўлинг. Сизларга ишонсам, бемалол оёқ узатиб кетаверсам бўладими?

Холмуҳаммад Жумаевич менга, мен у кишига қараб дудуқланиб турибмиз десангиз, қандай кўнгил овлашни, нима дейишни билмаймиз.

– Тагин бир гап, – деди Барот ака унданам бамайлихотирроқ. – Қишлоқдаги баъзи қарияларимиз: “Қабристонимиз бор, бир қишлоққа иккита мазорнинг кераги йўқ”, дейишлари мумкин. Мен, мана шу ерда – “Боғи Хамса”да ётсам, дейман. Қаршилиқ қилганларни ўзингиз кўндирасиз, хўпми, Холмуҳаммаджон?

Тош ҳайкал бўлиб қотган Холмуҳаммад Жумаевич “хўп”, дейишнйам, “йўқ”, дейишнйам билмасди.

– Кеча келувдим. Кун бўйи пиёда юриб, секин қишлоқни айланиб чиқдим, – деди хайрлашаётганимизда Барот ака. – Жуда ўзгариб кетибди. Кўчалар бошқача, одамлар бошқача, яшаш бошқача. Аввалроқ келиб, тўрт-беш йил шу ерда турсам бўларкан, деб армон қилдим. Болалигимиз ўтган даштлар, “эшак минди” ўйнаган қирлар, баҳорда эчки-улоқ тугул, эшак-отларнйам чирпирак қилиб оқизиб кетадиган Сағаноқ бўйлари... Эҳ-хе, ҳаммаёқ армон. Умр – оқар дарё, деганлари шу экан...

Изимизга қайтаётганимизда ҳоким бовомиз бошини сарак-сарак қилиб:

– Устозга бир гап бўлган... – деди эзилиб. – Илгари мундай эмасиди. Айтгандай, эшоним, устознинг ҳозир айтган гапларини биронта одамга айтиб-нетиб юрманг тагин, турли миш-мишлар билан одамларга ҳар хил ёрлиқлар осиишни яхши кўрадиганлар кўп, майда-чуйда гапларни болалатиб юборишади.

Аттанг, ўшанда Барот ака рост гапирганини билмай, турли хаёл-гумонларга бориб кўп хато қилган эканмиз. Худойимнинг кудратини кўринки, орадан бир ой ҳам ўтмай Тошкентдан: “Барот Бойқобилов оламдан ўтди. Тобути Ургутга кетяпти”, деган хабар келди. Шоиримизни ўзи тайинлагандай қилиб, ўзи белгилаб берган жойга қўйди. Барот ака ярим авлиё эканми, дейман, айтганларининг бариси рост чиқди. Қарияларнинг айримлари эмас, жуда кўпи, худди марҳум тахмин қилганидай: “Битта қишлоққа иккита қабристоннинг нима кераги бор! Ўзимизни мазорга қўяверамиз”, деб туриб олишди. “Тиригида қишлоққа аралашмовди. Эндиям қўшилгиси келмаяптими?”, деган эътирозлар ҳам кўп бўлди.

– Йўғ-е? – деди бу гаплардан ҳайрон бўлган Мусо Абдураззоқ. – Бундан чиқди, Барот ака ажали яқинлашганини олдиндан сезган экан-да, а? Қабр ўрнигача ўзи кўрсатиб, белгилаб бердимми, а?... Одамзот деганлари ҳақиқатан ҳам тубсиз хилқат, турган битгани сир. – Мусо ака бир нафас хаёлга чўмиб қолди. Ва ногаҳон муҳим бир нима эсига тушиб қолгандай: – Барот ака қишлоққа кам аралашармиди? – деб сўради.

– Биласиз-ку, Барот ака ишли одам эди. Тошкентда яшарди, – ўзича изоҳ берган бўлди Қуддус. – Тошкент деганинг, Самарқанд ё Ургут эмаски, “ҳа”, деганда, “ма”, деб чопқиллаб келаверсанг. Ундан кейин, “юртдош”, “ҳамқишлоқ” деганда, кўпчилигимизнинг хаёлимизга тўю маъракаларда қамишдан бел боғлаб хизмат қиладиган, борди-келдини жой-жойига қўядиган, бошига бирор ташвиш тушганда ёнма-ён елиб-югурадиган одамлар келади. Шундай инсонларни мақтаймиз, алқаймиз, олқишлаймиз. Бу рост. Лекин, менинг назаримда, ҳамқишлоқлик туйғуси Барот аканинг ичида эди, юрагининг тўрида эди. Киндик қони томган тупроққа, ҳамюрт-ҳамқишлоқларга муҳаббат, она қишлоғи Кенагасга бўлган меҳр ҳам қон-қонига синган, юраги чашмалару чинорлар маскани бўлмиш юртимиз Ургут билан чирмовиқдай чирмашиб кетган эди.

Тўлқинга тўш урсам сойингизда мен,
Жисимимда бор дардим тутдай тўкилар.
Соғинчдан бош қўйсам пойингизга мен,

Кўздан ёш тирқираб, юрак сўкилар,
 Мен сизни севаман, севилгим келар,
 О, Ургут тоғлари!
 Шоҳона тоғлар!

Бир инсоннинг юрагида юртига, халқига муҳаббати бўлса, шунча бўлади-да, тўғрими?
 – Рост. Бизарам Боёвутдаги кўп тадбирларга қатнашолмаймиз.

– Гап тутун чиққан ҳар уйга шипиллаб келиб-кетишда эмас. Юракда. Меҳр юракда бўлсин. Барот ака сиртдан қараган кишига ўзидан бўлакни ўйламайдиган мағрур ва кибор одамга ўхшаб кўрингани билан юрагида одамларга, дўсту биродарларга беадоқ меҳр жўш уриб турган қайноқ қалб эгаси эди. У киши менимча, ҳеч қачон, ҳеч кимга беларво ёки лоқайд бўлган эмас, аксинча, юрагининг туб-тубидаги меҳр шу қадар кўп бўлганки, ундаги чексиз назокатдан ҳайратланиш мумкин, холос.

Лекин, одамзотнинг табиати шунақами, билмадим, ҳаммиша ёнимиздаги одамларни тиригида қадрлашни эпполмаймиз, қадрлаш нари турсин – тушунмаймиз, тушунишни истамаймиз, алал-оқибат, ёмон кўрамыз, маломат тошларини отамиз. Шакаргуфторлик қоғозига ўралган ёлгон меҳрибонликлар олдида эса эшилиб кетамиз, кўкларга кўтариб мақтаймиз ундайларни, ёнида юргимиз, кўнглини овлагимиз, тотли сўзлари, ёқимтой мақтовларини янаям мўлроқ эшитгимиз келаверади – тўймаймиз ёлгонларга, ёлгон мақтовларга. Тўғри, ҳалол одамлардан эса... Эй-й! – деб қўл силтади Қуддус. – Бири кам дунё дегани шу-да... Хуллас, Барот акани кимлардир тўғри тушунмаган бўлиши мумкин. Агар ҳокимимиз Холмуҳаммад Жумаевич маҳкам турмаганда, шоирнинг васияти ҳам бажарилмай қолиши аниқ эди. Холмуҳаммад Жумаевич, илоҳо жойлари жаннатдан бўлсин, Барот Бойқобилов айтган васиятларни тўла-тўқис адо этди. Бажарди-ю, эртаси куни... ўзиям устозининг орқасидан кетди... Шоир ерга қўйилган тунда газдан захарланиб, эллик олти ёшида бу дунёни тарк этди. Ургут икки кунда икки улўғидан айрилиб қолди... – томоғига бир нима қадалгандек Қуддуснинг овози бўғилиб, кўзларида ёш филтиллади. Ўртага оғир сукунат чўкди.

– Қабр учун баҳаво жой танлаган экан, – деди анчадан кейин Мусо Абдураззоқ. – Қаранг, бу ердан ҳаммаёқ кафтдагидай кўриниб турибди.

Учовимиз бир муддат Ургут тоғларининг шакар сепилгандай оқсочли қоялари, қоялар орасига илондай буралиб-ўралиб кириб кетган сўқмоқлар, тоғ ёқалаб маржондай тизилган Ширвоқ ота, Зинак, Мингбулоқ, Қоратепа, Омонкўтон қишлоқларига жимгина тикилиб қолдик.

– Раҳматли Барот ака Навоий бобомга қараб ётайин, деб шу манзилни ихтиёр этган бўлса керак, – деди Қуддус чап томонда тасмадай товланиб турган “Тошкент – Термиз” шоҳкўчаси ёқасидаги баланд тоштепа устида турган Алишер Навоий ҳазратларининг ҳайкали томонга ишора қилиб. – Биз – нодонлар, ўша маҳалда шоиримизнинг шу оддий истагини тушуниб етмабмиз.

– Ўзига хос шоир эди Барот Бойқобилов. Айниқса, сонетлари...

Одатда, шоир қавми, мажлису машваратларда гумбурлатиб нутқлар ирод қилиш, қарсиллатиб шеърлар ўқиш, телеэкранларда қайта-қайта кўринишлар бериб туриш каби хислатларга ўчроқ бўлади. Ҳозир эслаб кўрсам, Барот акани бирон адабий учрашувда айқириб-ҳайқириб шеър ўқигани, нутқ сўзлагани ёки телевизорда ўзини кўз-кўз қилиб ўтирганини кўрмаган эканман. Бунақа масалаларга эвтгайи йўқ эди унинг. Хизмат сафарларидан бошқа пайтларда худди трамвай каби эрталаб битта йўлдан ишга бориб, кечкурун ўша йўлдан тўғри уйига қайтишини эса кўп кузатганман. Ўхшатиш қўполроқ туюлса-да, Барот аканинг ҳар кунги “маршрути” айнан трамвайнинг темир излари сингари мустаҳкам ва бир хил эди. Мен таниган, билган кундан то умрининг охиригача ана шу “маршрут”ни бузмай яшади. Барот ака тўю маъракаларда ҳам яккам-дуккам кўринарди. Гап-гаштак деган гурунглاردан олис эди, вақтнинг ҳар дақиқасини ўта қатъий режа ва ўлчов асосида заргарона ҳисоб-китоб билан сарфларди. Энди билсам, иш ва ёзишдан бошқаси ҳақида ўйлашга вақт қолдирмайдиган, бутун вужуди билан темир интизомли одам бўлган экан у инсон.

Хотиралар ичига кириб боряпману юрагимда тушунуқсиз туйғулар жимиллаб кетяпти: ҳовриқибми, шеър айтгиси келибми...

– Шошманглар, – деб юбордим мавриди бор-йўқлигини ўйлаб ўтиргим келмай. – Шу ерда Барот акадан тўрт қатор ўқишимиз керак. У киши ҳозир биздан шуни кутиб турибди.

– Оҳ! – деди Мусо Абдураззоқ. – Айни вақти. Ўқинг, ака.

Қуёшга ўхшайди муҳаббат,
 Муҳаббат қуёшдай қаримас.
 Қуёш-ла кулгандай табиат,
 Юракдан муҳаббат аримас.
 Муҳаббат ўхшайди қуёшга,
 Қуёш-ку яшолмас осмонсиз.

Демакким кирса ҳам шу ёшга
Муҳаббат яшолмас инсонсиз.

Мен шеърни тугатар-тугатмас Қуддус илиб кетди:

Сой бўйида икки арғувон,
Новдалари кетган туташиб.
Гўё ишқин этиб армуғон
Икки ошиқ турар ўпишиб.

– Бу шеърни студентликда қизларга айтиб, ачко олардик, – илжайиб давом этди Қуддус. – “Муҳаббат хиёбони” деган китобидаги шеърларнинг кўпи ҳозирам эсимда турибди.

– Барот акани яхши кўраркансиз, – деб Қуддусга ҳавасли назар солди Мусо Абдураззоқ. – Мен ўзимни у одам билан яқин эдик, устоз-шогирд эдик, деёлмайман. Аммо, Барот ака ҳақиқатан ҳам меҳнаткаш эди. У кишини ҳаётнинг роҳат-фароғатлардан воз кечиб, ўзини адабиётга бахшида қилишга куч топган заҳматкаш ижодкор эди, дейиш мумкин. Адашмасам, эллиқдан ортиқ китоби бор, энг майда жанр фарддан тортиб беш шеърый романдан иборат “Хамса” яратиш даражасигача етди.

– Гап аканинг асарлари тўғрисида экан мен айтай, сизлар эшитинглар, – Қуддус шундай деб Бойқобиловнинг китобларини санай кетди: – “Афросиёб”, “Самар ва Қанд”, “Ватан тупроғи”, “Висол”, “Сонетлар”, “Сени излайман”, “Замон зайли”, “Муҳаббат хиёбони”, “Ким сокин яшайди Ўзбекистонда”, “Шарқ камалаги”, “Висол ва ҳижрон”, “Мени кутинг, юлдузлар”, “Табаррук тупроқ”, “Сен туғилган кун”, “Кун ва тун”, “Шукуҳли карвон”, “Нотинч Хуросон”, “Сокин Хуросон”, “Қонли Хуросон”, “Навоийнома”, “Ҳайрат ул-Аҳрор”, “Ўзбекнома” – бунча китобни шеърсуярлар ихтиёрига топшириш учун эҳ-ҳе, қанча меҳнат, қанча заҳмат чекиш керакдир.

Қуддус жўрамнинг сўзлари, Барот аканинг: “Ижодкорда метин тартиб бўлмағи шарт”, – мазмунидаги гапини эсимга туширди. – “Кундузи ишхонангни, кечаси ўз ишингни ўйла, – дерди у киши. – Мен кун давомида идора юмушлари билан машғул бўламан. Кечқурун – мутолаа қиламан, китоб ўқийман. Саҳарда туриб ёзаман. Икки-уч варақдан кам ёзган куним – энг бесамар кун ҳисобланади мен учун”.

Бу тартиб. Аммо бундай тартиб билан бир кун, икки кун, борингки, бир ҳафта ишлаш мумкиндир. Аммо, ойлаб, йиллаб... Қийин. Жуда қийин. Кўп шоирлар: “бир неча ойлаб қўлимга қалам ушлолмайман”, деб нолийдилар. Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Ориповдай улуғ шоир ҳам қайсидир шеърда: “Олти ойки, шеър ёзмайман, юрагим зада”, деган.

– Барот ака, ёзувчининг вазифаси, умуман, ижодкорнинг яшашдан мақсади, фақат ёзишдан иборат деб, тушунганмикин, деган ўй келади хаёлимга, – деди Мусо Абдураззоқ.

– Йўқса, тирик инсон учун ўйин-кулги, гап-гаштак, деганларни бир четга йиғштириб қўйиш осонми? Барот ака тинмай ёзган. Режа билан, олдига “план” қўйиб ёзган. “План” тўлмаган кунни “энг бесамар кун” деб ҳисоблаган.

– Ижодкорнинг адабиётдаги ўрни қанча кўп асар ёзгани-ю, китобларининг семиз-ориқлиги билан ўлчанмаслиги алмисоқдан қолган ҳақиқат.

Умуман, гўзал поэзия оловли туйғулардан яралади. Серҳосиллик бўлса турли-туман мунозараларга мавзу бўлади.

– Барот аканинг асарлари ҳам кўп-кўп мулоҳазаларга сабаб бўлганини ҳаммамиз яхши биламиз.

– Адабиётни сизлар айтаётган мураккаб томонларига унча ақлим етмайди-ю, менинг билганим Барот ака ниҳоятда тўғри сўз одам эди. Бор гапни бетинга айтарди-қўярди, – деб Қуддус шу ерда яна суҳбатга қўшилди. – Бетга айтганининг захри йўқ, деймиз-у, лекин кўпчилигимизда шу хислат – бетга айтиш фазилати етишмайди. Чунки, ҳақ сўзли бўлиш оғир масала. Бетга айтиш учун энг аввал ўша одамнинг ўзи ҳалол, ўзига ишонган бўлиши, ҳеч кимдан тили қисқ жойи бўлмаслиги керак. Сўзлари “аччиқ-тўғри”лиги учун ҳам Барот ака айрим яқинларини ўзидан бездириб қўйган, уларга ёқмай қолган бўлиши мумкин. Э-э, узоққа боришнинг нима кераги бор, мана, Абдусайд, деб менга юзланди. – Қани, нималар демагансиз Барот акани, а, айтинг? – жим турганим учун энди Мусо акага бурилди. – Мана шу оғайнингизнинг ўзиям кўп йиллар Барот акадан ранжиб, ёмон кўриб юрган. Сабаби, Барот ака гапнинг пўсткалласини айтган унга. Ё гапим нотўғрими? – деб яна менга тикилди.

Қуддус жўрамнинг бу саволи Барот ака билан бўлган биринчи учрашувни эсимга туширди.

Бугунгидек ёдимда. 1972 йилнинг баҳори эди.

Институтни битириб, диплом қўлга тегадиган кунлар яқинлашаётган пайт. Биласиз, бундай дамларда икки қатор шеъри матбуотда чиққан қаламкаш борки, унча-мунча

шоирни – шоир, ёзувчини – ёзувчи, демайди. Биз ҳам Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи каби уч-тўртта шоиру, Одил Ёкубов, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирзаев сингари беш олтита ёзувчидан бошқасини менсимай, тутаб юрибмиз. “Тан олинганлар” рўйхатида Барот Бойқобилов ҳам бор. Шоирнинг сонетлари айниқса машҳур. “Барот Бойқобилов – Петрарка, Данте, Шекспир, Мицкевич, Пушкин каби ўзбек адабиётини сонетлар билан бойитаётган шоир” деб, орқаворотдан мақтаниб ҳам кўямиз. Битириш арафасида мен “Ўқитувчи” нашриётига ишга тақлиф қилинган эсам-да, орзуим, адабий тил билан ифодалаганда, “ижод билан шуғулланиш” бўлгани туфайли, кўнглимдагиларни анча-мунча сирдош бўлиб қолган домлаамиз, талай ёш қаламкашларнинг меҳрибон усто-зи раҳматли Пирмат Шермухамедовга айтдим.

– “Ўқитувчи” нашриёти жуда улуғ даргоҳ. Бундай ташкилотда ишлашнинг ўзи катта бахт, – деди домлаамиз. – Бу нашриёт, асосан, дарсликлар чиқаради. Ижодий ташкилот масаласида, энг яхшиси, сиз Барот Бойқобилов билан бир маслаҳатлашинг. Баротжон ҳамюртингиз, ҳозир дасти узун, каттакон нашриётнинг раҳбарларидан биттаси, албатта тўғри йўл-йўриқ кўрсатади.

Мен Барот Бойқобиловни ўрта мактабнинг олтинчи-еттинчи синфда ўқиб юрган пайтимдан буён яхши танисам-да, шу пайтгача кўришиб, гаплашган эмасдим. Демакки, у киши ҳам мени танимайди.

“Яхши танишим”нинг яна бир сабаби шуки, Барот аканинг қишлоғи – Кенагас билан бизнинг қишлоқ ораси томга чиқиб хуштак чалсанг эшитилгудек бир-бирига яқин, қолаверса, шоир акаимиз билан мактабдош ҳаммиз. Мактабимиз кутубхонасида унинг “Самарқанд сатрлари”, “Самарқанд ушшоғи” деган китоблари бўлиб, китоблардаги шеърларни яхши кўрардим. Уларни ўқиганда қишлоғимиз кўчалари ёқалаб оқаётган ариқлардаги сувнинг жилдирашлари, ҳаммаёқни оппоқ чанга кўмиб даштга ўрлаётган подадаги кўй-эчкиларнинг маърашлари жуда бошқача – қандайдир сеҳрли эшитилгандай бўлаверарди. Айниқса, Ургут тоғлари ҳақидаги шеърлари ғалати туйғулар кўзғар эди бола шууримда. “Карж-карж тоғлар этагида бор хазиначин, Жавоҳирдай кўз-кўз этиб юксалар Ургут. Кумуш сочли чўққиларга кўйиб сийнасин, Чўнг билакли паҳлавондай тер тўкар Ургут”, деб бошланувчи шеърдаги “карж-карж тоғлар”, “кумуш сочли чўққилар” деган сифатларни тасаввуримга сиғдирибмай, тоғларни “карж-карж”, чўққиларни “оқ соч” дейиш мумкинми, деб адабиёт муаллимимиздан сўраганларим ҳам ёдимда.

О, Ургут тоғлари!

Шоҳона тоғлар!

Сизга асир тушдим болалик кездан,

Шайдойи кўнглимга жонона тоғлар.

Ёшлик барвақт мени айирди сиздан,

Қошимда чарх урган парвона тоғлар!

Бу тоғлар, тоғ этаклариди ястаниб ётган қир-адирлар, дала-даштардаги ҳар битта гиёҳ, ҳар туп майса ҳақида катта-катта дostonлар ёзгим, эртақлар тўқигим келиб кетарди менинг ҳам. Барот Бойқобилов шеърларининг таъсири эди бундай туйғуларнинг ҳаммаси.

Кейин-кейин унинг: “Ургут чиноридан менинг қаламим, Қалбимнинг софлиги – булоқларидан. Одамларин меҳри – ўтли каломим, Қаддим расолиги – алп тоғларидан”; “Ҳамма уйда ёнади чироқ, Кулиб боқар минг бир дераза. Чироқ ўчган бир уйда бироқ, Парвоналар тутати аза” деган мисраларини одам йўқ жойларда айқириб-ҳайқириб айтиб юргич бўлганман.

Мактабимизнинг катта залида “Булар – мактабимиз фахри” деган ойнали тахта бўлиб, унда турли вазифаларда ишлаётган собиқ мактабдошларимиз – амалдорлар, олимлар, журналислар, шоирлар, бир сўз билан айтганда – “машҳур кишилар”нинг сурати осифлиқ турарди. Остига: “Шоир Барот Бойқобилов”, деб ёзилган суратни илк марта ана шу тахтада кўрганман. Кўчалари чанг-чунг, уйлариининг томида қизғалдоқлар очилиб турадиган қишлоқдан ҳам шоир чиқиши мумкинлиги ҳаяжонлантирган бўлса керак. Бойқобилов мактабни битирибми ёки саккизинчи синфни битирганидан кейинми, у ёғини аниқ билмайман, Самарқанддаги педагогика билим юртига ўқишга кирган. Сўнгра Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган. Ундан кейин Тошкентга кетган ва катта-катта вазифаларда ишлаган. Булар, албатта, кейинги гаплар. Ҳозир эса яна Пирмат домлаамиз маслаҳат берган кунларга қайтайин.

Шундай қилиб, домлаамизнинг маслаҳати билан Барот Бойқобилов хузурига – мени танимайдиган одамнинг олдига борсамми-бормасамми дея иккиланиб юрганимда, Барот аканинг қишлоқдоши ва қариндоши бўлмиш шоир Эркин Неъматов билан учрашиб қолдик. “Борман! Бефойда, – деди Эркин ака қатъий. – Бекорга кўнглингиз хира бўлгани қолади”. Дўст-биродарларига меҳрибон, куйди-пишти, қўлидан келадиган яхшиликни бировдан аямайдиган Эркин аканинг бу гаплари иккиланишларимни баттар кўпайтирди.

Лекин Пирмат домламиз ҳар кўрганда қистовга олавердилар:

– Нега бормаяспиз? Баротжон ёшларга меҳрибон. Боринг. Албатта маслаҳат беради.

Домламининг гапларидан илҳомланиб: “Борсақ, борибмиз-да, олдига солиб хайдамас. Баҳонада танишиб оламиз” деб, оёғим тортмайроқ йўлга тушдим. Катта акамнинг “Бойқобилов билан бир классда ўқиганмиз”, дегани қулоғимда қолган эди. Айтсам, эсига тушар. Эсига тушса, юртдошлик туйғулари жўш уриб кетар, деган умид ҳам кўнгилда йўқ эмас. Лекин эшиқдан кирган заҳоти жуда катта хатога йўл қўйганим яққол билинди. Барот ака мени беш-бегонадан беш баттар совуқ қарши олди. Гапларимни деразага қараб ўтирган ҳолда фаромуш эшитди. Шундай бўлса ҳам мен: “нималар билан машғуллимга қизиқар, нималар ёзишимни сўрар”, деган илинжда эдим.

– Демак, шаҳарда қолмоқчисиз. Шундайми? – деб сўради гўё бир нимадан норозидай. Унинг овози вазмин, бир текисда силлиқ ва андак таҳдидли эди. Аллақандай синовчан тажанглик ҳам бор эди қиёфасида. Барот ака савол беришга берди-ю, аммо жавоб кутмай, гапни калта қилди: – Маслаҳатим, ука, қишлоғингизга боринг, камида икки йил яшанг. Мактабда дарс беринг, деҳқончилик қилинг, мол-ҳолга қаранг. Агар шундан кейин ҳам шеър ёзгингиз келаверса, қайтинг. Гаплашамиз. – Шунинг билан “гап тамом” дегандай столга “шап” эткизиб бир урдию олдида очиқ турган қоғозлар устига эгилди.

Совуқ қиш кунда ҳовузга тушиб кетгандай афсус ва аламдан қалт-қалт титраб йўлакка чиқдим. Эркин Неъматовнинг маслаҳатига қулоқ солмаганим учун тепиб-тепкилаблар ташлагим келди ўзимни. Бор, деб тезлаган учун устозим Пирмат Шермухамедов ҳам “қуруқ” қолмади. “Калтак кўтариб қувмасангиз, Тошкент сизга торлик қилиб қолдими? Бу одамнинг олдига иккинчи қадам босмайман!”, деган хаёлларга борганим ҳали-ҳали хотирамда.

Яна бир воқеа ҳам эсимда қолган. Аниқ биламан, 1980 йилнинг қиши эди.

Ўғлим Ойбек кап-катта йигитча бўлиб қолган. Отам акамнинг ўғлига қўшиб, бизни ўғилчани ҳам “қўлини ҳалоллайдиган” бўлдилар. Бу пайтда болалар газетида ишлардим ва турли-туман сабабларга кўра, энди Барот Байқобилов билан танишиб, онда-сонда учрашиб ҳам турардик. Барот ака ўзига яқинлаштиргиси келмаётганини сезганим боис, тирғалмасдим, узоқроқ юриш пайида бўлардим. “Барот ака ўзи билан одамлар орасига кўринмас баҳайбат девор қуриб олган. Тенг-тўшлари, касбдошлари ҳам ўтолмайди бу девордан. Ҳаймиқибми, бегонасирабми, ишқилиб, эҳтиёткор туришади олдида. У билан бўладиган оддий суҳбатлар ҳам расмий тус олади”. Кўп кузатувлардан кейин ана шундай тўхтамаг келиб бўлгандим.

Тўй баҳона уч-тўртта жўралар ва касбдош акаларни Ургутга таклиф қилдим.

– Баротжонгайм айтинг, эшитса хафа бўлади, – деди қайнотамиз – шоир Шамси Одил. Улар бир-бирлари билан анча яқин эдилар. Бениҳоят самимий ва беғубор инсон бўлгани туфайли қайнотамизнинг гапини қиёлмадим. Бир парча қоғоздан иборат “Таклифнома”ни кўтариб, Барот аканинг Олой бозори яқинидаги “дом”ига бордим. Тўртинчи қаватга кўтарилдим. Қўнғироқни босдим. Барот аканинг ўзи чиқди.

– Отангизнинг пули шунчалар ошиб-тошиб кетганми? – деди тўйхабарга кўз қирини ташлаб. – Ундай бўлса, бориб айтинг, сизга уй олиб берсин. Ижарада, бировларга сизгиндидай юрмайсиз. Тўй билан одамларни қойил қиладиган замонми ҳозир!

Ичим эзилиб кетди бу муомаладан.

Ўрни келгани учун 1983 йилда содир бўлган яна бир воқеани ҳам айтишим керак.

Ўша йили болалар газетининг масъул котиблигидан “Шарқ юлдузи”га – шу вазифага ўтдим. Журналдаги мазкур вазифа ўша замонлардаги “секапартиянинг номенклатураси”да турар экан. Янги идорада беш-ўн кун ишлаганимдан кейин бош муҳарриримиз Пирмат Шермухамедов (ха, ўша, ўзимизнинг домла) кўлимга журналнинг янги сонидан икки нусха тутқазиб айтдики, шуни Барот Байқобиловга элтиб беринг. Шу баҳонада миннатдорлик ҳам билдириб келасиз.

Бу ёққа ўтишимда Барот аканинг ҳиссаси бор экан-да, деган фикрда хурсанд бўлдим. Барот ака ўша пайтдаги секапартиянинг маданият бўлимида сектор мудирини вазифасида бўлиб, Ёзувчилар уюммаси ва уюшмага алоқадор ташкилотларни “қуръерувит” қилиш ҳам у кишининг зиммасида эди.

– Катта раҳмат. Сизнинг қўлловингиз билан бу ёққа ўтиб... – деб бошлаган эдим ҳамки, гапимни шартта кесиб:

– Менинг алоқам йўқ. Сўрашганида: “Ҳали ёш, қийналади”, деганман. Нима қилса, Пирматнинг ўзи қилди. Азимов (Сарвар Азимов) ва Тўраев (Маданият бўлими мудирини Азиз Тўраев) билан келишиб, ўзи ҳал қилди, – деди.

Ўшанда Барот аканинг муомаласидан хафа бўлдим, юрагим оғриди. “Қаршилиқ қилибсан-қилибсан, энди, кўнгил учун бўлса ҳамки, бу ёғига эҳтиёт бўл, яхши ишла, десанг, асаканг кетадими?”, дейман ичимда.

Бу гаплардан Қуддуснинг хабари бор эди. Муштдайликдан бирга ўсиб, бирга ўйнаб, бирга катта бўлганимиз сабабдан ҳаётимда содир бўлган воқеаларнинг кўпини унга

айтганман. Ҳозир у ўша воқеаларга ишора қилаётган эди.

– Нега хаёл суриб қолдингиз? – деб буровни маҳкамроқ тортиди Қуддус. – Неччи марта-лаб кўнглингиз қолган. Тўғрими? Тўғри гап туққанинга ёқмайди, деганларидай, а?

– Биласизларми, нима? – дедим фикрларимни бир мунча жамлаб бўлганимдан кейин. – Барот Бойқобилов сохталик ва сохтакорлардан, думини қилпанглатиб турадиган хушомадгўйлардан, ширин ёлғонга мазахўрак бўлиб қолган хушомадхўрлардан жирканган, ундақаларни қайириб ташлаган. Ўзигаям, бошқаларгаям талабчан, самимий ва беҳад тоқатли бўлган. Нимага эришган бўлса – “қора меҳнат” орқасидан эришган, бошқаларниям енгил ва осон йўлдан боришини истамаган; қийналсин, ҳаётни тушунсин, вақтнинг қадрига етсин, бировларнинг елкасини нарвон қилиб томга чиқишга ўрганмасин, деган. Бу ҳақиқатни кейин, орадан кўп йиллар ўтиб кетганидан кейин англадим.

Ҳақ гапни айтгани учун Барот акадан хафа бўлиб юрганларимга келсак, ҳа, рост. Биринчи учрашувимиздаги гапларни, “Ўзига ишончи бўлмаса, ижод қиламан деб, катта шаҳарда қийналиб юрмасин”, деган ниятда деган. Қолаверса, бизга ўхшаганлардан ҳеч қачон Абдулла Орипов ёки Эркин Воҳидовлар чиқмаслигига кўзи етган бўлиши ҳам мумкин. Тўй тўғрисидаги фикрлариям тўппа-тўғри. Ўша пайтда отам тўйга кетган сарф-харажатга уй олиб берганида, эҳтимол, неча йиллар ижарама-ижара қийналиб юрмаган, болаларимнинг учаласи ҳам ижараларда дунёга келмаган бўлармиди... Бошқа мавзуларга ўтиб кетмасимиздан аввал журнал билан боғлиқ масаланиям изоҳлаб кета қолай. Инсоф билан айтадиган бўлсак, ўша пайтда Барот аканинг ўрнида ўтирган одам сира иккиланмасдан: “Зўрага ўтказдик. Қаршиликлар кўп бўлди. Ўзим туриб бердим. Жавобгарлиги бўйнимда, дедим. Бу ёғига энди маҳкам бўл. Юзимни ерга қаратма” қабилидаги гаплар билан тилёғламалик қилган бўларди. Барот ака эса ҳеч нимани ўйламай бўлган воқеани айтган. Ахир, шунинг ўзиям ибрат, мардлик эмасми? Ноҳақ эканимга аллақачонлар амин бўлганман. Барот Бойқобиловни дилидагиларни оқизмай-томизмай тилига чиқарувчи, ҳақгўй ва ботир одам бўлганига имоним комил. Тўғри, у киши баъзи сўзларни, масалан биринчи учрашувимизда менга айтган гапларини майин, суҳбатдошини инжитмайдиган, маслаҳат ва йўл-йўриқ тарзида ҳам айтиши мумкин эди. Лекин нима ўзгарарди? Барибир моҳият бир хил – битта-ку!

Кейин-кейин Барот ака ҳамisha ваъдасининг устидан чиқадиган, қўлидан келмайдиган ишга ҳеч қачон ваъда бермайдиган, бир сўзли одам эканига ҳам жуда кўп марта гувоҳ бўлдим. Эҳ-ҳе, бу оламда дунёга келганидан буён бир қалима ҳақ сўзни айтишдан қўрқиб, ўзини тополмай, тушунолмай яшаб юрган руҳан майиб одамлар озми!

* * *

Уйга келгач, не паллагача тўлғониб ётдим. Уйқум ўчиб кетди. Шоирнинг жонли, мураккаб, мафтункор сиймоси кўз олдимга келаверди. Бировларнинг орқасидан гапириш, ёмонлаш, кулиб-қалака қилишни билмаган бу одамнинг ҳавасли ва ҳайратли фазилатлари, мана энди ўйлаб кўрсам, жуда кўп экан. Барот Бойқобилов кўз ёшларни ҳам, ташвишларни ҳам мардлиги ва олижаноблиги билан пинҳон тутган инсон бўлган экан...

Шоирнинг бетақорр хислатларини эслган сайин юрагим ачишади, дилгирилгим ошади. Ақлим бир нарсани айтса, юрагим бошқа нарсага ундайди. Инсон зотининг бир-бирига бефарқлигидан, ҳаётнинг бераҳмлигидан танг бўламан, эзиламан. Биз гоҳида билиб-билмай қанчадан қанча соф диллар самимиятини поймол қиламиз. Инсонларнинг қадрига етмаймиз, қадрламаймиз ва кейин афсусланиб юрагимиз. Ҳозир мен ҳам ўз вақтида унинг қадрига етмаганимни ҳаётимнинг улкан йўқотишларидан ва энг катта хатоларимдан бири деб биламан. Энди ҳеч қачон Барот Бойқобиловни кўрмаймиз. Бундан бу ёғига бизнинг кўнглимизга тасалли берадиган ҳодиса у қолдирган адабий мерос. Бу мерос каттадир, кичикдир, салмоқлидир, гўзалдир ёки мунозараталабдир – бир нима деёлмайман, мақсадим уни ўлчаб кўриш эмас. Шоир ижодини таҳлил қилиш, баҳолаш ниятим ҳам йўқ. Қўлимдан ҳам келмайди. Бундай вазифани бажарувчи кишилар бор, мутахассислар бор. Вақти-соати билан шундай ҳам бўлар. Шундай бўлган тақдирда ҳам ҳеч ким йўқдан бор қилолмайди – суҳбатдоши, дарддоши шу – шоирдан қолган мерос бўлади. Биз ҳам ана шу бойлик билан сирлашамиз, фикрлашамиз. Шоирнинг ўзи эса бундан кейин тасаввурларимизда яшайди.

Кечаси, соат кимнеччиларда, тонгга довурухламай, тун бўйи шеърлар ёзгучи суюкли шоиримиз Азим Суюн телефон қилиб қолди. Азим аканинг шунақа одати бор: қоқ ярим кечда уйғотиб, радиони қўйинг, “Бедор тунлар”ни эшитинг, фалончининг шеърларини беряпти, дейди. Ёки, “Эй дўст!”нинг янгисини эшитинг, деб шеър айта бошлайди. “Нега жим бўлиб кетдингиз?” – дея тазийқ қилди Азим ака. – Сизда оқибат борми ўзи?” Аканинг овози бўғиқроқ эшитилди. Бошқа вақтлари ярим оқшомда уйқунинг белига тепиши унча ёқмаган бўлса ҳам ҳозир кўнғироғидан қувониб кетдим. Сиқилиб ўтирганимда ҳамдарднинг ўз оёғи билан кириб келиши ёқимли-да. Азим ака билан анча гаплашдик. Унгаям Барот ака тўғрисидаги бугунги воқеаларни гапириб бердим. “Эслатманг, ҳозир додлаб юбораман! – дея бўғилиб нидо

берди Азим Суён. – Барот ака мени кўчадан чақириб олиб, ижодимга “Оқ йўл” тилаган. Мен нима қилдим. Билиб қўйинг, бизлар – ҳаммамиз, икки дунёда бир-бировимизни авайлашни билмайдиган мунофиқ кимсалармиз”.

Мен – “мунофиқ кимсалар”нинг биттаси, охири марта Барот акани қаерда кўрганимни эсламоқчи бўлдим. Эслолмадим. Аммо, уйдан то ҳозирги ЎЗА қороргоҳи бўлмиш ўн олти қаватли биногача бўлган масофани ҳар куни яёв босиб ўтадиган шоир қиёфаси ҳаёлимда пайдо бўлди. Ана у – уйдан чиқиб, Навоий кўчасини кесиб ўтиб, “Пахтакор” стадионини айланиб кетиб боряпти. Анҳор бўйига чиққандан кейин кўприқдан ошиб, Президент девони ва Вазирлар Маҳкамаси бинолари олди билан “Тошкент” меҳмонхонасига ёндош осмонўпар катта бинога кириб кетмоқда.

Катта бино...

Баъзилар: “Барот Бойқобилов умр бўйи катта биноларда, катта-катта лавозимларда ишлаган, бою бадавлат бўлса керак”, деб ўйлашлари мумкин. Тўғри, Барот ака ҳаммиша отда юрди: “Туркистон” газетасида, “XXI аср авлоди” нашриётида, собиқ Секапартияда масъул вазифаларда хизмат қилди. 1991 йилдан то умрининг сўнгги нафасларига до-вур “Мулоқот” журналида Бош муҳаррир вазифасини бажарди. Аммо бойлик ҳам, куч ҳам одамни баъзида яккалаб қўйиши мумкинлигини яхши билган шоир, фақат ижодгина инсонни бу хатардан асраши – кучли қила олишига ишонди. Шунинг учун ҳам беминнат қўли таъма қилишни билмади, бир тўғрам нонни қаламдан келган ҳалол даромад ҳисобидан топди. Навоий кўчасидаги кўп қаватли уйнинг иккинчи қаватидаги давлат берган уй билан шўро замонидан қолган эски аравадан бошқа ҳеч нимаси йўқ эди шоирнинг. Китоб савдоси бир қадар мураккаблашган йилларда Ургутга, ўша пайтда туман халқ маорифи бўлими мудир бўлган Қуддус Асқаровга телефон қилиб, янги китобини халқ таълими тизимлари орқали сотиш учун унга мурожаат қилишга мажбур бўлганидан ҳам бохабарман.

Тўйқус бир савол қулоқларим остида жаранглаб кетгандай туюлди: “Барот ака нега одамларга кам аралашарди?”. Тўғри, ёлғиз қолиб хаёл суриш, тунги кўчаларга, тонгда паста баланд тепаликлар оша тоғларга туташиб кетган дала-даштарга тикилиб ўйга толиш, сой бўйида бир ўзинг жимиллаб оқаётган сувга қараб ҳаётингда содир бўлган турли-туман воқеаларни эслаш, ширин орзуларга берилиш – бу бошқа гап. Бундай ёлғизлик жамики ижод аҳлининг доимий ҳамроҳи. Лекин, одамлар билан бирга яшаб туриб, уларга қўшилмасликка интилишнинг алоҳида сабаблари бўлиши керак. Фақат ижод қиламан, шеър ёзаман, деб одам, одамлардан олиб қочмайди ўзини. Балки, дўстман, деб юрганлари алдаган, сафдошлари фириб берган, биродарлари маломат қилган ёки тўхмат тошларини отгандир. Балки, кўролмовчилик, ҳасад дейилмиш балоларга дуч келгандир. Балки, амалидан фойдаланиб қолишга иштиёқманд икки юзламачилардан кўнгли қолгандир. Шуларни ўйлаб туриб, яна бир нарсани – Барот Бойқобилов деган инсонни ич-ичимдан ҳурмат қилишимни, айна чоғда унинг кўп фазилатларига ҳавасим борлигини англаб қолдим.

Эзгин хотиралар гирдобига кўмилиб, кўлимга шоирнинг 1973 йил нашр этилган “Муҳаббат хиёбони” тўпламини олдим. Китоб сўз бошисида унинг ўз китобхонасига айтган мана бу сўзларни ўқидим:

“Муҳтарам китобхон!

Сиз билан учрашиш мен учун гоят катта бахт. Шу бахт муяссар бўлсин деб, ҳар гал шеърларимни саралаган пайтимда, энг аввало сизни ўйлайман, кўнглимдаги севинчу дардимни сиз билан баҳам кўришга ошиқаман”.

Кўзларимни юмаман. Шоир шу сўзларни айтиб, “сизни ўйлайман, сизни ўйлайман” дея шеърсуяр дўстларига навбатдаги китобини тақдим этишга шайланиб тургандек туюлиб кетади.

Ҳа, шоир халқи шу – тиригидаям, бу дунёдан мангуликка кетганидан кейин ҳам одамларни ўйлайди, одамларга ошиқади, қувончу дардларини одамлар билан баҳам кўргиси келаверади. Аммо биз, тириклар-чи? Марҳумлар руҳи олдидаги қарзимизни узяпмизми? Уларни эслаб, қабрларини зиёрат қиляпмизми? Ёки бир-биримизга маломат тошларини отиш, бир-биримизнинг номимизни қоралаш, тўхматлару ғийбатлар бўронига ўраб ташлаш билан ўтказяпмизми бебаҳо ва омонат кунларимизни? Ўз биродарларимизни эл-юрт олдида ёмонотлиқ қилишга қаратилган “асар”лар қаёқдан пайдо бўляпти?

Шундай беадоқ саволлар гирдобида ухлолмай, эртага бўладиган радиоинтервьюда Барот Бойқобилов ҳақида нималарни гапириш кераклигини аниқлолмай, тонгга қадар тўлганиб ётдим.

Булоқ кўз очди

Шонларингда ялғизларнинг бўйлари

Ватан

Булбулга не керак эди, гул турганда,
Қуёш тунда порлармиди, кун турганда,
Менга жаннат керак эмас, сен турганда,
Жаннатдан ҳам улугимсан, азиз Ватан!

Гоҳи отам бўлиб бошим силагансан,
Онам бўлиб иқболимни тилагансан,
Гўзалликда беқийёсим, бўстонгинам,
Чаманлардан танлаб олган чаманимсан!

Дуо қилгин, бир кунингга ярай мен ҳам,
Тупрогингга тўксам зарлар, тиллолар кам,
Кўксим кериб Ўзбекистон қизиман деб,
Фурурланиб, бош кўтариб юрай мен ҳам!

Менга жаннат керак эмас, сен турганда,
Жаннатдан ҳам улугимсан, азиз Ватан!

Устоз

Устоз! Қандай буюк, қандай суюк сўз,
Унда мавжланади сабр-қаноат?!
Богнинг гулларидек – гўзаллик меҳр,
Пурвиқор тоғлардек – буюк матонат.

Қаранг, ҳосил берди сиз яратган бог,
Қаришизда турибман сўз ичра тенгсиз.
Меҳнатингиз ила қалб бўлади чоғ,
Руҳим руҳлантирар сизнинг меҳрингиз.

Ижозат айлангиз, дилимни очай,
Мудом баланд сизга дилим парвози.
Қўлларим кўксимда, эҳтиром ила
Таъзим қилгум сизга – азиз устозим!

Фаргона

Ушбу йилнинг 29 октябридан то 1 ноябригача Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан таъкил этилган Республика ёш ижодкорларининг “Дўрмон” ижодий уйида “Истеъдод мактаби” номли навбатдаги V семинар бўлиб ўтди. “Истеъдод мактаби” қатнашчиларининг ижод намуналари баҳоланар экан, адабиёт моҳиятининг уч жиҳатига, яъни маҳорат, бадиият, китоб мутолаасига алоҳида эътибор қаратилди. Табиийки, бундай масъулият семинарда иштирок этган ёшларни адабиёт мактабининг дарсига йўналтиради. Буни улар, албатта, ҳис этишади. Журналимиз саҳифаларида семинар иштирокчиларининг ёзувларидан айрим намуналар бераётирмиз.

Тахририят

**Зебо
ХУДОЙБЕРДИЕВА**

1996 йилда туғилган.
Ёрмозор академик ли-
цейи талабаси. “Мен
гунчаман”, “Ёшлигим-
ни эслаيمان” номли
шеърый тўпламлари
чоп этилган.

**Азмиддин
ШАРИПОВ**

1991 йилда тугилган.
Хатирчи иқтисодиёт
коллежсини тугатган.
Шеърлари матбуотда
эълон қилинган.

* * *

Кўнглимни авраш ҳам бир азоб,
Тилаклар сайласам тилакдан:
Сиз учун,
Сиз учун моҳитоб
Тўжилмоқ истадим юракдан.

Соғиндим васлингни эй, ҳилол,
Тикилдим, армоннинг кўзига.
Сочинга боғланиб мажнунтол –
Ошигинг келяпти ўзига.

Қайгадир беркинди ҳилол ҳам,
Юлдузлар чекинди тонг сари.
Мен сизни соғиндим, эй эркам,
Мен сизни туш кўрдим, эй пари.

Юзимни силайди оқ тонглар,
Бир мuddат кетдимми ҳушимдан?!
Соатдан таралар оҳанглар –
Айрилдим сиздайин қушимдан...

* * *

Мен жуда қайсарман –
Эшитгил, сўзим!
Энди нарироққа қоч –
Нарироққа кет!
Мен ёмон кўраман ўзимни ўзим
Майли, оломонга мени ёмон эт.

Мен жуда нодонман,
Қайга борсанг бор,
Майлига, изволар қилавер эй, дўст!
Ҳазон, кўклам, дединг,
Нима у баҳор?
Ёз нима?
Қиш нима?
Қайга борсанг бор!

Мен жуда шошибман. Яхшилар, салом!
Доим ёмонликдан кўрққан одамман.
Айтгин, қандоқ бўлар юракнинг ҳоли –
Бутун юраги дарз кетаётган дам?

Юрагим гурсиллар,
Безовта, шоиқин.
Мухаббатдан умид тиладим, балким.
Мен нодонман, жуда нодонман,
Лекин,
Гулга ўхшаб кетади шаклим...

Навоий

* * *

Қара, кўкда қуёш шодон, ой шодон,
 Майсалар шод, қалби зилол сой шодон,
 Сенинг бахтинг билмаганлар, бил, нодон,
 Бахти – осмон, бағри – қуёш, ўзбегим!

Самодан боқ, қирлар тўла лолалар,
 Кўзда қайноқ нурлар тўла болалар,
 Кўзгуга боқ, ҳуснинг минг тиллоланар,
 Бахти – осмон, бағри – қуёш, ўзбегим!

Айвонингда қалдирғочлар чуғурлар,
 Майсаларни аллалар аста нурлар,
 Анҳор бўйлаб шодон ўйнар қумрилар,
 Бахти – осмон, бағри – қуёш, ўзбегим!

Тонгларингда ялпизларнинг бўйлари,
 Богларингда булбулларнинг куйлари,
 Сенга тақдим қалбимнинг қалб ўйлари,
 Бахти – осмон, бағри – қуёш, ўзбегим!

* * *

Мен баҳорни соғиниб кетдим,
 Соғинчимни илиндим унга.
 Қора кўзли ялпиз бўйлари
 Дилни бахт-ла, чулгади нурга.

Мен баҳорни соғиниб кетдим,
 Худди сени соғинган каби.
 Ҳеч номингни унутганим йўқ,
 Севгим, дея, такрорлар лабим.

Мен баҳорни соғиндим сендек,
 Сен баҳор-ла, бирга келасан.
 Тушларимни қилиб ижобат,
 Бойчечаклар териб берасан.

Қара, баҳор келди жилмайиб,
 Ўйларимни чирмар гулпечак.
 Қўлларимда эса, сен эмас,
 Ўзим териб олган бойчечак.

Мен баҳорни соғиндим сендек.

Андижон

Нодира ЖЎРАЕВА

1994 йилда туғилган.
 Марҳамат тумани
 хизмат кўрсатиш
 ижтимоий
 иқтисодийёт колле-
 жининг бошланғич
 таълим йўналишини
 тамомлаган.
 Мактабгача таълим
 муассасида тарбиячи
 бўлиб ишлайди.

Маслаҳат

Севгининг нелигин суйгандан сўра.
 Бевафо ёрлардан куйгандан сўра.
 Сўраб ол, мазасин тотиб кўргандан,
 Кейинроқ мум тишлаб қолгандан кўра.

Ёрингга ҳазил қил, ёқади унга,
 Худди ой шуъласи ёққандай тунга,
 Барига кафилман, ишонгин бунга,
 Ўрнингни бошқаси олгандан кўра.

Барини айтиб ол, айтиб ол тезроқ.
 Ҳаётга қайтиб ол, қайтиб ол тезроқ,
 Осон-ку, ёр билан боғларни кезмоқ,
 Сўзларинг ичингда қолгандан кўра.

Ёрингга ўзингни бахшида этгин,
 Кўнмаса, кўндиргин, бахтингга етгин,
 Агар имкон бўлса ўғирлаб кетгин,
 Васлидан ўзгалар қолгандан кўра.

Сен сира ҳижронли онларга ўтма,
 Қалбинг қанот ёзсин, кафтингда тутма,
 Севгингни изҳор эт, бас, ортиқ кутма,
 Дилкашдек зор бўлиб қолгандан кўра.

Сўроқ

Баъзан севишганлар шиқдан тонади,
 Севгининг ҳижронга куни қолади.
 Йигит-ку, ўз йўлин топиб олади,
 Қиз-чи?

Кечаги ошиқлар, бугун энди ёт,
 Бечора юраклар йиглайди дод-дод,
 Агар қушлар севса, севар умрбод,
 Биз-чи?

Иккимиз айрилдик гирт тентакнамо,
 Эй, ёр, бу ишларга ҳатто лол само,
 Мен-ку, бир амаллаб яшарман, аммо,
 Сиз-чи?

Наманган

**Сирожиддин
АДАШЕВ**

1996 йилда туғилган.
 Наманган Давлат уни-
 верситети қошидаги
 3-академик лицейда
 таҳсил олади.

Қалбларда баҳор

Гулларнинг бағрида уйғонар баҳор,
Ошиқ булбул тўқир нурдан нашида.
Умрим соатларин такрор ва такрор
Шу гўзаллик учун қилгум бахшида.

Шабада – ёр қўли сочимни силар,
Жимирлаб сув тўяр вужуд титрогин.
Ол гуллар ол рангин юзимдан олар,
Шу баҳор-чун арзир жоним бермогим.

Оловқалб офтоб ҳам аста уйғонар,
Майсалар юзини ўнгандир шудринг.
Қайси дил баҳордан – ишқидан тонар,
Шу баҳорлар учун қалбингиз беринг.

Ошиқлар қалбида уйғонар баҳор!..

Фаввора

Нозанин раққоса – фаввора,
Ўзингни кўкларга отасан.
Кўзларни яшинатиб минг бора,
Атрофга гўзаллик сочасан.

Ёр ўтар ёнингдан, фаввора,
Бизларга жилмайиб боқасан.
Кўрмаган каби ул айёра
Ўтади. Сен хуноб оқасан.

Фаввора, қадрдон, фаввора,
Кўнглимни ёримга очасан.
Куйлайсан сен унга оввора,
Тушунмас. Шовқинлаб қочасан.

Овутмоқ истайсан, фаввора,
Кўлимга инжулар тақасан.
Қалбимга сувларинг сеп, зора,
Ёнган бу кўнглимга ёқасан!

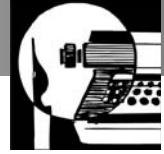
Хоразм

**Васила
СОБИРОВА**

1986 йилда тугилган.
Ўзбекистон Миллий
университети журнали-
стика факультети-
да таҳсил олган.
Ҳозирда Ўзбекистон
Халқ демократик пар-
тияси Хоразм вилоят
жамоатчилик ва
ОАВ билан алоқалар
бўлими мудири ва-
зифасида фаолият
кўрсатиб келмоқда.

Адабиётшунослик

Дамин ТЎРАЕВ

1946 йилда тугилган. Қариш Давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетини тугатган. Филология фанлари доктори, профессор. “Ҳаёт ва сюжет”, “Ўзбек адабиётида реализм масалалари” (ҳаммуаллифликда), “Бадиий талқин йўлларида”, “Ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси”, “Давр ва ижод масъулияти”, “Янги ўзбек адабиёти”, “Ҳаёт манзаралари” каби монографиялар ва ўқув қўлланмалари муаллифи.

**“КОИНОТ ФОРМУЛАСИ”НИ
КИМ КАШФ ЭТГАН?**

Абдуқаюм Йўлдошевнинг “Пуанкаре” (“Жаҳон адабиёти” журнали, 2012 йил сентябрь сони) асари бугунги насримизнинг жаҳон адабиёти намуналари билан бўйлашадиган бадиий кашфиётларидан. Адабий танқидчилигимизда асарни биринчи бўлиб таҳлил этган атоқли адабиётшунос Умарали Норматов уни ёзувчининг шу пайтгача ижод қилган асарларини тарозининг бир палласига, “Пуанкаре”ни эса бир палласига қўйиб баҳо бериши ва ҳақли равишда ушбу асар турган палла посангини босиб кетишини эътироф этади. Дарҳақиқат, асарда бадиий талқин этилаётган муаммо миллий қобиқ доирасини ёриб чиқиб, умумбашар миқёсидаги ижтимоий муаммо даражасига кўтарилган.

Ёзувчи “Пуанкаре” ҳикоясида (бу асар қисса жанри талабларига ҳам тўла жавоб беради, шу сабабли уни бемалол қисса деб юртиш мумкин – Д.Т.) халқимиз орасида тугилаётган даҳо бир олимнинг истеъдоди очилишига тўсқинлик қилган, йўл бермаган ҳодисаларнинг сабабини, моҳиятини, илдизларини бадиий тадқиқ этади. Асар қаҳрамони машҳур француз мутафаккири Пуанкаре тенгламасини ечишга доир гипотеза – фаразларни исботлашга уринади. Халқаро Пуанкаре институти бу гипотезалардан биронтасини исботлаб, еча олган олимга миллион доллар мукофот ваъда қилган. Ўзбек олими мукофотга қизиқмайди, гипотезани исботлашга бутун умрини бағишлайди. Аммо истеъдодли олимнинг бу орзуси ушалишига уйланиш, оила ташвишлари, ўзбекчиликдаги тўй ва ундан кейинги борди-келдилар каби миллий урф-одатларимиз жиддий тўсқинлик қилади. Бундай урф-одатлардан бегона россиялик ёш олим Перельман ўша машҳур формуланинг айрим босқичларини ечиб, мукофотга эришади. Аммо бу рус олими ҳам миллион доллар мукофотни ўзи олмай, ёш иқтидорли олимларга бағишлайди. Қизиғи шундаки, “соғлом” фикрловчи илмий раҳбар ўзининг истеъдодли шогирдининг орзусини хом хаёл, дейди. Рухий шифокор эса жиннига чиқаради.

Абдуқаюм Йўлдошевнинг аниқ фанлар бўйича етарли маълумотга эга эканлиги ҳам франциялик машҳур математик, физик, астроном ва файласуф, Париж Фанлар академиясининг раҳбари, дунёнинг ўттиздан ортиқ академияларининг аъзоси Жюль Анри Пуанкаре (1854-1912)нинг ихтиро этган илмий оламини тушуниши ва унинг мазмун-моҳиятини таҳлил эта олиши учун анча кўл келган.

Абдуқаюм Йўлдошевнинг мазкур ҳикояси орзусига эришаолмай, фожиага учраган истеъдодли математик олим – қаҳрамон тилидан унинг “менлиги” ифодаси шаклида ёзилган. Бадиий тасвирни “мен” тилидан – биринчи шахс томонидан баён қилиш Абдуқаюм Йўлдошев ижодий услубига хос бўлган хусусият. Албатта, қаҳрамон тилидан ҳикоя қилиш ёзувчидан катта истеъдод ва маҳорат талаб қилади, қаҳрамоннинг характери, ички дунёсини, руҳият тўлқинларини ёритишга яхши имконият беради. Ёзувчи “мени”, Абдулла Қодирий ибораси билан айтганда, айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билади, орага англашилмовчилик солмайди. “Пуанкаре” асарида ёзувчининг “мени” ҳикоянинг иккинчи қисмиданоқ қаҳрамон кечинмаларида унинг ўз

касбига фидойилигини кўрсатишга хизмат қилган: “Институтни битириш арафасида, мен қутилмаганда Пуанкаре гипотезасининг шайдосига айландим. Гипотезани жўнроқ тилда ифодалашга уриниб кўраман. Жисмларнинг ҳандасавий (геометрик) хусусиятларини ўрганувчи топология деган фан бор. Пуанкаре гипотезаси эса айнан шу фаннинг марказий муаммоси. Яна бир муҳим ҳолат: тадқиқ этилаётган жисмлар оддий эмас, балки сиқилганида, буралганда, чўзилганида ўзгармайдиган жисмлардир. Бирон нимани тушундингизми? Йўқми?”

Ёзувчи, аниқроғи, унинг қаҳрамони – истеъдодли математик олим учун бу гипотеза осон ва тушунарлидир. Аммо оддий китобхон, ҳатто қаҳрамон математик олимнинг ҳамкасблари ҳам бу муаммони яхши тушунади, дейиш қийин. “Унда янада соддароқ йўсинда изоҳ бериб ўтай, – дея қаҳрамон ўз ҳикоясини давом эттиради. – Агар уч ўлчамли сирт қайсидир жиҳати билан икки ўлчамли сферага ўхшаш бўлса, демак, уни мана шу сферага текислаш мумкин. Дунё пайдо бўлишидаги мураккаб жараёнларни ўрганишда ҳамда оламлар шакли ҳақидаги саволларга жавоб беришда ўта муҳим аҳамиятга эгалиги сабабли бу гипотезани баъзан “Коинот формуласи” ҳам дейишади”. Асар қаҳрамони бу илмий фаразни янада осонроқ тушунтиришга уринади: “Сиз оддий финжоннинг тешиқкулчага айланишини, аслини олганда эса, бу иккаласининг чўзилувчан ҳандаса назариясига кўра, бир нарса эканини тасаввур этоласизми? Бўлди, бас, шу жараённи сал-пал бўлса-да тасаввур этаркансиз, демак, гипотезанинг мазмун-моҳиятини бемалол англаб оласиз”.

Ёзувчи қаҳрамони тилидан мазкур илмий фаразни илҳом парисига, маъбудага ўхшатади: “Пуанкаре гипотезаси мана шундоқ илоҳий висолни сизга нақд қилиб кўяди: марҳамат, ечимини топинг, исботланг, учиб кетаётган пари қизнинг силлиқ оёқларига тушов ташланг, уни аста-секин тортиб олинг ва қарабсизки... сизга беадад ҳайрат кўзи билан қараётган, сизга сиғинаётган илоҳа кучоғингизга тўлғониб турибди-да. Бундан ортиқ бахт борми инсон учун!” Бу ўхшатишда китобхон асар қаҳрамони ҳам илм-фаннинг ана шундай мажнунларидан, фидойиларидан бири эканлигини қалбан ҳис этади.

Табиийки, Пуанкаре кашф этган “Коинот формуласининг” айрим қисмларини далиллаш, ҳал этиш учун жуда кучли ақл-заковат талаб қилинади. Ўзбек миллатидан бўлган, ўз фани назарий математикани жон-дилидан севган истеъдодли олим бундай оламшумул кашфиёт қилишга салоҳияти етади. Фарбда келин салом, чилла, қуда қақриш, чарлар йўқ. Фарб одамлари бундай маросимларга вақт ва маблағ сарфламайдилар. Аммо ҳозирги шароитда миллий қадриятлар деб эъзозланаётган оила қуриш, уйланиш учун тўйга ва кейинги борди-келдиларга жуда кўп маблағ топиш учун оламшумул кашфиётга зарур бўлган вақт, ойлар, йиллар бой берилди.

Бизнингча, ёзувчининг ўзи бу асарини ҳикоя деб аташи унчалик тўғри эмас. Чунки ҳикояда, асосан, бир воқеа ёки унинг бир қисми ижодий мақсадга, мавзу ва ғояга мувофиқ бадиий талқин қилинади. Менга қолса, мазкур асардаги қаҳрамон қисматлари билан боғлиқ портфель детали ёки Тиркаш жўрасининг урғочи бўрининг жисмидан тайёрлаб берган тумор воқеаси силсиласи бир ҳикояга етадиган бадиий юк бўла олади. Хуллас, Абдуқанош Йўлдошевнинг “Пуанкаре” асари ҳикоя эмас, қисса эканлиги аён. Чунки қаҳрамон ҳаётидаги бир воқеа эмас, бутун умрига, тақдирига жиддий таъсир кўрсатган кўпгина воқеалар ва инсонлар саккиз қисмдан иборат асар сюжет ва композициясидан ўрин олган.

Ёзувчи асар қаҳрамонининг уйланиш тарихини кинояли табассум, энгил юмор билан бошлайди, асар давомида эса, бу юмор оламшумул кашфиётни йўққа чиқарувчи, қаҳрамоннинг орзуларини барбод қилувчи фожиалардан бирига айланади. Уйланиш воқеасида айрим бадиий деталлар билан қаҳрамон характери очила боради. Халқимиз менталитетига хос фазилатлардан бири қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади: “Отам кўп йиллар бурун, яқин жўрасиникига меҳмондорчиликка борганида унинг пилдираб чопиб юрган, мендан тахминан беш ёшлар кичик қизчасини кўриб қолади ва “Кел, қуда бўлайлик, шу қизингни тўнғичимга обераман”, дейди. Хуллас, гарчанд бориб қулоғини тишламаган бўлсам-да, ўзига хос бешик-кертти. Орадан йиллар ўтди... Ким бориб кўриб келса, “сочи узун” деб таърифлайдиган бу қиз неча йилдан бери ўша узун сочини ўриб, келган совчиларни қайтара-қайтара... каминани кутиб ўтирган эди”.

Асарда тасвирланишича, бу сочи узун келин, ҳусну одобда ҳам бинойи, барча ўзбек аёлларига хос расм-русумларга қатъий амал қилгани учун, эрининг вақти ва қийналиб топган маблағлари шу ўзбекона расм-русумларга сарфланиб кетади ва истеъдодли олимнинг оламшумул кашфиёти амалга ошмайди.

Асарда қаҳрамон тақдирини билан боғлиқ кичик тафсилотлар ҳам, унинг характери ва у яшаётган муҳит – микро иқлимни равшан кўрсатади. Қаҳрамон – янги куёв қайнонасига ўйлаб ўтирмай, ўринсиз айтиб юборган бир оғиз сўзи учун хотинидан тинимсиз дашномлар эшита бошлайди, қовун тушириб қўйганини англайди. Ёш олим ўзи кўрмай, яхшироқ танишмай, феъл-атворини билмай фақат тўй кунини кўрган, олий ўқув юртида ўқимаган ва феъл-атвори инсоний фазилатлар унчалик камол топмаган келин са-

бабли оилавий ҳаётида ҳам бахтли бўла олмайди. Тўғри, ёзувчи келинни ёмонламайди, келин барча ўзбек аёллари каби оила шаънини сақлаб, расм-русумларига катта эътибор бериб, рўзгорини саранжом-саришта қилади.

Асар қаҳрамонини Пуанкаре гипотезасига берилиб кетиб, оилага, рўзгорга парвосиз, эътиборсиз қарайди, дейиш ҳам нотўғри. Бу олим бошидан оёғигача миллий характерни ифодалайди. “Ҳазилнинг таги зил”, деган учкур гап, ҳикматли сўз ўзбекларнинг миллий характерига хос. Ўзбек олимнинг бир оғиз ҳазил гапидан қайнонаси ва хотини бир дунё жанжал, низо бошлаб, куёвнинг ҳаётини заҳарлашади. Хотиннинг совуқ ва кўпол гаплари, қаҳр-ғазаби эрга жуда қаттиқ таъсир кўрсатади, кўнглини совутади. “Хотинимнинг таъналаридан кўра, — дейди у, — бу гапларнинг нафрат ва қоришиқ оҳанги мени адои тамом қилмоқда эди. Қачон улгурди у менга душман бўлиб олишга? Нима, мен еб, у қуруқ қолдимми? Қўйиб берса, ҳозирнинг ўзида мени пичоқлаб ташлашдан, этимни хомталаш қилишдан ҳам тоймайдиганга ўхшайди...”

Ёзувчи қисса қаҳрамонининг маънавий бойлиги билан хотинининг қоқлигидан келиб чиқувчи зиддиятли ҳолатларни тасвирлаш орқали фожиаларнинг ибтидосини кўрсатади. Қисса қаҳрамони бир жиҳатдан энг замонавий фан — назарий математика ва геометриянинг долзарб математик асослари билан шуғуллангани учун, миллий чекланишдан сал узоқлашиб ярим европалик бўлиб қолган, худди шу сабабли, у тўйнинг эртасигаёқ қайнонасига ҳазил сўз айтади. Бошқа жиҳатдан, у европаликларнинг ўзини эркин тутишидан ҳам жуда узоқда. У ҳали ҳам миллий чекланиш, миллий маҳдудлик исканжасида. У келин ва қайнонанинг қаҳр-ғазабига учраганидан қаттиқ изтиробга тушади: “Юрагим терак баргидай титраб, ич-ичимдан илтижо қиламан денг: “Эй худо, ишқилиб, бу гапларни ота-онам ё ука-сингилларимдан бирортаси эшитиб қолмасинда... Шарманда бўламиз-ку, шарманда... Синган кўнглини чегалаб бўлмас экан”.

Ёзувчи “Пуанкаре” қиссасида тўйнинг эртасигаёқ куёв — математик олим билан ўққисса қаҳрамони — олим энди “Коинот формуласи”ни кашф этишни бир четга суриб, тўйдан кейинги борди-келдилар билан шуғулланиши зарур бўлиб қолади. Олим куёвнинг “топганимиз тўйга сарфланиб, тугаб қолди”, деган гапини “ўқимаган” келин рад этиб, айтади: “Тўйни пеш қилманг. Жа, унақа мақтанадиган тўй бўлгани йўқ. Онам бечора уятларда ўлди... Сиз менга тўйни миннат қилгандан кўра жондай холамнинг туғилган кунига нима совға қилишни ўйланг”. Аслида, туғилган кунларни нишонлаш бизнинг халқимизда йўқ эди. Бу одат бизга европаликлардан ўтди. Лекин Европада, бир дона гулни совға қилса ҳам бўлаверади. Ўзбеклар, хусусан, ўзбек аёллари жуда тақлидчи. Никоҳ тўйларида келин оппоқ либос, куёв қора кастюм кийиши христианлик одати эди. Ўзбек келинлари ҳам шу одатга ўрганилар. Тўй харажатларининг анчагинаси шу кўйлақларни ижарага олишга ёки сотиб олишга сарфланади.

Қиссада тасвирланган хотин ва қайнонанинг уй сотиб олиш билан боғлиқ таъна-дашномлари “ватанли” бўлиш учун маблағ топишга сарфланган вақт, меҳнат, машаққатлар ўзбек олимнинг жаҳоншумул кашфиёт қилишига тўсқинлик қилувчи яна бир жиддий сабаб бўлади.

Кашфиёт йўлини тўсган яна бир сабаб, жонажон дўстининг тез бойиб кетиши учун бизнес бошлашни — Россияга тўрт КаМАЗ пиёз юбориб фойда топиш ҳақидаги таклифи, қаҳрамоннинг характеридаги соддалик сабабли бошига тушган фалокатлар ҳам жуда табиий, ҳаётий, ишонарли ҳолатларда тасвирланади: “Мирзачўлнинг қоқ киндигидаги хўжаликнинг ярми хароба фермаси. Ҳовли пиёзга тўлиб кетган. Биз тадбиркорлик қилиб, катта пул топишга жаҳд қилган икки ўртоқ ва кунлик ишга ёлланган ўттиз чоғли эркак-аёл эрталабдан қора кечгача бош кўтармай ишлаймиз. Ишимиз ажабтовур. Ҳар биримизнинг ёнимизда электр плитаси... Биз пиёзнинг орқасини пичоғда шартта кесамиз-да, шу кесилган жойини қизиб турган плитага ёки дазмолга босамиз, сўнг хирмонга иргитамиз. Шундай қилинса, ўн беш-ийгирма кунлик йўлда бу сабил чириб қолмас экан”. Дарвоқе, мўмай фойда топиб, моддий шароитни тез яхшилаб олишга ишонган одамлар оғир меҳнатга ҳам чидашади: “Бармоқлар ачийди, кўздан дувуллаб ёш оқади, ўпканг ёрилгудай бўлиб йўталасан, бош айланади...”

Қисса қаҳрамонининг бизнеси, тез бойиб кетиш тадбири барбод бўлади. Ишонган дўсти “Йўлда пиёзлар чириб кетди, бор-йўғимиздан айрилдик”, деб “қасал” бўлиб ётиб олади. Кейин билинадик, дўсти уни алдаган, топилган даромадга ўзи янги машина олган. Асар қаҳрамони энди қарзларни узиши керак.

Қиссада яна бир ижобий, ҳатто идеал қаҳрамон бор. Бу — ёш истеъдодли олима, “кашфиётчи”нинг ҳамкасби Муниса. У “кашфиётчи” оғир ахволга тушиб қолганида, қарзни узишга сезиларли ёрдам беради. Ёзувчи қиссада ҳали бу воқеалар тасвирига ўтмасдан аввал театрда бир олимнинг илмий кашфиётини ўғирлаб олган дўст хиёнати ҳақидаги драмани кўрганлиги, аммо бунга ишонмаганлигини айтади. (Зукко ўқувчи бу ерда атоқли олим ва драматург Иззат Султоннинг “Иймон” асари кўзда тутилганлигини сезади — Д.Т.) Саҳна

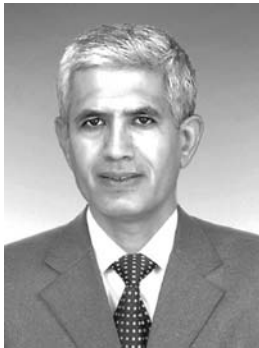
томошасини кўрган қаҳрамон талабалик давридаги дунёқараши билан драма муаллифини “қаҳрамонлар”ни нақ бир ярим соат оворайи сарсон қилди... баайни тўртта ватман қоғозидаги чизманинг эмас, бутун бошли мамлакатнинг тақдири ҳал бўлаётгандек, дея бепарво бўлган бўлса, бундай разиллик ўз бошига тушгач, уни расвойи раддибало қилганидан афсусланади. У ўз бошига фалокат ёғдирган дўстининг хиёнатига ўқувчини ишонтириш учун, аниқроғи, ўзи нима учун бу ўртоғига ишонганлигини далиллаш учун уни бундай тасвирлайди: “Ҳа, шунақанги доғули эди у, ... ишигаям, сўзигаям, ҳамиша бировларни қалқон қиларди, ўзи қўй оғзидан чўп олмаган, бузоқнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ичмайдиган фақир ва ҳаттоки, жабрдийда мисоли панада қолиб кетаверарди...” Барибир ҳам қисса қаҳрамони шундай “жон дўсти” етказган моддий ва маънавий зарарни, хиёнатни бутун залвори, оғирлиги билан ҳис этиб, қаттиқ изтироб чекади, руҳан эзилади: “Ҳа, у ўғирлади, фақат қўлэзмамни эмас, у менинг келажакимни ўғирлади, у менинг орзуларимни ўғирлади, у менинг одамлик сиёғимни ўғирлади, у менинг “мен”лигимни ўғирлади, ўзимдан ўзимни ўғирлади!”

Аммо уни умуминсоний аҳамиятга молик кашфиёт қилишига ўзида қобилият ва салоҳият борлигига ишонган замонамиз қаҳрамони десак ҳам, хато қилмаган бўламиз. Абдуқажом Йўлдошев ўз асарига замонамиз қаҳрамонининг моделини, оила, рўзгор, миллий урф-одатлар занжирига боғланмаган эркин инсон, ёрқин истеъдодли олимлар вакиллари ҳисобланган Аюпов ва Мунисанинг фазилатларини кичик деталь-тафсилотларда кўрсатиб ўтади: “Бу орада мен билан бир пайтда иш бошлаган (илмий ишни – Д.Т.). Аюпов йигирма етти ёшида фан номзоди, ўттиз ёшида фан доктори бўлди. Мен эса олтиш ёшимда ҳамон катта ўқитувчи бўлиб, бир сўзни тўтиқушдай икки мартадан такорлаб, талабаларга ўзим савол бериб, жавобини ҳам ўзим айтиб юрибман...”

Асарнинг бадиий-ғоявий ютуғи, бизнингча шундаки, қаҳрамон сўнги нафасигача оламшумул кашфиёти, орзусидан воз кечмайди. Аммо унинг кашфиёт учун бўлган иштиёқи ва интилишини қадрлаш ўрнига, шифокорлар уни ақлдан озган одам сифатида руҳий шифохонага ётқизадилар. Иқтидорли талаба шогирди эса, ишончини оқламайди. У ҳам уйланади. Бу шогирд ҳам энди рўзгорни ўйлайди, оламшумул кашфиётни орзу қилмайди. Бу фожиада қаҳрамон енгилмайди, аммо бошқаларни енгилга ўргатади. Тасвирланишича, қаҳрамон оламшумул кашфиётнинг ечимини топиш учун ўн кун, ўн беш кун соф вақт керак. Шу сабабли, у хотинига болалари билан ўн икки кун баҳаво жойда дам олиб келишни таклиф қилади. Хотини унинг бу гапига масҳараомуз қараб, болаларнинг бахти тўқис бўлиши учун дам олиш эмас, кўпроқ пул топишни ўйлаш, оилани таъминлаб қўйиш, болаларнинг тўйини ўтказиб бериш каби оилавий масалалар эрнинг гарданидаги биринчи вазифа эканлигини “тушунтириб” қўяди.

Ёзувчи қисса қаҳрамонини идеаллаштирмайди. Ундаги айрим камчиликларни ҳам яширмайди: “Шоирлар алдайдилар. Нима эмиш, қандайдир мавзуни ёзмоқчи бўлиб, юрсанг-у, уни сендан олдин кимдир қоғозга тушириб қўйса, бундан хурсанд бўлишинг керак экан. Бекор гап! Эҳтимол, адабиётда шундайдир, аммо аниқ фанларда эмас. Мен унақанги бағрикенг одам ҳам эмасман. Мен ичи қора одамман. Худо шоҳид, бу оламшумул янгилликни ўқиганимда бутун вужудимни ҳасад ва алам фасоди тўлдирди... Нега у? Нега мен эмасман?... Ахир... ахир, бу тўқсон тўққиз бутуну юздан тўқсон тўққиз фоиз менинг ечимим-ку!!! Ахир, мен тўғри йўлдан борган эканман-ку. Сўнги ноль бутун юздан бир фоиз иш қолган экан-ку! Бир ойгина, йўқ, йўқ, кўпи билан бир ҳафтагина босиб ўтириб илм қилганимдами, гипотезани ўзим исботлаган бўлардим”. Йўқ, аслида, бу бахиллик, ичи қоралик, ҳасад эмас, балки умр бўйи қилинган истеъдодли илмий ижоднинг самарасини бошқалар илиб кетганидан куйинишдир. Асар қаҳрамонининг бу куйинишларига китобхон ҳам ачинади, ҳамдард бўлади ва айни пайтда, руҳан покланади.

Хуллас, “коинот формуласи”нинг сирларини ўзбек олими шу замонда кашф этиши мумкин эди. Аммо воқеликда, ҳаётда энг яхши фазилатлар эгаси ҳам агар қадрланмаса, кашфиётдан узоқлашади. Инсон, энг аввало, ўзини кашф этиши зарур. Мен бу асарда ёзувчи ғоясини шундай тушундим.

Абдулла УЛУФОВ

1960 йилда туғилган.
1983 йилда Тошкент
Давлат университетининг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган.
“Қиссачилигимиз қирралари”, “Инсон ибратга интилади”, “Асл асарлар сеҳри”, “Ватан – ва тан”, “Қалб қандили” каби китоблари, “Адабиётшуносликка кириш”, “Туркий халқлар адабиёти” сингари ўқув қўлланмалари нашр этилган.
Айни пайтда,
Ўзбекистон Миллий университети доценти.

Биз билмаган Бахтин

Киши ҳар гал асл асарларни ўқиётганида ўзининг ҳаёти бошқалар билан беҳад боғлиқлиги, атрофидаги одамларга маънавий яқинлиги, шу боис улардан “қарздор”лигини ҳис қилади. Бундай асарлар ҳиссиётимизга таъсир ўтказиб, ўзгаларга ҳамдард, ҳамфикр қилиб кўяди. Адабиётнинг асл асарлари тўғрисидаги айрим тадқиқотлар билан танишиш асносида уларнинг ҳаётбахш қувватидан баҳрамандлигимиз янада ортади. Михаил Бахтиннинг Достоевский ва Рабле ижоди муаммоларига бағишланган илмий-назарий тадқиқотлари худди шундай салмоққа эга. XX аср машҳур мутафаккирининг қарашлари маданият, санъат ва адабиёт тўғрисидаги тушунча, тасаввуримизни теранлаштиради. Бу жиҳатдан у ўтган асрнинг энг пешқадам адабиётшунос, тилшунос, файласуфларидан бири саналади. Олимнинг тадқиқотлари адабиётшунослик тарихида чинакам янгилик бўлгани дунё миқёсида эътироф этилади. Михаил Бахтиннинг китоблари, мақолалари нафақат адабиётшунос, тилшунослар, балки файласуф, санъатшунос, маданиятшунос, тарихчи олимлар, машҳур адиблар, шоирларнинг ҳам эътиборини қозонди. Европада, АҚШда бахтиншунослик юзага келди. Ғарб ва Шарқ санъатшунос, маданиятшунос, тарихчи ва албатта, филологларининг Михаил Бахтин тадқиқотларига мурожаат қилиши салкам ярим асрдан бери илмий таомилга айланди. Чунки уларда ижтимоий фанлар учун барча даврда бирдай аҳамиятли, долзарб муаммолар хусусида теран илмий мулоҳазалар илгари сурилади.

Михаил Бахтин ўз тадқиқотларида муаммонинг моҳиятини ёритиш асносида “полифония”, “хронотоп”, “мениппия”, “жанр хотираси”, “карнавализация” сингари сўзларни қўллаб, филология фанида қатор янги терминлар яратди. Ушбу терминлар қўтилмаганда барча ижтимоий фанларда фаол атамага айланди. Фанга эса камдан-кам олим янги терминни олиб киришга муяссар бўлади. Айниқса, адабиётшунослик соҳасида бунга эришиш жуда ноёб ҳодиса саналади. Филологияда Бодуэн де Куртэне “фонема”, Потенбня “назарий поэтика”, Веселовский “тарихий поэтика” терминини илк бор қўллагани қайд этилади. Михаил Бахтин терминлари филология фанига кирган бахтли муаллифлар қаторида мустаҳкам ўрин эгаллайди. Унинг тадқиқотларини мутолаа қилаётиб, ҳар бир одам санъат ва адабиётнинг бош вазифаси – кишиларни ирқи, дини, ижтимоий аҳволи, замони ва маконидан қатъи назар, бирлаштириш, ҳамжиҳат қилиш эканини, албатта, ҳис этади...

Михаил Бахтиннинг бадий асарлар асосида инсон дунёсига доир фалсафий мушоҳада юритиши дабдурустдан бошланмаган. Унинг файласуф адабиётшунос сифатидаги ўзига хос қарашлари мустаҳкам заминга асосланган. 1895 йил 17 ноябрь куни Орёл шаҳрида банк хизматчиси оиласида дунёга келган Михаил Михайловичнинг болалиги Орёл, Вильнюс ва Одесса шаҳарларида кечган. Одессада гимназияда, университетда таҳсил олган. Ўсмирлигидан жаҳон маданияти тарихи, антик фалсафага доир китобларни қизиқиб ўқиган. Ун икки-ўн уч яшарлигидаёқ Кантнинг

фалсафий асарлари билан атрофлича танишган. 1914-1918 йилларда Петербург (Петроград)да яшаб, университетга эркин тингловчи сифатида қатнаган. Бу йилларда В.В.Розанов, Н.А.Бердяев, Н.О.Лосский, А.В.Карташев сингари ўша даврнинг йирик файласуфлари асарларини чуқур ўрганган. 1918-1923 йилларда Невеле, Витебскдаги маҳаллий ўқув юртларида дарс берган. Ўтмиш маданияти, дин тарихини чуқур билгани боис ҳаёт ҳақида теран мушоҳада юритадиган М.Бахтиннинг атрофида бир гуруҳ зиёлилар тўпланиб, диний-фалсафий тўғарак ташкил топган. Бўлғуси олимнинг матбуотдаги илк мақоласи “Санъат ва масъулият” ҳам Невелдаги “День искусства” альманахида босилиб чиққан. Михаил Михайлович 1923-1924 йилларда яна Петроградда яшаган ва Витебскда ёза бошлаган “Ҳаракат фалсафаси” тадқиқотини давом эттирган. Лекин ушбу асарнинг нашрини кўриш муаллифга насиб этмаган. “Ҳаракат фалсафаси” олтмиш йил ўтиб – 1980 йилда чоп қилинган. Михаил Бахтиннинг дастлабки асарлари бевосита фалсафа масалаларига бағишланган. Аммо улар ўзининг эмас, маслақдош қадрдонларининг номидан босилиб чиққан. “Фрейдизм. Танқидий очерк” (1927) ҳамда “Марксизм ва фалсафа тили: Тил тўғрисидаги фанда социологик методнинг асосий муаммолари” китобларида В.Н.Волошинов, “Адабиётшунослиқда формал метод. Социологик поэтикага танқидий кириш” (1928) китобида П.Н.Медведев муаллиф сифатида кўрсатилган.

“Достоевский поэтикаси муаммолари”да сўз жуда мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса экани таъкидланиб, “кўповозлилик” ёки “овозлар кўплиги” деганда, биринчи навбатда, бир-бири билан узвий боғланган ҳар хил фикрлар назарда тутилади. Муаллиф шу асосда турли характердаги қаҳрамонларнинг муайян муаммо хусусида турлича қарашларини умумлаштириб ифодалайди”, дейилади. Ёки “Бошқанинг нутқимизга жалб қилинган гапи дарҳол янгиланади ва у ўша заҳотиёқ бизнинг тушунчамиз бўйича ўз баҳосини олади, яъни икки образли бўлиб қолади”, деб уқтирилади.

Михаил Бахтинга ўз номидан чоп қилинган биринчи китоби – “Достоевский ижоди муаммолари”ни қўлига олиб, ҳузур қилиш ҳам насиб этмаган. Олимнинг ҳозир дунёга машҳур “Достоевский поэтикаси муаммолари” тадқиқоти 1929 йилда шу номда босилиб чиққан эди. 1928 йил 24 декабрда, илк китоби чоп қилиниши арафасида, Михаил Бахтин “яширин контраволюцион ташкилот”нинг фаол аъзоси сифатида “миллатчилик ва диний айирмачилик ғояларини тарғиб этиш”да айбланиб, бир гуруҳ яқин кишилар билан бирга қамоққа олинган ва 1929 йил 22 июлда беш йил муддатга озодликдан маҳрум этилган. Бу пайтда М.Бахтин остемелит (иликларнинг кўпинча суякка ўтадиган яллиғланиши) билан касалланган, қамоқ эса унинг учун ўлим билан баробар эди. Белгиланган жазо А.М.Горький ва А.Н.Толстойнинг илтимоси туфайли ўзгартирилиб, М.Бахтин Шимоллий Қозоғистоннинг Кустанай вилоятига сургунга жўнатилган. У етти йил туман матлубот жамиятида бухгалтер-иқтисодчи бўлиб ишлаган. Аммо жазо муддати тугаганидан кейин ҳам унга йирик шаҳарларда яшашга рухсат этилмаган. 1936 йилдан М.Бахтин Саранск шаҳридаги Мордова педагогика институтида дарс бера бошлаган. Аммо 1937 йилда Саранскдан чиқариб юборилгани туфайли 1945 йилгача Кимри шаҳарчаси ва унинг атрофидаги мактабларда ўқитувчи бўлиб ишлаган. Касаллиги кучайиб кетганидан бир оёғини кестириб ташлашга мажбур бўлган. 1945 йилда яна Саранскага қайтиб, педагогика институтида ўқитувчилик фаолиятини давом эттирган. 1967 йилда М.Бахтин ва сафдошлари оқланган. 1969 йилда олим Москвага кўчиб келган. 1975 йил 7 мартда саксон ёшга тўлишига бир неча ой қолганида вафот этган.

Айни ижодий кучга тўлган пайтида – ўттиз уч ёшида қамоққа олиниб, ҳаёти муттасил таҳликада кечган Михаил Бахтиннинг тадқиқотлари, “Достоевский ижоди муаммолари” китоби (1929) ҳамда Лев Толстой ижоди тўғрисидаги иккита кичкина мақоласини мустасно қилганда, 1963 йилгача – ўттиз йил мобайнида ҳеч бир тадқиқоти нашр этилмаган. 1963 йилда олимнинг Достоевский ижодига бағишланган монографияси босилиб чиққан. Жиддий қайта ишланиб, тўлдирилган ушбу китоб Михаил Бахтиннинг номини тезда машҳур қилиб юборган. Кустанайда сургунда, Кимри, Саранскда доимий таъқиб, кузатувда бўлган пайтида ҳам Михаил Бахтин илмий-ижодий фаолиятдан тўхтамаган. Муттасил муттолаа, адабиёт тўғрисида доимо мушоҳада юритиш ва ёзиш унга ҳаёт машаққатларини энгиб ўтишда асосий таянчга айланган... Ҳаёт машаққатли синовларига солгани сари олим сабот ва иштиёқ билан ижод қилаверган. 1940 йилдаёқ “Реализм тарихида Франсуа Рабле” мавзусида номзодлик диссертациясини тайёрлаб, Фанлар Академиясининг Жаҳон адабиёти институтига тақдим этган. Лекин 40 босма табоқдан иборат бу салмоқли тадқиқотини 1946 йил ноябридагина ҳимоя қила олган. Кун бўйи давом этган ушбу ҳимоя чоғида кенгаш аъзоларидан бир гуруҳи Михаил Бахтинга биратўла докторлик илмий даражаси бериш зарурлигини тақлиф қилишган. Аммо бу тақлиф ўтмаган. Ижтимоий фанлар бўйича номзодлик диссертацияси, одатда, олти-саккиз босма табоқ атрофида бўлиши эътиборга олинса, “Реализм тарихида Франсуа Рабле” тадқиқоти ҳажм салмоғи жиҳатидан ҳам нақадар маҳобатли экани ва М.Бахтинга нисбатан қанчалик адолатсизлик қилингани аёнлашади. “Достоевский поэтикаси муаммолари” ўн етти босма табоқдан иборат эканлиги эътиборга олинса, М.Бахтиннинг

ўз номидан босилиб чиққан дастлабки йирик тадқиқоти ҳажмига кўра номзодлик эмас, докторлик диссертацияси экани ҳеч қандай изоҳга ўрин қолдирмайди. XX асрда шўро мамлакатига нафақат адабиётшунослик, тилшунослик, балки ижтимоий гуманитар соҳадаги қайси бир докторлик диссертацияси маъно-мазмунининг чуқурлиги, қамровининг кенглиги, янгича қарашларни мужассамлаштириши жиҳатидан “Достоевский поэтикаси муаммолари” ёки Рабле ижоди тўғрисидаги тадқиқот билан бўйлаша олади?

Михаил Бахтин сингари кишиларнинг илм-фанга муносабати барча учун ибрат намуна-сидир. У тадқиқотлари қатор тилларга таржима қилинган мутафаккир бўлса-да, “филология фанлари номзоди” илмий даражаси билан дунёдан ўтди. Михаил Михайловичнинг номи Ғарбда, Америкада машҳур бўлгач, унга “профессор” унвонини беришмоқчи бўлишганида, давлат мукофотига тавсия этишганида олим буларнинг барчасини қатъий рад этган. Бунинг сабабини сўрашганида у кулиб: “Мен – файласуфман. Файласуф эса оддий одам бўлиши лозим. Аксинча бўлса, у фалсафани ўзининг ижтимоий аҳволига мослаштиради”, деган. М.Бахтин машғулот чоғида талабаларга Ҳомернинг “Илиада”, “Одиссея”сини қадимги юнон тилида, Гётеннинг “Фауст”ини немис тилида ёддан ўқиган. Ёдлаб олиш қобилияти беҳад кучлилиги боис А.Пушкиннинг “Евгений Онегин”и, бошқа шоирларнинг асарларини қоғозга қарамасдан ўқиб берган ҳамда бу ажойиб асарларнинг маъноси, мазмуни, бадиий хусусиятларини ғоят аниқ тушунтирган. Қайд қилинишича, Михаил Михайлович мутафаккиро-на ёзиш баробарида жуда ўткир нотик бўлган. Лекин энг ҳавасланарли жиҳати, ҳеч қачон бошқаларга баланддан қарамаган, ҳамиша камтару камсуқум яшаган...

Ишига чинакамига берилганлар меҳнат қилиш, изланиш жараёнида кўнглида чексиз ҳаловат туяди ва ўзини бахтли ҳис қилади. Нобоп шароит, турли чеклов, таъйиқлар ўз соҳасига, ишига меҳр кўйганлар учун ҳеч қачон тўсиқ бўлолмайди. Михаил Бахтиннинг ҳаёт йўли бунга ёрқин мисол. Қайд қилинишича, унинг аксарият вақти ёзув столи ёнида, китоблар уюми орасида ўтган. Китоблар, журналларни кўлига қалам олиб, ҳошиясига ёзиб, белги кўйиб, синчковлик билан ўқиган. “Китобдан наф олиш, ўқиганингдан ниманидир ўқиб, ўзлаштириш учун, аввало, ўша мавзуга қизиқиш керак. Эҳтиёжимиз, талабимиз қанча бўлса, китоб бизга шунчани беради. У лоқайдларни ёқтирмайди ва саволига жавоб бермайди. Китобга бефарқ муносабатда бўлиш эмас, аксинча, у билан қизғин мулоқотга – диалогга киришиш керак. Китоб билан чинакамига ишлаш худди шундай бўлади. Фан ҳамиша машаққатли меҳнатни талаб қилади. Жиддий монография, ҳатто дарсликни ҳам бирданига тушуниб бўлмайди. Бунинг учун ақлни ишга солиб, диққатни жамлаб, астойдил меҳнат қилишга тўғри келади”, дейди. Михаил Бахтиннинг тадқиқотлари унинг манбалар матнини ихлос билан ўргангани, улардаги мулоҳазалар билан ҳаёлан мулоқотга киришганини билдиради. У шунинг учун ҳам Достоевский, Рабле, Гёте каби адиблар ижоди, адабиётнинг назарий муаммолари хусусида жуда чуқур ва янгича фикр билдира олган. Михаил Бахтиннинг тадқиқотлари шу боисдан “адабиётшуносликда чинакам ўзгариш ясади” деб эътироф этилган. Масалан, машҳур адиб Чингиз Айтматов: “М.Бахтин, Г.Гачев ва бошқа мунаққидларнинг тадқиқотлари санъатда ва ижтимоий тафаккурда кечаётган ўзгаришларнинг умумий қонуниятларини тушунишимда менга ёрдам беради” деса, С.С.Аверинцев: “М.М.Бахтин тил тўғрисидаги фанни бойитган белгилар тизими соҳасининг биринчи тадқиқотчиларидан бўлиб, унинг қарашлари асосида бир тилни бошқа тиллар билан қиёслашда янги уфқлар очилади”, деб таъкидлайди. Академик Д.Лихачев эса: “М.Бахтин адабиётшунослик ва фольклоршуносликка “кулги маданияти”, “кулги тантаналари”, “ўрта аср кулгиси”, “халқ кулгиси”, “карнавал кулгиси” каби бир қатор муҳим тушунчаларни олиб кирди”, дея эътироф этади.

Фёдор Достоевский ва Франсуа Рабленнинг ҳаёти, ижод йўли билан Михаил Бахтиннинг тақдир ўртасида аллақандай ўхшашлик, ҳамжиҳатлик кўринади. Ушбу яқинлик, биринчидан, уларнинг ижодга эрта кириб келгани ва шиддат билан ижод қилишида, ижодни ҳаётнинг мазмуни, ўзининг бахти деб билишида, иккинчидан, илк асарларининг жиддий баҳс-мунозаралар уйғотишида, учинчидан, ҳар учала мутафаккирнинг ўз даврига сиғмагани – мавжуд ижтимоий турмушни қабул қилолмаганида билинади. Достоевский ҳам, Рабле ҳам, Бахтин ҳам сиёсат душмани сифатида навқирон чоғида қамоққа олинган, сургун азобини тортган, доимо кузатув, таъқиб остида яшаган.

Оноре де Бальзак “Барчамизнинг умумий устозимиз” деб таърифлаган Франсуа Рабле (1494–1553) “Гаргантюа ва Пантагрюэль” романининг дастлабки китобини ўз номидан эмас, Алькофрибас Назье тахаллусини кўйиб эълон қилган. Беш китобдан иборат ушбу сатирик асарда халқ ҳаёти ҳазил, киноя, пичинг, муболаға, ҳажв асосида жуда таъсирчан кўрсатилган. Рабле ўзининг мазкур асари қаттиқ ҳазил, кучли кулги ва нозик киноялар билан пардаланганини таъкидлаб, унинг маъносини тушуниш учун диққат билан мутолаа қилиш лозимлигини қайд қилган ва: “Уни ўқиш натижасида ҳам жасоратли, ҳам доно бўласиз. Чунки у сизга бизнинг дин, сиёсат ва рўзгоршунослигимизга доир ўта махфий ва ғаройиб сирларни очиб беради”, деб эслатган. Ҳақиқатан, “Гаргантюа ва Пантагрюэль”да кишилар турмуши билан боғлиқ бошқа ҳеч бир асарда қаламга олинмаган ҳодисалар ҳақида сўз юритилган.

“Достоевский поэтикаси муаммолари” Михаил Бахтин фаолиятидаги биринчи, “Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти” эса иккинчи чўққи сифатида эътироф қилинади. Бу чўққилар муҳташамлиги жиҳатидан бир-биридан асло қолишмайди. Олим улардан биринчисини, ўттиз ёшга етмаган пайтида, иккинчисини, қирқ ёшидан ўтганида яратган. Эслатилганидек, Франсуа Рабле ижоди тўғрисидаги тадқиқот 1940 йилда ёзиб тамомлангани ҳолда, чорак аср ўтгач – 1965 йилда нашр қилинган. Достоевский ижоди ҳақидаги тадқиқотнинг ҳажми ўн олти босма табоқ бўлса, “Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти” ундан салкам икки баробар йирик. “Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти”нинг материали салмоғи ҳам шунга мувофиқ. Михаил Бахтин ушбу тадқиқотини олим-мутафаккир сифатида улғайган чоғида битган. У рус адаби асарлари ҳақидаги тадқиқотида шахс дунёси, француз ёзувчиси ижоди тўғрисидаги китобида эса халқ ҳаёти тўғрисидаги фалсафий мушоҳадаларини баён қилган. “Франсуа Рабле ижоди ҳамда Ўрта асрлар ва Уйғониш даври халқ маданияти” билан танишиш жараёнида ўқувчининг халқ байрам томошаларининг ижтимоий-маданий аҳамияти, кулгининг кишилар ҳаётидаги ўрни ҳақидаги тасаввурни, тушунчаси кенгайди, масхарабозлар, қизиқчилар, девона, жиннилар ҳам одамларга кўп сабоқ бериши, сўкиниш, бақириб-чақириб ҳам худди овқат ейиш, ичкилик ичиш сингари эҳтиёж экани, ҳеч бир нарса-ҳодиса бежиз пайдо бўлмагани, ҳаётдаги ҳамма нарса ўз ўрни, мазмунига эгаллигини билиб олади ва бу хусусда беихтиёр ўйга чўмади. Чунки олим: “Ҳар қандай байрам тадбири инсоният маданиятининг энг муҳим бирламчи шаклидир. Уларнинг барчаси ижтимоий меҳнат ва амалий ҳаракатлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, муайян мақсад ва шартларга асосланади. Байрамлар, уларнинг энг ибтидоийси ҳам, кишиларнинг дунёқарашига чуқур маъно-мазмун бахш этади... Карнавалда ҳаётнинг ўзи ўйнайди, ўйин эса бу пайтда ҳаётга айланади. Карнавал – халқнинг кулги асосида ташкил қилинган иккинчи байрамона ҳаётдир... Карнавал тугамагунча бошқа ҳаёт йўқ. Чунки карнавалда синф, табақа, ёш сингарилар асло тўсиқ бўлолмайди. Кишилар карнавални томоша қилиб, кузатиш билан кифояланмайдилар, балки унда яшайдилар. Халқники бўлгани боис барча унинг таъсирида бўлади”, деб тушунтиради. Михаил Бахтин халқ маданиятининг ажралмас қисми – байрам томошаларининг ҳатида яширинган маъно-мазмунни “Гаргантюа ва Пантагрюэль” ҳамда бошқа асарлари асосида бирма-бир шарҳлайди.

Михаил Бахтин қадимги мутафаккирларнинг мураккаб фалсафий рисоалари, Кант, Ҳегел, Фрейд, Ницше, Юнг, Шопенгауэр каби файласуфларнинг тадқиқотларини аслиятда ўқиган. Улардан худди шеър, роман сингари завқланган. Оилавий муҳити унинг китоб дунёсига яқин бўлиш, сингишиб яшаши учун замин яратган. Михаил Бахтин болалигида немис тили ва адабиёти ўқитувчиси тарбиясини олиб улғайган. У ана шу гувернанткаси кўмагида немис ва бошқа Ғарб тилларини пухта ўрганган. Ҳомер дostonлари, антик дунё адабиёти намуналарининг немисча таржималари билан танишган. Акаси Николай Бахтин ҳам филолог бўлган. Михаил шу акасининг изидан Петроград университетига ўқишга борган. Тўғрироғи, Новороссийск университетидан ўқишини акаси таҳсил олаётган ўқув даргоҳига ўтказган. Николай нотинч замоннинг ғалаёнлари туфайли хорижга кетиб, Парижда маълум муддат яшагач, Кембриж университетига докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. Бермингем университетига мумтоз филология бўйича профессор лавозимида фаолият кўрсатиб, шу йўналишда қатор китоблар нашр этган.

Бахтин Петербург университетига антик адабиёт бўйича машхур олим Ф.Ф.Зелинский ва бошқа таниқли адабиётшуносларнинг маърузаларини тинглаган. “Достоевский поэтикаси муаммолари” муаллифи “1944 йил 15 сентябрь” санаси қўйилган таржима ҳолида: “Классик гимназияни тамомлагач, дастлаб Новороссийск, сўнг Петроград университетида таҳсил олиб, 1918 йилда тарих-филология факультетини тугатдим. Университетда ўқиганимдаёқ илмий фаолиятимни бошлаган эдим: аввалига фалсафа билан (проф. Ланг ва проф. А.И.Введенский раҳбарлигида), сўнг адабиётшунослик билан шуғуллана бошладим ва кейинги ҳаётимни унга бағишладим”, деб ёзган. Ўрта мактабда, олий ўқув юртида ўқитувчи бўлиб ишлаган, консерваторияда эстетика ва мусика тарихидан маъруза ўқиган, нашриётда штатдан ташқари муҳаррирлик қилган, туман матлубот жамиятида иқтисодчи сифатида фаолият кўрсатган Михаил Бахтин ҳақиқатан умрининг охиригача адабий-эстетик тафаккур равнақи йўлида садоқат билан хизмат қилган ва дунё миқёсида эътироф этиладиган салмоқли тадқиқот яратишга эришган. Энг асосийси, у фалсафий рисоалар, бадиий асарларда ўқиган, англаган ҳақиқатларини ўзига сингирган, фаолиятида намоён эта билган. Яъни адабиётнинг илмий-назарий масалалари хусусида сўз юритганда, асарларнинг моҳияти, аҳамиятининг таҳлил қилганда ҳамisha фалсафий нуқтаи назардан ёндашган. Шунинг учун олимнинг тадқиқотларида адабиётшунослик фалсафа билан ажойиб тарзда уйғунлашиб кетади. Михаил Бахтин бадиий асарларни таҳлил қилишда фалсафа ва филология илмини бир-бирига омухта қилиб юборади. Унинг ишлари айни жиҳати билан адабиётшуносликдаги янги йўналиш саналади. Шу боис олимнинг асарлари катта қизиқиш уйғотиб

келади. В.Кожиновнинг эслатишича, Фарбда, бор-йўғи, беш йил (1988-1992) оралиғида Михаил Бахтин ижодига бағишланган йигирма иккита китоб ва тўртта махсус журнал чоп этилган. Унинг қайд этишича, бу ҳали ҳаммаси эмас. Чунки яна бир маълумотга кўра, беш йил ичида Россияда М.Бахтин тўғрисида ўнтача мақола, бир неча юпқа рисола чиқарилгани ҳолда, Фарбда унинг ижоди хусусида қирққа яқин китоб нашр қилинган. 1986 йилдаёқ америкалик Г.С.Морсон бахтиншунослик тобора кенгайиб бораётганини назарда тутиб: “Ҳозирги пайтдаги илмий нашрлар оқими барчамизнинг Бахтин даврига кириб бораётганимизни таҳмин этишга асос беради”, деган эди...

Адабиётшуносликка жиддий янгиликлар олиб кирган улуғ мутафаккирнинг хизмати, изланишлари, афсуски, ўз пайтида қадрланмаган, эътироф этилмаган. Унинг тадқиқотлари узоқ вақт нашр қилинмаган, эътиборсиз қолган. Табиийки, бу олимнинг руҳияти, кайфиятига ўзининг салбий таъсирини ўтказган. Рабле ижодига бағишланган тадқиқотини тамомлаганидан кейин у жиддий бирор нарса ёзмаган. Балки мақолаларини чоп этишмагач, китобларини нашр қилишмагач, ёзишга қўли бормагандир. Ўйлаб юрган, кўнглида жўш урган фикрларини қоғозга туширолмай қолгандир... 1963 йилда Достоевский ижоди тўғрисидаги монографияси иккинчи марта босилиб чиққанида у 67 ёшга кирган, Рабле ижодига бағишланган тадқиқоти 1965 йилда, нақ чорак аср ўтиб нашр этилганида 70 ёшдан ошган эди. Бахтин ёзишга иштиёқи сўнганидан кейин талабаларга маъруза ўқиш орқали ўзини чалғитган. Тўғрироғи, ҳаётини бағишлаган, бахти деб билган сўз санъатига меҳри, иштиёқини шу тариқа қондирган. Агар узлуксиз назорат, тазйиқлар толиқтирмаганида, касаллик азоблаганида, илмий-ижодий фаолиятига эътиборсизлик маънан эзмаганида эди, Бахтин 40-йиллардан кейин ҳам фаол ижод қилган, янада салмоқдор тадқиқотлар яратиб, ижтимоий-эстетик тафаккур ривожини учун бундан-да кўпроқ улуш қўшган бўларди.

Адабиётшуносликка ҳаётини бағишлаган, адабиёт, санъат хусусида мушоҳада юритишдан мароқланган, буни ўзининг бахти деб билган Михаил Бахтинга тақдир мушкул синовлари баробарида ажойиб умр йўлдошини ҳам рўбарў қилди. Ёнида Елена Александровна (1901-1971)дек суянчиғи, таянчи бўлмаганида, муттасил хасталик азобини тортган, фақат муаллимлик маошига кун кечирган, ўттиз йилдан кўп муддат ҳеч нарсаи нашр этилмаган Михаил Бахтин илмий-ижодий фаолият билан шуғуллана олмас эди. Олим замоннинг аёвсиз зарбаларига дуч келганида Елена Александровна садоқат билан ёнида турди. Бу ажойиб аёл улуғ олимнинг ҳаётини бағишлаган, бахти деб билган адабиётшунослик билан астойдил шуғулланиб, тенгсиз тадқиқотлар яратишида кўмақдош бўлди. Замон қанчалик мушкул, қисмат қандай синовларга солмасин, таъқиб, тазйиқ, сургунлари билан қийнамасин, Елена Александровна баланд бўйли, қотма жуссали, авжи йигитлигида бир оёғидан ажралган, алами, ғуссасини тутун билан чиқарадигандек тамакига ружу қўйган, чеҳрасидан хокисорлик, муомаласидан инсонга меҳрибонлик нури ёғилиб турган донишманд инсон билан бирга яшашни ўзи учун чинакам саодат санади. Манбаларда уларнинг фарзандлари тўғрисида маълумот келтирилмайди. Лекин Елена Александровни оламдан ўтгач, Михаил Бахтин умрининг қолган уч йилини яшамади, балки амаллаб кечирди, деб қайд қилади В.Кожинов.

Адабий асарлар мазмун-моҳиятини фалсафий таҳлил этишда ўзига хос йўлдан бориб, адабиётшуносликка қатор янги терминларни олиб кирган, мумтоз асарлардаги адабий қаҳрамонлар образида акс этган сирли, сеҳрли оламни ажойиб таққослар асосида очиб, сўз санъаткорлари маҳоратини кўрсатиб берган, лекин барча улуғ сиймолар сингари қисмати осон кечмаган, марказ шаҳарларда яшашдан маҳрум этилиб, доимо таъқиб, ишдан ҳайдалиш хавфи остида умр кечирган, бир неча ўн йиллаб асарлари нашр этилмаган улуғ олимнинг тадқиқотларига таяниш эса адабиётни англаш, инсон дунёсини тушунишда чинакам юксалишга йўл очиши энди барчага аён бўлиб қолди. Адабиётнинг асл асарларини иштиёқ билан мутолаа қилиб, сўз санъатида инсон образи, бу “қоинот гултожи”нинг мураккаб ва сирли, жумбоқ дунёси тўғрисида мушоҳада юритишдан мароқланган ҳамда ўзи ҳис қилган, англаган ҳақиқатларни бошқаларга етказишга интилган улкан мутафаккирни замонаси эъзозламади. Зулмга, зўравонликка асосланган шўро мафкураси улуғ олимнинг теран тафаккури “мева”ларидан кишиларнинг баҳраманд бўлишига йўл бермади. Мустабид тузум сиёсати жабрини обдан тортган, адабиёт ва санъатни муқаддас санаб, у тўғрисида мушоҳада юритишни бахти деб билган Михаил Бахтиннинг теран мазмунли тадқиқотлари эса ҳар биримизнинг маданият, адабиёт ва санъат тўғрисидаги тушунча, тасаввурларимизни теранлаштириш баробарида, қалб қандилимизни чароғон этиб, ўзлгимизни англашга ундайди.

Мумтоз адабиётда қушлар образи*

Мумтоз адабиётимизнинг дурдона асарларида рамз ва мажоз билан сўзлаш анъана эди. Биз ҳозирги замон адабиёт ихлосмандлари, мумтоз адабиёт намуналарини яхшироқ тушуниш, ўша даврдаги муаллифнинг асл мақсадини англаш учун мана шу рамз ва мажоз тилини билишимиз керак бўлади. Шу ўринда рамз ва мажоз истилоҳларининг қисқача изоҳини келтириб ўтиш жоиз. *Рамз* – символ; кўчим турларидан бири, фақат шартли равишда ва шу матн доирасида кўчма маъно касб этувчи сўз ёки сўз бирикмаси; *Мажоз* – мумтоз адабиётшуносликда сўзни ўз маъносида эмас, бошқа бир кўчма маънода ишлатиш, кўчимнинг умумий номи. (Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. Т.: “Akademnashr”, 2010. – Б.244,198).

Сўз мулкининг султони Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonи бутунлай рамз асосига қурилган бўлиб, ундаги образларнинг асосини рамзий ва мажозий образлар ташкил этади. Бу рамзларнинг маъноси билмай туриб эса, дoston мазмуни ва муаллифнинг асл ниятини билиш мумкин эмас. Шунинг учун рамзий ва мажозий образлар ҳақида гапирганимизда, шу дoston тимсолларини мисол келтиришни маъқул топдик.

“Лисон ут-тайр”даги рамзий образларнинг асосини қушлар образи ташкил этади. Бу образларни иккига ажратиб таҳлил қилиш мумкин. Буларнинг биринчиси, афсонавий қушлар: *Симурғ, Анқо, Ҳумо ва Қақнус* образлари.

Кейингиси реал қушлар: *Ҳудҳуд, булбул, тўти, товус, кумри, кабутар, кабки дари, тазарв, қарчиғай, шунқор, бургут, куф, ўрдак ва товуқ* образлари.

Бундан ташқари, умумий маънодаги *жон қуши, кўнгул қуши, малойик қушлари* каби тимсоллар бор.

Қушлар жаҳон халқлари мифологиясида катта аҳамиятга эга бўлиб, воқеалар жараёнида бирданига пайдо бўлувчи, қаҳрамонларга ёрдам берувчи ва вазиятни кескин ўзгартирувчи унсур сифатида эътироф этилади. Улар, асосан, илоҳиёт билан одамларнинг ўртасидаги кўприк сифатида, юксаклик ва осмон рамзи тимсолида талқин қилинган.

Қушлар тимсоли бошқа кўпгина халқлардаги сингари туркий халқлар мифологиясида ҳам илоҳий олам билан мулоқот қилувчи восита сифатида ифодаланган. Одам ўлганидан кейин ёки уйқусида руҳи қушга айланиб учиб кетиши ҳақидаги тасаввурлар халқ одатлари ва фольклорда, хусусан, “Майна”, “Опа-ука”, “Дев қиз”, “Гуноҳсиз мусича”, “Рустам” каби эртакларда ўз аксини топган.

Ибн Сино “Тайр” қиссасида мана шу каби халқ фольклори мотивларидан таъсирланган ҳолда инсонларнинг руҳларини қушлар шаклида тасвирлайди. Бу ифода унинг тиббиётдаги билимларига ҳам асосланган бўлиши мумкин. Зеро, замона-

*Мақола “Шарқ юлдузи” журнали таҳририяти таклифига кўра ёзилди.

**Зухра
МАМАДАЛИЕВА**

*1977 йилда тугилган.
Жиззах Давлат педагогика институтининг Ўзбек тили ва адабиёти факультетини ҳамда ЎзМУ ўзбек филологияси факультети Олий адабиёт курсини тугаллаган.
“Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonидаги рамзий образлар тизими” мавзуда номзодлик диссертациясини ёқлаган.
Филология фанлари номзоди. 10 дан зиёд илмий мақолалари Республика ва хориж матбуотида эълон қилинган.*

вий тиббиёт ҳам инсон руҳининг ўлимдан кейин қуш каби парвоз қилишини исботлади.

Ибн Сино қиссасининг сюжети асосида асар яратган Абу Ҳомид Ғаззолий эса қушларни умумий маънодаги инсон руҳи эмас, балки тасаввуф йўлидаги солиқларнинг Роббисини излаётган кўнгиллари тимсолида тасвирлайди. Шу тахлит тасаввуф адабиётида қуш тимсоли Тангрисини излаётган солиқ(нинг кўнгли ёки руҳи) шаклида қабул қилинди.

Навоий асарларидаги қушлар тимсоли замирида ҳам фольклор мотивлари ҳамда тасаввуф адабиёти мотивлари жо бўлган, дейишимиз мумкин.

Навоий лирикасида умумий маънодаги қуш образи: *жон қуши, кўнгул қуши, малоийк қушлари, арвоҳи қудсий қушлари, ҳидоят қушлари, васл қуши, хирад қуши, жунун қушлари* каби вариантларда учрайди.

Жон қуши – Одам ўлганидан кейин ёки уйқусида руҳи қушга айланиб учиб кетиши ҳақидаги тасавурлар халқ эртақларида ўз аксини топган. Бу ҳақда Баҳодир Саримсоқов шундай фикр билдирган: “Жон эса осмонга учиб кетади. Руҳ ҳам танани тарк этади, аммо қуш ёки бошқа жондор сифатида ўлганининг уйига, унинг яқинларидан хабар олгани тез-тез келиб туради”. Жон, руҳ ҳақидаги бу каби мавҳум тасавурлар кейинчалик аниқлаштирилиб, *жон қуши, руҳ тўтиси, чивиндек жон* каби нисбатан конкрет образларда тасавур қилина бошланган.

Жон қуши образи фольклор сингари мумтоз адабиётимизда, хусусан, Алишер Навоий ижодида ҳам асосий тимсоллардандир. “Ғаройиб ус-сиғар”да ўқиймиз:

*Жон қуши ўртанди севғач, ёрнинг ўтлуғ юзин,
Найлайин куймай, чу бўлғай шамъ ила парвона дўст.*

Ёрининг ўтлуғ юзини қўмсаган жон (қуши)ни парвонага қиёслаш ёки ёрнинг юзини кўриш учун танадан чиқишга шайланиши каби тасвирлар қушнинг парвозига ўхшатишмоқда. Бу тимсол “Лисон ут-тайр”нинг илк байти билан ҳамоҳангдир:

*Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,
Тангри ҳамди бирла оғоз айлағай.*

Навоий лирикасидаги “жон қуши” образи билан дostonдаги “жон қуши” тимсолининг ўхшашлик томони: ҳар иккаласи ҳам қуш, демак, парвозга ташна. Фақат лирикадаги жон қушининг ошиқлик тасвирлари устунроқ. У ёрнинг қошида парвона ёки унга етиш учун шиддат билан итилмоқда. Дostonдаги “жон қуши” эса ориф ошиқдир. У Тангри ҳамди билан сайраб (у ҳақда билганларини ёки ишқининг асрорларини), баён этмоқчи.

Навоий лирикасида энг кўп учрайдиган вариантлардан бири – **кўнгул қуши** образидир. Уни жон қуши тимсолининг маънодоши, дейишимиз мумкин. Фақат кичкинагина фарқ – жон қуши Ёр жамоли – Тангри дийдорини қўмсаб учишга, демакки, танадан чиқишга интилади. Кўнгул қуши эса вужуднинг ичида ўз шавқ ва завқини изҳор этади, ҳижронда қийналади, висолдан шодланади. Яна “Ғаройиб ус-сиғар”га мурожаат этсак:

*Гулни ўхшатқан учун ёримга гўё боғ аро,
Музтариб кўнгул қушидир, булбули шайдо эмас.*

Малоийк қушлари ёки **арвоҳи қудсий қушлари** образининг тарихи ҳам жаҳон халқлари мифологиясига бориб тақалади. Жумладан, эраимиздан олдинги IV асрдан то эраимизнинг XVII асригача бўлган Европа ва ҳинд, эрон тасвирий санъатида фаришталар қанотли йигит ва қизлар шаклида тасвирланганлигини кўраимиз. Европа тасвирий санъатида улар, айниқса, муҳим аҳамият касб этиб, мажусийлик билан боғлиқ санъат асарларида ҳам, Инжил билан алоқадор санъат намуналарида ҳам муҳим тасвирлардан саналган. Жумладан, Рембрант мўйқаламига мансуб “Қурбонлик қилаётган Иброҳим” асарида (1634) Жабройил алайҳиссалом ёшгина қанотли йигитча шаклида тасвир этилган. Бундан ташқари, ҳинд илоҳаларини, мисрликларнинг куёш маъбуди Ранинг ёнида, албатта, фаришталар бўлган ва улар қанотли ёшлар шаклида тасвирланган.

Шарқ тасвирий санъатида ҳам фаришталар қанотли йигит-қизлар шаклида тасвирланиши Навоий замонасида ҳам фаришталар – малоийкаларни қуш кўринишида тасаввур қилинганлигидан далолатдир.

Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” дostonида қушлар фано водийсига етишгач, даракчи қушдан подшоҳни мутлақо ҳеч нарсага эҳтиёжсизлиги ҳақидаги хабарини эшитишади. Бу тимсол Н.Комилов ва М. Маҳмудовлар таржимасида “иззати човуши – хизматчиси”, Жамол Камол таржимасида эса “шотир” деб ўғирилган.

Навоий ўзининг сеvimли тимсолларидан бири бўлмиш – малоийк қуш(лар)и образини “Лисон ут-тайр”нинг “Қушларнинг фано водийсининг ниҳоятини бақо мулкидин нишон топқонлари” бўлимида “иззат човуши” номи билан тасвирлайди:

*Пардадин ногаҳ иззат човуши,
Жилва қилди ўйлаким давлат қуши.*

Бу ўринда ҳам иззат човуши – подшоҳнинг хос маҳрами маъносида келаётганлиги унинг фаришта рамзи эканлигини тасдиқлайди.

Симурғ(семурғ) – Эрон-сўғд халқлари мифологиясида сеҳрли, барча нарсага қодир куш рамзи сифатида тасвирланаб, Ахурамаздага тенглаштирилади. У бургутсимон тумшукли, катта қанотли, баҳайбат ва патлари ҳам сеҳрли куш тарзида тасвирланади.

Ушбу образ зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”да “Варағн”, “Саэна ирғға” шаклида келтирилган. Ўзбек халқ эртақларида ҳам Симурғ образининг Давлат қуши, Бахт қуши, Булбулигўё каби вариантларини кўришимиз мумкин. Бу вариантларда Симурғ гоҳ подшоҳларни ўзига жалб этадиган, бир пати ярим подшоликка тенг ноёб куш тасвирида, гоҳ бош қахрамоннинг ҳомийси ва ҳимоячиси қиёфасида, гоҳ инсонни ўзига мафтун этадиган сайроқи ва гўзал куш тимсолида келади.

Бадиий адабиётдаги Симурғ тимсолини илк бор Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида кўришимиз мумкин. Фирдавсийнинг бу асарида Симурғ ота-бола паҳлавонлар Зол ва Рустамнинг ҳомийси, нажоткор ва кўркмас, доно ва мўъжизакор қобилиятга эга образ тарзида намоён бўлади.

Тасаввуф луғатларида ҳам Симурғ тимсолининг бир неча хил талқинлари берилди. Жумладан, “Миръоти ушшоқ”да қуйидагича келтирилган: “Симурғ деб – раббуллоламин ва мусаббул-асбоб (сабаблар сабабчиси)нинг ҳузурини айтирлар”. Теҳронда нашр этилган “Фарҳанги мустаҳоҳоти урафо” луғатида “Симурғ комил инсондир” деб ёзиб қўйилган. Туркияда чоп қилинган “Тасаввуф терминлари луғати”да Симурғнинг комил инсон, ўттиз куш, Худҳуд бошчилигида йўлга чиққан қушлар етти водийдан ўтгандан сўнгра етишадиган подшоҳ ва Оллоҳ каби маъноларда талқин этилиши қайд қилинган.

Бу образнинг мукамал талқинини тасаввуф адабиётининг етакчи вакили, шоир ва мутафаккир Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарида кўрамиз. Аттор достони-га Симурғни бош қахрамон қилиб танлади. Шу билан бирга, бу образни ҳам шаклан, ҳам мазмунан бойитди. У рамзийлик аънасосига асосан бу образга Яратганнинг тимсоли вазифасини юклади. Симурғ сўзи қушлар подшосининг номи бўлиб келиши билан бирга, ундан форс тилида сўз ўйини орқали си мурғ – ўттиз куш сўзини ҳосил қилиши мумкинлиги муаллиф мақсадига тўғри келарди.

“Мантиқ ут-тайр”га жавоб тарзида “Лисон ут-тайр” достонини ёзган Навоий ҳам Симурғ образини ўз достонининг бош қахрамони тариқасида қолдиради. Бунинг сабаби, Навоийнинг ўқувчилари бўлмиш туркий тилли китобхонларга ҳам бу образ халқ эртақлари ва Фирдавсий асари орқали яхши танишлиги бўлса керак. Навоий достонида ҳам Симурғ идеал образ сифатида парда орқасида тасвирланади. Унинг таърифини “Лисон ут-тайр”да ҳам Худҳуд сўзлайди.

Бироқ достонни ўқир эканмиз, Навоийнинг бу образга Атторга нисбатан бошқача нуқтаи назарда эканлиги маълум бўлади. Навоий Симурғ таърифига Атторга қараганда кўпроқ мулоҳаза ва тасвир уйғунлигини амалга оширади. Профессор Е.Бертельснинг фикрига кўра, “Навоий қушларни ўзларининг сирли подшоси ҳақида қизиқишга икки ҳисса кўпроқ мажбур қилади”.

Атторнинг фикрича, бу дунё, ундаги қушлар Симурғнинг сояси холос, яъни улар Симурғга интилганларидагина аҳамиятли. Қушлар (инсонлар)нинг бу дунёдаги ҳаёти ҳижрон ва айрилиқда. Аттор мана шу фикрни таъкидлар экан, унинг нуқтаи назари бўйича инсоннинг шахс сифатида борлиги унинг Симурғга (Оллоҳ васлига) интилиши билан эъзозли.

Навоий эса инсоннинг яратилишини ҳижрон ва айрилиқ эмас, балки Яратувчининг ҳикмати, деб баҳолайди. У бу фикрга “Мен махфий хазина эдим, ошкор бўлишни хоҳладим” мазмунидаги қудсий ҳадисга асосланиб келади.

Достон якунида ҳам бу фарқ янада яққол намоён бўлади. Бир қарашда бир хилдай туюлган бу фикр икки даҳо ижодкор қаламида икки хил хулоса беради: Аттор фикрича, ўттиз куш (тариқат йўлидаги солиқлар) риёзат чекиб Симурғ (Ҳақ таоло) даргоҳига етдилар ва унга айландилар. Яъни ўзликдан юксалиқдаги илоҳий Ўзликка етдилар.

Навоийнинг нуқтаи назари бўйича эса ўттиз куш (тариқат йўлидаги солиқлар) риёзат чекиш асносида табиатлари софланиб, ўзларидаги Симурғни (Оллоҳнинг зуҳурини) кашф қилдилар. Яъни ўзларидаги Илоҳий Ўзликни қайта кашф этдилар.

Демак, Навоий достонида, Симурғ – ўттиз куш, Оллоҳнинг рамзий тимсоли талқинларидан ташқари янги – комил инсон маъноси ҳам кашф этилди.

Анқо – афсонавий қуш. Қадимги Шарқ халқлари афсона, эртақ ва дostonларида бош қахрамонга ҳомий. У инсонларнинг кўзига кўринмайди, қаноти, пати олтин, кумуш ва бошқалардан деб таърифланади. Халқимиз орасида бахт, толе, давлат қуши, кимга сояси тушса, ўша бахтли бўлади, деган фикр мавжуд. Ривоят, эртақ ва чўпчакларда Анқо Симурғ, Ҳумога ҳам ўхшатилади.

Шу билан биргаликда, Анқонинг халқ тилида ноёб, қимматли, топилмас, кўҳи Қофда яшайдиган қуш каби маънолари ҳам мавжуд. Бинобарин, Анқони кўҳи Қофда яшайдиган афсонавий қуш деб тасаввур қилиш анъанаси халқимиз орасида ҳозиргача сақланиб қолган. Бу ўринда “анқонинг уруғи” иборасини топилмайдиган, камёб нарсага нисбатан қўлланилишини айтиб ўтиш аҳамиятли. Жумладан, XI-XII асрларда яшаб ижод этган ислом илоҳиётчиси Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий “Рисолат ут-тайр” деб номланган фалсафий тасаввуфий рисоласида Анқо тимсоли орқали қушлар подшоси ва рамзий маънода Оллоҳнинг тасаввуфий образини акс эттиради.

Анқо тимсолидан Навоий, “Ҳайрат ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун” каби дostonларида ҳамда лирикасида унумли фойдаланди. “Фавойид ул-кибар”да ўқиймиз:

*Сирри ишқим билмаган эл қолмади, гарчи манга
Номабар қуш ўрнига Анқони маҳрам қилдингиз.*

Ҳумо – ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарида давлат қуши, бахт қуши каби вариантларда учрайди.

Давлат қуши варианты мамлакат подшоси вафот этгач, тахт вориси бўлмаган пайтларда учириладиган афсонавий қуш сифатида талқин қилинади. Эмишқи, қуш муносиб тахт эгасининг ғойибона тарзда танлаб, бошига кўнаркан.

Бахт қуши вариантлари бевосита халқ удумлари билан боғлиқ ҳолда ҳали-ҳамон яшаб келмоқда. Унаштирилган қиз ёки йигитларни “қуш муборак бўлсин” деб табрикланиши мана шундай одатлар сирасига кириб, унда бахт қушига ишора бор. Шоир Носир Муҳаммаднинг “Анқони маҳрам қилдингиз” рисоласида ёзилишича: “Ҳумо қуши қадимги эртақ ва афсоналарда кўп тилга олинади. Уни жаннат қуши ҳам деб атаганлар. Баъзи ривоятларга кўра, у Чин оролларида яшайдиган ва суякларни еб юрадиган бир қуш бўлиб, кимнинг бошига сояси тушса, ўша одам давлат ва салтанатга эришар экан. Ўзбеклар орасида ҳали-ҳанузгача сақланиб келаётган “бошига бахт қуши кўнибди-да” ибораси ҳам мана шу қуш билан боғлиқ одатлардан келиб чиққандир”. (Носир Муҳаммад. Анқони маҳрам қилдингиз. – Т.: 2004. – Б. 45).

“Лисон ут-тайр”да Навоий Ҳумонинг афсонавий хусусиятига ўзига хос фикр билдиради. Яъни Ҳумо ҳақидаги ривоятга асосий эътиборини қаратади. Чунки Ҳумонинг бахт қуши эканлиги унинг подшоҳларни тахтга чиқишига сабаб бўлиши фақат бир афсона. Ҳеч бир тарихий асарда ҳеч қайси подшоҳ Ҳумонинг сояси тушганлиги сабабли подшоҳ бўлганлиги ҳақидаги маълумот йўқ. Навоий худди мана шу содда мантиққа асосланиб, “Лисон ут-тайр”да “Мен давлат қушиман”, деб даъво қилган Ҳумонинг даъвоси ёлғонлигини исботлайди. Бугина эмас. Агар шундай бўлган тақдирда ҳам бундан сенга ҳеч фойда йўқ, дейди Худхуд Ҳумога.

Дostonда тасвирланган афсонавий қушлардан яна бири **Қақнус**дир. У ҳақида “Навоий асарлари луғати”да шундай дейилган: “Қақнус – мавҳум бир қуш, афсонага кўра, тумшуғида жуда кўп тешиклар бўлиб, бу тешиклардан чиққан овозлардан гўё мусиқа ўйлаб чиқарилар эмиш”.

Бу образнинг илк куртакларини биз юнон халқ мифологиясида учратамиз. **Феникс**, **фойник** – грек ва эфиопия мифологиясида сеҳрли қуш. Уни узоқ ўтмишда Оссуряликлар кашф этишган эмиш. Феникс жуда узоқ яшайди, дейишади. Унинг кўриниши бургутсимон ва ранги қизил-тилласимон, олов рангда деб тасаввур қилинган. Айтишларича, умрининг охирида у турли хушбўй ўтинлар билан ўзи ва уйчасини ёндирармиш ва унинг қулидан янги қақнус пайдо бўларкан. Мисрликларнинг тасаввури бўйича, у ўтларнинг хушбўй ҳидидан ўлар экан, сўнг эса қуёшда ёниб кетармиш ва унинг танасидан қақнус бола чиқар экан.

Феникснинг Шарқ адабиётига Қақнус шаклида ўзлашиши билан биргаликда ушбу образга бир қатор мотивлар кўшилди. Натижада, ушбу образнинг таъсирчанлиги, бадиий қуввати ортди. Сидқий Ходнайлиқий таржимасидаги “Ажойиб ул-махлуқот” асарида ёзилишича: “Унинг жуфти, фарзанди бўлмас эмиш. Тумшуғидаги беҳисоб тешиклардан сеҳркор оҳанглар янграр экан Ниҳоят, тумшуғидаги тешиклардан ва қанотидан ўт чиқиб, ўтинга тушар ва ўзи ҳам қулга айланармиш. Қулдан эса тухум ва бу тухумдан ёш Қақнус пайдо бўлар экан. Қуй ва арғанун (орган) мусиқа асбоби унинг овозига тақлидан кашф этилган эмиш”.

Бу образдан Шарҳ, жумладан, туркий адабиётда Навоидан олдин ҳам фойдаланилган. “Лисон ут-тайр”дан олдин ушбу образга Навоий лирикасида ҳамда “Фарҳод ва Ширин” достонида мурожаат қилади. Лекин уни “Лисон ут-тайр”да мукамаллик ва бадиий санъаткорликнинг баркамол даражасида куйлайди. Бунинг сабаби, унинг устози, улуғ форс шоири ва мутафаккири Фариддин Аттордан таъсирланганлиги десак, хато бўлмайди.

“Мантиқ ут-тайр”да Фариддин Атторнинг тасвирдаги Қақнус умр бўйи хас-хашак йиғади ва умрининг охирида шундай нола чекадики, натижада, хас-хашак йиғилган уясига ўт тушиб, уя билан унинг соҳиби – Қақнус ҳам ёниб кетади. Аттор бу анъанавий образдан умрнинг фонийлиги ҳақидаги хулосани чиқариш учун фойдаланади.

Навоий эса бу ҳикоятни “Лисон ут-тайр”да деярли айнан келтирар экан, уни Фисоғурс (юнон файласуфи Пифагорнинг шарқона аталиши)нинг бу наволарни эшитгани ва унга асосланиб, мусиқа фанига асос солганлиги ҳақидаги мотив билан бойтади. Қақнуснинг ҳаёти, ўтин йиғиши ва ноласи, шу сабабдан атрофга ўт кетиши ҳақидаги фикрлар айнан берилади, унинг ўтидан атрофдаги кўнгулларга ўт тутатиши ҳақидаги фикр кучайтирилади, лекин хулоса мутлақо ўзгача маъно касб этади. Яъни:

*Шайх гўё келди ул аввалги тайр,
Ким, наво ичра қилиб умрида сайр...*

Яъни бу сатрларида Навоий маънавий устози Атторни қақнусга қиёслайди. Навоий салафининг санъати, маҳоратига мос образни унинг ўз асаридан топа билади ва унга янги маъно юклаши орқали анъанавий образдан новаторлик ярата олди. Айнан шу ўринда Навоий ўзини қақнуснинг қулидан пайдо бўладиган қақнус болага ўхшатади. Бу ташбеҳ билан Навоий Атторга бўлган эҳтиромини ҳамда унинг ўрнига муносиб даъвогарлигини изҳор этмоқда. Бу даъво фақатгина санъат нуқтаи назаридан бўлмай, муаллиф бунга ўзини ҳақли деб ҳисоблаган. Бу даъвонинг исботини нақшбандийлик таълимотида ёқланадиган увайсийлик (руҳий устоз-шогирдлик) назариясидан изласак тўғри бўлади.

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Аттор ҳақида Мансур Ҳаллож руҳидан тарбия олган увайсий эканлигини айтади. Бундан келиб чиқадики, Навоий ўзи ҳам Аттор руҳига иқтидо қилиши – эргашиши ва ундан руҳий мадад кутиши мумкингина эмас, тасаввуф таълимоти ва амалиёти ўз тақомилига етган XV аср шароитида зарур эди.

*Ўртадим олам элини, ўзни ҳам,
Қуш тилидан ўзга қилмай сўзни ҳам*

сатрларида эса Навоий бу асар ўзининг энг сўнги (бадиий) ҳамда энг кучли асари эканлигига ишора қилаётгандай бўлади.

Демак, Навоий Атторни қақнусу ўзини қақнус болага ўхшатишининг сабаби, ўзини Атторнинг руҳидан маънавий тарбия олган деб ҳисоблаганлиги учун экан. Зеро, ҳазрат Навоий бу борада ҳақли эди. Улуғ шоир ижодий фаолиятининг чўққиси бўлмиш “Лисон ут-тайр” достони уни англаб, мутолаа этишга қодир китобхонларнинг қалбига маърифат оловини ёқиб, яшаб келмоқда.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”ида учрамайдиган, бироқ унинг лирикасида ва умуман, мумтоз адабиётдаги яна сермахсул қушлар образларидан бири – бу *Самандар* образидир.

Самандар, зардуштийлик динида улуғланган афсонавий ва муқаддас жонивор ҳисобланади. Уни қуш ёки калтакесаксимон мавжудот сифатида талқин қилдилар. Эмишки, у зардуштийлар оташгоҳидаги олов ичида яшар, оловдан чиқса ёки олов ўчса, ҳалок бўлар экан. Шоир Носир Муҳаммаднинг “Анқони маҳрам қилдингиз” рисоласида айтилишича, “самандар гоҳ қуш, гоҳ калтакесак сингари ҳайвон деб таърифланса-да, унинг ўтда ёнмаслик хусусиятига кўпроқ эътибор берилади. Бу ҳақда кўп равиюлар мавжуд. Масалан, улардан бирида айтилишича, самандарнинг терисидан салла тикиб, ўша давр подшоҳларидан бирига совға қилибдилар. Ҳар қачон кир бўлса, уни оловга солар, салла яна топ-тоза бўлиб қолар экан”.

Мумтоз адабиётимизда самандар рамзий маънода умрбоқийлик ва ишқ тимсолида қўлланлади. Навоий ижоди ҳам бундан мустасно эмас. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳодга унинг устози Сухайло ҳаким нафс рамзи бўлмиш аждаҳони енгиш мақсадида унинг ўтини қайтариш учун самандар ёғини беради.

*Деди: “Бу зарфким маръи бўлодур.
Самандар ёғидин билким тўлодур.
Кўп оташгоҳ ўтидин тормишам доғ
Ки, то жамъ айламишмен бу қадар ёғ”.*

Байта самандар ёғи нафсга қарши турувчи ишқ тимсолида қўлланилмоқда.

“Лисон ут-тайр” достонидаги бир қатор реал қушлар образлари борки, бу образлар умум адабиётда ҳам кўп қўлланилган рамзий тимсоллар ҳисобланади.

Жумладан, бундай образлардан Шарқ адабиётида энг кўп аҳамият берилгани – бу **булбул** тимсоли бўлиб, у “ошиқ” рамзида келиши нафақат адабиётшуносларга, балки барча шеърят мухлисларига маълум. Навоий лирикасидаги энг кўп мурожаат қилинган қуш рамзи ҳам булбул бўлиб, у гул тимсоли билан уйғун ҳолда ошиқнинг изтироблари, унинг маъшук гўзалликларидан таъсирланиши каби ҳолатларни тасвирлаш учун қўлланилган фаол тимсоллардан бири саналади. Навоий булбул тимсолини ишқда фарёд қилувчи, яъни суқра – шовқинли йўлдаги ошиқ солиққа ҳам қиёслайди ва тазод санъатидан фойдаланиб, уни ўтда жимгина ёнувчи парвонага – ишқини пинҳон сақловчи саҳв йўлидаги ориф солиққа қарши қўяди. Ушбу образнинг дунёвий гўзалликларга ҳирс қўйиб, асл маънони – илоҳиётни унутган руҳият маъносидаги талқини ҳам мавжуд.

Худҳуд – образининг келиб чиқиши Қуръони қаримнинг “Намл” сурасига бориб тақалади. Унда Худҳуднинг Сулаймон пайғамбар ва Сабаъ маликаси Билқийс ўртасидаги воситачилиги келтирилиб ўтилган. Бу сура сабаб Худҳуд форсий ва туркий адабиётда Навоийдан олдин ҳам энг фаол қушлар образи даражасида бўлган. Жумладан, форс адабиётида Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, туркий адабиётда Носируддин Бурҳониддин Рабғузӣ, турк адиби Гулшаҳрий асарларидаги турли ўринларда аҳамиятли образ сифатида кўрамади.

Навоий бу образга бир қатор ўзгартишлар киритди. Натижада, Навоийнинг Худҳуди комил инсон, пири муршид, ўзлигини таниётган руҳ (нафси лаввома) каби маъноларни акс эттирди.

Тўти – мумтоз адабиётда ширинсўзлик тимсоли бўлиб келади. Унга ёрнинг ширин каломини муқояса қиладилар. Достонда тўти ўзини қийинчилик кўрмаганлиги учун “*бургутлар пашшадек бўладиган йўл*” да қийналиб қолишини айтади. Ушбу тимсол билан Навоий зоҳирӣ орзу-ҳавасларга ўч, худбин кимсаларни ёки руҳиятнинг ўз-ўзига бино қўйиш хусусиятини акс эттиради.

Товус – мумтоз адабиётда маъшуканинг гўзаллиги ва қадам ташлаши рамзи (товус хиромон) сифатида талқин қилинган. “Лисон ут-тайр” да товус тимсоли зебу зийнатларига бино қўйган киши ёки ўзининг илмига, амалига кибр айлаш рамзи сифатида тасвирланади. Худҳуд уни суратга бино қўйганликда айблаб, танқид қилади:

*Сенки бу суратқа бўлдуңг мубтало,
Ур тамасхурға улус ичра сало.*

Қумри – ҳам мумтоз адабиётда сайроқи қуш сифатида тасвирланади. Бироқ Навоий ушбу тимсолга янги маъно юклаб, уни боғ-бўстонни севувчи, ундан бир дақиқа ҳам айрилмайдиган қуш – ўз уйига меҳр қўйган ва ундан нарини кўролмайдиган киши ёки руҳияти дунёнинг “ялтир-юлтир” ларига асир бўлиб, ундан ажралишни тасаввур қила олмайдиган инсон тимсолида талқин қилади. Худҳуд унинг хонанишинлигини танқид қилгани ҳолда, Ҳақ йўлига киришни тарғиб қилади:

*Эр эрсанг, мақсуди асли истабон,
Йўлга кирсанг, ёр васли истабон.*

Кабутар – достонга Навоийнинг ўзи киритган қуш тимсолларидан саналади. У дунё мифологиясида руҳ, тинчлик маъносини англатади, туркий халқлар асотирларида ҳам “девларнинг жони кабутар шаклида бўлар эмиш”, деган тушунчани эслаган эдик. Шу билан бирга, инсон руҳига ҳам муқояса қилинади. Навоийнинг кабутари ҳам, шуни назарда тутган ҳолда, узрида ўзини “барча қушлар ичра ҳаййу ло ямут” – тирик, ўлмайдиган қушман, деб таништиради. “Лисон ут-тайр” да кабутар уй-жойига асир бўлган одам ёки вужудига асир нотавон руҳ тимсолида талқин қилинади:

*Ким санга Тенгри насиб айлаб қанот,
Қилғудек бир дамда қатъи коинот.*

*Сен халойиққа бўлуб фармонпазир,
Дона бирла сув учун зору асир.*

Кабки дару (каклик) – узлатни макон тутган зоҳид (ёки руҳиятнинг ўз ибодатларига ружу қўйиши) образида талқин қилинади. Бу образ билан Навоий ибодатга ружу қўйган зоҳид асл ҳақиқатдан – Оллоҳдан узокдадир, деган умумтасаввуфий ғояни олға суради.

Тазаре (тустовуқ) – мумтоз адабиётда гўзаллик тимсоли бўлиб, бу ўринда ташқи

чиройига маҳлиё бўлган енгилтак ёхуд руҳиятнинг енгил-елпиликларга мойиллиги тимсолида гавдаланади:

*Эр кирар эр сониға ҳиммат била,
Эр эмас фаҳр айлағон зийнат била.*

*Эрга хулқу феъл эрур зебу камол,
Янеи заркаш ҳулласидур эски шол.*

Шунқор – ўзининг подшоҳлигини айтиб, шоҳга эҳтиёжи йўқлигини изҳор этади. Навоий бу тимсол билан тахт ва амалга ружу кўйган шахсларни ҳамда руҳиятдаги амал-парастлик иллатини ифода этади:

*Қавми нодонким, дегайлар сени шоҳ,
Бутни ё ўтни дегондекдур илоҳ.*

*Зотинга шатранж шоҳидур адил,
Ким, ўзидек ўтрусидадур бадил.*

Бурғут – Навоийнинг ўзи киритган яна бир қуш тимсоли. У, асосан, туркий адабиётда мард, жасур ва овчи образида гавдаланган. Достондаги ўринда Навоий бургутни нафса, жисмоний куч-қудратга берилиб, тоат-ибодатни эсидан чиқарган инсон ёки аслиятни унутган руҳ тимсолида талқин қилади:

*Мунча бирла ўзни тавсиф эткасен,
Зўру шавкат бирла таъриф эткасен.*

*Паҳлавону қаҳрамон ул бўлди, ул –
Ким, кечиб жонидин эткой азми йўл.*

Қуф (ўрдак) – ҳазина топиш ишқига тушганлигини айтиб, узр сўрайди. Бу тимсол Навоий талқинида тирикчилик ташвишлари билан банд бўлган одам ёки руҳиятнинг шу хилдаги хусусияти маъносида гавдалантирилган. **Ўрдак** сохта кароматфуруш сўфий тимсолида ёки руҳнинг ўз илму ҳунарларига мағрурлиги қиёфасида гавдалантиради:

*Мавждин сажжода солиб сувда,
Кўргузиб мақсуд юз ул кўзгуда.*

*Сувдадур мақсудима чун етмагим,
Бас, хатодур ўзга ён азм этмагим.*

Навоий бундай кароматфурушликни ҳам инкор этади.

Товуқ (хўроз) – руҳиятда мавжуд бўлган шаҳвоний ҳирс тимсоли. Муаллиф унинг бу хусусиятини эркакнинг фазилати эмас деб, қаттиқ танбеҳ беради:

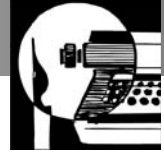
*Юз ямонлиғ бирла шанъат айлабон,
Яхшиларға ўзни нисбат айлабон.*

*Сустлуғлар бирлаким қилдинг аён,
Демагил ўзни хурўс, эй мокиён.*

Достондаги барча қушлар алоҳида тимсоллар бўлиши билан биргаликда, бошқа маънода, жон қушининг турли ҳолатдаги кўринишлари, турфа кайфиятдаги товланишларидир.

Умуман олганда, мумтоз адабиётимиздаги қушлар образлари аҳамиятли тимсоллардан саналиб, инсон руҳи, унинг илоҳиёт билан яқинлашуви ва унга интилишини ўзида мужассам этади.

Тарих тилга кирмоқда

**Ортиқали
ХУСАНОВ**

1952 йилда туғилган. Харьков Давлат педагогика институтининг рус филология факультетини тахсил олган. Ҳозирда Андижон вилояти Марҳамат туманидаги “Турон” ўқувчи ёшлар ва ногиронлар ўқув ишлаб чиқариш маркази директори вазифасида хизмат қилади.

Ганчга кўчаётган тилсимли шаҳар

(Марҳамат. Мингтепа. Эрши)

Мустақиллигимиз бизга иқтисодий юксалиш билан бир қаторда ўзлигимизни англаш, миллий тикланиш имкониятини берди. Бу эса, ўз навбатида, Буюк давлат қуриш йўлидан бориш шароитини яратди. Буюк давлат қуриш фақат маънавияти бой халқнинг қўлидан келади. Тарихини унутмаган халқнинг маънавияти бойдир. Тарих кишиларга аждодларимиздан қолган қадриятларни, меҳр-оқибатни ўргатади, одамлиқдан сабоқ беради, миллий ғурурни юксалтиради, Ватанга бўлган муҳаббатни кучайтиради, оғоҳликка чорлайди ва ўтмишимизга ҳурмат эҳтиром билан муносабатда бўлишга ундайди. Шундай экан, мамлакатимиз, шу қаторда, биз яшаётган ҳудуд тарихини чуқур билиш ҳар биримизнинг муқаддас фуқаролик бурчимиз эканлигини унутмаслигимиз зарур.

Шу мақсадда халқимизга аждодларимиздан қолган миллий бойлигимиз, моддий ва маданий меросларимиздан бири – Марҳамат туманида жойлашган Мингтепа тарихий-меъморий археологик ёдгорлик ҳақида маълумот берувчи макетлардан иборат очиқ осмон остидаги музей ташкил қилишга қарор қилдик. Президентимиз Ислам Каримовнинг “Андижон тупроғи неча асрлик маданияти ва тараққиёт намуналарини ўз бағрида асраб келаётган Далварзинтепа ва Эйлатон, Мингтепа ва Шўрабашот каби тарихий жойлар, кўҳна ёдгорликларнинг борлиги бу заминнинг юртимиздаги қадимий цивилизация бешикларидан бири бўлганини эслатади”, – деб таъкидлаган сўзлари бизни янада руҳлантирди.

Тарихдан яхши маълумки, қадимги Хитой ёзма манбалари, рус ва ўзбек тарихчи-археолог олимлари ҳамда замонавий интернет маълумотларига асосланган бўлсак, Мингтепа қалъаси милоддан аввалги III-I асрларда қад кўтарган, қадимги Довон (Фарғона) давлатининг пойтахти дея эътироф этилган Эрши шаҳрининг вайронаси ҳисобланади. Олимлар (таниқли археологлар, профессорлар М.Е.Массон А.Н.Бернштам, Ю.А.Заднепровский, Н.Г.Горбунова ҳамда ҳамюртларимиз, Андижон Давлат университети фахрий профессори Сайфиддин Жалилов, тарих фанлари доктори Боқижон Матбобоевлар) нинг бундай хулосага келишларига Марҳамат тумани маркази ҳудудида жойлашган қарийб 2,5 минг йиллик тарихга эга бўлган 41,2 гектар ерни эгаллаган ушбу ноёб археологик ёдгорлик Фарғона водийсида энг маҳобатли, мураккаб ва мустақкам ҳимоя тизимига эга эканлиги сабаб бўлган.

Масалан, 1946 йили профессор А.Н.Бернштам Мингтепада текширув ишларининг натижаларини ва Хитой ёзма манбаларидаги Довон давлати пойтахти тўғрисидаги маълумотларни солиштириш орқали Эрши бу айнан Мингтепа харобаларидир, деган фикрни қатъий қилиб қўйган.

Академик Яҳё Фуломов таъкидлаганидек, Мингтепа меъморий ёдгорлиги миллий анъаналар ва меросимизни ўрганиш учун узоқ вақт тадқиқ қилишни тақозо этадиган объектдир ва унинг остида йигирмадан ортиқ докторлик ишлари ўз навбати-ни кутиб ётибди.

Мингтепа меъморий ёдгорлиги ҳақидаги бундай илмий хулосалар ҳамда маълумотларни кенг оммага етказиш йўлида аввал унинг макетини, сўнг музейини яратишга киришдик.

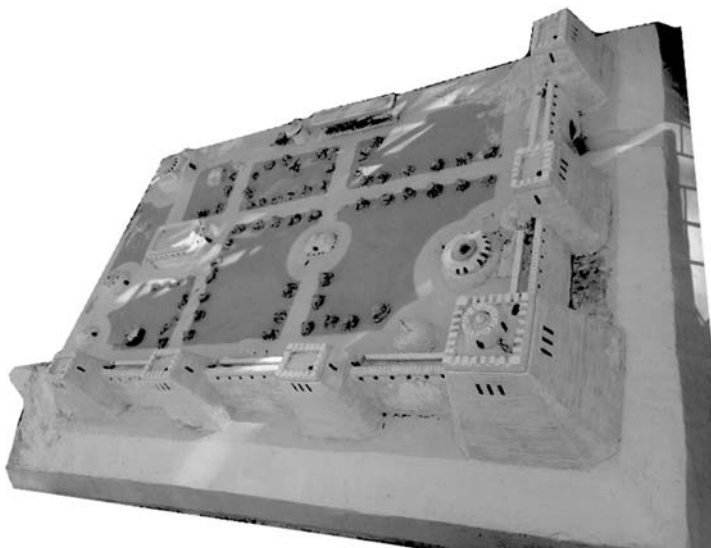
Антик даврга оид қадимий шаҳар тасвирини тиклаш учун етарлича асосга эга бўлган маълумотлар билан таъниб чиқилди.

Д а с т л а б
М.Эгамбердиевнинг “Сариқ аждар ҳамласи” романидаги қалъа тўғрисидаги маълумотлар олинди. Ёдгорлик ҳақидаги 2013 йилгача олиб борилган археологик қазилма фактлари тўпланган ахборотлар, чизмалар, интернет маълумотлари ва Ўрта Осиёда сақланиб қолган кўрғонли қалъа қолдиқлари солиштирув (аналогия) йўли билан ўрганиб чиқилди. Сўнг реконструкция макетини тайёрлаш учун 41,2 гектарлик Эрши шаҳри ички қалъаси бош тархининг, мудофаа деворларининг чизмаси тайёрланди. Шаҳарни ўрганишда обидани ҳозирги кўриниши бориб ўрганиб келинди. Эра-миздан аввалги кўрғонли қалъаларни қуришда аввал баланд тепалик барпо этилиб, пойдевор ўрни белгиланган. Эрши шаҳар мудофаа деворлари ҳам баланд пойдевор устига қурилганлиги аниқланди. Қалъа деворларининг пастки қисмининг эни 7-11 метр бўлиб, у тепага қараб торайиб борган. 7 метрларга борганда тепа йўлакчаси ҳамда шинаклар жойлашгани маълум бўлди.

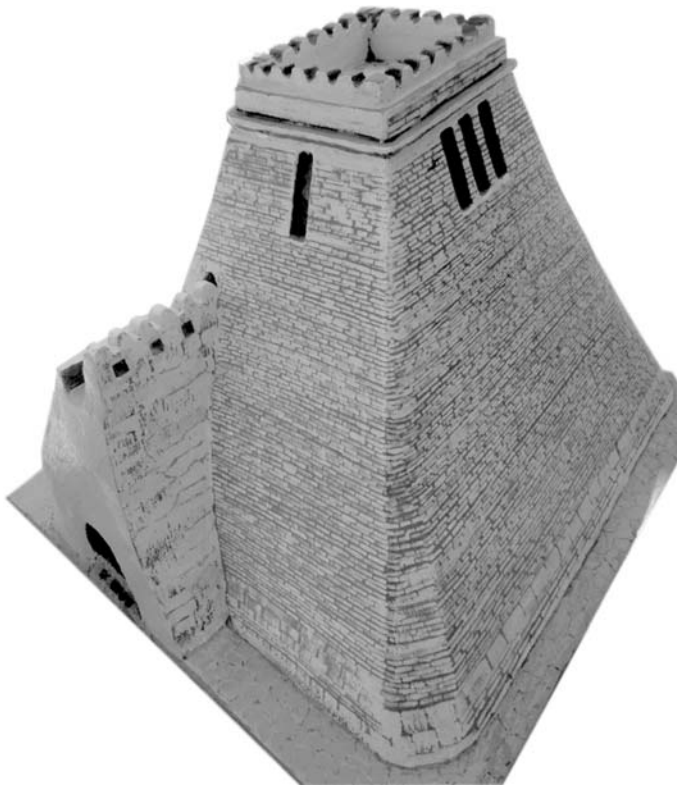
Дастлаб Мингтепа меъморий ёдгорлиги макетининг 20 дан бир қисмини 1:50 маштабда тайёрланди. 2012-2013 йилларда Б.Матбобоев раҳбарлигида халқаро экспедиция томонидан берилган хулосаларга асосан минора дастлаб пахсадан, сўнгра 12x40 ўлчамли хом ғиштдан пирамидасимон шаклда қуриб чиқилгани аниқланди ва бу макетда ўз аксини топди. Миноранинг ўрта қисмидаги хона эшигига кириш учун жой қўйилган. Макетда кузатув минорасига чиқиш учун аввал девор қисмини тепа йўлагига зиналар орқали чиқилиб, сўнг минора ичидаги хона орқали яна нарвон билан кузатув хонасига кўтарилиши тасвирланди.

Мингтепа ёдгорлигининг тархига кўра, девор чизмалари ўлчамларда ниҳоятда бири-бирига пропорционал уйғунликка эгаллиги намоён бўлди. Антик давр аъёналарига мувофиқ разм солинса, жануб томондан иккинчи минорадан кейин уч метр кириш дарвоза тепасида “Кўшк” деб номланган айвонли хона тасвири ишлаб чиқилди. Ичкарига кирилганда тўғрига, чапга ва ўнга йўл ва кўкаламзор майдончалар тасвирланди. Макетда масштаб бўйича кичрайтирилган бино ва иншоотлар: девонхона, омборхона, зардушт ибодатхонаси, қудук, қурбонлик қилиш майдони, нарвонлар, айвонча, давлат туғу (рамзи), ваъз айтадиган минбар, от ҳамда арава, машъала ёқиладиган ўринлар ҳамда ёдгорликни ҳозирги кўриниши ва топишмоқли сюжет ифодаланган.

Ёдгорликнинг иккинчи макетида бойитилган манбалар асосида шаҳарнинг ички қалъасини 1:500 маштабда тўлиқ тасвирлаш ҳаракат қилинди. Бунда шаҳарнинг умумий мудофаа деворлари, миноралари (буржлари), хандақлари, мавжуд 4 та жанубий ва ғарбий дарвозалари, кўприклари (осма кўприк), ҳукмдор ўрдаси (арки аъло), зиналари, соқчилар хоналари, зиндони, зардуштийлик даврига мансуб бўлган қурилмалари ва аркка оид бошқа иншоотлари акс эттирилди. Деворлар пахса ва хом ғиштдан қурилган. Унинг пойдеворидан ташқари кўтарилган баландлиги 9 метрлардан иборат. Қалъа мудофаа деворлари паралеллограмм тўртбурчак шаклида эканлиги 2013 йилдаги ўрганиш даврида маълум бўлди. Қалъанинг тўртала бурчакдаги буржлари одатдаги кузатув минораларидан бир ярим баробар маҳобатли эканлиги аниқланди ва бу ҳолат ушбу макетда ўз аксини топди. Аввал қалъа деворлари қурилганлиги, сўнгра деворга пропорционал ҳолатда кузатув миноралари бақамти ёпиштирилган ҳолатда барпо этилганлиги ҳам макетда тасвирланди. Миноралар девордан 9 метр ташқарига

Эрши шаҳри қалъасининг тархи

Эрши қалъаси минораларидан бири

нинг макетлари 20/1 қисми макети 3x2 м ўлчамда 1:50 масштабда, умумий қалъа 1:500 масштабда ва бўлақлари (деталлари) эса 1:15 масштабда хом-ашёси цемент ва қумдан ҳайкалтарошлик усулбуда, ташқарига ўрнатиш учун мўлжаллаб тайёрланди. Биз яна узоқ давр ўрганиши талаб этилаётган ушбу архаик шаҳарни айнан шундай бўлган, деган фикрдан йироқмиз. Бу дастлабки бир уриниш, бугунга қадар олиб борилган илмий изланишлар натижасидир. Бу саъй-ҳаракатларимиз келгусида шу соҳада фаолият кўрсатувчи бошқа мутахассисларга ҳам туртки бўлади, деб умид қиламиз.

Макетлар Тошкент санъат олийгоҳининг меъморий обидаларини таъмирлаш ва лойиҳалаштириш бўлимида таҳсил олган меъмор рассом Алишер Умматов томонидан яратилди ва бу ижодий изланишлар давом этмоқда.

Яратилган санъат намуналари “Турон” ўқув марказидаги янгитдан қуриб битказилаётган хотира ёдгорлиги мажмуасидан жой олди.

Макетларни яратишда ўзининг қимматли маслаҳатлари билан ёрдам берган барча инсонларга самимий миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Бизнинг интилишимиз мустақил Ўзбекистонимизнинг миллий давлатчилик тарихини ўрганишга ва ёритишга муносиб ҳисса қўшади, деб умид қиламиз. Ўйлаймизки, бизгача етиб келган ушбу Мингтепа тарихий-меъморий археологик ёдгорлиги каби маданий мерос объектларини ўрганиш ёш авлодни тарихимизга, миллий ва маданий меросимизга, туғилган юртига дахлдорлик ҳиссини шакллантириш ҳамда Ватанга садоқат руҳида тарбиялашдек эзгу амалимизга хизмат қилади. Зеро, тарихимизнинг буюк саҳифаларидан сўзловчи ёдгорликларни сақлаш ва муҳофаза қилиш, келгуси авлодларга бус-бутунича етказиш, тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазибаларидан ҳисобланади.

18 метр кенгликда бўртиб чиққанлиги ва умумий баландлиги 15 метрлар чамасида эканлиги аниқланди. Буржлар эса 22-23 метрлардан иборат бўлган. Бу ҳам макетларда ўз аксини топган.

Халқимиз тўлиқ таассуротга эга бўлишлари учун қалъанинг кузатуви минораси ва дарвозахонаси, хандақ устига қурилган осма кўприк қирқим шаклида тасвирланган 1:15 масштабдаги макетлари тайёрланди.

Шунингдек, безак қисмида дарвозага Архар (кийик) ва самовий от суратлари, тепасида кўшкка чиқишда фақат доволликларга хос бўлган Мингтепадан топилган белги тасвири ифодаланди. Минора, қалъа деворлари сарғимтир рангда, кириш йўллари ва йўлакчалар ҳамда оч кулранг тошли йўлни тасвирлашга ҳаракат қилинди.

41,2 гектарли Мингтепа ички қалъа ёдгорлиги-

Барҳаёт мерос

Перси Биши ШЕЛЛИ

Поэзия ҳимояси*

Мана, ниҳоят, антик эътиқод ва маданият ўзининг такомил босқичини ниҳоялади. Агар насронийлик ва рицарлик маданиятини бунёд этганларнинг ораларида ўз шоирлари бўлмаганда ва улар саркардалардай фикр-туйғулар қўшинини бошқармаганда; фикр ва ҳаракат учун ўзларига қадар номаълум бўлган намуналар яратмаганларида эди, дунёни шак-шубҳасиз, бўшлиқ ва зулмат қоплаган бўларди. Бу ғоялар туфайли етказилган ёвузликларни кўриб чиқиш менинг вазифамга кирмайди; мен юқорида айтилганлар асосида яна бир бор таъкидлайманки, буларнинг барчаси учун улар бағридаги поэзия айбдор эмас.

Эҳтимол, *Мусо, Иова, Довуд, Сулаймон ва Исҳоқ Пайғамбарларнинг** ҳайратланарли поэзияси Исо Пайғамбар ва унинг шогирдларида катта таассурот қолдиргандир. Бу ғаройиб инсоннинг биографлари томонидан бизгача етиб келган айрим парчалар ҳам энг ёрқин поэзия билан тўлиқ. Лекин унинг таълимоти тез орада сохталаштирилди. Бир муддат вақт ўтгач, бу таълимот олға сурган ғоялар ғалабасидан сўнг, Платон инсон руҳий имкониятининг *уч тоифасига** аниқлик киритди ва бу Европада қонун даражасига кўтарилиб, эътиқодга айланди. Ва ўшанда, эътироф этиш кераки, *“нур хиралашиб”* ва

... туманли ўрмонда қарға

Учар. Куннинг эзгу кучлари ухлар.

Овға чиқар тун хизматчилари.

Эътибор беринг-а, долғали бошбошдоқликнинг балчиғи ва қонидан қандай ажойиб уйғунлик туғилган! Худди дунё каби қайта тирилган умид ва заковат олтин қанотларини ёзиб, учиб чиқди ва замонлар осмонида ўзининг парвозини давом эттирмоқда. Оддий қулоқ билан эшитиб бўлмайдиган мусиқага қулоқ тутинг, шунда унинг бамисоли мангу кўринмас шамол каби бу туганмас парвозга куч ва шиддат бахш этишига шоҳид бўласиз.

ТАРЖИМОНДАН:

XIX аср романтизм оқимида мансуб буюк инглиз шоирларидан бири Перси Биши Шелли 1792 йилда Сассекс графлигида таваллуд топган. Ўзининг қисқа ва мураккаб умри давомида исёнкор асарлар яратди. Шелли болалиқдан фикр-мушоҳадали бўлиб, йигирма ёшидаёқ оламушул ва умрбоқий асарларини ёзган эди. Француз инқилоби даврида яшаган шоир Годвиннинг “Сиёсий тенглик” асари руҳидан баҳраманд бўлгач, ижодиди тенглик, озодлик ғояларига содиқлик етакчи мавзуларга айланган. Шелли дўсти Ли Хантга юборган хатида шундай ёзган эди: “Биз шиддатли даврда яшамоқдамиз, азизим Хант! Қатъий ишонамизки, биз ким томонга қўшилсак ҳам, қандай инқилоб содир бўлса ҳам, жабрдийдалиқ ўзининг номини қандай ўзгартирмасин, бизнинг фирқамиз озодлик фирқаси, жабрланганлар фирқаси бўлиб қолаверади”. Унинг айрим асарларидаги қаҳрамонлар қадимги юнон адабиёти ёки ривоятлари монанд бўлса-да, олға сурган ғоялари, мақсадлари XIX аср Европасининг муаммолари, айни вақтда, инсоният қалбини ўртаб келган азалий дардлардир. Рус адиби Константин Бальмонт шоир шеърларини рус тилига таржима қилар экан, Шеллини “шоирларнинг шоири, у ўзини поэзияга бағишлаганларнинг энг яхшиси, энг марҳаматлиси”, деб атаганида ҳақли эди. Шелли бир қатор насрий, шеърӣ, драматик, фалсафӣ, адабиётшуносликка оид асарлар яратган бўлса-да, у шоир сифатида эътироф этилди. Шеллининг икки қаноти – ра-

*Охири. Бошланиши олдинги сонда.

Исо таълимотида ва мифологиясида мужасам бўлган поэзия ва Рим империясининг кельт босқинчилари турмуш тарзи ҳамда ғалабаси билан ҳамоҳанг пайдо бўлган поэзия оғир дамларни бошдан кечирди ва янги ахлоқ ҳамда ғоялар тизимини юзага келтирди. Урта аср жаҳолатини насронийлик таълимоти ва кельт қабилалари ҳукмронлиги билан изоҳлаш нодонлик бўлар эди. Улардаги барча аҳмоқона нарсалар зулмкорлик ва хурофотнинг кучайиши оқибатида поэзия (поэтик ибтидо)нинг барҳам топиши билан юзага келган. Муҳокама этиш, ўта мураккаб сабабларга кўра, одамлар ҳиссиз ва иззатталаб бўлиб қолган эдилар; уларнинг иродаси заифлашган ва улар шу ироданинг қулига айланган эдилар; кўрқув, маккорлик, фаҳш, шафқатсизлик ва ёлғон бу авлодга хос бўлиб, улар орасида – на бир сахна асари, на бир ҳайкал, на бир ижтимоий ҳодисани бунёд этувчи ҳеч ким йўқ эди. Бундай жамиятнинг ахлоқий оғишларини замоннинг қандайдир воқеаларига боғлаш нотўғри бўларди, аксинча, уларни йўқ қилишга кучлироқ таъсир кўрсатувчи воқеаларни қўллаб-қувватлаш, маъқуллаш жоиз. Сўздан фикрни ажрата олмайдиган кишиларнинг пешонаси шўрлигидан ана шу ноқисликларнинг кўпчилиги бизнинг умумқабул қилинган эътиқодимизга ҳам сингиб кетгандир.

Поэзияга насронийлик ва рицарлик ҳаракатларининг таъсири фақатгина XI асрдан кейингина сезила бошлади. Тенглик тамойили Платоннинг “Республика” асарида назарий қоида сифатида кашф этилди ва қўлланилди, унга кўра одамларнинг умумий меҳнати, маҳорати билан яратилган барча фаровонлик ва куч-қудрат буюмлари, мақсад йўлидаги курашларининг умумий натижаси ўртада тақсимланши керак. Бу қоидадан чегараси ҳар бир кишининг ақл-идроки ёки умум манфаатларидан келиб чиқиб ҳал қилиниши керак, деб таъкидлайди Платон. *Tumei* ва Пифагордан кейин изма-из Платон инсониятнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини қамраб олган ахлоқий, интеллектуал тизим яратди, Исо Масих ўз фалсафий таълимотида башарият учун муқаддас ва боқий ҳақиқатларни кашф этди: насронийлик соф ҳолатда қадимги поэзия ва донишмандликка хос экзотерик тамойилларнинг экзотерик ифодасига айланди. Жанубнинг силласи қуриган халқлари билан аралашиб кетган кельтлар уларга ўз мифологияси замиридаги поэзияни ва турмуш тарзини, тажрибаларини олиб келди. Барча омилларнинг ҳаракати ва қарама-қаршиликлари оқибатида ягона натижа юзага келди; бундан бирор миллат ёки дин бошқаси устидан ҳеч қачон ғалаба қозонолмайди ва бу жараёнда ўзи маҳв этган нарсани бирон қисмини ўзлаштириб олмаслиги ҳам мумкин эмас, деган хулоса чиқариш лозим. Шундай натижалар қаторида шахсий ва ҳўжалик қулдорчилигининг барҳам топиши ва аёлларнинг антик замонларга хос ҳўрлик кишанларидан озод бўлишини таъкидлаш мумкин.

Хусусий қулдорликка барҳам берилиши инсониятнинг сиёсат соҳасида амалга оширадиган буюк умидларининг асоси бўлди. Аёлларнинг озодликка чиқиши муҳаббат лирикасини юзага келтирди. Муҳаббат эътиқодга айланди: унинг тимсолини мужассам этган буюмлар доимо ошиқлар кўз ўнгидан жилоланди. Гўёки Аполлон ва Илҳом париси ҳайкаллари тирилиб, ўз ҳукмидаги оломон ичига аралашиб кетди ва шу тарзда ерда само фарзандлари пайдо бўлдилар. Ҳаётнинг кундалик ташвишлари ва оддий томошалари ғаройиб ва ажойиб тус олди; Эрам харобаларидан янги жаннат яратилди. Бу яратувчанликнинг ўзиёқ поэзиядир, чунки уни шоирлар ижод этдилар, уларнинг қуроли сўз бўлди: *“Galeotto fu il libro, e chi lo scrisse”* (Ва китоб бизнинг Галеотга айланди (итал.)). Петрарканинг салафлари, Провансал труверлар, яъни “кашфиётчи”лар ўз шеърлари орқали муҳаббатнинг ширин азобларидаги мужассам бахтнинг сеҳрли ва

ционалистлиги ва романтиклиги, донишмандлиги ва ижодкорлиги, диний маслаги ва шоирлиги унинг даҳосининг ўзига хос қирраларидир. 1818 йилдан Италияда яшай бошлаган Шелли қадимги юнон адабиётига, Ҳомер мадҳияларига, Софокл ва Феокрит ижодида таъзим қилар ва ундан ҳайратланарди (ҳар доим ёнида Софоклнинг китобини олиб юрган). Шелли Италияни “қувғиндагиларнинг жаннати” деб атаган ва унинг “Мадалло ва Юлиан”, “Евганей тепаликларидида ёзилган сатрлар” каби асарлари ҳам шу замин билан боғлиқдир. Италияда ўтказган йиллари ижодида энг самарали давр бўлди. “Озод бўлган Прометей”, “Ченчи” драмаларини ёзади. Бу ерда шоирга йирик сиёсий арбоб, юнонларнинг миллий қаҳрамони Маврокордато билан яқиндан танишлиги мислсиз илҳом баҳис этади. Шелли ўз гоёларига содиқ қолиб, “Биз барчамиз юнонлармиз” деб таъкидлар экан, “Эллада” лирик драмасини (1821) шу ният йўлида ижод этди. Турли қувонч ва қайғуларга лиммо-лим бўлган Италиядаги ҳаётида Шеллига Байрон ҳамроҳлик қилади. Шелли ижоди ўқувчилар қалбига аста-секин етиб борар экан, унда унутилмас туйғулар қолдиради. Унинг айрим асарлари ўлимидан кейингина нашр этилган. Ҳатто шоирнинг биографи, инглиз танқидчилардан бири Шарп “Поэзия ҳимояси” трактатини “поэзияга қизиққан ҳар бир одам бу ишни ўқиши шарт” деб таъкидлаган эди. Ўйлаймизки, бу фикр ҳамон ўз қийматини йўқотмаган.

сирли манбаини очдилар. Уларни ҳис этмаслик ва бетакрор гўзалликнинг бир қисмига айланиб кетмасликнинг иложи йўқ эди; бу муқаддас туйғулар қалбда кўтаринкилик ва нафосат уйғотиб, одамларга янада олийжаноблик ва ақл-идрок бахш этишини исботлаш шарт эмас ва улар худкомлик зулматидан ёруғликка чиқдилар. Данте севги сирларини Петраркадан ҳам яхшироқ тушунар эди. Унинг “Vita Nuova” (“Янги ҳаёт” (итал.)си покиза туйғулар ва соф тилнинг битмас-туганмас манбаидир: бу асар муаллиф ҳаётининг муҳаббатга бағишлаган йиллари тўғрисидаги лирик қиссадир. “Жаннат” поэмасида Беатриченинг мадҳи, унинг муҳаббати ва гўзаллигининг тасвири тобора такомил топиб бориши гўё сизни зиналар бўйлаб арши аълога олиб чиқади – буларнинг барчаси янги замон поэзиясининг ноёб намуналаридир. Айрим синчков танқидчилар, оммадан фарқли ўлароқ, поэма қисмларининг ривожига кўра ўзгача тартиб берадилар: “Дўзах”, “Аросат”, “Жаннат”. Охиргиси бешак, мангу муҳаббат мадҳиясидир. Антик оламда севги биргина Платон ижодида муносиб куйчисини топган бўлса, янги даврда бу мавзу бир гуруҳ буюк шоирлар жўровозлигида мадҳ этилди: янгроқ жўшқин кўшиқлар жамиятнинг туб қатламларига етиб борди ва унинг акс садоси ҳозирга қадар ёвуз курул-аслаҳаларнинг бетартиб жаранги ва хурофотнинг инграшини босиб келаётир. Ариосто, Шекспир, Спенсер, Кальдерон, Руссо ва юзийиллигимизнинг буюк ёзувчилари ҳар бири ўз навбатида, муҳаббатни улуғлаб, ёвуз кучлар ва ҳислар устидан эришган ғалаба ўлжаларини инсониятга инъом этмоқдалар. Икки жинснинг ҳақиқий муносабатлари эндиликда тўғри талқин этилмоқда; агар замонавий Европанинг ижтимоий фикрида икки жинс нотенглигида оид турли чалкаш фикрлар худди тумандай тарқалиб кетган бўлса, бу қувончли ҳодисани биз рицарлик қонунийлаштиргани ва уни шоирлар тарғиб қилганларини эътироф этмоқдан мамнунмиз.

Данте поэзиясини замонлар устидан ташланган ҳамда давримизни антик дунё билан бирлаштирувчи кўприк деб ҳисоблаш мумкин. Данте ва унинг рақиби Мильтон иқдорларини бузиб кўрсатувчи турли кучлар ва нарсалар ҳақидаги тасаввурлар, бор-ўғи, ниқоб ва ёпинчиклар ҳолос, уларнинг ичида бу буюк шоирлар боқийлик томон одимлайверадилар. Уларнинг шахсий эътиқоди ва халқ манфаатлари чегараларини қандай англаганликларини фарқлаш мушкул, Данте ҳар эҳтимолга қарши, Вергилий *justissimus unus* (Адолатнинг чин намунаси (лот.) деб атаган Рифеяни жаннатга олиб бориб қўйиш билан бу фарқни бутунисича кўрсатмоқчи бўлган, шунингдек, мукофот ва жазоларни тақсимлашда энг инжиқ ва бидъатчилигини намоён этган. Мильтон поэмасида ғаройиб, аммо табиий зиддиятларда ифодаланувчи ўша асосий таянч бўлган ақидалар фалсафий равишда рад этилади. “Йўқотилган жаннат”даги Шайтон образига куч ва улғуворлик борасида ҳеч нарса тенг келолмайди. У ёвузликини ифодалаш учун ўйлаб топилган дейилса, нотўғри бўларди. Душманини азоблаш учун мурасасиз ҳасад, сабри тошдай маккорлик ва қутилмаган нозик кашфиётларни ўйлаб топиш – мана ёвузлик нима; бу яна қул учун кечирса бўладиган, аммо ҳўжа учун кечириб бўлмайдиган ҳолдир; енгилганнинг мағлубиятида нимаики эзулик бўлса, мағлублик шу билан ювилади, ғолибнинг зафари эса исноди билан мураккаблаштирилади. Мильтонда Шайтон шу қадар ахлоқий жиҳатидан юқори турадики, ўз йўлининг тўғрилигига ишонади ҳамда бу мақсад йўлида мағлубият ва азобларга қарамай, чидам билан курашади, ҳатто ғалабанинг ишончли паноҳида турган душманига энг бешафқат қасосни юборади – унинг пушаймон бўлиши ва ўжар душманлиги учун эмас, балки янги жазоларга гирифтор қилиш учун атайин янги хатти-ҳаракатлар қилишга мажбур этади. Мильтон умум қабул қилган эътиқодни шу даражада бузадики (агар буни бузиш деб айтиш мумкин бўлса), у ҳатто ўз Худосига ҳам Иблисга нисбатан ахлоқий жиҳатдан устунлик бермайди. Ахлоқийлик борасида бундай тўғридан-тўғри кўпол илтифотсизлик Мильтон даҳосининг исботи бўлиб хизмат қилади. У худди инсон феъл-атворининг қирраларини, лозим бўёқларни палитрада тайёрлагандай аралаштириб, ўзининг муҳташам полотносида ҳақиқатнинг эпик қонунларига мувофиқ тасвирлайди ёки, айтиш мумкинки, кўплаб кейинги авлодларни ҳаяжонга солувчи ақл ҳамда ахлоқийлик муштарак мавжудот ва ташқи оламини ўзаро таъсир қонунлари асосида яратади. “Илоҳий комедия” ва “Йўқотилган жаннат” янги давр мифологиясини тизимлаштирди; вақт ўтиши билан хурофот кўпайиб борар экан, келажакда бу асарлардан талқинчи олимлар Европа динларини соф ҳолатда ўрганадилар, чунки улар бутунлай унутилиб кетмайди, зеро унга даҳонинг ўчмас муҳри босилган.

Гомер биринчи, Данте эса иккинчи бўлиб асарларида ўз даврининг кейинги даврларга мувофиқ равишда тараққиётини билим, ҳис-туйғу, эътиқод ва ижтимоий омиллар билан аниқ ва ёрқин боғланган ҳолда ифодалаб бердилар. Чунки Лукреций тез учар руҳининг қанотларини ҳис-туйғулар дунёсининг ёпишқоқ кўлмақларига ботириб олди; Вергилий ноўрин камтарлигидан буюклигига номуносиб равишда тақлидчи сифатида қолишни лозим топди, ҳолбуки, у кўчирган нарсаларини бутунлай бошқатдан яратишга муваффақ

бўлганди; масхарабозлар тўдасидан бирортаси ҳам – на Аполлоний Радосский, на смирналик Квинт Калабер, на Нонний, на Лукан, на Стаций, на Клавдиан, гарчи улар ширинсухан бўлсалар ҳам, эпик ҳақиқатнинг талабларига жавоб беролмадилар. Учинчи эпик шоир Мильтондир. Агар эпоснинг энг олий талабларига “Энеида” жавоб бермаса, бу талабларни **“Дарғазаб Роланд”, “Озод этилган Қуддус”, “Фаришталар қиролчаси”** асарлари ундан кам даражада оқлайдилар.

Данте ва Мильтон – иккиси ҳам антик олам эътиқодлари замирига чуқур кириб борганлар; уларнинг поэзиясига кўҳна руҳ шу даражада хос деб айтиш мумкинки, буни Реформацияга қадар Европа динларида унинг шакли қай даражада сақланиб қолганлиги билан қиёсласа бўлади. Уларнинг биринчиси, Реформациядан олдинга ўтиб кетган бўлса, иккинчиси, у билан изма-из – бир вақт оралиғидаги масофада эргашиб борди. Айнан Данте диннинг биринчи ислохотчиларидан бўлди, папа ўзбошимчаликларини фош этишдан кўра заҳархандалиги билан Лютер ундан ўзиб кетгандай кўринади. Данте Европада илк бор уларга нисбатан завқ уйғотди: у оҳангсиз ёввойи тартибсизликдан тилни яратди, бу тил ўз ҳолича ҳам мусиқа, ҳам нуктадонлик эди. У буюк ақл-идрокни илм нури билан бирлаштира олди. У XIII аср Республика Италиясида зулматга чўмган дунё узра худди самода жилваланган **юлдузлар чаманининг Зухроси** – тонг юлдузи бўлди; унинг сўзлари оташин, ҳар бири оловли фикрнинг учқунларидай, бу сўзларнинг айримлари гарчи кул билан қоплангандек туюлса-да, аммо бағрида чўғ яширин, бу бир чўғдирки, унга ёғ пуркалса бас, алангага айланади. Юксак поэзия туганмас, бесарҳаддир: бу худди эман дарахтининг биринчи меваси, бўлажак ниҳолларнинг уруғи, куртакларидир. Сўзлар маъносини қатма-қат очар экансан, унинг тубига яширинган фикрнинг беқиёс гўзаллигига ҳеч қачон етиб боролмайсан. Буюк поэма донишмандлик ва гўзаллик уммонининг тошқин бир чашмасидирки, бирон киши ёки бутун бир давр ундан илоҳий оби-ҳаётни ҳовучларкан, ўз ташналигини қондиради, уларнинг ўрнига келган янги авлодлар янги-янги фикрларни англайдилар, ўзлари кутмаган ва тасаввур қилмаган даражада лаззатланадилар.

Данте, Петрарка, Боккаччодан кейинги аср ҳайкалтарошлик, рангасвир, мусиқа ва меъморчиликнинг тикланиш даври бўлди. **Чосер*** шу муқаддас оловдан ўт олди ва инглиз адабиёти итальян пойдевори узра қад ростлади.

Бироқ биз Поэзияни ҳимоя қилиш борасидаги вазифамиздан чалғимайлик, яъни унинг танқидий тарихини ва жамиятга таъсирини тадқиқ этиб ўтирмайлик. Бу борада биргина фикрни, яъни шоирлар ўз даврига ва ундан кейинги замонларга таъсир ўтказа олганлар, деган гапни айтиш кифоя. Зеро, мулоҳазаларни тасдиқловчи айрим намуналарни келтирсак, **“Поэзиянинг тўрт асри” асари муаллифига*** эътироз билдирган бўламиз.

У шоирларнинг олимлар ва мутафаккирлар олдида шуҳратини камситувчи янги далиллар келтиради. Эътироф этадики, тасаввур ўйинлари кўпроқ лаззатбахшдир, ундан фикрлаш фойдалироқ. Бундай ажримни қабул қилишдан олдин, аввало, фойда деганда нима назарда тутилаётганлигини англаб олиш зарурлигини таъкидлаш лозим. Лаззат, хузур-ҳаловат ёки эзгулик деб тирик жон онгли равишда ва қалб амри билан интилаётган нарсага, яъни мақсадга етгач фароғат ва хузур туядиган ҳодисага айтилади. Лаззатнинг икки босқичи ёки томони бор, бири узоқ муддатли ёки умумий, бошқаси қисқа ва ўткинчи. Ҳар иккисига ҳам восита орқали эришилса, фойдали бўлади. Айниқса, биринчиси ҳар томонлама фойдали, яъни бизнинг муҳаббатимизни мустаҳкамлайдиган ва сақлайдиган, тасаввур оламимизни кенгайтирадиган, туйғуларимизга руҳ берадиган барча ҳодисалар фойдалидир. Аммо “Поэзиянинг тўрт асри” муаллифи “фойда” сўзини тор маънода ишлатади: гўёки “фойда” деганда худди бизнинг ҳайвоний нафсимизни қондирадиган, ҳаётни хавфсиз қиладиган, нисбатан кўпол хурофотларни бартараф этувчи ва одамларнинг шахсий манфаатини таъминловчи нарсаларни англашни назарда тутди.

Шубҳасиз, фойдани шундай қолипдаги чегараланган тушунчалар доирасида идрок қилувчиларнинг ҳам жамиятда ўринлари бор. Улар шоирлар изидан борадилар ва таъсирчан шеърларини кундалик фаолиятида фойдаланиш учун дафтарларига кўчириб оладилар. Улар гарчи олий эмас, тубан эҳтиёжлар атрофида чекланиб қолган бўлсалар-да, ҳаракати машаққатли, зеро улар макон ва замонни яратадилар. Ҳар нарсага шубҳа билан қаровчилар (скептик) кўпол хурофотни парчаласинлар, аммо одамлар қалбига муҳрланган азалий ҳақиқатни, айрим француз муаллифлари йўл қўйганларидай, бузмасинлар. Майли, машина ихтироси, сиёсий иқтисодчи инсон меҳнатини осонлаштиради, турмушни тартибга келтирсин, аммо улар ўзларининг асосий тамойилларга боғлиқ бўлмаган фаолият – маънавий оламга дахлдор бўлган туйғуларга таъсир этиб, ҳозирги Англиядагидай, дабдаба билан камбағаллик ўртасидаги жарликни чуқурлаштиришдан сақлансинлар. Улар ҳаётга Инжилдаги

ҳикматни татбиқ этмоқдалар: **“Борга бераман, йўқдан йўндираман”**.* Оқибатда бойлар бойроқ бўладилар, камбағаллар баттар қашшоқлашадилар ва бизнинг давлат отлиқ кемамиз бошбошдоқлик ва истибод ўртасида сузиб юраверади. Манфаат якка ҳокимлигининг аянчли оқибатлари шундай.

Ҳузур-ҳаловат, лаззат тушунчасига юксак маънода аниқлик киритиш қийин, чунки бу ҳаракат олдимизда бир қатор парадоксларни келтириб чиқаради. Масалан, инсон табиатидаги уйғунликнинг аллақандай етишмовчилиги оқибатида жисмоний азобланганимизда руҳий “мен”имиз роҳатланган ҳолатлар ҳам бўлиб туради. Ғам, ташвиш, кўрқув ва ҳатто руҳий тушкунлик гоҳида фаровонлик яқинлашганидан дарак беради. Бизнинг фожиаларни идрок этишимиз шунга асосланган: фожа шунинг учун ҳам руҳлантирадики, у дард замиридаги лаззатни ҳис этиш имконини беради. Жозибали мусиқанинг ботинидаги дарднинг манбаи ҳам айнан шундадир. Дард-алам замиридаги лаззат шунчаки лаззатдан ёқимлироқ ва кучлироқдир.

“Зиёфатли уйда ўтиргандан кўра, ўлик чиққан уйда йиғлаган яхшироқ”, деган нақлнинг ҳам маъноси шу. Бу – лаззатнинг олий даражаси, албатта, дард-қайғу билан боғлиқ, деган фикрни англамайди. Севги ва дўстлик шодлиги, табиатдан завқланиш, поэзиядан лаззат олиш, қолаверса, поэтик ижод билан машғуллик бундай қурама таркибга эҳтиёж сезмайди.

Кишиларга олий маънодаги лаззат бахш этиш – мана шу чинакам фойдадир. Бу лаззатни бахш этаётганлар ва яратаётганлар шоирлар ёки файласуф шоирлардир.

Локк, Юм, Гиббон, Руссо (мен бу ерда “Поэзиянинг тўрт асри” муаллифининг таърифига амал қилаямиз. Аслини олганда, Руссо, аввало, шоир эди, қолганлари эса ҳаттоки Вольтер ҳам, бор йўғи, сўзбоздир) ва шогирдларининг мазлум, алданган инсониятни ҳимоя қилиш йўлидаги фаолиятлари миннатдорчиликка лойиқ. Агар улар ёруғ жаҳонда яшамаганларида, жаҳон ақлий ва ахлоқий томондан тараққиётнинг қайсидир босқичида қолиб кетиши мумкинлигини англаш қийин эмас. Бир ёки икки юз йилликда мислсиз кўп ахлоқона гаплар айтиларди, саноксиз эркаклар, аёллар, болалар жаҳолатнинг оташида ёниб кул бўлардилар. Бизнинг испан инквизициясига барҳам берилгани учун қувонишимизга ҳам ҳоҳат қолмас эди. Аммо Данте, Петрарка, Боккаччо, Чосер, Шекспир, Кальдерон, лордлар – Бэкон ва Мильтонлар бўлмаганларида; Рафаэль ва Микаленджело яшамаганларида; агар юнон адабиётини ўрганиш йулга қўйилмаганида; агар антик адабиёт ўзининг эътиқодлари билан ном-нишонсиз йўқолганида дунёнинг маънавий-ахлоқий манзарасини тасаввур қилишнинг имкони бўлмасди. Ушбу рағбатларсиз инсоният тафаккури на аниқ фанларни яратишга, на ижод борасида бу каби янглиш муҳоамаларни таҳлил қилиш даражасига эришолмас эди.

Бизда шу даражада кўп ахлоқий, сиёсий ва тарихий ҳақиқатлар жамландики, уларни амалиётга татбиқ этиб улгура олмаётирмиз; илмий ва иқтисодий маълумотлар ортиғи билан йиғилган бўлса-да, улардан ишлаб чиқариш тобора кўпайиб бораётган маҳсулотларимизни тўғри тақсимлашда фойдалана олмаётирмиз. Бу фанларнинг аралаш-қуралаш манфаатлари ва далил-исботлари остига поэзия дафн этилган. Бизда ахлоқда, бошқарув илмида ва сиёсий иқтисодда ёки барчамиз ҳозир муроса қилаётган ҳолатлардан кўра афзалроқ ва донороқ билимларни эгаллаш борасида етишмовчиликлар йўқ. **Мақолдаги қашшоқ мушукдай**,* бизнинг “хоҳлайман” дейиш истагимиз “қилолмайман”имиздан кучсизроқдир. Бизга билганларимизни тасаввурда тиклаб берадиган ижодий қобилият етишмайди; бизда тасаввур қилган нарсаларимизни амалга ошириш учун мурувват тақчил; бизга ҳаёт поэзияси етишмаётир; бизнинг ҳисоб-китобларимиз, рақамларимиз тасаввурларимиздан ўзиб кетди; биз ҳазм қилиш даражамиздан кўра кўпроқ еб қўйдик. Инсониятнинг атрофидаги олам устидан ҳукмдорлигини кенгайтираётган фанлар ривожини уларда поэтик ибтидонинг йўқлиги натижасида инсоннинг ички дунёсини торайтириб бормоқда; одам турли балоларни ўйлаб топиб, ўзи унга тобе, қул бўлиб қолмоқда. Механик фанларнинг тараққиёти юз бермаганда ҳам ҳар қандай идрокнинг асоси бўлган маънавият сўниб борар экан, кашфиётлар натижасида янги тартиблар билан меҳнат енгиллашиб, самарадорлик ошса-да, инсонлар нотенглиги кучайиб бориши шу билан изоҳланмайдими? Агар шундай бўлмаса, қайси сабабларга кўра, кашфиётлар Одам Атонинг муаммоларини енгиллаштириш ўрнига аввалги қарғишни кучайтирмоқда? Бизнинг жамиятда Худо ва **Маммонлар*** ўрнини Поэзия ва Бойлик замиридаги Худкомлик эгалламоқда.

Поэтик ибтидо икки томонлама таъсир кўрсатади: биринчидан, билим, шодлик ва қудратга хизмат қиладиган янгиликлар яратади, иккинчидан, онларда уларни англанишига ундайдиган рағбатни туғдириб, барчасини гўзаллик ва эзгулик деб аталадиган оҳанг ва тартибга бўйсундиради. Манфаат ва манманлик авж олган вақтда моддий фаровонлик ортиб, уни инсон табиатининг ички қонунларига мувофиқ ўзлаштириб олиш мушкуллашада ва бундай вазиятда поэзия қанчалар зарур. Шундай

пайтларда тана унга тириклик бахш этувчи руҳ учун ҳаддан ташқари баҳайбатлик қилади.

Поэзия чинакам илоҳий ҳодисадир. У оннинг бепоён кенгликлари ва бир вақтнинг ўзида марказидир: у гоҳ барча фанларни қамраб олади, гоҳ ҳар қандай фандан кўра ишончлироқдир. Тафаккурнинг барча турларида у бир вақтнинг ўзида ҳам илди, ҳам ғунчадир; гоҳ қутилмаганда пайдо бўлади ва таровати билан дунёга гўзаллик бахш этади; Поэзияни хазон қилганларида мева ҳам, уруғ ҳам бермайди, шунда олам ҳаёт дарахтининг янги мевасидан ҳам, озигидан ҳам, ям-яшил новдаларидан ҳам маҳрум бўлади. Поэзия оламнинг мафтункор чехраси, рангин дунёсидир. У биз учун гулни аён этувчи ифор ҳам, ранг ҳам; айна пайтда, тонгнинг мангу гўзаллиги ҳамдир. Бойкуш қанотли манфаатнинг жасорати етмаган жойлардан Поэзиядан бошқа ким олов олиб келар эди, ҳаётимиз давомида ким бизга овунч, таскин бўла оларди, ҳаётимиздан сўнг ҳолимиз не кечишини, нимага умид қишни қандай билардик, Эзгулик, Муҳаббат, Ватанпарварлик, Дўстликни қандай англардик, биз гўзал дунёмизнинг мафтункорлигини ҳис қила олармидик? Ақл-идроқдан фарқли равишда поэзия фақат қобилиятники бўлмайди ва уни ҳеч ким ўзи хоҳлагандай тасаруф этолмайди. Одам дабдуростдан: “Мана, мен ҳозир бошлайману поэма ёзиб ташлайман”, дея олмайди. Буни буюк шоирлар ҳам айтолмайдилар; чунки яратувчи руҳ яллиғланиб турган чўгга ўхшайди, унга оний лаҳзада шамол каби кўринмас ва ўзгарувчан алангалантирувчи нафас керак; поэтик куч худди гулнинг ранги каби қалб ичра туғилади, очилгунча гўзаллашиб боради ва кейин сўлиб қолади; аммо бизнинг онгимиз унинг пайдо бўлишини олдиндан сеза олмайди. Агар унинг таъсир кучи давомли ва бошлангич софлигини сақлаб қолганда эди, натижалар оламшумул бўларди; аммо Шоир ёзиш учун қўлига қалам тутгандаёқ илҳом сўна бошлайди. Шеърятнинг оламга энг машҳур намуналари ҳам шоирнинг дастлабки илҳом онларининг сояларидир, холос. Мен замонамизнинг буюк шоирларига шундай савол беришни истардим: наҳотки, энг яхши сатрлар фақат меҳнат ва билимнинггина меваси бўлса? Танқидчилар тавсия этаётган сабр-тоқатли меҳнат, аслида, илҳом онларини кунт билан кутиш ва чекланган поэтик куч билан юзага келтирилган зарурат орқали чинакам илҳом лаҳзалари орасидаги вақтни сунъий равишда тўлдиришга бўлган уриниш, холос. Ҳолбуки, Мильтон ҳам “Йўқотилган жаннат”ни қисмларга ажратиб қоғозга туширган бўлса-да, аввал уни тўлалигича, бир бутун ҳолда ҳис қилганди. Мильтоннинг айтишича, илҳом унга “тўқилмаган шеърлар”ни бахш этди; ва бу “Дарғазаб Роланд” асари илк сатрининг эллик олти вариантани мисол қилиб келтирувчига мавоб бўлади. Шу тарзда яратилган поэмалар поэзияга қанчалар дахлдор бўлсалар, мозаика ҳам ранг-тасвирга шундай дахлдордир. Поэтик ижоднинг инстинктив ва интуитив характери ҳайкалтарошлик ва рангтасвирда янада яққол сезилади; буюк ҳайкал ёки картина ижодкор қўлида бамисли она қорнидаги ҳомила каби етилиб боради; ҳатто яратувчи қўлларни бошқараётган ақл ҳам ижод жараёни қандай ривожланаётганини ва амалга оширилганлигини англаб етолмайди.

Поэзия – бу энг бахтиёр, энг омадли ақл соҳибларининг энг яхши ва бахтли лаҳзаларининг солномасидир. Биз унда маълум ва машҳур жойлар ҳамда шахслар билан боғланган ёки баъзан фақатгина бизнинг ички дунёмизга боғлиқ фикр ва туйғуларнинг оний жилваларини илғаб оламиз; бу жилвалар фавқуллодда ҳолатда юзага келади ва бизнинг иродамизга бўйсунмаган равишда ногаҳон ғойиб бўлади, бироқ улар қалбимизни тўлқинлантиради ҳамда бизни сўз билан ифодалаб бўлмас даражада завқлантиради: шунда улар қолдирган истак-хоҳишлар, кечинмаларга шодлик қоришади, чунки унинг табиати шундай. Қалбимизда гўёки олий ибтидо уйғонади, аммо унинг ҳаракати денгиз узра елган шамолдай – унинг излари маржон тўлқинларда мавжланиб, соҳил қумларига тўлқинсимон муҳрини босади. Бундай қалб кўринишлари айнан нозик дид ва жонли тасаввурга эга истеъдодлар тақдирига хосдир; бундай қалб юксак наволарга ҳамоҳанг, ҳар қандай разил истакларга нисбатан муросасиз. Руҳнинг шу ҳолати билан севги, дўстлик, эзгулик ва ватанпарварлик муштарак: у парвоз этар экан, кишининг шахсий манфаатлари, қизиқишлари коинот олдида атом заррасидай бўлиб қолади. Шоирлар нафақат нозик қалб соҳиблари, балки шундай бўлишга мубталодирлар, ўз яратганларини самовий рангларга бўйай оладилар; улар бир сўз, бир чизги билан қай бир сахна ёки кечинманинг сеҳрли торини чертиб қўйишлари ва кимдир, қачондир шундай туйғуни туйганини ёдга солишлари, ўтмишнинг сўнган ва аллақачонлар унутилган лаҳзаларини тирилтиришлари мумкин. Поэзия шу тахлит олам гўзалликлари ва эзгуликларига боқийлик ато қилади; у самоларда қанотсиз парвоз қилаётган оний туйғуларни, кимнингдир қалбидан мавжуд, бироқ кенг оламга чиқа олмаётган ҳиссиётларни сўзларга ва чизгиларга жо этиб, эзгу ва қувончли хушxabар каби оламга таратади. Поэзия одамда илоҳийлик зухур этувчи дақиқаларни ҳалокатдан сақлаб қолади.

Поэзия бутун борлиқни қайта тиклайди: гўзалликни янада жозибали қилади,

хунукларга чирой бахш этади. У ҳайрат ва даҳшатни, боқийлик ва фонийликни, шодлик ва қайғуни яхлит-муштарак қилади; ўзининг энгил ва нозик риштаси билан нимаки айрим, алоҳида бўлса, барчасини бирлаштира олади. У нимагаки тегиб ўтса, унинг моҳиятида яшаётган руҳни намоён этади, жилолантиради; унинг жозибали оламига кирган ҳар бир нарса, ҳодиса сеҳрли эврилишга, ўзгаришга дучор бўлади. Поэзиянинг алкимёси тирикларни заҳарловчи оғуни ҳам олтинга айлантира олиши мумкин; у борлиқ олам қиёфасида азалдан мавжуд бўлган, кўзларимиз ўрганиб қолган пардаларни юлиб ташлайди ва биз борлиқнинг яланғоч уйқудаги гўзалига, бошқача айтганда, унинг қалбига маҳлиё бўлиб қоламиз.

Ҳамма нарса қандай қабул қилинса, ҳар ҳолда, қабул қилувчи учун, шундайлигича мавжуддир. **“Рух ўзига ўзи макондир,”** Самодан Дўзахни яратар, Дўзахдан Самони”. Аммо поэзия бизнинг кутилмаган турмуш ташвишларига банд этган жамики қарғишларни энгиб ўтади, у ҳамиша хаёлимиз ичра ҳаёт яратади. У бизни шундай оламга олиб кирадики, унинг қошида одатдаги ҳаётимиз ўта бетартиб ва палапартитиш кўриниб кетади. Биз поэзия яратаётган ўзгача оламни қабул қилар эканмиз, унинг бир қисмини ўзимиз бунёд этамиз: поэзия бизнинг ички нигоҳимизни турмушимиз ғаройиботларига парда ташлаган қолдиқлардан тозалаб, софлайди. Ўзимиз идрок этган нарса-ҳодисаларни ҳис этишга, билган нарсаларимизни тасаввур қилишга ундайди. Такрорланавериб ўтмаслашиб қолган кечинмаларимизга барҳам бериб, онгимизда янги олам яратади. У Тассонинг *“Non merita nome di Cleatore se non Iddio ed il Poeta”* (Худо ва шоирдан бошқа ҳеч ким Яратувчи деган номга лойиқ эмас (итал) деган бироз қалтис, аммо моҳиятан ҳақ сўзларини оқлайди.

Бошқаларга буюк донишмандликнинг шодлик, эзгулик ва шон-шараф хазинасини инъом этган шоирнинг ўзи ҳам бахтли, доно, аъло ва бир қадар шарафланган одамлар қаторида бўлиши шарт. Унинг шон-шарафга дахлдорлигига келсак, шоир шухрати билан инсонлар турмушининг бошқа бирон бунёдкори шухрати тенглаша оладими-йўқми, буни Вақт кўрсатади. Биргина шоир эканлиги туфайли ҳам у доно, бахтли ва аълодир, бунга шубҳа йўқ; буюк шоирлар ҳамиша покиза қалб соҳиблари ва донишманд бўлганлар, кечирган ҳаётларининг энг сирли пучмоқларига назар ташланганда ҳам одамларнинг энг бахтлиси улар эканликлари аён бўлади; кимки чинакам буюк истеъдод соҳиби бўлса, бу қондани тасдиқлайди, инкор этмайди. Бир лаҳза кўпчилик орасида тарқалган муҳокамаларга эътибор қиламиз ва ўзимизни бир-бирига зид бўлган айбловчи, гувоҳ, қози ва ҳукм ижрочиси деб билиб, далилларсиз ва суд ҳукмисиз қарор қиламизки, айрим “номлари тилларда дoston бўлган” алломалар ўз шаънига ноҳимосиб амалларни ҳам қилганлар. Масалан, Гомер майхўр, Вергилий ёлғончи, Гораций кўрқоқ, Тассо телба, Бэкон судхўр, Рафаэль фоҳишабоз, Спенсер шоир-лауреат бўлган. Трактатимизнинг бу қисмида замондош шоирларимизнинг номларини келтиришимиз нотўғри бўларди, аммо биз юқорида таъкидлаган буюклар авлодлар томонидан тўлиқ оқланганлар. Уларнинг қилмишлари тортиб кўрилган ва бу хокларидан ҳам энгил чиққан; гарчи гуноҳлари алвон ва қирмизи рангдан ҳам қизилроқ эса-да – ҳозир улар оппоқ, қордай беғубор, барчани муросага келтирувчи ва кафил бўлмиш буюк Вақтнинг қони билан ювилган. Аҳамият берсангиз, Поэзия ва шоирлар ҳақида нақадар беўхшов бўҳтон, ҳақиқат ва ёлғон қоришмасидан иборат миш-мишлар тарқалган: ўйлаб кўринг, баъзан ҳаётда кўп нарсалар, аслида, сиз ўйлагандек бўлиб чиқмайди ёки уларнинг асли ҳақида сиз бошқача фикрлаган бўласиз. Бас, шундай экан, ўзингизга ҳам қаранг ва ҳеч кимни муҳокама қилманг, шунда ўзингиз ҳам миш-мишларга нишон бўлмайсиз.

Юқорида таъкидлаганимиздай, поэзия мантиқдан шу билан фарқланадики, у бевосита ақлга бўйсунмасдир ва яратилиши бевосита онг ва иродадан холис. Тафаккур соҳасида ҳар қандай оқибат учун зарур шароит – сабаб бўлишини тасдиқлаш ҳаддан ташқари соддалик бўларди. Поэтик туйғуларнинг кўзғалиши билан шоир онгидаги одатий уйғунлик ўзига хос табиати ёки унинг бошқаларга таъсирига мувофиқ ўзгаришини англаш қийин эмас. Аммо, аслида, мунтазам бўлмаган қисқа-қисқа илҳом онлари ораликларида шоир одатдаги инсонга айланади ва бошқа одамлар доимий учрайдиган борлиқ таъсирига дучор бўлади. Нозик қалби, ўзининг ва ўзгаларнинг ғам-аламлари, ташвишлари, шодликларига ўта таъсирчанлиги билан у бошқаларга қараганда катта эҳтирос билан биринчисидан қочиб иккинчисига интилади. Шунда у ҳамма талпинаётган шодлик ёки қоҳаётган қайғуни эътибордан қолдирса, иккаласини алмаштириб қўйса, миш-мишларга нишон бўлиши аниқ.

Бироқ бундай янглишувлар ҳар доим ҳам жиноят эмас ва таъкидланган шоирларда шафқатсизлик, ҳасад, қасос, маккорлик ва бошқа кучли ёвузликлар кузатилмаган.

Ҳақиқат тантанаси учун бу масалани қандай ўйлаган бўлсам, шундай чизгилар тартибида жойлаштиришни мақбул, деб ҳисобладим. Бу трактат мунозарали жавоб шаклида ёзилмаган бўлса-да, агар ўқувчи ҳаққоний эътироф этса, “Поэзиянинг тўрт

асри”даги қарашларга раддия мужассамлашган (ҳар ҳолда, биринчи қисмида). Мазкур асар муаллифи бўлган олим ва мутафаккирни айнан нима ғазаблантирганлигини топиш қийин эмас. Худди у каби мен ҳам хириллаган Кодрларнинг **замонавий “Тезеида”си*** билан ғурурланишга муҳтож эмасман. **Баъий ва Мевий*** чидаб бўлмас яратмалар эди ва шундайлигича қолади. Бироқ агар танқидчи бир вақтнинг ўзида файласуф бўлса, у аралаштириб юборишдан кўра, кўпроқ фарқлай билиши керак, деб ўйлайман.

Мулоҳазаларимнинг биринчи қисми Поэзиянинг моҳияти ва тамойилларига тегишли; асарнинг чегараланган ҳажми имкон берганича поэзиянинг гўзаллик ва уйғунликнинг бошқа шакллари билан умумий манбага эғалиги, инсон ҳаётининг мазмунини ифодалашни ҳақидаги фикрларга тўхталдим. Шубҳасиз, улар олий маънодаги Поэзияни англатади.

Мулоҳазаларимнинг иккинчи қисмида бу умумий тамойилларни ҳозирги замон поэзиясига татбиқ этишга ҳаракат қилдим, шунингдек, кундалик ҳаётимиз ва қарашларимизни поэзияга татбиқ этиш ва уларнинг поэтик ибтидога бўйсунушини асослашга интилдим. Чунки халқ иродаси ўзининг буюклиги ва эркинлигини намоён этган паллаларда инглиз адабиёти ҳар доим кучли юксалишни бошдан кечирган, ҳозир ҳам янги ҳаёт арафасида турибди. Бизнинг давримизда замонавий ижодкорларнинг иззат нафсини камситаётган ҳолатлар учраб турганига қарамай, давримиз юксак маънавий жасоратлар асри бўлиб тарихда қолажак; биз фуқаро ва эътиқод озодлиги учун халқ кураши замонидан сўнг пайдо бўлган курашчилардан юқорироқ турувчи шоирлар ва мутафаккирлар орасида яшамоқдамиз. Поэзия эзгу ўзгаришлар, янги жамият қуриш учун курашга уйғотишда буюк халқнинг энг содиқ даракчиси, сафдоши ва йўлдошидир. Бундай вақтларда инсон ва табиат ҳақида юксак оловли сўзларни айтишга гидрокимиз, қобилятимиз янада ортади. Кимларки бундай қудратга тўлган бўлсалар, улар албатта, келгуси кунлар ҳақида башорат қилувчи руҳ ҳукмидадирлар. Аммо ундан бош тортган тақдирларида ҳам ўз қалбларидаги Ҳукмрон туйғуларга хизмат қилишга маҳкумдирлар.

Давримизнинг шон-шухратга эришган ёзувчиларининг асарларини ўқиш ва уларнинг ҳаяжонли сўзларидаги жўшқин ҳаётнинг эҳтиросли ифодасидан ҳайратга тушмасликнинг иложи йўқ. Улар ғайритабиий зукколик билан инсон табиатининг барча қирраларини ҳамда чуқурликларини қамрай ва чамалай олмақдалар, балки бошқаларга қараганда уларда шундай куч-қудрат пайдо бўлганидан ҳайратда қолиш керақдир, зеро бу нафақат ўзларининг руҳи, балки, айна пайтда, даврнинг руҳидир. Шоирлар ақл бовар қилмайдиган илҳом фидойилари; тобора яқинлашиб келаётган келажакнинг бугунга тушаётган соясини акс эттираётган кўзгу; улар ўзлари ҳам англаб етолмайдиган маъноларни англатувчи калом; улар бамисоли барчани жангга чорлагани ҳолда чорлов овозини ўзлари эшитмаётган бурғу; улар шундай бир кучдирларки, бошқаларни ҳаракатга келтириб, ўзлари жойида мустаҳкам ва қойим қолгувчилардир.

Шоирлар – дунёнинг эътироф этилмаган қонунчи ижодкорларидир.

Изоҳлар:

***Мусо, Иова, Довуд ва Исо поэзияси** – “Пайғамбарлар китоби” назарда тутилмоқда.

* **... уч тоифа ...** – донолик, мардлик ва ишонч (Платон “Тимей”).

* **“...нур хиралашиб...”** – В. Шекспир. Макбет (III, 2).

***Тимей** – (IV аср э.а.) қадимги юнон донишманди.

***“Дарғазаб Роланд”** Ариосто, **“Озод бўлган Қуддус”** Тассо, **“Луизиада”** Камозэнс, **“Фаришталар қиролчаси”** Эдмунд Спенсер асарлари.

***Чосер**, Жеффри (1340-1400 й.) – инглиз шоири, Ф. Сидни юқори боҳолаган.

***“Поэзиянинг тўрт асри” асарининг муаллифи** – инглиз ёзувчиси Т.Л. Пикок.

***“Борга бераман, йўқдан йўндираман”** – Инжил, Матвей (XXV, 29).

* **... мақолдаги қашшоқ мушукдай...** – В. Шекспир. “Макбет” (1,7).

***Маммон** – қадимги сурия мифологиясида манфаатпарастлик тангриси.

***“Руҳ ўзи ўзига макондир...”** – Мильтон. “Йўқотилган жаннат” (1,254,5).

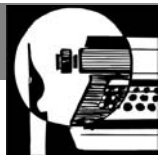
***Замонавий “Тезеида”** – Ювенал шоир ва унинг асарларига барҳам бериш учун шундай баҳони ўйлаб топган.

***Баъий ва Мевий** – Вергилий ва Горацій устидан кулган шоирлар.

(Тамом)

Ҳумоюн таржимаси

ЭҲТИРОМ

ЭЗГУЛИККА ЙЎҒРИЛГАН УМР

(*Ёзувчи Муроджон Мансуров ижодига чизгилар*)

Ҳаёт нима? Инсонга берилган имкониятми ёки бир неъмат? Нега тирикликнинг паст-баландликлари кўп? У синовми? Изтиробу армонми? Ёки ишонч ва эътиқод? Бу ёруғ оламда ҳаммининг яшагиси келади. Аммо яшашдан мақсад нима? Қандай яшаш лозим? Бу каби саволларга жавоб изламаган одам бўлмаса керак. Чунки инсон табиати шундай яралган. У ўзининг қисқа умри мобайнида муттасил билишга, ўз-ўзини англашга интилади. “Эл нетиб топғай мениким, мен ўзимни топмасам”, деб ёзганди Алишер Навоий. Ўз-ўзига эгалик қилган одам бойликка, мансабга, шон-шухратга интилмайди. Ўзлигини топган, руҳан озод инсон учун бундан ҳам улугроқ, бундан ҳам эзгуроқ ҳақиқат мавжуд. Бу – Оллоҳ розилигини топмоқ, савоб умидида яшамоқ. Ўзгаларга фойдаси тегаётганлигини билишнинг ўзи унинг учун буюк саодатдир.

Падари бузрукворимиз Муроджон Мансуровнинг умр йўлларига назар ташларканман, беихтиёр кўнглимдан шундай йўлар ўтди.

Адабиётга, бадиий ижодга бўлган ҳавас отамда жуда эрта уйғонган. “Мактабдаги адабиёт ўқитувчимиз шоир Мискиннинг ўғли эди, – деб хотирлайдилар улар. Юқори савияга эга бўлган устозимиз дарс жараёнида фақат ўқув режасидаги мавзулар билан чекланиб қолмасдилар. Улар бизни моҳирлик билан адабиётнинг сеҳрли оламига олиб кирардилар. Ёзувчи, шоирлар билан учрашувларга, адабий кечаларга олиб боришдан сира эринмасдилар. Бир сафар Ёзувчилар уйидаги учрашувда ўша вақтда эндигина танилиб келаётган ёш шоир Эркин Воҳидов камтарлик ҳақидаги шеърини ўқигани ёдимда”. Ииллар ўтиб, отам халқимизнинг севимли бу шоири билан “Ёшлик” журналида ижодий ҳамкорлик қилганлар. Э.Воҳидов бош муҳаррир, Муроджон Мансуров бош муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлаган даврда журнал орқали кўпгина истеъодлар катта адабиётга кириб келганлар.

Мен эса улардаги ёзувчиликка иштиёқ, аслида, бувимдан ўтган бўлса керак, деб ўйлайман. Бувим сўз қадрини биладиган, уни ўз ўрнида ишлата оладиган доно аёл эдилар. Доимо мақол, маталлар қўшиб гапирар, шеърини йўлда шундай насихатлар қилардилар: “Дафтар, қаламингни олиб, бувинг айтганларини ёзиб олгин. Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналари булар”, дердилар онам.

Мактабни тугатгач, кириш имтиҳонида чет тили бўлганлиги сабабли ўзлари хоҳлаган олий ўқув юртига ҳужжат топширишдан чўчидилар. Политехника институтида ўқийдилар. Талабалик йилларида шоир Ғайратий ўтадиган “Ёш ёзувчилар мактаби”га қатнайдилар.

Лойиҳа институтида иш бошлаган кезларида ҳам мақолалар, ҳикоялар ёзишда давом этганлар. Журналист бўлиб ишлашлари сабаб бўлган воқеани отам кўп эслайдилар: “Лойиҳа

**Хилола
АЛИМОВА**

1968 йилда туғилган.

ТошДУнинг журналистика факультетида таҳсил олган.

“Дарс ҳам ижод”, “Тинчлик – шудир энг тансиқ сўзим” номли ўқув қўлланмалари муаллифи. “Леди Каролина Лемб” бадиий фильмини ўзбек тилига ўзирган.

Таълим-тарбияда мактаб, маҳалла ва оила ҳамкорлигига бағишланган “Бинафшалар диёри” теле-сериал сценарийси муаллифи.

институтида кўр архитектор ишларди. Урушда кўзларидан айрилган бу одам ўз соҳасининг билимдони, тажрибали мутахассис бўлганлиги учун маслаҳатларини ҳоятда қадрлашар, уни ҳамиша дўсти етаклаб олиб юрарди”. Бу иродали инсон ҳақидаги маҳорат билан ёзилган мақола сабаб отамни “Ўзбекистон овози” газетасига (у пайтда газета “Қизил Ўзбекистон” деб аталарди) ишга таклиф қилишади. Табиийки, бадий ижод ҳаётининг мазмунига айлангани сабаб, ҳатто маошида катта фарқ бўлишига қарамай рози бўлганлар. Аммо бу касбнинг масъулиятини ҳис қилганлар. Шу боис ҳаётни янада теранроқ англаш, одамларнинг орасида бўлиб, уларнинг ўйлари, қувончу ташвишлари билан яшаш мақсадида ихтиёрий равишда газетанинг Фарғона вилояти бўйича доимий муҳбири бўлиб ишлаганлар.

Отам табиатан камгап, доимо ўйчан юрардилар. Оила дастурхон атрофида йиғилганида ҳам камдан кам ҳолларда биз билан бирга ўтирардилар. Маҳаллага раис бўлганликлари сабабли доим кўпчиликнинг дарди, кўпчиликнинг ташвиши билан банд эдилар.

1966-74-йилларда ёзилган “Қирғоқлар” деб номланган асарларида шундай жумла-лар бор: “Дарахт ерга илдиз отгани сингари одам боласи ҳам одамлар орасига томир кўяди. Шу сабабдан умрини хоҳ таниш, хоҳ нотаниш кишиларга яхшилик қилиш билан ўтказган, шу эл-юрт ташвишлари билан яшаган одамнинг “томир”лари бақувват бўлади”. Отам қирқ йилча “Қозигузар” маҳалласига раислик қилдилар. Шу вақт мобайлида қанчадан қанча оилаларга беғараз ёрдам берганликлари, маҳалла ободлиги йўлида жон куйдириб ишлаганликларига гувоҳ бўлганман.

Ҳар сафар ота-онами кўргани борганимда китобларига ҳавасим келарди. Уларнинг барини ўқиган бўлсам-да, уйга олиб кетишни мўлжаллардим. Аммо сўроқсиз олишга ботина олмасдим, отамдан сўрашга эса ийманардим. Бир куни келсам, китоблар йўқ! “Отанг маҳаллада кутубхона ташкил қилдилар. Уқув залини жиҳозлар билан таъминлаб, китобларни ўша ерга олиб кетдилар”, деб изоҳ бердилар онам.

“Ҳамманинг ҳам китоб сотиб олаверишга қурби етмайди. Маҳаллага иш билан чиққанлар китобларни бемалол ўқишлари мумкин. Китобхон оилада низолар бўлмайди. Ўқимишли оналар яхши фарзанд тарбиялайди. Савоб умидида қилдим, болам”, дедилар отам. Бундай ибратли ишлари билан отам ҳамиша бизга ўрнак бўлиб келганлар. Бу фазилат уларга бувимдан ўтган. Бувим бировнинг ҳақига сира хиёнат қилмаганлар. Гарчи ўзлари пулга муҳтож бўлсалар-да, ночор оилаларга тиккан кийимлари учун ҳақ олмаганлар. Меҳнатларига яраша рози бўлиб берилган пулдан фақат ярмини олганлар. Улар отам учун ҳам, биз набиралари учун ҳам ҳалолликнинг, иймон-этиқоднинг рамзи эдилар.

Отам “Азиз инсон” деб номланган биринчи қиссаларини оналари ҳақида ёзганлар. Қисса “Шарқ юлдузи” журнали саҳифаларида чоп этишга тайёрлангани ҳолда босилмай қолиб кетади. “Ёш, қизиққон эканман. Буни ноҳақлик деб ҳисоблаб, таҳририятнинг ўзидан устоз Абдулла Қаҳҳорга кўнғирок қилибман. Қиш эди, тизза баравар қор кечиб, ўйлари бордим. Улар раъйимни қайтармадилар. “Бирор ҳафталардан кейин хабар олин”, дедилар. Уч кундан кейин чақирдилар. “Қиссани аввал Кибриё опангиз ўқиди. Унга маъқул бўлгач, мен ўқидим. Жуда самимий ёзилган. Фақат биринчи шахсда ёзиб, имкониятларингизни бироз чеклаб қўйибсиз”, дедилар. Йиллар ўтиб, қиссани қайта ишладим. У “Гуноҳи азим” номи билан нашр этилди”, деб хотирлайдилар отам. Тинимсиз ўқиганлари, изланганлари боис ёзувчилик маҳоратлари йилдан йилга, асардан асарга ўсиб борган. Кўпчиликнинг эътиборини тортган “Ҳамманинг яшагиси келади” (“Устюрт воқеаси”)қиссалари, “Мангу жанг” романлари нафақат ўзбек тилида, балки рус тилида ҳам нашр этилганлиги фикримизнинг далилидир.

Отам ёзган асарларни бирма-бир варақлар эканман, уларнинг ҳалол, покиза, эзгуликка йўғрилган қалблари гўёки ўзлари яратган қаҳрамонларига кўчгандек туюлади. Отамурод, Акбар полвон, Султонмурод... Улар ўзларининг адолатпарварлиги, ноҳақликка, зулмга бўлган муносабатлари, самимийлиги, оддий ва кўнғилга яқинлиги билан менга ҳамиша отамнинг ўзларини эслатади. Бу асарларни ўқиган китобхон инсоннинг инсонлигини эътиқод, садоқат, ҳалоллик, тўғрилик каби фазилатлар белгилаб беришини, гуноҳу савоблар бир куни, албатта, ҳисоб-китоб қилинишини англаб етади.

Чинакам миллий адабиёт инсон руҳияти, ҳиссиёти, кўнглини тасвирлайди. Унинг асосий вазифаси инсон маънавиятини бойитишга йўналтирилган. Отам ёзган асарлардаги қаҳрамонларнинг кечинмалари, ўйлари, уларнинг тақдири китобхонни ҳаётнинг мазмуни ҳақида мушоҳада қилишга ундайди. “Адабиёт – кўнғил иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асарлар чангланмаган гулга ўхшайди – мева тугмайди”, деб ёзганди Абдулла Қаҳҳор. Илҳом онларининг ўзи нима? Илоҳий туйғуми? Отам бу онларни шундай тасвирлаб ёзади: “Ҳафталаб, ойлаб “тирноқлаб” бир нималар топган-

жамлагандек бўлардим-у, ўшал қайғули қисса тасаввуримда мунглиғ эртақдек жонланиб келиб, уни бировдан қизғонгандек, худди уч-кетини йўқотиб қўядигандек шошиб-энтикиб ёза кетардим... Аммо надоматлар бўлсинким, бу ҳол бир ой ва ё ундан ортиққа чўзилмай яна аро йўлга кириб, қаён борарини билмаган мусофирдек туриб қолардим... Яна ўша самимият, ўша ёниқ хислар, ширин бир титроқ қайта меҳмон бўлиб келади”.

Адабий асарлар китобхонда инсонпарварлик туйғуларини шакллантиради. Китоб ўқиш жараёнида у қаҳрамонларнинг туйғулари билан танишади. Ўзгаларнинг ҳам ўзи каби одам эканлиги, яхшилиқдан завқланиши, ёмонликдан азият чекишини ҳис қилади. Бошқалар дардига шерик бўла оладиган, шодлигидан чин кўнгилдан қувона оладиган кишининг кўнгли эзгуликка мойил бўлади. Ўзини ва ўзгаларни ҳурмат қиладиган, бу ҳаётда яшашдан мақсади нима эканлигини аниқ биладиган одам ҳар қандай шароитда ҳам ўз инсоний қиёфасини сақлаб қолади.

Отамнинг “Қирғоқлар” деб аталган қиссаларида бу тамойилнинг бадиий ифодасини кўрамыз. Унда инсон кўнглининг, туйғуларининг қарама-қаршиликлари, зиддияти тасвирланган. Долғали бир даврдаги бесамар курашлар натижасида ўзлигини йўқотган ва аксинча ўзлигини топа олган тақдирлар собиқ шўро давридаги ёлғон сиёсатнинг ўйинлари сабаб дарёнинг икки қирғоғи каби ажралиб кетган ака-укалар ҳақида бу қисса.

Тўхтасин сепоячининг катта ўғли Ҳомид полвон ориятли, алп келбатли киши. Шўролар ҳукумати ўрнатилишининг дастлабки йилларида босмачилар сафида туриб қизилларга қарши курашади. Ёзувчи бир миллатнинг фарзандларини бир-бирига қарши қилиб қўйган биродаркушлик сиёсатини унинг ўйлари орқали кўрсатиб беради. “Қандай кунларга қолдик. Кимга ўқ узиб, қилич солаётганингни ўзинг билмайсан. Дўст ким, душман ким, ажрата олмайсан. Душманим деб жигарингга ўқ узасан. Ё, кудратингдан. Кўр бўлганмизми ўзи...”

Ҳаёт ҳамиша бир маромда давом этмайди. Ижодкорлар ўз қаҳрамонларини синовларнинг машаққатли йўлларида олиб ўтишларининг боиси шундан. Синовлардан ўтган, машаққатларга дош берган қаҳрамонлар метин иродаси билан китобхонга ибрат бўлади. Отам “Ҳамманинг яшагиси келади” асарининг қаҳрамонларидан бири Отамурод тилидан шундай дейди: “Мухими – тушкунликка тушмай, руҳингни ушлай олсанг бўлгани экан. Ирода деб шуни айтсалар керак”. Асарда қаҳрамонларни синовдан олиб ўтишнинг ўзига хос усули қўлланган. “Олтиннинг аслини маҳак тош, одамнинг аслини қийин кун ажратади”, дейди асар қаҳрамонларидан яна бири олим Салоҳиддинов. Асар воқеалари китобхоннинг диққатини дарҳол ўзига жалб этади. Китобхон мутолаа жараёнида ўзини қаҳрамонлар орасида юргандек ҳис қилади, уларнинг туйғулари, ўй-фикрлари, кечинмаларига бефарқ қаролмайди. Зотан, асар воқеаларининг таъсирчан тасвири, тилининг содда, самимийлиги, китобхонни бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг ҳаётийлигига ишонтира олади. Китобхон қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини таҳлил қиларкан, беихтиёр уларнинг ўрнига ўзини қўйиб кўради. Турли феъл-атворга эга персонажлар қиёфаси тиниқ чизилгани, уларнинг ўй-хаёлларига ўқувчини ҳам шерик қила олгани ёзувчининг катта ютуғидир.

Устюртга уч ҳафталик экспедиция уюштирилган. Охирги кун экспедиция бошлиғи Султонов домласи Салоҳиддиновнинг туғилган кун муносабати билан чўлда зиёфат уюштиради. Унга кийикнинг шохини совға қиларкан, домланинг оёғи остида кийик сўйсак ҳам оз, дейди. Бироз ширакайф бўлиб қолган эркаклар кийик овига чиқишни хоҳлаб қолишади. Салоҳиддинов уларнинг сазасини ўлдирмаслик учун эътироз билдира олмайди. Натижада, машинада кечки пайт овга чиққан экспедициянинг беш аъзо си чўлда адашиб қоладилар.

Бу асарга бўлган воқеа асос қилиб олинган. Марказий газеталарнинг бирида, чўлда беш нафар геолог адашиб қолганлиги, улар беш кундан кейин топилганлиги ҳақида хабар босилади. Отамни бу хабар ўйлантириб қўяди. Бу геологлар адашганларидан кейин ўзларини қандай тутган эканлар? Кимдир саросимада ўзини йўқотгандир, кимдир оғир дамда ҳам ўзлигига содиқ қолгандир деган хаёллар тинчлик бермайди. Охириқабатда йиллар ўтиб, ажойиб асар яратилади.

Инсон табиатан ҳаётсевар, ҳар қандай шароитда ҳам яшашга интилади. Лекин тирикликнинг моҳиятини ҳамма ҳам теран англаб етавермайди. Асарда инсон туйғулари тасвирланар экан, уларнинг хоҳиш-истаклари, интилишлари, ҳақ ва ноҳақликка, эзгулик ва ёвузликка бўлган муносабатлари ҳам маҳорат билан ёритилган. Турли хил характер ярата олган ёзувчи уларнинг ҳаётга бўлган интилишларидан хулоса чиқариб олишни китобхонга қолдиради... Воқеа, ҳодисалар тасвири давомида китобхон кўз ўнгида инсон характери бутун мураккаблиги, гўзаллиги билан намоён бўлади. У ҳаётнинг мазмуни нимада эканлигини англаб этади. Ўзгаларни ўзи каби сева олиш, уларнинг дардини, қайғусини ҳис қилиш,

Муроджон Мансуров

бошқаларнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун машаққат чекиш умр мазмунини ташкил этишини ҳис қилади. Бу ёруғ оламда фақат тирикчилик дардида яшаш, моддий манфаатдорликни мақсад деб билиш инсонни таназзулга етаклашини тушуниб етади. “Бу дунёда ҳамманинг яшагиси келади. Лекин Ортиқ билан Султоновдай эмас. Улардай шарм-ҳаёсизларча яшагандан кўра ўлган яхши, бу дунёга келмаган яхши. Одам – одам билан тирик, бир-бирига меҳри, муруввати билан одам. Қийин кунда бир-бирига ярамаган одам одамми!” – дея фикрлайди асар қаҳрамони Отамурод. Китобхон унинг бу фикрига қўшилади. Матонат ва инсонийлик синовидан ўтган бу инсоннинг маънавий-руҳий дунёси нақадар гўзаллигини ҳис қилади. Одамдек мураккаб хилқатнинг ҳаёт синовлари боис очилган имкониятлари, фазилатларига гувоҳ бўлган китобхон тириклик моҳияти ҳақида ўйга толади.

Дарҳақиқат, одам синовларда тобланади. Сабр, матонат билан синовларга бардош берган одамгина инсониятнинг келажаги, дунёнинг тақдири ҳақида қайғуриб, олам қўриқчисига айланади ва инсон наслининг яшаб қолишида ўзини масъул деб билади. Ўз асарларида ана шундай умуминсоний муаммоларни ёритган Муроджон Мансур яратган қаҳрамонларига

ўз ҳаётий принципларидан келиб чиққан ҳолда баҳо беради.

Хуршид Дўстмуҳаммад “Озод изтироб кувончлари” деб номланган мақоласида ёзувчиларни “инсон қалбининг тадқиқотчилари”, деб атайди. “Ижодкорнинг қисмати шуки, – деб ёзади муаллиф – у ўзининг башоратларини илмий ё реал ҳаётий мантиқ асосида исботлаб бера олмайди, чунки у бадий реаллик дунёсида яшайди. Унинг бадий ҳақиқатлари эҳтиросдан, ҳиссиётдан, туйғуларига тинчлик бермаётган изтироблардан дунёга келади. У ўз қалбида кўз очган ҳиссиётларини одамларга улашади, шу билан унинг асарлари умумхалқ ҳиссиётининг тарбиячисига айланади – халқ қониқиш ҳосил қилиб яшаётган ҳиссиётлар оламидан кўра янгироқ, юксакроқ ҳиссиётлар ҳам мавжудлигини кўрсатади, бошқалар эса уларни бадий ижод намуналаридан баҳраманд бўла олган тақдирдагина сезадилар, илғайдилар. Илғгани сайин эски ва даққи ҳиссиётлар, ҳаяжону ҳайратлардан озод бўла борадилар. Демак, руҳий озодлик ўз-ўзидан келмайди, у туйғулар, ҳиссиётлар, ҳаяжон ва ҳайратлар тарбияси орқали қўлга киритилади”.

Изланиш иштиёқи ижодкорга ҳамиша ҳамроҳ. Ҳаётни, инсонларни севган ижодкорнинг юрагидаги аланга асло сўнмайди. У ҳамиша инсонларни эзгуликка етаклайди. Шу сабабли бу дунёда ўз айтар сўзига эга бўлади. Отам ёзган асарларнинг барида ёзувчининг маънавий олами барқ уриб туради. У ўзининг самимияти, ҳалоллиги билан китобхонларни туйғулари чинлигига ишонтира олади. Асарларидаги одил, жасоратли фикрлар, қаҳрамонларидаги адолат туйғуси беихтиёр китобхонга ҳам юқади. Унинг кўз ўнгида маънавий баркамол инсоннинг ички дунёси, руҳияти гавдаланади.

Ижодни – яхшиликка хизмат қилишда, бахт-саодатни – баркамолликда, деб билган падари бузрукворимиз ҳамон ижодий изланишда.

Унутмас мени боғим

КҶЗИНИДА БИР ҲАЙРАТ

* * *

*Кўксингга бош қўйиб, суюб,
Айлай Ватан, изҳори дил.
Рухсорингга тўйиб-тўйиб
Ризо кўнгил, ризо кўнгил!*

*Десам, сенга фидодир жон,
Кўнгил тўлмас бу аҳдимдан.
Бошгинангда бўлиб осмон,
Алқай Ватан, алқай Ватан!*

*Йўлим тушса йироқларга,
Васлинг қўмсаб кезган кезим,
Барҳам берар фироқларга,
Сенинг изминг, сенинг изминг!*

*Дунё бўлиб қучганда ишқ,
Қувонтирса кўзимни шан.
Мен сел бўлиб айтар қўшиқ –
Ўзингдирсан, ўзингдирсан!*

*Сени жондан ортиқ севсам,
Ҳавойимас айтар сўзим:
Ватан, сенсан сизинганим –
Қаро кўзим, қаро кўзим!*

* * *

*Ёгаётир басма-бас,
Гупиллатиб лайлак қор.
Йўқ-йўқ, лайлак қор эмас,
Гўё ерга кўк ёғар.*

*Гўё ерга кўк ёғар
Жимирлаб еру осмон.
Дилларга бир ҳис ёғар –
Эртаклари бир жаҳон.*

*Эртаклари бир жаҳон
Узун тунлар бошланар.
Дарахтлар тақиб маржон
Ёгаётир лайлак қор.*

*Ёгаётир лайлак қор
Бўралаб-бўралаб.
Қолаётир неки бор
Оқ ҳарирга ўралиб.*

ОТАЁР

1947 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
университетининг
журналистика
факультетида таҳсил
олган. Ижодкорнинг
“Ишқим баёни”,
“Лоларанг эртақ”,
“Ўша кўзлар”,
“Оқ фасл” каби
шеърый, “Қуёшни
кўргани келдим”,
“Дунёга тенгдош
хазина”, “Одамлар
учун яшайман”
сингари эссе ва
очерклар тўпламлари
нашр қилинган.
Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган маданият
ходими Отаёв 2001
йилда вафот этган.

* * *

Сой бүйи. Хиёбон. Икков кезаркан
 Пойимизни ялаб ловиллайди куз.
 Муҳаббат тафтидан чеҳранг қизарган,
 Кўзларингда ҳислар – қуюн, қорақўз.

Мен эса дил розин унсиз айтаман:
 “Бир сен қолган эдинг кўнгил бермаган...”
 Севиб-севилишидан вафо кўрмаган
 Бу кўнгил изтироб чекар қайтадан.

Юрагинг майлини сезаяпман, бу –
 Балоғат ёшингда гуноҳ саналмас.
 Бироқ вужудимда таниш бир гулу
 Аврайди, аврайди: “Бу оддий ҳавас!”

Шу сас балқир кузак шивирида ҳам,
 Сои тўлқинида ҳам шу сас қалқийди.
 Эҳ-ҳе, мен учун ҳам бу ҳис маликам,
 Муқаддас ишиқ бўлиб қолса қанийди?!

Кечир, сезсам эдим муҳаббат кучин,
 Вафо бўлгандайди бир бора ҳамдам.
 Оддий бўлмас эди севги мен учун,
 Оддий ҳавас бўлиб туюлмасди ҳам.

* * *

Нималар демадим мен сенга ўзи,
 У кеч куз оқиоми, ўша азиз дам?
 Кўзингда бир ҳайрат ёнди – қирмизи,
 Тўйиб сипқардим, эй, кўҳлик азизам!

Бу ҳайрат шунчаки ҳайрат эмас, йўқ,
 У бир қудрат эди – умрга ҳамдам.
 Бу ҳайрат мазмуни шунчалар буюк,
 Сўзсиз аён эди иккимизга ҳам.

* * *

Қора зулфинг каби чулганиб қолди
 Йўллар ортимда.

Нигоҳларинг мисол интиқиб толдим
 Ишиқ қанотида.

Бироқ, на қувончу на шон келтирди
 Кўз тушиган йўлим.
 Осмонлигинг ишиққа армон етқирди,
 Топмадим қўним.

Қўлим қўкка чўзиқ, қўзим хумордир –
 Чўзилган йўлга.
 Бу хумор дил ҳануз интиқдир, зордир,
 Сен – моҳидилга.

Нетай муқаддасдир муҳаббат васли –
 Кутдириб қулса.
 Муқаддас неки бор, гўзалдир асли –
 Йироқда бўлса.

Чўзилган йўллардай эшилиб, эниб
 Бўй берса у дил.
 Тақдир, тақдир бўлиб, майли энтиқиб,
 Бағрим пора қил!

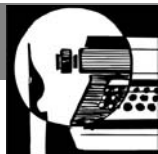
* * *

Кун тунлар юкини елкага ортади,
 Кечарак лаҳзалар умрдан узилар.
 Асабий лаҳзалар – мисоли мугузлар
 Юраклар қатига зил қатим тортар.

Умрдан умрлар сўрайди лаҳзалар,
 Тақдирлар яратур лаҳзалар шу кўйи.
 Шу кўйи узаяр тақдирлар ўйини,
 Шунчаки ўйинмас, умрга – лаҳзалар.

Умрдан лаҳзалар – боқийлик дояси,
 Дояки, доялар дояси – устувор.
 Умрдан умрзоқ, метинроқ не ҳам бор,
 Ҳар ўтган соз умр боқийлик қояси.

Қалбларни ўртайвер, беаёв ларзалар,
 Умрни узайтсин кечарак лаҳзалар.

Гулқайчи

ГҶШТ СУЯКСИЗ БЎЛМАС

(Ҳажвиялар)

Қассоблик растаси. Қўлтиғида папка, оҳори тўкилганроқ бўлса-да шляпа кийган киши гўшт илинган чангакка яқинлашади. Халатининг устидан қора лас чопон кийган, қўш белқарс боғлаган қассоб уни кўриб қайроқ-пичоғини четга итқитади. Қўлларини икки биқинига артади, сўнг кўксига кўяди.

– Келсинлар, катта... Келсинлар!

– Ҳа, шу озгинагина лаҳм...

– Тушундим. Озгина-ю, созгина... демоқчисиз-да! Қани олдин ўша чучвара ейдиган қўлларингизни тутиб... Э-э, бу қон юқидан бурунни жийирманг! Кеча сўйган танача сал шўхроқ экан. Бўғзига пичоқни мана шундай тортиб... Қўрқманг, қўрқманг! Мен ҳув, анови Қўзи қассобга ўхшаб шишиб ўлган, ҳаром қотган, тўғри келган... Кечирасиз, катта... Сиз молиядансиз-а?!

– Йўқ, молияданмас. Менга гўшт...

– Ҳозир, ҳозир... Лекин-чи, катта, гўшт учун менга келиб тўғри қилибсиз. Мен ҳалиги, айрим... Сиз-чи, анови Қўзи қассобдан гўшт тугул, чандир ҳам ола кўрманг! Нега дейсизми? Э-э, у қаллоб кўй сўйса, қорнини дам билан дўппайтириш учун, оғзи билан пуфламайди... Беномус, валасапед насоси билан ел уради. Ана кўрдингиз?! Бу лаби жириқни тартибга оладиганлар ҳам бордир... Катта, сиз налогдан-а?!

– Йўғ-е?! Мен...

– Ҳа, майли, майли... Аттанг! Агар налогдан бўлсангиз ана ўша Қўзи қассоб устидан бир бўҳча факт тўлагандим-да! Афсус... Сизга сон гўшти, менга ҳеч бўлмаса қайроқ-қуңдаси тегарди... Сабаби, Қўзи қассоб эмас, қаллоб, шайтонга қариндош! Олибсотар... Ҳа, ҳа... Кулманг. Ибот керакми? Мана свежий факт. Кеча жума бозордан танаси терисига ёпишган ғунажин сотиб олганини ўзим кўрганман. Ўша жониворгинани жума оқшом, шанба кун бўйи соғринига қовуш билан шалатилаб “семиртириб” яқшанба бозор бир ярим бараварига сотса бўладими? Икки килогина кунжараси кетсаям одамга алам қилмасди... Катта, сиз, ҳалиги типографияда ишлайсиз-а? Келинг, шу қовуш бардорнинг қовушини тўғрилашга менга ёрдам...

– Йўқ. Мен мухбир эмасман. Менга гўшт...

– Шошманг, катта! Шошманг. Гўшт ҳам бўлади, тўш ҳам... Шошган пишак кўр туғар, кўр одамгина Қўзи қассобдан гўшт олади. Мен уни, энаси этагини кўтариб, тўғнағич қадаб кўйган маҳалдан бери биламан. Ёшлигида товукни капгир билан уриб сўярди, бемаза. Энди эса гап бермайди, боди... Мақтанишларига қуяйми? “Қўзи эмас, қассобларнинг “қўчқори” эмиш!”. Қўчқор-а? Биламиз, бебилиска пул бобовлатаётганини... Катта, сиз органдан-а? Шу бетовфиқнинг тарози тошини бир текширинг... Эгов билан ишқалаб ғозини қочирган. Ҳам тошдан, ҳам тарозидан, ҳам палладан, ҳам “калла”дан уради... Орган бўлсангиз бундай...

– Йўғ-е, органдаям ишламайман! Нима, танимаяпсизми? Гўшдан...

– Танияпман, катта, танияпман! Таниганим учун дардимни дастурхон қилаяпман-да! Сиз... телевиденидан... Топдимми?

Муҳаммад ОЧИЛ

1953 йилда туғилган.

Тошкент Давлат университетининг биология факультетида тахсил олган. “Нишонга теккан ўқ”, “Шайтон операцияси”, “Ҳажв гулдастаси”, “Шапалоқ”, “Қуллуқ”, “Шайтон шотирлари”, “Арвоҳ ови”, “Бермурд учбурчаги”, “Кўҳна Насаф оҳанглари” каби ўндан ошиқ ҳажвий тўпламлар муаллифи.

Лекин-чи, шу Қўзининг башарасини қоп-қора қилиб... Йўқ деманг... Шу Қўзининг гўштини менга майдалаб...

– Оббо, барибир, танимадингиз! Наҳотки, эслолмасангиз... Ўн йилча олдин шу шаҳардаги институтда ўқиганда, сизникида ижарага турардим. Ҳозир қишлоқда мактабда... Қани эски танишлик ҳурмати, ошга тош босадиган қилиб...

– Ҳм-м... Ошнинг гўшти суякли бўлади-да, иноға! Мен сизни чучвара... Тавба, қассобхонага ҳам папка қўлтиқлаб... Ҳм-м, хайр... хайр... Ҳой, шляпа! Шошма, сен, ахир, ўшанда икки ойлик квартира ҳақини бермай... Ҳў-ў, Қўзига ўхшамай...

ҚЎЗИГА АЙЛАНГАН ҚЎЧҚОР

Ичкиликни чиқарганнинг ичаги ўралсин экан-да! Агар шу қософат бўлмаганда... Хуллас, нима жин урди-ю, мўмин-қобиллиги билан ном чиқазган Қосимбой отлиғ ҳалимдеккина йигит ҳамсоясининг тўйида ичиб кайф қилгач, ёнидаги шишадан шериги Қўчимбойга калла қўйиб қолди. Шериги ҳам нимжон, чиллашир эканми, оёғи осмондан келганча сув тўла ариққа тушиб кетди... Энг ёмони, бу воқеанинг шохиди бўлиб турган Дамир домулла завқланганидан беихтиёр қарсақ чалиб юборди.

– Э-э, қойил! Калла уришни қаранг... Бу Қосимбой қўчқорнинг ўзи эканку-а?!

Тамом! Қишлоқда Дамир домулланинг дегани-деган, айтгани-айтган!

Хуллас, ўша тўйда Қосимбойга "Қўчқор" лақаби ёрлиғдек ёпишди-қолди. Бу хабар Қосимбойнинг улфатларига ҳам етиб борди.

– Қўчқорвой, калла қўйиш бўйича чемпионатга тайёргарлик кўраётган эмишсизми?!

– Қўчқорвой, сомон сувоққа ўтинг! Фақат ҳашарчиларга ҳазиллашмайсиз, хўпми?

– Қўчқорвой, сизни тўйга айтмоқчиман-у, аммо шу феъли-хўйингиздан қўрқиб турибман-да!

Қосимбой қараса, аҳвол чатоқ. Ҳамқишлоқлари отаси қўйган от қолиб, қаёқдаги тўрт оёқли жониворнинг номини тутиб... Нима қилса, бу чапани оғайнилариининг чакаги ўчади? Ҳаммасига бир-бир "калла қўйиб" чиқолмайди-ку! Қосимбой ўйлаб-ўйлаб чорасини топгандек бўлди. Бир гурунгда дардини ёрди.

– Ў-ў, оғайнилар! Нима қилсам шу лақабларингдан қутиламан-а?! Кўчимбойдан бош эгиб, кечирим сўрасам рози бўласизларми?

Турда ўтирган жўрабоши – Дамир домулла оғзини кўвача қилиб кулди.

– Кечиримдан кулча ясаб бўладими-а? Қуруқ қошиқ оғиз йиртар, тушундингми? Бунинг иложи, яхшилаб бир ҳақ берасан, тамом вассалом! Бир яшиқ "Шаҳрисабз ароғи"ни ариқ қилиб оқизиб, оғилхонадаги қўчқорнинг бўғзига пичоқ тортсанг, "қўчқор" номидан қутиласан! Тўврим, жўралар?!

– Тўғри, тўғри! – гувранди давра, – хўп деявер, Қўчқорвой, ҳалиям домулла сени аяпти!

– Бўпти! – Қосимбой тиззаланди. – Фақат қасам ичинглар!

Дамир домулланинг пешонаси тиришди.

– Ҳў-ў, қўчқорнинг тиррақиси! Сен олдин гаштакнинг кифтини келиштир, ундан кейин "овмин!" ол-да, баччагар! Нима ёки гапимизга ишонмаяпсанми? Унда қайтадан қўчқорга...

– Бўлди, бўлди! – Қосимбой жон ҳолатда ияк силтади. – Бугун жума... Ана, бозор куни бизникига-да!

Айтилган гап – отилган ўқ. Яқшанбадаги машварат меъёридан ошди. Ўша куни оғилхонадаги қора қўчқорга қўшилиб, товухонадаги икки курка ва бир хўрознинг ҳам боши кетди.

Ниҳоят, жўрабоши Дамир домулла сархуш ҳолда лаб-лунжини артганча қўлини дуога очди.

– Қани... Жигит ўлмайлик, бало кўрмайлик! Том устида седана, териб есин бедана. Шу гаштакда ўтирганларнинг уйи бўлсин тўйхона, оғилининг тўри қўйхона... Во-обшем, гап шу! Бундан кейин кимда-ким мана шу жўрамыз Қўчқо-о... кечирасизлар, Қосимбойнинг отига "Қўчқор" лақабини тиркаса...

Қосимбой иршайди: "Хайрият-э!"

Ҳикичоқ тутиб Дамир домулла дуодан тўхтади, атрофдагиларга муғомбирона кўз юртирди.

– Ҳўш-ш! Кимда-ким шу Қўчқорвойни яна қўчқор деса... Деса... Ҳм-м... Энди, Қўчқорвой хафа бўлмайсан! Ҳали, бу жойга келгунча биз келишгандик. Битта ўтириш билан энди шундай катта лақабдан қутилиш инсофдан эмас! Лекин биз ҳам унақа номард эмасмиз... Қилган хизматинг, ёзган мана бу шоҳона дастурхонингни, майли, инobatга оламыз. Қани, ҳамма қўлини дуога очсин! Бугундан бошлаб шу жўрамызнинг номи озроқ кичрайтириб айтилсин! Қўчқор эмас, энди қўзи бўлсин...

Гуриллаган кулгига уй эгасининг ҳикиллаш аралаш хўрсиниши сингиб кетгандек бўлди.